

Штерман

ДЕРЖАГВИДЗЕ

М. ГОРЬКИЙ

Т В О Р И

У ШІСТНАДЦЯТИ
ТОМАХ

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ — 1955

М. ГОРЬКИЙ

Т О М 16

СТАТТІ, ДОПОВІДІ, ПРОМОВИ

1896—1936

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ—1955

*О. М. ГОРЬКИЙ
виступав з доповіддю
на Першому всесоюзному з'їзді радянських письменників.*

1934 р.

СТАТТІ, ДОПОВІДІ, ПРОМОВИ
1896—1936

ПОЛЬ ВЕРЛЕН І ДЕКАДЕНТИ

У грудні минулого року в Парижі помер Поль Верлен, поет-декадент і засновник цієї хворобливо потворної літературної школи. Біля могили цієї людини, яку до дня смерті її вважали тільки представником літературної богеми, а нині уже проголосили «великим поетом»; зійшлися представники різних шкіл і фракцій, і це рідкісний приклад, щоб за труною померлого так одностайно йшли різнорідні, ворожі один одному елементи.

Верлен, що почав свою літературну діяльність з наслідування Теодора Банвіля і Леконт де-Ліля, як і його вчителі, постав перед публікою непримиренним «парнасцем», суворо оберігаючи завіти цієї холодної школи, яка хизувалася своїм бездушним об'єктивізмом, мармуровою красою форми і не визнавала нічого вище за неї.

Та скоро він, натура, що все життя своє шукала твердого ґрунту, ухилився від «парнасців» в бік «декадентів» і вже у 1880 році був визнаний главою цієї школи, що зовсім ігнорувала форму на противагу «парнасцям» і до цього часу намагається створити щось нове, грандіозне і створює лише дивні натяки і картини, які важко зрозуміти, внутрішнє значення яких навряд чи зрозуміле і самим творцям їх.

Але, приєднавшись до цієї школи і пізніше ставши на чолі її, Верлен був ясніший і простіший, ніж його учні: в його завжди меланхолійних віршах, що звучали глибо-

кою тугою, було чути крик розпачу, біль чулої і ніжної душі, яка прагне світла, прагне чистоти, шукає бога і не знаходить, хоче любити людей і не може.

Жюль Леметр говорить про цю людину, життя якої проходило в шинках, де вона пила абсент, і в госпіталах, де вона лікувалася від зловживань абсентом: «Це дитя з душею настільки чистою і чесною, що на землі їй не може бути місця, де б вона була спокійна». Наш А. Майков, сам «парнасець», висловив переконання, що в нашому віці з сучасних поетів Заходу Верлен ясніше за всіх зрозумів християнство, а Катулл Мендес сказав, що батько декадентського напрямку був нещасною людиною і великим поетом.

Та оцінка Верлена як поета належить майбутньому і ні в якому разі не входить у рамки нашого нарису. Нам важливий Верлен як людина, як культурний тип і як яскравий представник тієї групи людей, що все більше розвивається, людей, яких звать декадентами, розхитаними, падаючими, і які охоче приймають ці епітети і навіть з гордою бравадою хизуються своїми хворобливими дивацтвами, що роблять з них, із звичайної точки зору, смішних людей з великими претензіями; з точки зору лікаря-психіатра — людей психічно хворих; з точки зору соціолога — анархістів у галузі не тільки мистецтва, але й моралі; з усіх трьох точок зору декаденти і декадентство — явище шкідливе, антигромадське, — явище, з яким необхідно боротися.

Відзначимо важливий факт у розвитку цього явища. Це саме те, що громадськість дедалі більш уважно ставиться до нього і, мало того, визнаючи за декадентами право на увагу, виділяє з середовища їх більш талановитих і жадібно читає і дивиться їх твори.

Не говорячи про Верлена, якого нині визнали за великого поета, вкажу на Моріса Метерлінка, чиї драми, незважаючи на туманність їх ідеї, обійшли сцени майже всіх театрів Європи; на італійця Аннунціо, чиї романи перекладаються в міру їх появи на всі європейські мови; на німця Гауптмана, що наробив стільки галасу своєю драмою «Ганнеле», і т. д. Це факти, які посилюють важливість явища, збільшують його соціальне значення, а не треба забувати, що воно, це явище, одностайно визнається шкідливим.

Звертаємо увагу читача ще і на той факт, що перші

декаденти з'явилися у Франції в кінці сімдесятих років, коли торжество буржуазії і її світогляду стало безсумнівним для всіх тих, хто не забув 89 року і трьох нині забутих слів, проголошених у цьому році,— слів, за які було пролито так багато крові.

Буржуазія перемогла й одразу ж почала створювати собі своє життя. Їй створили театр Пальєрон і Сарду, їй створили поезію апологет дрібних почуттів і буденного життя Коппе та його товариш, грубий матеріаліст і скептик Рішпен, для неї став писати свої романи Оне, і багато їй допоміг укріпитися на ґрунті детермінізму, наріжного каменя її світогляду, що зводить особисту волю до нуля і ставить усе в залежність від зчеплення причин, завзятий проповідник детермінізму і суворий матеріаліст Золя. Для неї створили музику, живопис і все, що потрібно було їй для того, щоб мати право вважати себе культурною.

Все це було дане швидко, і все це ще швидше пожиралося домінуючим класом, якому конче потрібно було поспішати запастися будь-яким внутрішнім багажем, бо ще живий був Гюго і біля нього стояло багато інших ідеологів — людей, які не могли ставитись байдуже до спотворення всього справді красивого й чистого на догоду новому суспільству, яке вимагало для свого вжитку чогось простішого, сірішого, не дуже високого, що не порушувало б собою сну совісті і не кликало б у небеса і на створення нового життя, а чогось такого, що зміцнювало б, узаконювало старе життя.

Виник попит на філософію, яка виправдувала б буржуазію, виникло і пропонування такої філософії. Оптимістична благодущність Ренана дозволяла йому, ради запитів нового суспільства, зайти в суперечність з самим собою. Тен також підклав кілька цеглин в стіну, яку зводила буржуазія для захисту себе від можливих докорів совісті. Потім ще кілька зусиль, кілька штрихів, і становище буржуазії було утверджене.

Тоді у Франції, що живе завжди швидше, ніж усі інші країни, створилася атмосфера задушлива і вогка, в якій, проте, дуже добре дихалося Полю Астьє і всім людям його типу, що сповідували прямолінійний матеріалізм і ставилися скептично до всього, що було ідеальне і закликало до перебудови життя в розумінні наближення до істини й справедливості у відносинах людини до людини.

Створилася атмосфера плазування перед дійсністю і фактом, життя стало убоге духом і темне розумом, з'явилися неможливі до цього часу процеси Вільсонів і К^о, різноманітні «Панами», повне падіння моралі, зубожіння ідеалізму, і нібито філософська проповідь свободи гріха пасіла місце завжди істинної проповіді свободи від гріха, а мораль дедалі більше падала.

Стали можливі процеси по звинуваченню в продажі політичних таємниць держави її ворогам, як-от процес Дрейфуса; стало можливим багато чого підлого й низького, багато чого такого, що було абсолютно неможливе навіть чверть століття тому. І в той час як одним жилося і дихалося в цій атмосфері вільно й легко, інші — більш чесні, більш чуйні люди, люди з прагненнями істини й справедливості, люди з великими запитами до життя — задихалися в цій атмосфері матеріалізму, меркантилізму і морального зубожіння, задихалися, шукали виходу геть з буржуазної клоаки, з цього суспільства торжествуючих свиней, вузьких, тупих, пошлых, що не визнають іншого закону, як інстинкту життя, та іншого права, як права сильного.

Люди ці, з тоншими нервами і благороднішою душею, плутали в темному житті, плутали, шукаючи собі в ньому чистого кутка, часто йшли проти самих себе і гинули, незадоволені, нічого не знайшовши, гинули з ображеною душею, вимучені шумом пошлого й розпусного життя, їхньою милою і веселою Францією, колись країною рицарів, тепер країною жирних і розгнuzданих купців, які почували себе господарями становища.

Загинув Мопассан, величезний талант, отруений фіміа-мом буржуазних похвал, витративши себе на створення крихітних новел, які лоскотуть нерви і збуджують почуттєвість, новел, що їх читали рантє після ситного обіду.

Бурже, який почав так талановито свою діяльність, з глибокого філософа, що прекрасно витрачав свій здоровий і гострий скептицизм на висвітлення застарілих хвороб суспільства і викриття його язв, замаскованих, але невилікуваних, перетворюється в нудного й сухого мораліста, в душі католицизму, із схильністю до містики, в яку вже впав його товариш Гюїсманс.

Даремно похмурий Бодлер у безсонну ніч запитував:

Кому, какой служба святыне,
Свой день употребили мы?

Його вважали безумним, буржуазія терпіти не могла його «Квітів зла», бо в них він говорив у вічі їй:

Увы! Мы шли путем гордыни,
Маммона, ереси и тьмы!
От бога правды, Иисуса,
Мы отрекались со стыдом,
Рабы пресыщенного вкуса
За Валтасаровым столом.

Його не могли терпіти за те, що він докірливо говорив пересиченому суспільству:

Очнись! Великий грех
Без пользы занимать на божьем пире место!
...Опомнись! Бездна ждет, — она неумолима.

І зловісно пророкував глухому і сліпому суспільству:

Уж близок, близок час, когда, восставши грозно,
Природа, Разум, Честь, забытый Долг и Стыд —
Все, все над головой безумца прогремит:
«Умри, о старый трус! Исчезни! Слишком поздно!»

Він, цей Бодлер, «жил во зле, добро любя», і, нарешті, загинув, залишивши Франції свої похмурі, отруйні вірші, які звучать холодним відчаем, за які за життя його називали безумним, а після смерті називали поетом і забули, слухаючи Коппе та Рішпена, справжніх синів свого суспільства, «парнасця» Ередія, який нічого не говорить серцю, і згадуючи про Банвіля і Леконт де-Ліля, які писали так красиво, що їхні вірші більше схожі на мармурове мереживо мавританських палаців, ніж на живу римовану мову.

І багато інших поетів та письменників загинули, отруєні життям сучасної Франції, загинули, шукаючи у морці бога, якого зреклося суспільство, але без якого неможливе існування тих поодиноких людей, що покликані долею іти попереду життя; багато загинуло людей через те, що вони були чесні і не хотіли схилитися перед ідолами, носячи в своїх серцях вічні ідеали.

І в той час, як вони гинули один за одним, суспільство все пересичувалося своєю зіпсованою культурою і, нарешті, почало невиразно відчувати поклик до новизни.

Воно знайшло її, звернувшись до стародавніх релігійних культів Ізиди й Озіріса, Будди й Зороастра; воно знайшло новизну, воскресивши середньовічну магію під новим ім'ям окультизму. І, відправивши обідню перед олтарем Ізиди, воно йшло в «Шинок смерті», де, сидячи в трунах, що заміняли столи, і попиваючи пиво з черепів, які грали роль бокалів, воно холоднокровно знущується над великою таємницею смерті.

Цей «Шинок смерті» характерний як ознака надзвичайного отупіння нервів, як груба матеріалістична вихватка людей, здатних над усім глумитися, все повалити і зруйнувати тільки з бажання зазнати насолоди відчуттям своєї сили, бачачи, як полетить в багно і розіб'ється вщент те, чим раніше дорожили. Пересичені буржуа перетворилися в Геростратів, готових щоденно палити храми.

Та доля справедлива.

Доля справедлива, і над сучасним суспільством Франції пролунав оглушливий тріск бомб; ми говоримо не про бомби Равашоля і його сподвижників,— ці убивали зразу, а маємо на увазі ті бомби, які кинули в суспільство Метерлінк, Пеладан, Фезансак, Рене Гіль, Малярме, Роліна, де-Буа, Мореас, Ноель Лумо та інші, на чолі з Полем Верленом, рабом «зеленої феї» — абсенту.

У вісімдесятих роках в одному із шинків Латинського кварталу сформувався цей гурток молоді, дивно одягненої, яка все критикувала, все відкидала, говорила про необхідність створити світові щось настільки нове, що зразу оживило б його. Про все існуюче говорили в тоні найодчайдушнішої бравади і гордого презирства людей, впевнених у собі і в своїх творчих здібностях.

Що вони хотіли творити? Навряд чи хтось із них виразно уявляв собі це, але найбільш фантастичні й розгнuzдані ідеї зароджувалися в їхньому палкому і, поза всяким сумнівом, *хворобливо* збудженому мозку.

Сар Пеладан, одна з найдивніших і безумніших постатей серед цієї групи новаторів, людина, яка чомусь присвоїла собі звання єгипетського мага (Sage—mag) і ходила по вулицях у довгому червоному плащі,— цей Пеладан сказав якось, пародіюючи Нерона:

— Коли б весь світ мав одну голову, я вплив би йому в мозок отруту безумства.

Товариші аплодували йому за цю вихватку божевільного: вони взагалі віддавали перевагу безумному над розумним і аномальному над нормальним. Вони розвивали найнеймовірніші теорії мистецтва, заперечуючи «парнасців», ставлячись скептично до Бодлера за те, що він «не може відмовитись від моралі», як висловився Монтеск'ю-Фезансак.

Моріс Баррес, який в той час щойно виступив із своїм «еготизмом» і прославленням енергії, «сили, перед якою все мусить схилитися», був підданий з боку декадентів відчайдушній критиці, і Малярме, в статті, спрямованій проти теорії Барреса, рішуче й сміливо заявив від імені декадентів:

Не пишіть нам законів, не створюйте нам гіпотез, теорій і доктрин. Ми не приймемо нічого цього. Ми самі створимо собі все це, якщо захочемо. А до того часу ми не хочемо ні логіки, нічого — це все від людини, все це плоди його розуму. Ми теж люди, пане Баррес, і теж можемо писати книги. Але ми не хочемо одноманітності і будемо сьогодні віруючими, завтра — скептиками, післязавтра ми будемо монархістами або революціонерами, якщо захочемо цього. Дійсно, ми зробимо так, як захочемо, — і ніхто не змусить нас зробити інакше.

Вони говорили всі ці шалені речі, безсумнівно, щиро, і вони не могли не відчувати, що вони праві в своїх безумствах, бачачи, що навколо них панує повне безправ'я. Їхні нерви були чутливі до хворобливості, вони були, безсумнівно, дуже вразливими людьми, і, цілком імовірно, що, якби в Парижі у вісімдесятих роках билися на барикадах, — у дев'яностому році декадентів не було б. Я маю їх собі так: спочатку це були діти, чисті серцем діти, якими буваємо всі ми, на жаль, дуже короткий час. Внаслідок різних умов вони вирости нервовішими і чутливішими до сприйняття зовнішніх вражень.

Атмосфера сучасного культурного життя будь-якого європейського міста дає такі яскраві, приголомшливі картини всіляких соціальних контрастів, що юнакові важко зберегти рівновагу душі, побувши в ній деякий час. Визнано, що Париж діє в цьому розкладаючому мозок і серце напрямі далекі сильніше, ніж інші міста, що пояснюється особливою нервозністю його життя і жвавістю французів. Декаденти — люди, які знемагали від сили-силенної пережитих вражень, відчували в собі поетичні струни, але які не мали в душі камертонів у вигляді якоїсь

певної ідеї,— юнаки, що бажали життя, але знеслились ще до народження.

І ось ці слабкі духом і тілом, хворобливо вразливі й фантазуючі люди сиділи в шинку Латинського кварталу і, все відкидаючи, все руйнуючи, бравіруючи і безумству-ючи, чогось ждали...

І, нарешті, діждалися...

Один із представників літературної богеми, Артур Рембо, написав дивний, а сьогодні широко відомий «кольоровий сонет» — річ, на яку він сам дивився, можливо, не більше як на жарт, на красиву гру слів.

У сонеті говориться:

А — черный; белый — Е; И — красный; У — зеленый;
О — синий; тайну их скажу я в свой черед,
А — бархатный корсет на теле насекомых,
Которые жужжат над смрадом нечистот.
Е — белизна холстов, палаток и тумана,
И гордых ледников, и хрупких опахал;
И — пурпурная кровь, сочащаяся рана
Иль алые уста средь гнева и похвал.
У — трепетная рябь зеленых волн широких,
Спокойные луга, покой морщин глубоких
На трудовом челе алхимиков седых.
О — звонкий рев трубы, пронзительный и странный,
Полеты ангелов в тиши небес пространной —
О — дивных глаз ее лиловые лучи!*

Дивно і незрозуміло, але якщо згадати, що в 1885 році, з дослідження одного знаменитого окуліста, 526 чоловік з студентів Оксфордського університету, виявилось, забарвлювали звуки в кольори і, навпаки, надавали кольорам звуків, причому одностайно твердили, що коричневий колір звучить, як тромбон, а зелений—як мисливський ріжок,— може, цей сонет Рембо має під собою деякий психіатричний ґрунт. Не треба також забувати й безмежність людської фантазії, яка створила багато речей далеко дивніших, ніж цей «кольоровий сонет», що послужив для декадентів чимось на зразок одкровення і став наріжним каменем їхньої теорії мистецтва.

Вони вирішили, що цей сонет є не що інше, як першообраз нової поезії,— поезії, яка діє на розум і уяву, збуджуючи почуття — всі п'ять почуттів — у певних комбінаціях, у певному зв'язку.

---

* Переклад пані Кублицької-Піоттук.

Треба, сказали вони, зв'язати з кожною буквою відоме, певне відчуття: з А — холод, з О — нудьгу, з У — страх і т. д.; потім забарвити усі букви в кольори, як це уже зробив Рембо, потім надати їм звуків і взагалі оживити їх, зробивши з кожної букви маленький живий організм. Зробивши так, почати їх комбінувати у слова і це приведе до того, що кожна дана комбінація букв, супроводжуваних кольором, звуком і якимось відчуттям, в одному слові може дати читачеві цілий складний образ, який він сприйме зразу всіма органами сприйняття, — і судить самі про силу враження від вірша, написаного такими словами!

Ви читаете і відтворюєте перед собою кольори, запахи, звуки, почуття, — відтворюєте все це з вражаючою ясністю, переживаєте в одному вірші ряд живих образів.

«Усі барви, запахи і звуки водночас», — як сказав Бодлер, який випередив ідею Рембо в своєму символічному вірші «Природа».

Ноель Лумо, декадент-теоретик, за словами Рене Думіка, так визначає наміри декадентів і властивості їх нової творчості:

Сучасна людина, істота з витраченою нервовою силою і виснаженою уявою, читаючи — проковтує і, не перетравлюючи, викидає з себе книгу чи сонет, — це тому, що вона пережила себе, дрябла, зношена, і думати — для неї труд, а не задоволення. Як до хворого, що не може жувати і ковтати, ми хочемо застосувати до неї штучне харчування, хочемо зробити так, щоб вона вбирала в себе ідею і образи книги всіма порами свого дряхлого тіла; як вологу ванни, вбирала б вона в себе соки ідеї. Це, ми впевнені, не тільки виликує і відродить її, але ще витончить і розвине її почуття, оновить її.

А Мореас у передмові до однієї з своїх поем у прозі, про яку Жюль Леметр говорить, що «ця річ, може, мала б успіх у божевільних, але розумні, напевне, не схвалять її, бо вони навряд чи зрозуміють у ній хоч би одну фразу», — Мореас говорить:

У людей мало слів для того, щоб вони могли зрозуміти одне одного. У них немає форм для виявлення почуттів. Слова, які є в їхньому розпорядженні, занадто заявлені й бліді. Вони мало говорять. Вони нічого не малюють. Ах, це велике нещастя, що спочатку розвиваються почуття, а потім уже мова. Ми лишаємось позад мови з нашими почуттями, ми не можемо виговорити себе, і ось чому ніхто нікого не розуміє. Нам потрібні нові слова, багато слів; нам завжди потрібно б мати в запасі кілька зайвих слів, бо часто почуття

скороминуші, моментальні і нам нічим оформити їх. Ах, багато в чому ще ми убогі і от чому так часто грабуємо один одного.

Створили теорію, і почалась гарячка творчості. Верлен стояв попереду всіх; він перший побачив естетичне одкровення в сонеті Рембо і був найпліднішим з усіх новаторів мистецтва.

Він, що раніше писав точні й блискучі сонети в душі «парнасців», почав створювати такі знівечені речі, як ось ця, наведена Гюйо:

«Місяць кидав тупими кутами свої цинкові барви; з високих гострих покрівель здіймались пусті і чорні клуби диму, що нагадували собою цифру п'ять», і т. д.

Малярме, Роліна, Фезансак не поступалися перед Верленом, наповнюючи журнали своїми незрозумілими сонетами. Спочатку Париж, жадібний до новинок, читав усе це і деякі речі мали безперечний успіх, як, наприклад, наведений у Нордау вірш «Нудьга», в якому говориться про «білих лебедів» і де часте повторення носового звука «еп» дійсно викликає нудьгу, але потім Парижу набридли декаденти, і вони змушені були заснувати свій журнал.

Та Париж не міг так дешево відкараскатися від хворих людей, ним же створених; серед них виявилися люди із справжніми талантами, з великим почуттям, з глибокою тугою в серці, люди, «взыскующие града». Збуджена, хворобливо розвинена уява не тільки збільшувала силу їх талантів, але й надавала їх творам дивного колориту то якоїсь несамовитості, то невиліковної меланхолії, то пророцької маячні, невиразних натяків на щось, таємничих погроз комусь. І все це давалося в дивних образах, зв'язок яких важко було збагнути, в римах, що звучать якоюсь особливою, сумною, похоронною музикою. Вони співали і дзижчали, як комарі, і суспільство хоч і відмахувалося від них, проте не могло не чути їх пісень. А іноді в загальному невиразному шумі декадентських віршів лунав справді цінний і поетичний звук, щирий і простий, як молитва митаря.

Сумно зітхає Верлен, то задумливий і міркуючий про смерть, то настроений молитовно, то раптом гнівний, що проклинає або кається в своїх гріхах і раптом, знущаючись над усім цим, оспівує чари своєї коханої «зеленої феї», яка поволі, але вірно убивала його. Він писав свої сонети завжди в шинку і завжди в компанії із склянкою абсенту, його музою, його «зеленою феєю».

І в цій обстановці, напівхворий і напів'яний, він сповіщав публіці в лагідних і м'яко задумливих віршах свої дивні видіння:

Я часто вижу сон, пленительный и странный,
Мне снится женщина. Ее не знаю я,
Но с ней мы связаны любовью постоянной,
И ей, лишь ей одной, дано понять меня.
Увы, лишь для нее загадкой роковой
Душа прозрачная перестает служить,
И лишь одна она задумчивой слезою
Усталое чело умеет освежить.
Цвет локонов ее мне грезится неясно,
Но имя нежное и звучно и прекрасно,
Как имена родных утраченных друзей.
Нем, как у статуи, недвижный взор очей,
И в звуках голоса, спокойно отдаленных,
Звучат мне голоса в могилу унесенных.

Це читали, і над цим задумувались. Виступив Метерлінк із своїми туманними п'єсами. Похмурість їх образів лякала уяву і примушувала розум шукати в них смисл. Бралися шукати, знаходили і дивувалися; декаденти, люди, які ще так недавно проголосили себе поза всякими моральними законами, ревно шукали бога, доводили іншим необхідність знайти його, проповідували мораль, ту ж мораль, що й усі проповідують: віруй, люби й надійся!

Та все це в дивних, знівечених фразах, в незрозумілих віршах, в туманних образах, і поряд з цією мораллю безліч сонетів, звучних, музикальних, але пройнятих від першого до останнього рядка чимось таким, що виразно почувується, але невловиме для розуму. Здавалося, що вони хочуть злякати або засмутити людей. Дратівлива нота нудьги, вічної невдоволеної нудьги, і якогось бажання, теж невдоволеного, невинно звучить у цих віршах, звучить і страшенно набридає вухам суспільства. Але щось хворобливе і нервозне, психоз декадентської творчості, поступово, непомітно, капля за каплею, в'їдається в кров суспільства, і воно вагається... У ньому зароджується та хвороба, яку випестували і культивували в собі його діти, Верлени та Метерлінки, — культивували і тепер прищепили йому її тонку руйнівну отруту.

І ось буржуа, які раніше йшли в храм Ізиди і в «Шинок смерті», бо така тоді була мода і бути в цих місцях вважалося ~~ніжком~~, тепер ходять туди за внутрішнім

потягом — до Ізиди, щоб якимось, хоч по-язичеськи, але помолитися; у «Шинок смерті»,— щоб відчутти містичний жах перед цією «все примиряючою, все вирівнюючою, однаково всіх люблячою» вічною героїнею декадентських віршів — смертю.

Пересичені й розпусні буржуа, скептики і матеріалісти, раптом круто повертаються назад; з'являється інтерес до містичних книг середньовічних монахів, із старого мотлоху бібліотек добувають трактати про дияволів і магію, в театрі відроджується містерія, в романах — католицизм; шкіряний заводчик Луї Падуан пише брошуру про Серапіса і в ній намагається довести, що ніколи людина не створювала собі бога більш істинного, живого і всеохоплюючого, ніж Серапіс — бог, створений Птоломеями, і, нарешті, в 1894 році Жорж де-Буа налічує в Парижі більше двадцяти різних релігійних культів. А декадентська творчість усе розростається, дивні, розхитані і розхитуючі нерви сонети наповнюють сторінки журналів, говорячи про щось невиразне, туманне і зловісне. Ці пісні культури, що розкладається, звучать похоронним дзвоном нервово виснаженому й егоїстичному суспільству, яке зарвалося, і дедалі більше виснажують його.

Але як сталося, що заперечники й анархісти-декаденти раптом перетворилися на проповідників моралі і вчителів життя?

Відповідь проста. Всі вони більш або менш заражені манією величності, хочуть обов'язково зробити подвиги і відчутти насолоду привабливістю слави. Це можливо лише на ґрунті служіння людям. І ось вони хочуть дати людям те, чого насамперед потребують самі. Їхнє натхнення нешире й афектоване, їхня форма непроста й некрасива, але вона дивна, і це викликає симпатії до неї. У них є бажання, але немає енергії, і, як усе культурне суспільство, вони раби життя, хворобливо б'ються в ньому, як мухи в павутинні, і дратівливо дзижчать, нагоняючи смуток і нудьгу і своєю роботою ще більш обезбарвлюючи навколишнє. Вони хотіли б на чомусь укріпитися і не бачать навкруг себе жодної точки опори; від цього вони змінюють свій колір, як хамелеони, сьогодні моралізуючи, завтра виступаючи апологетами пороку і віртуозами його.

Серед них повний розкол: в той час як Метерлінк, Галіфе і Верлен плачуть за замордованою істиною, за забрудненими добродіями і кличуть людей до бога,

Мореас, Роліна і Пеладан пишуть скабрезні історійки в дусі маркіза де-Сада і підносять їх публіці під саморобним соусом філософії, основне положення якої говорить:

«Світ — це я, і всі закони світу — це я. Моя уява створює, мій розум руйнує; я бачу, що в світі немає нічого здатного протистояти силі мого озлоблення, я почуваю, що все, що є, — це я. І серце моє сповнене холодної туги за стародавністю, коли все було таке міцне, хоч люди були ще дужчі, ніж я».

Але як ця, так і друга група має одну спільну, споріднену рису — пристрасть заглядати кудись у темряву, туди, звідки ніхто, жоден геній не міг винести чого-небудь ясного, — пристрасть виходити з меж життя в сферу, яка ще не досяжна розумові і, найімовірніше, зрозуміється не ним, а серцем, якщо тільки колись вона дасть зрозуміти себе.

Есть наслаждение в бою
И бездны мрачной на краю...

Насолода в бою не досяжна для тих, хто вже в день свого народження був розбитий вщент, з'явившись на світ невротом, але насолода «на краю мрачної бездны» їм під силу, і вони вміють користуватися нею, створюючи одну за одною свої похмурі фантазії, віддаючись у них маячні безумців і закликаючи іти за собою безвольне і безпринципне суспільство, яке пожадливо шукає пікантних відчуттів і вражень.

Таким чином, вони, ці розхитані, є ніби месники суспільству, що створило їх, безмежно різноманітне в творчості безглузлого і негативного, ніби різками, якими доля шмагає культурні класи Європи за те, що вони, існуючи так давно, — не створили для себе життя, гідного людей.

ЗАМІТКИ ПРО МІЩАНСТВО

I

Міщанство — це склад душі сучасного представника командуючих класів. Основні ноти міщанства — потворно розвинене почуття власності, завжди напружене бажання спокою всередині і поза собою, темний страх перед усім, що так чи інакше може сполохати цей спокій, і настійне прагнення швидше пояснити собі все, що хитає усталену рівновагу душі, що порушує звичні погляди на життя і на людей.

Але пояснює міщанин не для того, щоб тільки зрозуміти нове і невідоме, а лише для того, щоб виправдати себе, свою пасивну позицію в битві життя.

Огідний розвиток почуття власності в суспільстві, побудованому на поневоленні людини, може, пояснюється тим, що тільки гроші нібито дають особі деяку можливість почувати себе вільною і сильною, тільки гроші можуть іноді охоронити особу від сваволі всесильного страховища — держави.

Але пояснення — не виправдання. Сучасна держава створена міщанами для захисту свого майна — міщани ж і дали державі розвинути до повного поневолення і спотворення особи. Не шукай захисту від сили, ворожої тобі, поза собою — умій в собі самому розвинути опір насильству.

Життя, як це відомо, — боротьба панів за владу і рабів — за визволення від гніту влади. Темп цієї боротьби стає все швидшим в міру зростання в народних масах по-

чуття особистої гідності і свідомості класової єдності інтересів.

Міщанство хотіло б жити спокійно і красиво, не беручи активної участі в цій боротьбі, його улюблена позиція — мирне життя в тилу найсильнішої армії. Завжди внутрішньо безсиле, міщанство схиляється перед грубою зовнішньою силою свого уряду, та коли — як ми це бачили і бачимо — уряд дряхліє, міщанство здатне випросити і навіть вирвати у нього частку влади над країною, причому воно робить це, спираючись на силу народу і його ж рукою.

Воно густо обліпило народ своїм сірим, клейким шаром, але не може не відчувати, який тонкий цей холодний шар, як киплять під ним ворожі йому інстинкти, як яскраво розгоряється непримиренна, смілива думка і плавить, спалює віковичну брехню...

Цей натиск енергії знизу вгору збуджує у міщанстві моторошний страх перед життям, — в корені своєму це страх перед народом, сліпою силою якого міщанство спорудило громіздку, тісну і нудну будову свого благополуччя. На тривожному ґрунті цього страху, на передчутті відплати у міщан спалахують поквапливі і грубі спроби виправдати свою роль паразитів на тілі народу — тоді міщани стають Мальтусами, Спенсерами, Ле-Бонами, Ломброзо — ім'я їм легіон...

У майбутньому, певно, хтось напише «Історію соціальної брехні» — багатотомну книгу, де всі ці боягузливі спроби самовиправдання, зібрані воедино, являтимуть собою цілий Арарат безсоромних зусиль придушити очевидну, реальну істину купами липкої, хитрої брехні.

Міщани завжди зваблюються примарною можливістю довести самим собі і всьому світові, що вони ні в чому не винні.

І доводять більш або менш багатослівно і нудно, що в житті існують незборимі, фатальні закони, створені богом, або природою, або самими людьми, що силою цих законів людина може зручно влаштуватися тільки на шії ближнього свого і що, коли всі робітники захочуть їсти котлети, — на землі невивстачить биків...

Суперечності між народом і командуючими класами — непримиренні. Кожна людина, яка щиро бажає бачити на

землі торжество істини, свободи, краси, повинна б, у міру сил своїх, працювати на користь якнайшвидшого і нормального розвитку цих суперечностей до кінця — бо в кінці цього процесу перед усіма людьми з однаковою очевидністю постане і злочинність нашого суспільного устрою і ясна для всіх неможливість дальшого існування його в чучасних формах...

Міщанство завжди намагається затримати процес нормального розвитку класових суперечностей.

Коли в житті посилюється тертя ворожих сил, міщани тривожно ховають голови під крило якої-небудь примирної теорії. Ухиляючись від особистої участі в боротьбі, міщанин старається ввести в неї більш або менш авторитетну третю особу і покладає на неї захист своїх міщанських інтересів. Раніше він спритно користувався для своїх цілей богом; задушивши бога влаштуванням церкви — звернувся до науки, скрізь стараючись знайти докази необхідності для більшості людей підкоритись меншості.

Кожного разу, коли на світлому і величному храмі науки появляється якась темна, підозріла плісень, — так і знайте! — це міщанин торкнувся храму істини своєю нахабною, нечистою рукою...

Науку породили досвід і думка людства, вона є вільна сила, яку важко підпорядкувати інтересам міщанства, — в науці не знайшлося доводів, які виправдували б буття міщанства, навпаки — чим далі вона розвивається, тим яскравіше освітлює шкоду від паразитизму...

На ґрунті посилених намагань примирити непримиренне у міщанина розвинулася хвороба, яку він назвав — совість. В ній є багато спільного з тією тривожною ніяковістю, яку відчуває дармоїд і нероба у суворій робітничій сім'ї, звідки — він чекає — його можуть колись вигнати геть. По суті, і совість — все той же страх відплати, але вже ослаблений, страх, що набрав, як ревматизм, хронічної форми... Ця особливість міщанської душі дозволила міщанинові створити нове знаряддя примирення — гуманізм, — це щось на зразок релігії, але не таке цільне і красиве: тут є трохи логіки, трохи доброго почуття, жалості і багато наївності і найбільше християнського прагнення дати людям замість хліба насущного мильні бульки. Кінець кінцем — це милостиня народові, досить мізерні і прісні крихти, великодушно кинуті багатим Лазарем своєму убогому тезкові... Це не мало успіху, народ не наси-

тився, не став більш лагідним і, як і раніше, хоч і мовчки, але дуже косо дивився голодними очима, як пожиралися плоди його праці... Було ясно — гуманізм не може бути для міщан зняряддям захисту проти натиску справедливості...

Міщанин любить говорити народові: «Полюби ближнього твого, як самого себе», але під ближнім завжди розуміє тільки самого себе і, навчаючи народ любові, лишає за собою право жити коштом чужої праці — непохитним.

Коли міщанство переконалось, що народ не хоче бути гуманним і вчення Христа не примиряє робітника з його роллю раба, нав'язаною йому державою, — воно відчуло і гуманізм і релігію як зайвий баласт у своїй тісній, квадратній, маленькій душі, воно захотіло звільнитись від цього баласту — звідси і почався огидний процес розкладу міщанської душі.

Треба було бачити п'яну радість міщан, коли Ніцше голосно заговорив про свою ненависть до демократії!

Ім здалося, що от, нарешті, з'явився якийсь Геркулес, він очистить авгійові конюшні міщанської душі від сірої плутанини понять, визволить з дрібних і строкатих тенет відчужань, які вони так довго, ретельно і бездарно плели своїми руками, які зв'язали їх взаємно одна одну заперечуючими нитками, — «я хочу, але я не повинен, я повинен, але я не хочу», — зв'язали і завели в безвихідь безсилою відчаю — «я не можу жити». Міщанство негайно зробило з Ніцше ідола, замкнувши всю багатогранну душу його в один моторошний крик:

«Рятуйтесь, як зможете. Світ гине, бо йде демократія!»

Але це був крик агонії самого міщанського суспільства, конаючого від утоми в шуканнях нехай і дешевого, але тривкого щастя, нехай і нудного, але сталого спокою, тісного, але твердого порядку. Може, Ніцше був геній, але він не міг зробити чуда, не міг влити нову гарячу кров у зношені жили і вогнем своєї душі не міг перепалити дрібних крамарів на аристократів духу. Заклик до самозахисту вправ на безплідний ґрунт — міщанство живе чужою працею і може боротися тільки чужими руками...

Раніше воно могло купувати людей на службу собі грішми, пізніше підкупало їх обіцянками і завжди обманувало. Тепер, коли люди почали розуміти свої особисті інтереси, їх важко обманути. Люди все різкіше поділяються на два непримиренних табори — меншість, озброєна

всім, що тільки може захистити її, більшість, у якої тільки одна зброя — руки — і одне бажання — рівність. Праворуч стоять безстрасні, як машини, закуті в залізо раби капіталу, вони звикли вважати себе господарями життя, а насправді це безвольні слуги холодного, жовтого диявола, ім'я якому—золото. Ліворуч все швидше зливаються в незбориму дружину справжні господарі всього життя, єдина жива сила, яка все приводить у рух, — робочий народ... серце його палає певністю в перемозі, і він бачить своє майбутнє — свободу...

Між цими двома силами розгублено метушаться міщани, — вони бачать: примирення неможливе, їм соромно іти праворуч, страшно — ліворуч, а смуга, на якій вони товчуться, стає все тіснішою, вороги все ближче один до одного, вже починається бій...

Що робити міщанинові? Він не герой, героїчне незрозуміле йому, тільки іноді на сцені театру він милується героями, спокійно впевнений, що театральні герої не завадять йому жити. Він не чуває майбутнього і, живучи інтересами даного моменту, своє ставлення до життя визначає так:

Не рассуждай, не хлопочи,
Безумство ищет, глупость судит;
Дневные раны сном лечи,
А завтра быть тому, что будет.
Живя — умей все пережить:
Печаль, и радость, и тревогу.
Чего желать? О чем тужить?
День пережит — и слава богу...

Він любить жити, але враження переживає неглибоко, соціальний трагізм недоступний його почуттям, тільки жах перед своєю смертю він може почувати глибоко і виявляє його часом яскраво і сильно. Міщанин завжди лірик, пафос зовсім недоступний міщанам, тут вони наче прокляті прокляттям безсилля...

Що їм робити у битві життя? І от ми бачимо, як вони тривожно і безпорадно ховаються від нього, хто куди може — в темні кутки містицизму, в гарненькі альтанки естетики, збудовані ними нашвидкуруч із краденого матеріалу; сумно і безнадійно блукають в лабіринтах метафізики і знову повертаються на вузькі, засмічені мотлохом віковичної брехні стежки релігії, всюди вносячи з собою клейку пошлість, істеричні стогони душі, повної дрібного

страху, свою бездарність, своє нахабство, і все, до чого вони торкаються, вони обсипають градом красивеньких, але пустих і холодних слів, які дзвенять фальшиво і жалібно...

Цю нудну і тривожну метушню міщанства наших днів, переляканого передчуттям своєї загибелі, останній розділ його безбарвної історії можна назвати так:

«Міщани, хто на що здатний!»

II

Кожен, розуміється, бачить все в житті так, як він хоче бачити, а хто нічого не хоче, бачить тільки себе — нудне і жалюгідне видовище!

Міщанин не здатний бачити нічого, крім відображень своєї сірої, м'якої і безсилої душі.

Найпотворніші форми ставлення міщанства до народу склалися в нашій недоладній країні. Мабуть, на землі немає іншої країни, де б командуючі класи говорили і писали про народ так старанно і багато, як у нас, і вже, напевно, ні одна література в світі, крім російської, не зображала свій народ так нудотно-солоденько і не описувала його страждань з такою дивною, підозрілою насолодою.

Придавлений до землі важким і грубим механізмом бездарно влаштованої державної машини, російський народ — закутий і осліплений Самсон — воістину, великий страждалець!

І, воістину, з мовчазним терпінням титана довго тримав він на плечах своїх страшний тягар рабської, каторжної праці, звірячих злочинів з боку влади, сладострасного знущання з його особи поміщиків і поліції, тримав покійно і лише часом, струснувши плечима, рвався до свободи, але — сліпий — не знаходив шляху до неї, і знову і ще міцніше зв'язували його...

Коли людину катують, а вона, сповнена зневаги до катів, мужньо мовчить, — це красиво, це викликає захоплену повагу до мученика і безсумнівно є прекрасною темою для поета...

Та коли руського мужика б'ють по зубах, шмагають різками, ламають йому ребра, а він, навряд чи в чому винний, стогне «не буду!» — в цьому мало людського і зовсім немає краси — це повинно було б викликати гнів і ненависть до сили, яка пригноблює народ, повинно було б

збуджувати пристрасне, вперте бажання зруйнувати і перебудувати похмуру, задушливу казарму, в якій задихається батьківщина.

Російська література з сумовитим зворушенням дивилася, як тупа сила влади, розгнужданої своєю безкарністю, насилує російський народ, як вона старанно отруює забобонами це вічне джерело енергії, якою безправно користуються всі, як виснажується ґрунт, що дає всім і хліб і квіти, вона дивилася на цей злочин проти життя її батьківщини і лірично зітхала:

Край родной долготерпенья,
Край ты русского народа!

Наша література — суцільний гімн терпінню руської людини, вона вся проїнята тихим захватом перед страждальцем-мужичком і подивом перед його нелюдською витривалістю.

Где ты черпал эту силу?

— запитує вона його, але народ був для неї натурою, з якої вона красиво і соковито писала більш або менш талановиті картини для задоволення своїх творчих емоцій та естетичного смаку міщан...

Сіль справжньої поезії в зображеннях мужика і його життя, навіть у видатних письменників, часто і дивно змішується з патокою журливого ліризму, а він завжди недоречний в описах життя російського села, бо, в усякому разі, непристойно лірично зітхати, коли на ваших очах люди потопають у болоті і в темряві.

І завжди у ставленні російського письменника до своїх героїв-мужиків відчувається щось дуже схоже на задоволення бачити їх нікчемними, лагідними, добрими і терпеливими...

Правда — необхідно зробити серйозні зусилля для того, щоб вивести з терпіння руського мужика, але наш уряд — віддамо йому належне! — завжди успішно виконував це завдання; проте розкішне дзеркало російської літератури чомусь не відбило спалахів народного гніву — ясних ознак його прагнення до свободи. Вона зображала нам Калинича і Хоря, героя «Муму», Касяна, Антона Горемику, Платона Каратаєва, дідуся Якова і Мазая, Якіма у «Владі тьми» і нескінченну низку інших мудрих, але недорікуватих і німих людей. На її очах з середовища

народу виходили: Ломоносови, Кольцови, Нікітіни, Сурикови, але вона не помічала їх і забула відзначити в минулому таких видатних виразників народної волі, як Разін та інші. Вона не шукала героїв, вона любила розповідати про людей сильних лише в терпінні, покірних, лагідних, людей, що мріють про рай на небесах і мовчки страждають на землі. Всі вони терпеливо — неодмінно терпеливо, без гніву, без ремства! — несуть на плечах своїх пригнічуючі душу й тіло злигодні і ганьбу рабського життя. Милі люди! Вони зовсім не здатні до справи будівництва життя і здаються створеними природою спеціально для мирної роботи на панів. Такі божі корівки — ці духовно чистенькі мужички, вони такі любовно мудрі, сповнені такої готовності страждати, що, справді, дивуєшся, як можна було таких людей-немовляток шмагати на конюшнях нагаями, сікти різками, продавати гуртом і вроздріб, як баранів, і взагалі поводитись з ними... неде- лікатно?

Свідомо чи несвідомо, але завжди наполегливо наша дворянська література малювала народ терпеливо байдужим до порядків його життя, завжди зайнятим мріями про бога і душу, сповненим бажання внутрішнього миру, поміщанському недовірливим до всього нового, незлобивим до огиди, ладним все і всім простити, кирпатим ідеалістом, який ще довго і довго здатний підкорятися всім, кому це потрібно.

Міщанство читало красиві оповідання про смирний російський народ, щиро захоплювалось його незлобним терпінням і, спокійно, міцно сидячи на його хребті, дало йому приємний титул народу-богоносця.

На час вимушеного народом звільнення його від кріпосного права, і — до речі — від землі, в нашій країні, як це відомо, утворилась невелика, але енергійна верства людей, сильних духом і внутрішньо вільних. Це була смілива вольниця, «кто с борку, кто с сосенки», — невдалі діти духовенства, виродки із дворянських сімей, блудні сини чиновників, тільки що породжені фабрикою робітники — все розумні, здорові, веселі працівники, бадьорі, як люди, що прокинулись на світанку ясного травневого дня. Сповнені молодої жадоби життя красивого і вільного, вони побачили перед собою життя, влаштоване їх батьками, і з презирством, з гордою насмішкою відвернулися від нього — тісного, нудного, злиденно вбогого змістом,

формами і барвами, безсоромно і грубо побудованого на непосильній праці пограбованого, темного народу.

Навколо них шумно метушилося стривожене реформами міщанське громадянство, — ожиріле, звиродніле, вже духовно мертво, воно судорожно корчилось, як гальванізований труп, і на порозі нового життя тупо лютувало, боягузливо і злобно сичало, почувуючи, що на землі для нього лишилися тільки могили. Буйна молодість сміливо і весело співала відхідну залишкам кріпосного ладу і пильно придивлялась, шукаючи свого місця в житті.

А уряд, звільнивши народ, зразу ж ретельно зайнявся розведенням чиновників, куванням ланок нового ланцюга для народу. До різночинців він ставився підозріливо і вороже, люди, які не хотіли бути чиновниками, були зайві і шкідливі для нього. Було ясно — якщо інтелігент-різночинець хоче жити, він повинен стати ближче до народу, спертись на нього і збільшити свою дружину за його рахунок. Інтелігент зрозумів це, пішов у народ сіяти серед нього «розумне, добре, вічне»...

Зрозуміла річ, наш уряд не міг допустити на ниві народній ніяких посівів, крім тих, які зміцнювали б легенду про неземне походження його влади. І от почалась безприкладна в історії епічна боротьба купки сміливих людей із страховищем, яке украло свободу і пильно, пожадливо стереже її...

Ця битва була красива, як старий рицарський роман, вона породила багато героїв і пожерла їх, як Сатурн своїх дітей. Герої загинули. Доля героїв — завжди така, і не будемо зневажати пам'ять героїв жалем про загибель їх...

Це були стійкі, тверді люди, але історія поставила їх між холодним ковадлом і важким молотом. Багато вони хотіли підняти, багато зрушили з місця і надірвалися в зусиллях розбудити народ, — він до цього часу не бачив нічого доброго від панів і не повірив їм, коли вони безкорисливо принесли йому вчення про свободу, рівність, братерство.

Ті, кому брехали століттями, не могли навчитися вірити за роки...

У ці дні, коли рицарі бились на смерть із змієм, — міщанство віршами і прозою доводило, що

Умом Россию не понять,
Аршином общим не измерить;
У ней особенная стать,
В Россию можно только верить,

що російський народ надзвичайно самобутній і що гріховна західна наука, розпутні форми життя Заходу зовсім не придатні для нього. Вплив Заходу може тільки попусувати, зруйнувати лагідну, м'яку душу та інші рідкісні якості народу-богоносця, виховані в ньому шмаганням на конюшнях, суцільною неписьменністю та іншими ідеальними умовами російської самобутності.

У творіннях міщан на цю тему є багато цікавого, але найзнаменніше в них — поєднання таланту з якимись справді східними лінощами розуму і татарськими хитрощами, якими міщани прикривали цю неохоту мислити сміливо і до кінця яскравострокатими словами захвату перед народом. Німий, напівголодний, неписьменний народ, як запевняють міщани, був покликаний оновити весь світ таємничою силою своєї душі, але для цього насамперед треба було відгородити його від світу високою стіною самобутності, щоб не торкнулось його світло і повітря з Заходу. Він, ще недавно нагорода вельможам за придворні послуги, живий інвентар поміщицьких господарств, прибуткова стаття, предмет торгівлі, раптом став улюбленою темою розмов, об'єктом всіляких турбот про його майбутню долю, ідолем, перед яким міщани шумно калялись у гріхах своїх. Розгублена, метушлива міщанська думка, як кажан над багаттям, закутилась навколо народу у своїх шуканнях виправдання та примирення.

Ця жалюгідна метушня розбещувала часом найкращого поета тих днів, і часто він, вступаючи у загальний хор тих, що лицемірно калялись, фальшиво вторував їм:

...Успели мы всем насладиться.
Что ж нам делать? Чего пожелать?..
...Пожелаем тому доброй ночи,
Кто все терпит во имя Христа,
Чьи не плачут суровые очи,
Чьи не ропщут немые уста,
Чьи работают грубые руки,
Предоставив почтительно нам
Погружаться в искусство, науки,
Предаваться мечтам и страстям...

У цьому, припустимо, щирому ліричному пориві ситої і дещо збентеженої своєю ситістю людини відчувається

трохи іронії до себе, але — яке дивне убозтво фантазії! Невже народові, приспаному насильно, народові, сон якого ревно оберігали тисячі вірних слуг Левіафана-держави, неville цьому народові не можна було побажати нічого кращого, як доброї ночі? У ті дні, коли вже багато хто бив на сполох, стараючись розбудити його? У ті дні, коли герої самотньо гинули у битвах за свободу?

Міщанам подобались такі вірші, і вони щиро, від усієї душі, бажалилюбому народові — на добраніч. Що вони могли побажати йому, крім цього? Це і гуманно і дешево...

В цей час — час боротьби — одні з них тривожно і похмуро, як сови, кивали головами на Захід, де палав, не згасаючи, вогонь свободи і в муках народжувалась істина; вони кричали, що звідти ллється отрута, яка погубить російський народ. Інші влаштовувались на послуги до радикальних ідей, непомітно стараючись одягти їх у спотворюючий одяг компромісу. Треті злобно у віршах і прозі зводили наклеп на все, що було їм вороже, — молоде, красиве, сміливе, — і в усьому, що вони робили, звучала їх вічна тривога за свій спокій — тривога нищих духом.

А в країну поволі входив залізною ходою повитий сірими хмарами диму і пари великий революціонер, безстрашний слуга жовтого диявола, неситого золота, — все руйнуючий капіталізм...

III

Толстой і Достоевський — два великих генії, силою своїх талантів вони потрясли весь світ, вони привернули до Росії сповнену подиву увагу всієї Європи, і обоє стали, як рівні, у великі ряди людей, чий імена — Шекспір, Данте, Сервантес, Руссо і Гете. Але одного разу вони зробили погану послугу своїй темній, нещасній країні.

Це сталося саме в той час, коли наші кращі люди знемогли і загинули в боротьбі за визволення народу від сваволі влади, а юні сили, готові йти на зміну загиблим, спинилися в сум'ятті і страху перед шибеницями, каторгою і зловісною німотою загадково нерухомого народу, що мовчки, як земля, поглинув кров, пролиту у битвах за його свободу. Міщани, налякані вибухами революційної боротьби, знемагали від жадоби спокою і порядку,

ладні підкоритись переможцеві, зрадити переможеного і одержати за зрадництво хоч маленький, але завжди ласий для них кусень влади...

Важкі сірі хмари реакції пливли над країною, гасли яскраві зорі надій, зневір'я і туга душили юність, скривавлені руки темної сили знову швидко плели тенета рабства.

У цей сумний час духовні вожді суспільства повинні були б сказати розумним і чесним силам його:

«Злидні й темнота народу — от джерело всіх нещасть нашого життя, от трагедія, в якій ми не повинні бути пасивними глядачамй, тому що рано чи пізно сила речей примусить всіх нас грати в цій трагедії страждальні і відповідальні ролі. Для держави ми — цеглини, вона зводить з нас стіни і башти, які зміцнюють лиху владу її. Вміло відокремлюючи народ від нас, вона робить усіх безсилими в боротьбі з її бездушним механізмом. Ніхто розумний не може бути спокійним, доки народ — раб і сліпий звір, бо — він прозріє, звільниться і відомстить за насильство над ним та неухагу до нього. Не може бути красивого життя, коли навколо нас так багато жебраків та рабів. Держава убиває людину, щоб воскресити в ній тварину і силою тварини зміцнити свою владу; вона борецься проти розуму, завжди ворожого насильству. Благо країни — у свободі народу, тільки його сила може перемогти темну силу держави. Зрозумійте — немає іншої країни, де б люди честі, люди розуму були такі самотні, як у нас. Боріться ж за торжество свободи і справедливості, в цьому торжестві — краса. Хай буде ваше життя героїчною поемою!..»

— Терпи! — сказав російському суспільству Достоевський своєю промовою на відкритті пам'ятника Пушкіну.

— Самовдосконалюйся! — сказав Толстой і додав: — Не противься злу насильством!..

...Є щось гнітючо потворне і ганебне, є щось близьке до злої насмішки в цій проповіді терпіння і непротивлення злу. Адже два світових генії жили в країні, де насильство над людьми вже досягло розмірів, які вражали своїм сладострасним цинізмом. Сваюля влади, сп'яніла від безкарності, зробила всю країну жахливою катівнею, де слуги влади, від губернатора до урядника, зухвало грабували і катували мільйони людей, знущаючись з них, наче кішка із впійманої миші.

І цим замученим людям говорили:

— Не противтесь злу! Терпіть!

І красиво оспівували їх терпіння. Цей важкий приклад якнайяскравіше висвітлює справжній характер ставлення російської літератури до народу. Вся наша література — наполегливе вчення про пасивне ставлення до життя, апологія пасивності. І це природно.

Іншою не може бути література міщан, навіть і тоді, коли міщанин-художник геніальний.

Одна з властивостей міщанської душі — раболіпство, рабське схиляння перед авторитетами. Якщо хтось коли-небудь подав міщанинові від щедрот своїх милостиню уваги, — міщанин робить благодійника кумиром і кланяється йому, наче жебрак крамареві. Але це тільки до того часу, поки кумир живе в гармонії з міщанськими вимогами, а коли він почне суперечити їм, — що буває дуже рідко, — його скидають з п'єдесталу, як мертву ворону з даху. Ось чому письменник-міщанин завжди більше або менше є лакеєм свого читача, — людині приємно бути ідолом.

Чекаю, що ідолопоклонники закричать мені:

«Як? Толстой? Достоевський?»

Я не займаюсь критикою творів цих великих художників, я тільки відкриваю міщан. Я не знаю лютіших ворогів життя, ніж вони. Вони хочуть примирити мучителя і мученика і хочуть виправдати себе за близькість до мучителів, за байдужість свою до страждань світу. Вони вчать мучеників терпіння, вони умовляють їх не противитись насильству, вони завжди шукають доказів неможливості змінити порядок відносин імущого до неімущого, вони обіцяють народові винагороду за працю і муки на небесах і, милуючись його нестерпно тяжким життям на землі, смокчуть його живі соки, як попелиця. Більша частина їх служить насильству прямо, менша — посередньо — проповіддю терпіння, примирення, прощення, виправдання...

Це — злочинна робота, вона затримує правильний розвиток процесу, який повинен визволити людей з неволі заблуджень, вона тим більш злочинна, що здійснюється з мотивів особистої вигоди. Міщанин любить мати зручну обстановку в своїй душі. Коли в душі його все роз-

кладено пристойно — душа міщанина спокійна. Він — індивідуаліст, це так само вірно, як немає козла без запаху.

У давнину єврейський мудрець Гіллель дав людині надзвичайно просту і ясну формулу індивідуальної і соціальної поведінки.

«Якщо я не за себе, — сказав він, — то хто ж за мене? Але якщо я тільки за себе — навіщо я?»

Міщанин охоче приймає першу половину формули і не може вмістити другої.

Є два типи індивідуалізму: індивідуалізм міщанський і героїчний.

Перший ставить «я» в центрі світу — щось надзвичайно огидне, бундючне і вбоге. Подумайте, як це гарно — в центрі світу стоїть жирний чоловічок з черевцем, любитель устриць, жінок, хороших віршів, сигар, музики, людина, що поглинає всі блага життя, як бездонний мішок. Завжди несити, завжди полохлива, вона здатна звести свій зубний біль на ступінь світової події, «я» для цього паразита — все!

Другий говорить: «Світ в мені; я все вмещаю в душі моїй, весь жах і подив, весь біль і радість життя, всю строкатість і хаос його райдужної гри. Світ — це народ. Людина — клітина мого організму. Коли її б'ють — мені боляче, коли її зневажають — я гніваюсь, я хочу помсти. Я не можу допустити примирення між поневолювачем і поневоленим. Суперечності життя повинні бути вільно розвинуті до кінця, щоб з тертя їх спалахнула справжня свобода і краса, животворяща, як сонце. Велике, невичерпне горе світу, який погруз у брехні, в темряві, в насильстві, обмані, — моє особисте горе. Я — людина, немає нічого, крім мене».

Це світорозуміння, витончене і розвинене до краси і глибини, якої ми собі уявити не можемо, мабуть, і буде світорозумінням робітника, істинного і єдино законного господаря життя, бо буде його він. Це світорозуміння в російській літературі не відбивалось. Вона взагалі не могла створити героя, бо героїзм бачила в пасивності, і, якщо пробувала зобразити активну людину, — це виходило безкровно і безбарвно навіть у такого красивого і великого таланта, як Тургенев. Тільки яскравий і величезний Помяловський глибоко відчував ворожу життю силу міщанства, умів з нещадною правдивістю зобразити її і

міг би дати живий тип героя, та Слепцов, устами Рязанова, зло і влучно посміявся з міщанина...

Вісімдесяті роки були часом повного торжества міщан, і, як завжди, вони торжествували злобно, але нудно і безбарвно. Із сльозами захвату прослухали промову Достоевського, і вона заспокоїла їх. Терпіння ні до чого не зобов'язувало міщан, але його можна було рекомендувати народові. Вони, звичайно, спокійно склали б безсилі, хоч і пожадливі руки, але совість — ця нашкірна хвороба міщанської душі — настійно вказувала на необхідність озброєння народу зброєю грамоти, і певна, невелика частина їх бачила свою самотність у країні, де так мало письменних людей, які могли б грати для міщан ролі слухачів, співрозмовників, читачів, споживачів газет, книжок та інших продуктів найвищої діяльності міщанського духу. Міщанин любить філософствувати, як ледар ловити рибу, він любить поговорити і пописати про основні проблеми буття — заняття, яке, очевидно, не покладає ніяких обов'язків перед народом і є найбільш доречним в країні, де десятки мільйонів людиноподібних істот під п'яну руч б'ють жінок стусанами в животи і з задоволенням тягнуть їх за коси, де вічно голодують, де цілі села гниють у сифілісі, горять, ходять — задля розваги — у бій навкулачки одне з одним, при нагоді напиваються горілки і в усьому своєму побуті виявляють якусь своєрідну юність, що робить їх схожими на первісних дикунів... Отже — міщани все-таки зрозуміли необхідність збільшити свою армію і взялись за діло.

Почувся заспокійливий і задоволений крик — істинно міщанський парол: «Наш час — не час широких завдань!»

І нашвидку створили пошлий культ «дрібних діл» — воістину міщанський культ. Яку силу лицемірства було вкладено в цей культ і скільки було в ньому самообожнювання!

Інша група міщанства — може, більш щира у своєму бажанні виправдати сумний і ганебний факт свого буття — пішла на клич Толстого. Почалося «самовдосконалювання», цей жалюгідний водевіль з переодяганням. У країні, де люди ще такі нерозумні, що орють землю дерев'яною сохою, бояться чаклунів, вірять у чорта,—

у цій сумній і вбогій країні письменні люди, юродству-ючи заради ідеї, почали заперечувати розум. Піддали науку наївній і вбогій критиці. Заперечували мистецтво, заперечували красу, одягались у селянську одягу і невмілими руками копірсади безплідну землю, всіляко намагаючись наблизитись до дикуна і називаючи це самокатування «опрощенням». Дикий, але зовсім не дурний мужик дивився на диваків і зневажливо посміхався, не розуміючи мотивів дивної і смішної поведінки панів. Іноді, роздратований своїм тяжким життям, напившись горілки, мужик ображав опрошених, але вони «не противились злу» і цим викликали до себе шире презирство мужика.

Так поведилося міщанство совісне, а маса його — пожадлива і нахабна — відкрито торжествувала перемогу грубої сили над честю і розумом, цинічно добиваючи поранених. Вона створила з наклепів, бруду та лицемірної догідливості переможцеві якийсь форт для захисту свого становища в житті, в нього засіли досить талановиті словоблуди, наwerbовані переважно з ренегатів, і дружно заходились заливати наклепами і брехнею все, що горіло їще в російському житті.

Загинули «Отечественные записки», і один з ренегатів проводжав їх у могилу гидкенькою усмішкою:

— Ой співала пташечка, та замовкла. Та чого ж ти, пташечко, зажурилась?

Ці нащадки крові Іуди Іскаріота, Ігнатія Лойоли та інших хриstopродавців, охоплені хворобливою жадобою популярності, але надто нікчемні для того, щоб створити щось значне, скоро відчули своє безсилля бути вождями і зробились розтлителями міщанства. Відкрито бризкаючи пахучою слиною хворих верблюдів на все хоч трохи порядне в російському житті, вони більше чверті віку розбещували людей проповіддю ненависті до іногородців, лакейської послужливості силі, проповіддю брехні, обману, — і не злічити злочинів їх, не зміряти зла, вчиненого ними. Малограмотні і неосвічені, вони судили про все завжди «применительно к подлости», завжди з жовцю невдах на язика. Деякі з цих жовчних честолюбців ще й тепер по-старечому повзають по сторінках своєї газети, але це вже гадюки, які втратили отруту. Нешкідливі гади, вони викликають тільки почуття огиди до них своїми безсилями спробами сказати ще щось мерзенне і розпутне, ще раз підбурити когось на злочин...

Але все це відоме, і про все це так само огидно і соромно говорити, як про згвалтування жінки, як про розтління дитини, і хочеться швидше підійти до поведінки міщанства сьогодні, в наші трагічні дні...

Однак справедливість спонукає сказати, що найбільш життєздатні міщани йшли і в революцію. Вони розуміли, що товчуться в тісних руїнах старої тюрми, збудованої підневільною працею, у них не було певної позиції в темному хаосі російського життя, життя їх було безбарвне і нудне. І вони пішли в революцію охоче, але — як спортсмени-англійці їздять з Лондона на Каспій бити диких качок. З часом ми побачимо цих панів серед працівників революції, де вони, разом з паніями Кукшиними, зчиняють неприємний галас, шкідливу метушню і плутанину, побачимо, як вони, органічно з народом не зв'язані, чужі йому, капризні у своїх настроях, швидко, як фокусники, змінювали свої погляди, викликаючи цим тяжке здивування в головах своїх учнів і негативне, вороже ставлення у робітників до представників пролетарської інтелігенції.

Поруч з усіма цими спробами маленьких, боягузливих людей ухилитись від суворих вимог дійсності в тихий світ мріянь або зручно стати десь з краю життя глядачем, який спостерігає його драми поруч з єзуїтською метушнею міщанства — безстрашно йшла залізна робота капіталу, який математично правильно сортував людей на дві різко ворожі групи, а в червоних корпусах фабрик і заводів, під лункий гуркіт машин, виховувалась нова, могутня, справді життєва сила, та сила, якій нині всі міщани зобов'язані своїм визволенням з тісної клітки держави і для якої вони ладні створити іншу клітку, ще міцнішу від тієї, де вони самі сиділи. Міщанин у політиці поводить, як злодій на пожежі, — украв перину, відніс її додому і знову прийшов на пожежу гасити вогонь, що його він сам же тихенько роздмухував з-за рогу...

IV

В ту пору, коли м'якосерді міщани обережно намагались пронести в пільму народного життя, поза очима стоогого цербера-держави, тьмяні світильники своїх добрих намірів, в той час, коли ренегати, сп'янілі від мстивої

злости, цинічно витанцьовували розгнузданий танець торжества свого над могилами загиблих героїв, а міщани, байдужі, втішалися спокоєм і твердим порядком у сірій млі все перемігшої пошлості,— в цю пору держава знову метушливо стягувала груди народу залізними обручами рабства...

Дряхлий демон Росії, прокурор церкви Христової, слуга насильства і апологет його, сладострасними руками фанатика вчепився в горло країни і душив її і в шаленому захваті кричав:

— Великим і святим є значення влади! Вона є для всіх дзеркалом правди, гідності, енергії!

І запроваджував церковні школи на додаток до земських начальників.

Це було зухвало, але багато хто вважав, що це сильно і талановито,— іноді цинізм буває вигідним для міщан, вони вважають його красивим.

Влада, як Цірцея, обертає людину в тварину. Прагнення влади властиве тільки людям обмеженим, тільки тим, хто не здатний зрозуміти красу і велику мудрість внутрішньої свободи, тієї свободи, яка не здатна підкорятись і не хоче підкорятися. Владні люди взагалі — тупі, а коли вони можуть діяти безкарно, в них прокидається атавістичне почуття предка-раба, і вони немовби мстять за його страждання, але мстять не тим, хто примушує страждати, а тим безправним людям, які віддані державою під владу її представників,— а через те, що Росія надто довго була країною рабів — в ній представники влади більше, ніж будь-де, розгнуздані і жорстокі...

Коли люди, які незадоволю перед цим почували, що хтось енергійно вириває владу з їх рук, знову побачили себе володарями,— вони кинулись на країну, як звірі, і несито почали смоктати кров з її покірних людей, вони вчепилися пожадливіми пазурами в її величезне незграбне тіло і грабували, катували, душили людей, як варвари-завойовники, виснажували її, як бацили гною заражений організм. Це був час буйного торжества тварин, тим лютіших, що ще недавно вони тремтіли від страху.

Країна, здавалося, ось-ось задихнеться.

Але, згинаючись під тягарем насильства, засліплений темнотою, лінивий з відчаю, народ жив і мовчки спостерігав. Тяжке життя виробило в ньому нелюдську витривалість, дивовижну здатність пасивного опору, і під гнітом

лихої сили держави він жив, як ведмідь на ланцюгу, мовчазним, зосередженим життям полоненого, не забуваючи про свободу, але не бачачи дороги до неї.

Народ з природи сильний і енергійний, він довго нічого не міг зробити своїми міцними руками, туго зв'язаними безправністю; недурний, він був духовно безсилий, бо мозок його вчасно задавили темним мотлохом забобонів; сміливий, він рухався повільно і безнадійно, бо не вірив у можливість вирватися з полону; темний, він був тупо недовірливим до всього нового і не брав участі в житті, з підозрінням косо поглядаючи на всіх.

І в що він міг вірити? Все нове приходило до нього від пана, давнього ворога, і завжди в цьому новому він мусив почувати щось не для нього, а проти нього. Коли він трохи вивчився грамоти і почав читати маленькі книжки, він почував у них завжди одне: настійне бажання панів бачити його добрим, тверезим, лагідним.

«Всі люди — брати, всі рівні!» — доводили йому автори книжок.

А навколо нього стояли справники, земські начальники, станові, урядники — їли його хліб, брали з нього податки, шмагали його різками, а за читання книжок спочатку просто били по зубах, а потім навіть почали кидати у в'язницю.

«Не в силі бог, а в правді!» — втішали його добрі пани, а він, від застосування до його спини сили, тижнями сісти не міг.

«Треба любити ближнього, як самого себе!» — переконливо, і навіть часом красиво, повчали його люди з міста, а їх батьки і брати по селах старались якнайдешевше купити його працю і просили начальство виробити суворіші закони про наймання сільськогосподарських робітників.

«Не бий свою дружину, бо вона хоч і жінка, але теж людина, вчи дітей грамоти, бо «знання — радість, знання — світло», не пий горілки — вона руйнує організм, — і не крадь!» — говорилося в книжках.

Мужик читав це і бачив: пани спокійно беруть його дружину на посаду корови — годувати її молоком своїх дітей, його дружина вагітна мие за гривеник підлогу в садибі, дочку його при першій же нагоді роблять розпутною, і взагалі до жителів села пани ставляться з меншою увагою і бережністю, ніж, наприклад, до своїх коней, собак та інших свійських тварин. Він бачив, що панам

дійсно дуже корисна грамота, але школа, влаштована ними для його дітей, нічого доброго не дає їм, а тільки відбиває від роботи. І бачив, що пани, повчаючи його не пити горілку, самі з великою насолодою руйнують свої організми і горілкою, і вином, і обжерливістю, і розпустою. І бачив, що його геть чисто обікрадено.

«Не будь пожадливим!» — говорили йому і все підвищували оренду на землю, все знижували плату на працю.

Книжки різко суперечили всьому складові мужицького життя, і вчинки панів теж суперечили моралі книжок, написаних ними. У самому факті появи якоїсь особливої літератури, навмисно створюваної «для народу», вже є щось підозріле, як і взагалі в усіх діях міщан, спрямованих до торжества «загального блага».

Міщани — повторюю — що б то не стало хочуть жити в мирі з усім світом, спокійно користуючись плодами чужої праці і всіляко намагаючись зберегти ту рівновагу душі, яку вони називають щастям.

Що ж, крім брехні і лицемірства, можна внести в «загальне благо», маючи таку психологію? І це «загальне благо», як його уявляють собі міщани,— величезне, грузьке болото, воно вкрите густою пліснявою добрих намірів, над ними вічно стоїть сірий, мертвий туман облудних слів, а на дні його — задавлені люди, живі люди, перетворені в знаряддя збагачення міщан. Від цього «загального блага» пахне кров'ю і потом обманутих, поневолених людей.

Життя ставить справу просто і ясно: загальне благо неможливе, поки існує хазяїн і робітник, підлеглий і командуючий, імуцій і неімуцій.

Або всі люди — незважаючи на яскраву відмінність їх душ — товариші, політично й економічно рівні один одному, або все життя — мерзенний злочин, гідка трагедія спотворення, процес, який не має виправдання...

Скільки не кропи море духами, воно все-таки дасть запах солі, і, звичайно, небагато зробили б добрі міщанські книжки, коли б вони вчили тільки чеснот, вигідних для міщан, і коли б, крім книжок, не було інших впливів, здатних своєю силою збудити думку навіть у камені.

По степах, мінаючи села, як велетенські залізні черв'яки, розсипаючи вогняні іскри, з тріумфуючим гуркотом

поповзли локомотиви і вагони, пожираючи хліб мужика. Побіля сіл похмуро стали червоні мури заводів і фабрик, загрозливо здійнялись у небо величезні димарі, чорний дим по-блюзнірськи летів до житла бога, не боячись його гніву. У панських садибах з'явилися машини, вони сіяли, жали, косили, віднімаючи сталевими руками роботу у людини, і людина, щоб не вмерти з голоду, ішла з поля в широко відкриту гарячу пашу фабрики. Там навколо неї метушливо, шумно, правильно крутилися колеса, рухалися поршні, зловісно гуло залізо, і все, всі плоди землі, все породжене нею — каміння, дерево і сама вона — все перетворювалося в золото і йшло кудись далеко геть від людини, залишаючи її, виснажену, стомлену, тільки з шматком хліба і без копійки на старість.

Гуготіння плавильних печей, вищання верстатів, глухі удари молота, від яких двигтіла земля, нескінченний рух ременів і скрізь яскраво палаючий красивий, веселий вогонь — все це було грандіозне, страшне, пригнічувало людину своїм гарячковим життям і мимоволі збуджувало в ній гостре, руйнівне питання:

«Навіщо так? Для кого?»

І вона починала потроху здогадуватись, що все це механічно правильно, але безглуздо діюче пекло створене і приведене в рух неситою пожадливістю тих людей, які захопили в свої руки владу над усією землею і над людиною і все хочуть розвинути, зміцнити цю владу силою золота. Вони оскаженіли від зажерливості, самі стали дурними і жалюгідними рабами своїх фабрик і машин, своїх векселів і золота, зарвалися, заплуталися в тенетах діявола наживи, як мухи в павутинні, і вже не здають собі справи — навіщо все це їм? — і не бачать, отупілі, не можуть бачити можливості жити інакше — іншим життям, красивим, вільним, розумним. Вони плывуть безвольно, як утопленики, в огидному потоці безглуздої і противної метушні, серед їдконого диму і запаху людського поту, оточені жадібним брязкотом заліза і стогоном людей, які поставлені при залізі для того, щоб збільшити золото в кишнях міщан, — золото, яке вбило душу міщанина, — золото — металевого бога обмежених і нікчемних людей.

Людина побачила і зрозуміла, що її руки створюють все, а вона не має нічого, крім злиденного права з'їсти стільки хліба, скільки потрібно, щоб знову працювати і, нарешті, створивши протягом життя незліченну кількість

багатств, здохнути з голоду. Людина замислилась, вражена очевидністю. Хто вона, що творить так багато зайвого і не має необхідного? Господар життя чи раб його?

Людина працювала на фабриці і бачила, як з безформних кусків руди її праця створює машини і рушниці, як безсилі, тонкі, боязко тремтячі нитки сполучаються у щільну, міцну тканину і вірвовки, — людина протестувала проти зажерливості капіталу і бачила, що з рушниць, нею ж зроблених, вбивають її товаришів, що з вірвовок роблять зашморги для її друзів.

Скрізь навколо яскраво сміявся з неї червоний, злобно веселий могутній вогонь і збуджував до життя незбориму силу людини, думку її. Капітал, роздягаючи її тіло, перетворював людину з раба — господаря клаптика безплідної землі — у вільного жебрака, з пасивного страждальця, який вражав світ терпінням, у полум'яного стійкого борця за своє право бути людиною, а не прибутковою статтею міщан.

І людина почала свою велику боротьбу.

Жорстокість багатства така ж очевидна, як і безглузда зажерливість його. Нерозбірливий, як свиня, капітал пожирає все, що бачить, але не можна з'їсти більше того, скільки можеш, і колись він повинен пожерти самого себе — ця трагікомедія лежить в основі його механіки. Сила капіталу — механічна груба сила; ця грудка золота, наче сніжка, кинута з гори, вбираючи в себе всяку негідь, збільшується в об'ємі від руху, але самий рух сліпий, безвольний і не може мати виправдання, коли він душить і нищить мільйони людей...

По шляху до самознищення капітал, розвиваючись, захоплює на служіння своїм інтересам і державу, вона розчиняється в ньому, втрачає свій тваринно-самодостатній характер влади заради влади, і королі нині покійно служать інтересам фабрикантів і крамарів. Капітал схожий на чуму, яка однаково байдуже вбиває водовоза і губернатора, священика і музиканта. І, як чума, сам по собі він не потребує виправдання безглузді свого росту, — механічно правильно сортуючи людей на класи, незалежно від своєї волі розвиваючи їх свідомість, він сам створює собі непримиренних ворогів, дратуючи людину своєю

зажерливістю, як дурень дратує бика червоним. Зло життя, він не соромиться своєї ролі, він цинічно одвертий у своїх діях і, нахабно промовляючи гуркотом машин «все моє!», байдуже розбещує людей, спотворює життя. Таким він є, він не може бути іншим, і це добре, тому що просто, всім зрозуміло і дуже швидко створює в душі представника праці різко негативне, непримиренно вороже ставлення до представника капіталу.

Але для міщан капітал — ідол, сила і незборима влада, і вони раболіпно служать йому, задоволені тими недоїдками, які пересичена тварина кидає їм під стіл, як собакам. Вони не ображаються на це — почуття людської гідності не розвинене у міщан, — засліплені блиском золота, вони служать панові не тільки із страху перед силою його, але поважаючи силу, і не тільки служать, що природно, бо і міщанин любить їсти багато і смачно, але прислужуються, що вже огидно. Міщани завжди моралісти, і от, усвідомлюючи моральну наготу свого кумира, невиразно почуваючи злочинність його буття, вони намагаються підкласти пом'якшуючі вину філософські підвалини під цей процес насильства, катування і вбивства мільйонів людей заради нагромадження золота в кишенях десятків. І, доводячи право капіталу грабувати, вбивати, вони думають приховати факт своєї співучасті у грабунках та вбивствах.

«Інакше — не можна!» — говорять вони.

«Можна!» — відповідають їм соціалісти.

«Ах, це мрія!» — заперечують міщани і знову шахраюють, скрізь вишукуючи доводи, здатні підтвердити вічну необхідність поділу людей на багатих і бідних і непохитність такого порядку, який однаково принижує і робітника, і капіталіста, і самих міщан.

Ці жалюгідні спроби полохливих холопів спинити колісницю історії купами облудних слів, кинутих на шлях її руху, іноді справді уповільнюють хід життя, затемнюючи і заплутуючи повільно зростаючу в масі народу свідомість свого права, і ось чому треба завжди пам'ятати, як своє ім'я, що справжній ворог життя не капітал — стихійна, безглузда, безвольна сила, — а холопи його, шановні міщани, які бажать в інтересах свого особистого щастя довести масам народу неможливість іншого порядку життя, примирити робітника з його роллю прибуткової

статті для хазяїна і виправдати життя, побудоване на поневоленні більшості меншістю...

Роль примирителя — двоїста роль, і міщанин — вічно в полоні внутрішнього роздвоєння. Все, що він коли-небудь вигадав, носить в собі непримиренні і підлі суперечності. Він одночасно дає людині пляшку горілки і книжку про шкоду від алкоголю, стягуючи з того і другого товару певний процент собі на користь. Він говорить про необхідність будувати тюрми гуманно. Визнаючи, що жінка в усьому рівна з чоловіком, він з міркувань «реальної політики» — тобто політики швидшого і що б то не стало встановлення твердого порядку — позбавляє її права голосу, незважаючи на те, що його дружина, певно, не менше, ніж він, жадає торжества порядку і рівноваги душі. Він ладен прийняти в свої обійми свободу, але обов'язково як законну дружину, щоб «у межах законності» гвалтувати її, як йому завгодно. Він має, як усі паразити, дивовижну здатність пристосування, але ніколи не пристосовується до істини. Він здатний бачити і прийняти тільки правду факту, і йому чужа й незрозуміла правда людського прагнення до творчості фактів.

Найяскравіше розкривається його пістрява, спотворена холопством перед силою, отруєна безустанною жадобою спокою і розкоші, маленька, нудно честолюбна, липка душа в епохи народного збудження, коли він, сірий, метушливий і пожадливий, моторошно борсається між чорним представником гніту і червоним борцем за свободу, стараючись швидше зрозуміти — хто з цих двох переможе? Де сильніший, на чію сторону він міг би швидше стати, щоб встановити порядок в житті, встановити рівновагу в душі своїй і вирвати кусень влади?

Жалюгідна істота, і, коли б вона не була такою шкідливою, про неї не слід було б говорити, але про неї необхідно говорити найбільше, хоч як це й гидко.

Міщани — ліліпути, народ — Гуллівер, та коли його обплутати всіма нитками брехні й обману, які є в руках цього племені, йому доведеться потратити зайвий час на те, щоб порвати ці нитки.

Наші дні не тільки дні боротьби, але й дні суду, не тільки дні злиття всіх працівників правди, свободи і честі в одну дружину непереможних, але і дні роз'єднання

з усіма, хто ще недавно йшов у тилу армії пролетаріату, а нині, коли вона здобула перемогу, вибігає наперед і кричить:

«Це ми перемогли! Ми — представники народу! Будь ласка, давайте нам місце, де б ми могли сісти, щоб торгуватися з вами. Ми продаємо російський робочий народ — скільки дасте?»

Вони, певно, швидко продадуть, тому що просять дешево...

ПРО ЦИНИЗМ*

...Темп життя світу стає швидшим, бо все глибше в таємні надра його проникає могутня тривога весняного пробудження, всюди ясно відчувається бентежний трепет — потенціальна енергія усвідомлює свою творчу міць і готується до діяння.

Поволі, але неухильно зростає в народі самосвідомість, загоряється сонце соціальної справедливості, і під диханням грядущої весни помітно тане холодний і важкий покрив лицемірства і передсудів, безстыдно оголюється потворний кістяк сучасного суспільства — тюрми людського духу.

Мільйони очей горять радісним вогнем, скрізь спалахують блискавки гніву, освітлюючи віками нагромаджені хмари глупоти і помилок, упереджень і брехні; ми—напередодні свята всесвітнього відродження народних мас.

Придавлений до землі, закутий в кайдани рабської праці, народ підводить голову, вже видно риси його вічно юного обличчя.

Люди, які знають, що народ — це невичерпне джерело енергії, єдино здатне перетворити все можливе — в необхідне, всі мрії — в дійсність, — ці люди щасливі! Бо в них завжди живим було творче почуття свого органічного зв'язку з народом, нині це почуття повинно вирости,

---

* Написано для французького журналу «Documents du progrès», де і вміщено в 1908 році.

наповнивши їх душі великою радістю і жадобою творення нових форм для нової культури.

Ознаки відродження людства — ясні, але «люди культурного товариства» немовби не бачать їх, що, проте, не заважає міщанам почувати невідпорну близькість світової пожежі.

Туті зняряддя процесу нагромодження багатств, свідомі учасники насильства над волею народу, вони приречені захищати свої безнадійні позиції і ховаються в тісну клітку своєї культури, що нею називають прищеплене їм переконання, яке змертвило їх душі, в тому, що влада капіталу — навіки законна, назавжди непохитна, вони тепер навіть і не раби свого хазяїна, а домашні тварини його.

Раби перероджуються в людей — ось новий смисл життя! І тому володарі повинні зникнути, бо володар тільки паразит раба.

Тут немає парадокса: раб і володар — два кінці однієї і тієї ж психологічної лінії, раб живе невиразною мрією про владу, а володар — страхом за свою владу. Та коли раб зрозумів ціну свободи, відчув своє право на неї — він стає людиною, а людина — безстрашна, і влада над подібними до себе огидна їй.

Настав час, коли розумніше поступитися перед силою необхідності, ніж сприяти нагромодженню законного гніву і жорстокості, яку може викликати він...

Але марно було б розповідати сліпим з народження про гру барв на поверхні моря, ще більш марно переконувати командирів життя і міщанство — армію їх — в тому, що вони вороги самих себе.

Мідні голови цих людей не знають інших аргументів, крім золота і заліза, свинцю та інших металів, з яких скуті кайдани їх влади.

Життя росте, і сучасне суспільство відчуває, як здригається ґрунт під ногами його, — це ясно звучить в усій його психології, а найясніше видно в загальному остраху перед завтрашнім днем.

Душа людини цього дня — пустеля, і людина з мимовільним трепетом чекає, що завтра в цій пустелі появиться щось невідоме, вороже їй, воно постане в душі, як сфінкс,

і владно запропонує людині розв'язати назріле соціальне завдання.

Передчуваючи цей фатальний візит необхідності, усвідомлюючи, що він мертвий перед нею, міщанин хоче сховатись де-небудь, хоче заповнити чим-небудь трясовину всередині у себе — йому страшно втратити звичний спокій і затишок, хоч цей спокій швидше самогіпноз, ніж реальність.

Улюблені куточки, куди ховається міщанство від життя, давно відомі йому: це — бог, метафізика і цинізм.

Але бог тільки для того, хто може створити його в душі своїй силою віри і оживити вогнем її,— у маленькій душі сучасної людини погасли всі вогні, і в пільмі її немає місця не тільки богові, але навіть ідолові тісно.

Метафізика доречна після перемоги, а перед боєм потрібне точне знання, метафізика не може заспокоїти серця, збентежені передчуттям поразки.

Коли людина хоче дізнатись — вона досліджує, коли вона хоче сховатись від тривоги життя — вона вигадує.

Наші суворі дні не дають часу для вигадок — і спроби міщанства сховатися в туманах метафізики невдалі.

Нарешті, метафізика є творчість. Як усяке діяння, вона вимагає натхнення і сили — любові або ненависті, а міщанство нічого не любить і не має сили для ненависті.

Заперечувати це важко, бо воно саме устами своїх поетів і письменників не раз признавалось і все частіше признається в тому, що переживає духовну кризу, банкрутство духу. Слід сказати — агонію духу.

Засобом самозахисту проти натиску історичної справедливості міщанство обрало цинізм.

Офіцери, учасники останньої війни, розповідали, що, коли солдатам доводилося здавати позиції ворогові, вони намагалися не тільки зруйнувати все, що піддавалося руйнуванню, але забруднити і запаскудити навіть землю, яка захищала їх.

Те саме спостерігається в літературі і житті наших днів, — передчуваючи близькість здачі позиції народові, майбутні переможені з усієї сили стараються забруднити все, що можна.

Певна річ, серед руйнованого є багато старого, зжитого, все це давно треба було б знищити,— і, таким чи-

ном, міщанство виконує частину тієї потрібної брудної роботи, яку мали б виконувати переможці, коли їм доведеться очищати місце, де панове культурні люди насилували один одного.

Я не тверджу, що міщани бруднять життя свідомо: розпуста хворого розуму і зношеного тіла — з одного боку — результат дегенерації і пересичення благами життя, з другого — вияв моторошного відчаю, викликаного близькістю суспільної катастрофи.

Людина оскраженіла від страху, оголила в собі тварину і одчайдушно рве соціальні пута.

Так чи інакше, однак циніки, розкладаючись, помітно псують повітря, і як скажеш, що в цій їх роботі немає неясного бажання отруїти переможця, прищепивши йому всі хвороби своєї душі і тіла?

Може, існує думка, ще не оформлена свідомістю: «Ви перемогли, але — загинете в багні, яке ми залишимо у спадщину вам...»

Сучасний цинізм прибирається різноманітно, — найгрубіше і найменш розумно — у чорний плащ песимізму.

— «Суета сует и всяческая суета!» — бурмоче міщанин мертві слова, романічно драпіруючись в лахміття своєї дряхлості.

Життя тремтить в жадобі вільної творчості, тисячі героїв свято і гордо гинуть у боротьбі за здійснення великої мрії всесвітнього братерства — цинік це знає.

— «Рід приходить і знову відходить», — говорить він, сховавши обличчя своє у стародавню книгу, де бентежна думка людини пробувала силу бога, створеного нею, пробувала і гірко сумнівалася в силі і красі його.

Коли бачиш, що за цією назавжди красивою, гордою книгою ховається жалюгідна фігурка боягузливого циніка, ховається і тупоумно зводить наклеп на мудрого заради виправдання лінощів своїх або безсилля свого, — прикро за книгу.

Колись красивий і круглий, створений любов'ю і гнівом щирих людей, нині песимізм пережований балакунами, забризканий слиною міщан, захватаний їх брудними пальцями і перетворився у безформне місиво заялжених пошлостей — їх соромно слухати.

— Ми ніколи нічого не знаємо, ми не можемо розгадати таємниць, які оточують життя, — говорять циніки і поринають у болото розгнузданості.

Та коли циніки чують, що хтось, невтомно досліджуючи таємниці життя, збагатив думку людства новою догадкою, надав роботі над вивченням природи нової енергії, — це їх, видно, дратує.

— Усі ваші зусилля марні, ви нічого не знаєте, ваш пізнавальний апарат назавжди залишиться недосконалим, — чомусь хвилюючись, сердито доводять вони.

Тут цинік скидається на одноокого старця, який сказав ковалеві, коли той назвав його калікою:

«А ти теж потвора — у тебе два ока!..»

— Чи варто жити? — запитує цинік.

Потім він наводить масу доказів у віршах і в прозі на користь того, що жити не варто, і — живе довго, охоче, сито і спокійно.

Бо, коли вже вирішено, що жити не варто, тим менше слід робити що-небудь для прискорення ходу життя, для зростання милої краси і простої, світлої правди його. Можна тільки просто жити, просто смоктати чужі соки, наробити купу помилок, захищаючи своє особисте буття і власність — головне, власність! — зміцнити старі передсуди, створити кілька нових, розбещувати жінок, насмітити скрізь, набруднити, потім в холодному жаху перед неминучістю злити пустоту своєї душі з пустотою вічності, довго вмирати в боягузливих судорогах, в жалюгідних криках і, нарешті, очистити землю від своєї присутності на поверхні її, залишивши у спадщину народові ще більш ускладнену своєю участю тяжку плутанину липких брехень, мертвих слів, поганих упереджень і купу іншого мотлоху.

— Чи варто жити людству? — запитує цинік і, хапаючи звідусіль покалічені ним думки, швидко вирішує, спираючись на кістки мертвих:

— Ні...

Це дещо передчасне розв'язання питання — воно може бути розв'язане так чи інакше лише тоді, коли вся маса білих, жовтих і чорних людей пізнає всі блага життя, знає всіх утіх духу і тіла, розгляне всю гігантську роботу людства за віки його буття, зрозуміє всю силу любові, страждань і подвигів минулого, оцінить всі великі заповіді своїх предків, рівномірно розподілить між усіма і кожним весь незмірний досвід їх.

Може, тоді люди одноголосно постановляють висадити в повітря земну кулю — це їх право.

Та коли паразити на тілі німого велетня розв'язують питання про цінність буття його — це огидно і смішно, це — цинізм!

Людина майже все своє може зробити красивим, калась вона і цинізм свій показувала світові в обрисах яскравих, сильних, але цинізм наших днів на диво потворний і пошлий.

Іроди трусяться за владу свою, знаючи, що народилась нова релігія, вони поспішають знищити всіх віруючих в можливість царства людського на землі, яку Іроди звикли вважати навіки царством мерзоти своєї.

Смерть поглинає тисячі жертв, гинуть люди, найбільш потрібні для цілей життя, бо гинуть віруючі. Про це винищення людей можна говорити тільки з гнівом, тільки з огидою або ж, пам'ятаючи, що народ безсмертний, мужньо мовчати; тут немає місця стогонам і жаль в такій же мірі образливий, в якій необхідна помста.

Але в убивствах не смерть винна, а безумство тих, хто озвірів від страху.

Коли ж смерть законно появляється в свій час, коли вона просто і спокійно приходить прибрати з дороги життя ветхе, віджиле, вже напівмертве, — що, крім вдячності, можна відчувати до неї?

Може, іноді вона заслуговує осуду, бо часом неуважна до діла свого — багато людей живе надто довго, як видно, забуваючи, що мудрий повинен умерти вчасно.

Але все здорове і просте чуже цинікам, і вони, звичайно, не можуть уявити собі, яким огидним було б життя, коли б міщанство було безсмертне.

Страх життя спонукає їх багато говорити і думати про смерть, вони запопадливо лижуть її кістки тремтячими язиками і, наче старці, просять у неї милостиню уваги до них. У висловлюваннях про неї у них завжди звучить щось холопське, немовби лакей, боячись, що пані спіймає його на крадіжці цукру, наперед старається пом'якшити гнів її грубими лестощами.

Смерті бояться, і, мабуть, бояться щиро; певне, день і ніч міщани носять в собі тяжкий гніт моторошного жаху перед нею і складають на честь її облудні гімни, обсіпа-

ють скелет її паперовими квітами своєї холодної фантазії, уклоняються їй і повзають біля ніг, не зважаючи на глянути у спокійне і мудре обличчя, бурмотять про велику силу і похмуру красу смерті, але уявляють собі обличчя її потворним.

Смерть з презирством відвертається від них — вона, мабуть, гидлива, судячи з того, як довго не припиняє огидні страждання уражених сифілісом, проказую, прогресивним паралічем і не обриває тягучу, липку нитку життя пошляків.

У циніків є страх перед смертю, але — ще більше гри з нею, все тієї ж гри у схованки з життям.

Життя вимагає від людини діянь, подвигів, сили, краси — циніки говорять:

— Немає життя, є лише смерть...

Немає ідеалів, немає волі створити їх, але залишилась жива рабська звичка опускатись на коліна, вона створює ідолів, і у молитвах їм циніки зручно ховаються...

Іноді, прикидаючись щиро страждаючим, цинік стогне:

— «Вкушая, вкусих мало меда и се аз умираю!..»

Бреше! Повинен сказати:

«Я пожер від усього, що мені здавалося солодким, і отруений пересиченням».

«Життя і смерть — дві вірні подружки, дві сестри рідні, часу безсмертного безсмертні дочки». Одна вся в сонячному промінні, окрилена чудесними і таємними мріями, вічно горить полум'ям творчості, до нестями щедра, завжди закохана. Друга — поряд — задумлива, скромна, вся біла і погордливо чиста, велично строга, з глибокими очима кольору ясної блакиті в літній вечір, і в очах її тихо світиться добра дума про життя, лагідна усмішка трудам його.

Життя безустанно сіє по землі насіння своє, і все тріпоче від радості на шляхах його, росте, квітне різноманітно, яскраво, співає і сміється, сп'яніле від сонця. Але, творячи, життя шукає, воно хоче створювати лише велике, міцне, вічне і, коли бачить надмір дрібного, безліч слабого, говорить сестрі своїй:

— Сильна, допоможи! Це — смертне.

Смерть покірно служить справі життя...

Цинізм з'являється перед людьми в строкатих убраннях «нової краси».

— «Міра життя — краса!» — виголошує цинік чужі слова, глибокий смисл яких ворожий цинізмуві.

Навколо потворні діти звироднілого міщанства, діти без крові у жилах, напівхворі жінки, в яких умерло почуття краси, виснажені розпустою юнаки, розбиті ревматизмом, покалічені подагрою, недоумкуваті старики...

На вулицях — живі пам'ятники творчості міщан: безголові хулігани — їх діти, гнилі проститутки — їх жертви, — краса!

І звідусіль дивляться напівсліпі, гнійні очі злиднів, скрізь метляється їх заразне дрантя, з усіх боків тягнуться за милостиною тисячі брудних, кістлявих рук, — яка краса!

В хаосі напівмертвого від голоду тіла, в чорному вихорі лахміть крутиться обпалений розпустою і хворобами цинік, з безсилими мускулами, з розм'якшеними кістками, з шаленою, передсмертною жадобою гострих утіх і тьмяними очима на жовтому обличчі під голим черепом, це — «нова краса»?

Він ходить по містах, як мародер по полю битви, як злодій по кладовищу, і говорить:

— Служу красі!

І стає навколішки перед купою строкатих дрібничок, ховається від неподобства оточення за гори жалюгідних вигадок, — тут малюночки, іграшечки, статуєточки, гарненькі книжечки — маленькі плоди напруженої праці дрібних душ. Весь цей дріб'язок, зроблений нашвидку, зважаючи на великий попит, заповнює кімнати і душі циніків, засліплюючи очі строкатістю фарб, заглушаючи дзвоном порожніх фраз, приємно дратуючи тупі нерви своїми прянощами, і за ним тихо зникають, стають невиразними образи великих творців вічної краси. Гаснуть святі гімни поетів минулого, забуваються їх імена, заглушені гучним базарним гамором жерців «нового мистецтва», покірних слуг міщанства.

— Нова краса, — говорять циніки, заглиблюючись у споглядання дрібниць і намагаючись забути, що краса безсмертна — в любові, а не в похоті, в діянні, а не в спокої, у зростанні духу людського, у втіленні мрії.

Розкололи міщани маленькі душі свої на дрібні куски і все більше розколюють їх і — живуть уроздріб, полонені крихітними забавами своїми.

А навколо них все частіше, все рясніше і всюди ллється яскрава кров того гіганта-поета, який створив усіх богів і Прометея, Мойру і птаха Фенікс, Христа і Сатану, Фауста і Агасфера, тисячі казок, саг, легенд, пісень. Ллється кров того, хто й донині не перевершений у творчості.

Ми назвали безсмертними тих, хто умів красиво і просто переказати нам великі творіння народу, а народ — найпершого творця краси по силі і в часі, — народ звели на ступінь зняряддя нашої пожадливості, пограбували силу його, спотворили безсмертну душу — і тепер циніки кажуть:

— Грубий він і дурний, народ; жорстокий і розпутний!

Справедливо сказано, що в чужій країні кожен бачить тільки те, що приносить в собі самому!

Кажучи так про народ, циніки уявляють собі ту масу дегенератів, яких вони ж розплодили в житті і які соціально ближчі їм, психологічно зрозуміліші, ніж народ, далекий від них, незбагненний для них у своєму глибоко захищеному цнотливому духовному житті....

Народ міг би відповісти цинікам словами Іова: «Скільки знаєте ви — знаю і я не гірш од вас. Але я хотів би до вседержителя говорити, я хочу змагатися з богом!»

От тепер він знову починає усвідомлювати сили свої і своє право на свободу, він підводиться з землі, рве пута свої, а циніки ховають голови перед лицем його і, косноязычні від страху, говорять один одному:

— Ідуть варвари... культури загрожує загибель... наша культура!

Все це — брехня і наклеп, це цинізм і тільки!

Хіба культура — ваша любов і пристрасть, хіба вона — ваша релігія, хіба вона священна для вас?

Дивіться — народ жадає культури, це за те, щоб володіти нею, бореться він, а — де ви?

Ви або ховаєтесь від участі в боротьбі за відродження і свободу духу, або ідете разом з явними ворогами народу проти культури.

Брешете ви, кажучи, що любите її, нічого ви не любите і навіть самих себе не вмієте любити.

Усі ви народилися голими і так живете, і немає брехні, яка сховала б неподобство наготи вашої.

Краще б народитися вам чесними або не народжуватися зовсім, не поганити б прекрасну трагедію життя своїм нікчемним втручанням!

І не говорити б вам про красу, бо ви можете згвалтувати, але безсилі запліднити!

Свобода любить красу, а краса — свободу.

Та — хіба ви свободні?

І хіба — красиві?

Цинізм прикривається і свободою — шуканням повної свободи, — це наймерзенніша маска його.

Література, устами найбільш талановитих письменників, одноголосно свідчить, що, коли міщанин, прагнучи повної свободи, оголює своє «я», — перед сучасним суспільством постає тварина.

Очевидно, це явище неминуче і незалежне від волі авторів. Їх зусилля поважні і ясні — їм хочеться дати повчальний образ людини, цілком вільної від передсудів і традицій, які зв'язують міщан у ціле, у громаду, що обмежує ріст особи, їм хочеться створити «позитивний тип», героя, який бере від життя все і нічого не дає йому.

Герой, появляючись на сторінках роману, більш або менш дотепно доводить своє право бути тим, що він є, робить ряд подвигів заради самовизволення з полону соціальних почуттів і думок, і коли персонажі, які оточують його, вчасно не задушуть його або він сам не уб'є себе, то наприкінці книги неодмінно з'являється перед читачем з міщан як новонароджене поросля, — як поросля — це в кращому разі.

Читач хмуриться, читач незадоволений. Там, де є «мое», неодмінно повинно існувати цілком автономне «я», але читач бачить, що повна свобода одного «я» необхідно вимагає рабства всіх інших займенників, — стара істина, яку кожен посилено старається забути.

Міщанин надто часто бачить це, бо у практиці життя, у щоденній запеклій боротьбі за зручне існування людина стає все більш жорстокою і страшною, все менш людяною.

А в той же час такі звірі необхідні для захисту пресвятої і благословенної власності.

Міщанин звик поділяти людей на героїв і юрбу, але юрба зникає, перетворюючись в соціалістичні партії, а вони загрожують стерти з лиця землі маленьке міщанське «я»; міщанин кличе героя на допомогу собі — приходять злюдійкувата і пожадлива істота з психологією скаженого кабана або російського помпадура.

А для цього монстра, покликаного на захист священного права приватної власності, не існує священних прав людської особи, та і на саму приватну власність він дивиться очима завойовника.

З одного боку — багатоголова червона гідра, з другого — вогняний дракон розверз ненаситну пащу, а посеред них розпутно метушиться маленький чоловічок із своєю злиденною власністю.

І, хоч вона для нього — кайдани каторжника, ярмо раба, — він її любить, він їй вірно служить і завжди готовий захищати цілість і владу її усією силою брехні і хитрості, на яку здатний, завжди готовий виправдувати буття її всіма засобами від бога і філософії до тюрми і штиків!

Але це мало допомагає, і, почувавши близькість кінця свого, в розпачі, може, несвідомому, скромний міщанин перетворюється в циніка войовничого.

— Так поживу ж я як хочу!

Починає жити як може. Через те що — тварина соціальна — він має «пам'ять виду», різноманітне нашарування суспільних інстинктів, певиразне почуття свого зв'язку з людьми, яке він іноді називає совістю або соромом і яке завжди заважає йому жити так одверто огидно, як він хотів би.

Для того, щоб на схилі днів своїх вільно проявити всі бажання своєї вкритої виразками душі, всю хтивість і пороки пошарпаного тіла, він, під тиском совісті, вважає необхідним прикривати свої неподобства серпанком деяких вищих міркувань.

— Шукаю останньої свободи! — урочисто виголошує він, проповідуючи і демонструючи одностатеву любов.

А гвалтуючи хлопчиків, проголошує відродження еллінської краси і філософствує на тему про те, що природа створила жінку, маючи свої цілі, але її цілі — узи і кайдани для людини, а тому...

— Геть узи!

Але не гребує і жінкою, розбещує і її в міру сил своїх.

Жінка ж все ще не може скинути з плечей своїх тяжкий гіпноз історії, не убила в крові спогадів про колишнє рабство.

Природа наділила людину статевим інстинктом, а жінка створила любов, але вона, видно, не пам'ятає про це, її

повага до себе самої все ще надто слаба проти атавістичних переживань рабині.

Циніки знають це і вміють користатися цим, вони обіцяють незвідане, обіцяють відкрити в любові найвеличніші таємниці, говорять про свободу і ще про свободу і ілюзіями, які вона любить так само пристрасно, як блискучі дрібнички, успішно і легко заманюють у брудну пільму збочень своєї похоті.

Нездоланно сильна у своїй здатності любити, завжди охоплена прагненням відчувати любов ще більш глибокою і прекрасною, вона легко піддається гострим подразненням циніків і, коли їй підносять отруту в красивій чаші, п'є її залюбки.

Діяльність циніків найенергійніше протікає у сфері статевих відносин — розпушта не вимагає багато сили. У цій сфері вони працюють успішно і — як це відомо — досягають блискучих результатів, про що, між іншим, свідчить «*Militärische-Politische Korrespondenz*», повідомляючи, що «у багатьох гвардійських німецьких полках *зипроваджуються як навчальний предмет освічення рекрутів відносно небезпек і спокус, пов'язаних з гомосексуальними збоченнями*». Хіба це не успіх?

«Я гину, але — перед загибеллю моєю спаскуджу все, що встигну спаскудити!»

Повторюю, може, циніки не думають так виразно, але, спаскуджуючи життя так старанно, всюди, де можуть, вони мимоволі примушують спостерігача пояснити собі їх гидоти не тільки бажанням утіх, але і наміром попсувати все, що піддається псуванню.

Я не мораліст, і коли б уся ця анархія поганих інстинктів і хворого духу, вся ця гниль і бруд не виходила за межі кола міщан, вона була б для мене тільки процесом самовинищення в середовищі тих, хто не потрібен і ворожий життю.

Але буря тваринної розпущеності, бунт збожеволілих може захлеснути своєю хвилею найдорогоцінніше в житті — частину того юнацтва, яке росте і піднімається до вершин духу з ґрунту його, з глибин народу.

Ось чому береш на себе огидне завдання в міру сил своїх висвітлити той процес розкладу людини, який облесники називають психологією сучасного культурного громадянства.

Іноді цинік гордо заявляє:

— Я хочу досягти духовної цільності, я прагну довершеності...

Він бреше, звичайно, але йому можуть повірити, бо мрія про цільність духовну — красива мрія.

Але під маркою індивідуалізму пропонується все той самий більш або менш ловко підроблений соціальний цинізм.

Уявімо собі цільну людину як істоту, в якій усі здорові властивості її психофізики розвиваються гармонійно, не суперечачи одна одній.

Чи можлива така людина в умовах битви за ситість? Ріст кожного «я» необхідно обмежений затратою всіх сил на придбання й охорону власності.

У боротьбі за цільність її можна зробити своє «я» тільки більш вузьким, спеціалізувати його на винайдення воєнних хитрощів, принизити гордість свою, але не розвинути її, віддати себе в полон пожадливості, заздрості, злоби, але не вирватись на свободу.

Для досягнення навіть маленьких вигод людина повинна робити великі підлоти, і тільки в підлоті вона досягає довершеності.

Циніки не дуже дурні: вони знають, що в сучасних умовах битви всіх з усіма людина дробиться на куски, хоче вона цього чи ні.

Їм відомо, що духовна цільність неможлива і гармонізація свого «я» недосяжна у людини, — немає для цього ні часу, ні місця.

Але вони все-таки кличуть, заманюють і штовхають у цей бік, — один з прийомів їх боротьби з неминучим.

— Свобода — там! — говорять вони і вказують місце біля себе і, може, збиваючи людей з прямого шляху, кількісно зростають.

Свобода завжди попереду і завжди — далеко!

Справжній індивідуалізм у майбутньому, він — за соціалізмом, його не може досягти людина наших днів, і він — не личить їй, як рицарські лати не личать горбаневі.

Не «я», але — «ми» — ось початок визволення особи! Доти, поки існуватиме щось «мое», — «я» не вирветься з міцних лабет цього страховища, не вирветься, поки не почерпне в народі стільки сили, скільки треба, щоб сказати всьому світові:

«Ти — мій!»

Тоді, нарешті, людина відчує себе втіленням усього багатства, всієї краси світу, всього досвіду людства і рівною духовно всім братам своїм!

Особа цілісна можлива лише тоді, коли зникнуть герої і не буде юрби, коли появляться люди, зв'язані один з одним почуттям взаємної поваги.

Це почуття повинно виникнути із спогадів про велику колективну роботу, яку народ звершив у минулому заради свого відродження, це почуття повинно зміцнитися свідомістю єдності досвіду у кожного з усіма і солідарності завдань усіх і кожного.

А з часом це почуття поваги людини до людини стане релігією, бо релігією людства повинна бути прекрасна і трагічна історія його подвигів і страждань в нескінченній, грандіозній боротьбі за свободу духу і за владу над силами природи!

РУЙНУВАННЯ ОСОБИ

I

* Народ — не тільки сила, яка створює всі матеріальні цінності, він — єдине і невичерпне джерело цінностей духовних, перший за часом, красою й геніальністю творчості філософ і поет, який створив усі великі поеми, усі трагедії землі і найвеличнішу з них — історію всесвітньої культури.†

У дні свого дитинства, керований інстинктом самозбереження, великими руками борючись з природою, з страхом, здивуванням і захопленням перед нею, він творить релігію, яка була його поезією і містила в собі всю суму його знань про сили природи, весь досвід, здобутий ним у сутичках з ворожими енергіями поза ним. Перші перемоги над природою викликали в ньому відчуття своєї стійкості, гордості собою, бажання нових перемог і спонукали до створення героїчного епосу, який став вмістилищем знань народу про себе і вимог до себе самого. Потім міф і епос зливались до купи, бо народ, створюючи епічну особу, наділяв її всією могутністю колективної психіки і ставив проти богів або рядом з ними.

У міфі й епосі, як і в мові, головному діячеві епохи, виразно позначається колективна творчість усього народу, а не особисте мислення одної людини. †«Мова, — говорить Ф. Буслаєв, — була істотною складовою частиною тієї нероздільної діяльності, в якій кожна особа хоч і бере живу участь, але не виступає ще із згуртованої маси цілого народу».

Що створення і побудова мови — процес колективний, це незаперечно встановлено і лінгвістикою і історією культури. Тільки гігантською силою колективу можна пояснити неперевершену і до сьогодні глибоку красу міфа й епосу, засновану на цілковитій гармонії ідеї з формою. Гармонія ця, в свою чергу, покликана до життя цілісністю колективного мислення, в процесі якого зовнішня форма була істотною частиною епічної думки, слово завжди було символом, тобто речіння збуджувало в фантазії народу ряд живих образів і уявлень, в які він втілював свої поняття. Прикладом первісного сполучення вражень є крилатий образ вітру: невидимий рух повітря уособлено у видиму швидкість польоту птаха; далі легко було сказати: «Реють стрели яко птицы». Вітер у слов'ян — стри, бог вітру — Стрибог, від цього кореня стріла, стрижень (головна і найшвидша течія ріки) і всі слова, що означають рух: зустріч, струг, зринуті, рискати і т. д. Тільки при умові суцільного мислення всього народу можна створити такі широкі узагальнення, геніальні символи, якими є Прометей, Сатана, Геракл, Святогор, Ілля, Микула і сотні інших велетенських узагальнень життєвого досвіду народу. Міць колективної творчості найяскравіше стверджується тим, що протягом сотень років індивідуальна творчість не створила нічого рівного «Іліаді» або «Калевалі» і що індивідуальний геній не дав жодного узагальнення, в основі якого б не лежала народна творчість, жодного світового типу, який не існував би раніше в народних казках і легендах.

Ми ще не маємо достатньої кількості даних для міркування про творчу роботу колективу — про техніку створення героя, але, мені здається, об'єднуючи наші знання з цього питання, доповнюючи їх догадками, ми вже можемо, приблизно, окреслити цей процес.

Візьмемо рід в його безперервній боротьбі за життя. Невелика група людей, оточена звідусіль незрозумілими і часто ворожими явищами природи, живе тісно, в повсякчасному спілкуванні між собою; внутрішнє життя кожного її члена доступне для спостережень усіх, його відчуття, думки, догадки стають надбанням усієї групи. Кожен член групи інстинктивно прагнув висловитися про себе до кінця, — це викликалось у ньому відчуттям мізерності своїх сил перед лицем грізних сил звіра і лісу, моря і неба, ночі і сонця, це викликалось і видіннями уві сні і дивовижним життям денних і нічних тіней. Таким

чином, особистий досвід негайно вливався в запас колективного, весь колективний досвід ставав надбанням кожного члена групи.

Одиниця являла собою втілення *частини* фізичних сил групи і *всіх* її знань — всієї психічної енергії. Одиниця — зникає, забита звіром, блискавкою, задавлена деревом, яке впало, каменем, поглинута чарусою болота або хвилею ріки, — всі ці випадки сприймаються групою як вияв різних сил, які вороже підстерігають людину на всіх її шляхах. Це викликає в групі смуток про втрату частини своєї фізичної енергії, побоювання нових втрат, бажання захиститись від них, протиставити силі смерті всю силу опору колективу і природне бажання боротьби з нею, помсти їй. Викликані зменшенням фізичної сили переживання колективу зливались в єдине, несвідоме, але необхідне і напружене бажання — заповнити втрату, воскресити загиблого, залишити його в своєму середовищі. І на тризні по рідній людині рід вперше створював у своєму середовищі особу; підбадьорюючи себе і ніби загрожуючи комусь, він, рід, поєднував з цією особою всю свою спритність, силу, розум і всі якості, *що робили* одиницю і групу стійкішою, більш міцною. Можливо, що кожний член роду в цей час згадував який-небудь свій особистий подвиг, свою вдалу думку, здогад, але, не відчуваючи свого «я» як якоесь буття поза колективом, приєднував весь зміст цього «я», всю енергію його до образу загиблого. І ось над родом стає герой, вмістилище всієї енергії племені, уже втіленої в діяннях, відображення всієї духовної сили роду. В цей час повинне було створюватись зовсім особливе психічне середовище: з'являлась воля до творчості, перетворюючи смерть в життя. Усі волі, скеровані з однаковою силою на спогад про загиблого, робили цей спогад центром свого схрещення, і, можливо, колектив навіть відчував присутність у своєму середовищі героя, щойно створеного ним. Я гадаю, що на цьому ступені розвитку з'явилось поняття «він», але ще не могло скластися «я», бо колектив не мав у ньому потреби.

Роди об'єднувались у племена — образи героїв зливались в образ племенного героя, і, можливо, що дванадцять подвигів Геркулеса знаменують собою союз дванадцяти родів.

Створивши героя, милуючись і пишаючись його могутністю і красою, народ неминуче повинен був ввести його

до середовища богів — протиставити свою організовану енергію численності сил природи, взаємно ворожих самим собі і людству.} Суперечка людини з богами викликає в житті грандіозний образ Прометей, генія людства, і тут народна творчість гордо підноситься на височінь найвеличнішого символу віри, в цьому образі народ виявляє свої великі цілі і усвідомлення своєї рівності з богами. }

У міру розмноження людей виникає боротьба родів, поряд з колективом «ми» постає колектив «вони» — і в боротьбі між ними виникає «я». Процес утворення «я» аналогічний процесу утворення епічного героя — колектив мав потребу в створенні особи, тому що повинен був розділяти в собі функції боротьби з «ними» і з природою, повинен був стати на шлях спеціалізації, поділяти свій досвід між членами своїми, — цей час був початком дроблення цілісної енергії колективу. Але, висуваючи з середовища свого особу як вождя чи жерця, колектив насичував її всім своїм досвідом так само, як в образ героя вкладав усю масу своєї психіки. Виховання вождя і жерця повинно було мати характер навіювання, гіпнозу особи, приреченої на виконання керуючої функції; але, створюючи особу, колектив не порушував у собі органічного усвідомлення єдності своїх сил, — процес руйнування цього усвідомлення стався в психіці індивідуальній. Коли особа, виділена колективом, стала попереду нього, осторонь нього і, потім, над ним, — спершу вона, працюючи, виконувала доручену їй функцію як орган колективу, але далі, розвинувши свою спритність і виявивши особисту ініціативу в тих чи інших нових комбінаціях даного їй матеріалу колективного досвіду, усвідомила себе як нову творчу силу, незалежну від духовних сил колективу.

Цей момент є початком розквіту особи, а це її нове самоусвідомлення — початком драми індивідуалізму.

Стоячи поперед колективу, жадібно втішаючись відчуттям своєї сили, бачачи своє значення, особа в перший час не могла відчувати порожнечі навколо себе, бо психічна енергія рідного середовища продовжувала передаватися їй з колективу. Він бачив у її зростанні доказ своєї сили, продовжував насичувати своєю енергією ще не вождя йому «я», щиро милувався блиском розуму, численністю здібностей вождя і вінчав його вінцями слави. Перед вождем стояли образи епічних героїв племені, збуджуючи його до рівності з ними, колектив в особі вождя

почував можливість створити нового героя, і ця можливість була життєво необхідною для нього, бо слава подвигів даного племені була в той час таким же міцним захистом від ворога, як мечі і стіни міст.

«Я» спершу не втрачало відчуття свого зв'язку з колективом, воно почувало себе вмістилищем досвіду племені і, організуючи цей досвід у форму ідей, прискорювало процес нагромадження і розвитку нових сил.

Але, маючи в пам'яті образи героїв, відчувши насолоду влади над людьми, особа стала прагнути до закріплення за собою даних їй прав. Вона могла це робити, лише перетворюючи створене і те, що змінювалося, в непопорушне, а форми життя, які висунули її — в непохитний закон; інших шляхів до самоствердження у неї не було.

Тому мені здається, що в галузі духовної творчості особа відігравала консервативну роль: стверджуючи і відстоюючи свої права, вона повинна була обмежувати творчість колективу, вона звужувала його завдання і тим спотворювала їх.

Колектив не шукає безсмертя, він його має, особа ж, стверджуючи свою позицію володаря людей, неминуче повинна була виховати в собі жаждобу вічного буття.

Народ, як завжди, стихійно творив, спонукуваний прагненням своїм до синтезу — до перемоги над природою, особа ж, стверджуючи одного бога, стверджувала свій авторитет, своє право на владу.

Коли індивідуалізм укріплювався в житті як начало, що командує і пригнічує, він створив безсмертного бога, змусив маси визнати особисте «я» богоподібним і сам увірвав в творчі сили свої. Далі, в епоху свого розквіту, прагнення особи до абсолютної свободи неминуче поставило її різко проти нею ж встановлених традицій і нею ж створеного образу безсмертного бога, який освячував ці традиції. У своєму прагненні до влади індивідуалізм був змушений вбити безсмертного бога, опору свою і виправдання буття свого; з цього моменту починається швидкий розклад богоподібного самотнього «я», яке без спирання на зовнішню силу не здатне до творчості, тобто до буття, бо *буття і творчість — єдине суть*.

Сучасний нам індивідуалізм знову різноманітно пробує воскресити бога, щоб силою авторитету його знову укріпити виснажені сили «я», що одряхліло, заплуталось у темному лісі вузько особистих інтересів, назавжди

втративши дорогу до джерела живих творчих сил — колективу.

У племені з'являвся страх перед самовладдям особи і вороже ставлення до неї. Бестужев-Рюмін наводить таке свідчення Ібн-Фоцлана про болгарів Волги: «Якщо вони зустрічають людину з незвичайним розумом і глибоким знанням речей, то говорять: «Йй саме час служити богіві», потім хапають її, вішають на дереві і залишають в такому стані, доки труп не розпадеться на частки». У хозар був такий порядок: вибравши вождя, йому накидали петлю на шию і запитували, скільки часу хоче він керувати народом. Скільки років він визначить, стільки і повинен правити, інакше його вбивали. Цей звичай зустрічався також і в інших тюркських племенах; він знаменує собою ступінь страху племені перед розвитком особистого начала, ворожого колективним цілям.

У легендах, казках і повір'ях народу ми знаходимо безліч повчальних доказів безсилля особи, глузувань над її самовпевненістю, гнівних засуджень її прагнення до влади і взагалі ворожого ставлення до неї; народна творчість просякнута переконанням того, що боротьба людини з людиною знесилює і знищує колективну енергію людства. У всій цій суворій дидактиці виразно позначається глибоко поетично усвідомлене народом переконання в творчих силах колективу і його голосний, часом різкий заклик до гармонійного єднання заради успіху боротьби проти темних сил ворожої людям природи. Якщо ж людина починає цю боротьбу одна, її висміюють, засуджують на загибель. Зрозуміло, в цій суперечці, як у всякій ворожнечі людей, обидві сторони неминуче перебільшували гріхи одна одної, а перебільшення вело до ще сильнішої злості і більшого роз'єднання двох творчих начал — первинного і похідного.

У міру кількісного розмноження «осіб» вони вступали в боротьбу одна з одною за обсяг влади, за охорону інтересів все більш жадібного до слави «я»; колектив роздрібнювався, усе менше живив їх своєю енергією, психічна єдність танула, і особа блідла. Йй уже доводилось утримувати зайняту позицію всупереч волі племені, потрібно було все пильніше захищати своє особисте становище, майно, жінок і дітей. Завдання самодостатнього буття індивідуальності ставали складними, вимагали великого напруження; у боротьбі за свободу свого «я» особа зовсім

відірвалася від колективу і опинилася в страшній порожнечі, що швидко виснажила її сили. Почалась анархічна боротьба особи з народом — картина, яку змальовує нам всесвітня історія і яка стає такою нестерпною для зовсім зруйнованої, знесиленої особи наших днів.

Зростала всерозділяюча приватна власність, загострюючи стосунки людей, виникали непримиренні суперечності; людина повинна була напружувати всі сили на самозахист від загрози злигоднів, на охорону особистих своїх інтересів, поступово втрачаючи зв'язок з племенем, державою, суспільством, і навіть, як ми це бачимо тепер, вона ледве терпить дисципліну своєї партії, її обтяжує навіть сім'я.

Кожний знає, яку роль відігравала приватна власність у роздробленні колективу і в створенні самодостатнього «я», але в цьому процесі ми повинні бачити, крім фізичного і духовного закріпачення народу, розпад енергії народних мас, поступове знищення геніальної психіки колективу, яка поетично і стихійно творить, яка обдарувала світ найвищими образами художньої творчості.

Сказано, що «раби не мають історії», і, хоч це сказано панамі, тут однак є частка правди. Народ, в якому і церква, і держава з однаковою старанністю умертвляли душу, прагнучи перетворити його на покірну їх волі фізичну силу, — народ був позбавлений і права, і можливості створювати свої здогади про смисл життя, відображати в образах і легендах свої сподівання, думку свою і надії.

Але, хоч — духовно скований — він не міг піднятися до попередньої височини поетичної творчості, він все ж продовжував жити своїм глибоким внутрішнім життям, створив і створює тисячі казок, пісень, прислів'їв, іноді піднімаючись до таких образів, як Фауст і т. д. Створюючи цю легенду, народ ніби хотів відзначити духовне безсилля особи, уже явно і давно ворожої йому, осміяти її жадобу до насолод і спроби пізнати непізнаване для неї. Кращі твори великих поетів усіх країн взяті із скарбниці колективної творчості народу, де вже здавна дано всі поетичні узагальнення, усі прославлені образи і типи.

Ревнивець Отелло, позбавлений волі Гамлет і розпущений дон-Жуан — всі ці типи створені народом раніше за Шекспіра і Байрона, іспанці співали в своїх піснях «життя — є сон» раніше за Кальдерона, а магометани-маври

говорили це раніше за іспанців, рицарство було осміяне в народних казках раніше за Сервантеса і так само зло, і так само сумно, як у нього.

Мільтон і Данте, Міцкевич, Гете і Шіллер підносились найвище тоді, коли їх окрилювала творчість колективу, коли вони черпали натхнення з джерела народної поезії, безмірно глибокої, незліченно різноманітної, сильної і мудрої.

Я аж ніяк не зменшую цим права згаданих поетів на всесвітню славу і не хочу зменшувати; я стверджую, що кращі образи індивідуальної творчості дають нам чудсово ограновані дорогоцінності, але ці дорогоцінності були створені колективною силою народних мас. Мистецтво — під владою індивідуума, до творчості здатний тільки колектив. Зевса створив народ, Фідій втілив його в мармур.

Сама по собі, без зв'язку з колективом, поза колом будь-якої широкої, об'єднуючої людей ідеї, індивідуальність — інертна, консервативна і ворожа розвиткові життя.

Подивіться з цієї точки зору на історію культури, стежачи за роллю індивідуалізму в епохи застою життя, вивчаючи типи його в епохи активні, як, наприклад, Відродження і Реформації; ви побачите: у першому випадку явний консерватизм індивідуальності, її нахил до песимізму, квієтизму та інших форм нігілістичного ставлення до світу. У такі моменти, коли народ, як завжди, безперервно кристалізує свій досвід, особа, відходячи від нього, ігноруючи його життя, неначе втрачає смисл свого буття і, знесилена, ганебно доживає дні свої в бруді і пошлості буднів, відмовляючись від свого великого творчого завдання — організації колективного досвіду в форму ідей, гіпотез, теорій. У другому випадку вас вражає швидке зростання духовної могутності особи — явище, яке можна пояснити лише тим, що в ці епохи соціальних бур особа стає точкою концентрації тисяч воль, які обрали її органом своїм, і постає перед нами в чудовому світлі краси і сили, в яскравому полум'ї бажань свого народу, класу, партії.

Байдуже, хто ця особа — Вольтер чи протопоп Аввакум, Гейне чи Фра-Дольчіно — і не має значення, яка сила рухає ними — ротюра чи розкольники, німецька демократія чи селянство, — важливо, що всі герої постають перед нами як носії колективної енергії, як виразники масових бажань. Міцкевич і Красінський з'явилися в дні,

коли їх рідний народ був цинічно розірваний натрое фізично, але ще з більшою енергією, ніж будь-коли раніше, почував себе цільним духовно. І завжди, і всюди на про- тязі історії — людину створював народ.

Особливо яскравим доказом цього положення є життя італійських республік і комун у *tre- i quattrocento* *, коли творчість італійського народу глибоко торкнулась усіх сторін духу, охопила полум'ям своїм усю ширину будівництва життя, створила таке велике мистецтво, покликавши до життя величезну кількість видатних майстрів слова, пензля і різця.

Велич і краса мистецтва прерафаелітів пояснюється фізичною і духовною близькістю артиста до народу; художники наших днів легко могли б переконатися в цьому, спробувавши піти шляхом Гірландайо, Донателло, Брунеллескі і всіх діячів цієї епохи, в якій творчість у напруженні своєму межувала з безумством, була подібна до манії, і артист був улюбленцем народної маси, а не лакеєм мецената. Ось як писав у 1298 році народ Флоренції, доручаючи Арнольфо ді-Лапо збудувати церкву: «Ти спорудиш таку будову, грандіозніше і чудовіше якої не могло б уявити собі мистецтво людське, ти повинен створити її такою, щоб вона відповідала серцю, яке стало надзвичайно великим, з'єднавши в собі душі громадян, згуртованих в одну волю».

Коли Чімабуе скінчив свою мадонну — в його кварталі була така радість, такий вибух захоплення, що квартал Чімабуе дістав з того дня назву «Vorgo Allegro» **. Історія Відродження переповнена фактами, які стверджують, що в цю епоху мистецтво було справою народу й існувало для народу, він виховав його, наситив соком своїх нервів і вклав у нього свою безсмертну, велику, по-дитячому наївну душу. Це незаперечно впливає із свідчень усіх істориків епохи; навіть антидемократ Моньє, закінчуючи свою книгу, говорить:

«Quattrocento показало все, що людина спроможна зроби- ти. Воно показало, крім того,— і з цього ми дістаємо науку,— що людина, залишена своїм власним силам, ві- дірвана від цілого, спираючись тільки на саму себе і жи- вучи тільки для себе самої, не може зробити всього».

* Чотирнадцятому і п'ятнадцятому віці (*итал.*).— *Ред.*

** Веселий квартал (*итал.*).— *Ред.*

«Мистецтво і народ процвітають і підносяться разом, так думаю я, Ганс Сакс!»

Ми бачимо, наскільки мізерні «діяння» людини наших днів, ми бачимо прикру порожнечу її душі, і це повинно змусити нас подумати про те, чим загрожує нам майбутнє, подивитися, чому повчає минуле, відкрити причини, які ведуть особу до неминучої загибелі.

З часом життя набирає все більш жорстокого і неспокійного характеру боротьби всіх з усіма; в цьому безперервному кипінні ворожнечі повинні б розвинути бойові здібності «я», змушеного невпинно відбивати натиск собі подібних, і якщо індивідуальність взагалі здатна до творчості, то саме цей бій усіх зі всіма дає найкращі умови для того, щоб «я» показало світу всю силу свого духу, всю глибину поетичного хисту. Проте індивідуальна творчість сама не створила поки що ні Прометеїв, ні навіть Вільгельма Телля і жодного поетичного образу, який можна було б порівняти за красою і силою з Гераклами своєї давнини.

Було створено безліч Манфредів, і кожний з них різними словами говорив про одне — про загадку життя особистого, про нестерпну самотність людини на землі, піднімаючись інколи до вболівання про скорботну самотність землі у всесвіті, що звучало дуже жалібно, але не дуже геніально. Манфред — це вироджений Прометей XIX століття, це красиво написаний портрет міщанина-індивідуаліста, який назавжди позбавлений здатності відчувати в світі що-небудь інше, крім себе і смерті перед собою. Якщо він інколи говорить про страждання цілого світу, то він не згадує про бажання світу знищити страждання, а якщо і згадує про це, то лише для того, щоб сказати: страждання непереможне. Непереможне — бо спустошена самотністю душа сліпа, вона не бачить стихійної активності колективу і думка про перемогу не існує для неї. Для «я» лишилась одна насолода — говорити й співати про свою хворобу, про своє вмирання, і, починаючи з Манфреда, воно співає панахиду самому собі і подібним до нього самотнім, маленьким людям.

Поезії цього типу присвоєно ім'я «поезії світової скорботи»; розглядаючи її смисл, ми побачимо, що «світ» притягнуто сюди тільки як прикриття, за яким ховається без-

рідне, голе людське «я», — ховається, тремтить від страху смерті і цілком широко кричить про безглуздість індивідуального існування. Ототожнюючи себе з живим великим світом, індивідуальність переносить відчуття втрати смислу свого буття на весь світ: говорить про гордість своєю самотністю і надокучає людям, як комар, вимагаючи їх уваги до стогону своєї жалюгідної душі.

Ця поезія інколи сильна, але — як щирий зойк відчаю; вона, можливо, красива, але — як проказа в зображенні Флобера; вона цілком природна як логічне завершення зростання особи, яка умертвила в своїх грудях джерело бадьорості і творчості — почуття органічного зв'язку з народом.

Поряд з цим процесом агонії індивідуалізму залізні руки капіталу, поза волею своєю, знову створюють колектив, стискуючи пролетаріат в цілісну психічну силу. Поступово, з швидкістю все зростаючою, ця сила починає усвідомлювати себе як єдино покликану до вільної творчості життя, як велику колективну душу світу.

Виникнення цієї енергії здається для очей індивідуалістів темною хмарою на горизонті, воно їх лякає, можливо, з такою ж силою, як смерть фізична, бо в ньому прихована для них необхідність соціальної смерті. Кожний з них вважає своє «я» заслуговуючим на особливу увагу, на високу оцінку, але пролетаріат, що йде обновити життя світу, не хоче подати цим «аристократам духу» милостиню уваги своєї; вони це знають і тому широко ненавидять його.

Деякі з них, будши хитрішими і розуміючи велике значення прийдешнього, хотіли б стати в ряди соціалістів, як законодавці, пророки, командири, але пролетаріат повинен зрозуміти і неминуче зрозуміє, що ця готовність міщан іти в ногу з ним приховує під собою все те ж саме прагнення міщанина до «самоствердження своєї особи».

Духовно зубожіла, заблудла в пільмі суперечностей, завжди смішна і жалюгідна у своїх спробах знайти затишний куточок і сховатися в ньому, особа неухильно продовжує дробитися і стає щодаля мізернішою психічно. Відчуваючи це, охоплена відчаєм, усвідомлюючи його чи ховаючи від себе самої, вона кидається з кутка в куток,

шукає порятунку, поринає в метафізику, кидається в розпусту, шукає бога, готова увірувати в диявола — і в усіх її шуканнях, у всій суєті її ясно видно передчуття близької загибелі, жах перед неминучим майбутнім, яке, коли і не усвідомлюється, то відчувається більш або менш гостро. Основний настрій сучасного індивідуаліста — тривожна нудьга; він розгубився, напружує всі сили свої, щоб як-небудь причепитися до життя, і немає сил, лишилися тільки хитрощі, які хтось назвав «розумом дурнів». Внутрішньо обірваний, потертий, розсміканий, він то дружелюбно підморгує соціалізму, то лестить капіталу, а передчуття близької соціальної загибелі ще швидше руйнує маленьке, рахітичне «я». Його відчай усе частіше переходить в цинізм: індивідуаліст починає істерично заперечувати і спалювати те, перед чим він учора схилився, і на висоті своїх заперечень неминуче доходить до того стану психіки, який межує з хуліганством. Поняття «хуліганство» я вживаю не з бажання образити вже ображених і принизити принижених, — важче і гіркіше, ніж міг би я, це робить життя; ні, хуліганство — просто результат психофізичного виродження особи, незаперечний доказ останнього ступеню її розкладу. Мабуть, це хронічна хвороба кори великого мозку, викликана нестачею соціального живлення, хвороба сприймаючого апарату, який стає все більш тупим, в'ялим і, все менш чутко сприймаючи враження буття, викликає, так би мовити, загальну анестезію інтелекту.

Хуліган — істота, позбавлена соціальних почуттів, він не відчуває ніякого зв'язку з світом, не усвідомлює навколо себе присутності яких-небудь цінностей і навіть поступово втрачає інстинкт самозбереження — втрачає усвідомлення цінності особистого свого життя. Він не здатний до зв'язного мислення, важко асоціює ідеї, думка спалахує в ньому іскрами і, ледве освітивши примарним, хворобливим сяйвом який-небудь маленький клаптик зовнішнього світу, безплідно згасає. Вразливість його хворобливо підвищена, але поле зору вузьке і здатність до синтезу мізерна; певно, цим і пояснюється характерна парадоксальність його думки, схильність до софізмів. «Не час створює людину, а людина час», — говорить він, сам собі не вірячи. «Важливі не красиві дії, а красиві слова», — твердить він далі, підкреслюючи цим відчуття свого безсилля. Він виявляє схильність до швидких змін своїх теоретичних і со-

ціальних позицій, що ще раз указує на невиразність і хиткість його зруйнованої психіки. Це особа не тільки зруйнована, але ще й хронічно роздвоєна — свідоме і інстинктивне майже ніколи не зливаються в неї в одно «я». Мізерна кількість його особистого досвіду і слабкість організаторських здібностей розуму викликає у цієї істоти перевагу досвіду успадкованого, і вона перебуває в безперервній, але млявій, безрезультатній боротьбі з тінню свого діда. Її оточують, як Еріннії, темні і мстиві примари минулого, тримають в полоні істеричної збудженості і викликають з глибини інстинкту атавістичні нахили тварини. Її почуттєва сфера розхитана, тупа, вона настирливо вимагає гострих і сильних збуджень — звідси нахил хулігана до статевого збочення, до любострастя, до садизму. Відчуваючи своє безсилля, ця істота, в міру того як життя підвищує свої запити до неї, змушена все більш різко відкидати його запити, звідки і витікає соціальний аморалізм, нігілізм і озлоблення, типове для хулігана.

Ця людина все життя вагається на межі безумства, і соціально вона шкідливіша, ніж бацили заразних хвороб, бо, являючи собою психічно заразне начало, не може бути усунена тими способами боротьби, якими ми знищуємо ворожі нам мікроорганізми.

Основний імпульс її беззв'язного мислення, дивовижних і часто огидних діянь — ворожнеча до світу і людей, інстинктивна, але безсила ворожнеча і туга хворого; вона погано бачить, погано чує і тому плентається, хитаючись, далеко позаду життя, десь збоку від нього, без дороги і без сил знайти дорогу. Вона кричить там, але крики її звучать слабо, фрази розірвані, слова тьмяні, і ніхто не розуміє її зойку, навколо неї тільки свої, такі ж безсилі і напівбезумні, як вона, і вони не можуть, не вміють, не хочуть допомогти. Але всі вони злісно, як сама вона, плюють услід тим, що пішли вперед, зводять наклеп на те, чого зрозуміти не можуть, сміються над тим, що їм вороже, а їм вороже все, що активне, все, що пройняте духом творчості, прикрашує землю славою подвигів своїх і горить в огні віри в майбутнє: «огнь же есть божество, поपालяяй страсти тленные, просвещаяй душу чистую», як сказано у вірші Софії Премудрості.

Треба чекати, що в близькому майбутньому хтось, мужній і чесний, напише сумну книгу «Руйнування особи» і в цій книзі яскраво покаже нам невпинний процес духовного зубожіння людини, неухильне стискування «я».

У процесі цьому вирішальну роль відіграло ХІХ століття, — воно було екзаменом психічної стійкості всесвітнього міщанства і виявило його мізерну здатність до творчості життя.

Розвиток техніки? Звичайно, — так, це велетенська робота. Але про техніку можна сказати, що вона «сама себе довлеє», бо вона — результат творчості не особистої, а колективної, вона розвивається і зростає на фабриці, серед робітників, а в кабінетах тільки узагальнюють, організують нові дані, здобуті колективом, — досвід мас, які не мають часу для самостійного синтезу своїх спостережень і знань і змушені віддавати все багатство досвіду свого в чужі руки. Відкриття в галузі природознавства, підводячи підсумки зростанню техніки, теж лише формально є справою особи. Подивіться, наскільки явно колективний характер носять відкриття останнього часу в галузі будови матерії! І, незважаючи на наполегливе прагнення індивідуалізму комбінувати дані природознавчих наук антидемократично, природознавство не підкоряється цим зусиллям спотворити його колективно створений зміст, — воно все більш виразно складається моністично, поступово стаючи глибоким і могутнім фундаментом соціалізму, — факт, що пояснює крутий поворот буржуазії від природознавства знову до метафізики.

Командуючі класи завжди прагнули монополії знання і всіляко ховали його від народу, показуючи йому кристалізовану думку тільки як знаряддя зміцнення своєї влади над ним. ХІХ століття викрило цю згубну політику, виявивши в Європі нестачу інтелектуальної енергії; буржуазія зробила надто велику роботу в справі розвитку промисловості і торгівлі, вона, очевидно, вклала в неї весь свій запас духовних сил — і ясно, що тепер вона психічно надірвалась.

Народ не залучали до науки, що необхідно для загального успіху боротьби за життя; не залучали, боячись, що він, озброєний знанням, відмовиться працювати; не дбали про збільшення кількості духовної енергії, — і брак

кількості привів міщан до швидкого зниження якості творчих сил.

Життя ставало все складнішим і суворішим, техніка, з кожним десятиріччям, все прискорювала — і прискорює, і буде прискорювати — його хід. Від особи, яка хоче займати командуючу позицію, кожний новий діловий день і рік вимагають все більшого напруження сил. Ще на початку минулого століття міщанин, який щойно звільнився від тяжких пут дворянської держави, був досить свіжий, сильний і добре озброєний, щоб боротися за свій рахунок, — умови виробництва і торгівлі не перевищували одноособових сил. Але в міру зростання техніки, конкуренції і жадібності буржуа, в міру розвитку в міщанині свідомості своєї зверхності і прагнення навіки укріпити за собою цю позицію золотом і багнетом, в міру неминучого загострення анархії виробництва, яка збільшувала труднощі розв'язання цих завдань, — росте і невідповідність індивідуальних сил із запитами діла. Шалена робота нервів викликає виснаження, однобоко треноване мислення спотворює людину, створюється психіка дуже нестійка; ми бачимо, як зростають серед буржуазії неврастенія, злочинність і спостерігаємо типових вирощенців уже в третій поколіннях буржуазних родин. Помічено, що процес дегенерації найбільш успішно розвивається серед буржуазних родин Росії і Америки. Ці історично молоді країни найбільш швидкого капіталістичного розвитку дають величезний процент психічних захворювань серед фінансової і промислової буржуазії. Тут, очевидно, позначається недостача історичного тренування, люди виявляються дуже слабосилими перед капіталом, який, з'явившись до них у всеозброєнні, поневолив їх і швидко вичерпує недосить гнучко розвинену енергію. Спеціалізуючись, людина неминуче обмежує зростання свого духу, але спеціальність неминуча для міщанина, він мусить невпинно ткати свою одноманітну павутину, якщо хоче жити. Анархія — ось визнаний і незаперечний результат міщанської творчості, і саме цій анархії ми зобов'язані все гостріше відчутним западом душі.

Швидко виснажуючи невеликий запас інтелектуальних сил міщанства, капітал організовує робітничі маси і в особі їх ставить перед міщанством нову ворожу силу — соціалістичну партію; цей ворог більш наполегливо, ніж всі інші причини, змушує капіталіста відчувати силу колективу,

підказуючи йому нову тактику боротьби — локауту і трести.

Але капіталістичні організації неодмінно звужують особу; підкоряючи її індивідуалістичні прагнення своїм цілям, придушуючи ініціативу, вони розвивають в особистій психіці пасивність.

Мільйонер Гульд влучно визначив трест як групу непримиренних ворогів, які «зібрались в одній тісній кімнаті, яскраво освітили її, тримають один одного за руки і тільки тому не вбивають один одного. Але кожний з них пильно чекає моменту, коли можна буде напасти зненацька на тимчасового і вимушеного союзника, обеззброїти, знищити його, і кожному — друг поряд з ним здається небезпечнішим від ворога за стіною». У такій організації ворогів сили особи не можуть розвиватися, бо, незважаючи на зовнішню єдність інтересів, внутрішньо тут — кожний сам по собі і сам для себе. Організація робітників ставить собі за мету боротьбу і перемогу; вона внутрішньо спаяна єдністю досвіду, який поступово і все ясніше усвідомлюється нею як велика моністична ідея. Тут, під впливом організуючої сили колективної творчості ідей, психіка особи складається своєрідно гармонійно; існує безперервний обмін інтелектуальних енергій, і середовище не заважає зростанню особи, але зацікавлене в свободі його, бо кожна особа, яка втілила в собі найбільшу кількість енергії колективу, стає провідником його віри, пропагандистом цілей і збільшує його міць, залучаючи до нього нових членів. Організація капіталістів психічно будується по типу «юрби»: це група осіб, тимчасово і неміцно зв'язаних єдністю тих чи інших зовнішніх інтересів, а часом єдністю настрою — тривоною, викликаною відчуттям небезпеки, жадібністю, яка тягне до грабежу. Тут немає творчої, тобто соціальної зв'язуючої ідеї, і не може бути тривалої єдності енергії, — кожний суб'єкт є носієм грубо і різко окресленого самодостатнього «я»; потрібно багато сильних натисків і могутніх поштовхів іззовні, щоб кути кожного «я» стерлись і люди змогли скластися в ціле, більш або менш струнке й міцне. Тут кожний є вмістилищем якоїсь дрібної своєрідності, кожний вважає себе чимсь досконалим, чому не призначено повторитись, і, вважаючи свою духовну потворність, свою обмеженість за красу і силу, кожний напружено підкреслює себе і відділяє від інших. У такому анархічному середовищі вже немає місця і не-

має умов для розвитку цінного і цілісного «я»; у ньому не може гармонійно розвиватись і вільно зростати всеосяжна особа, яка нерозривно зв'язана із своїм колективом, безперервно насичується його енергією і гармонійно організовує його живий досвід у форми ідей і символів.

Всередині такого середовища йде хаотичний процес загального пожірання: людина людини ворог, кожний рядовий брудної битви за ситість бореться власними силами, щохвилини оглядаючись з побоювання, щоб той, хто стоїть поряд, не схопив за горлянку. В цьому хаосі одноманітної і злої боротьби кращі сили інтелекту, як уже сказано, ідуть на самозахист від людини, творчість духу повністю витрачається на влаштування маленьких хитрощів для самозахисту, і продукт людського досвіду, що іменується «я», стає темною кліткою, в якій б'ється якесь маленьке бажання не допускати дальшого розширення досвіду, обмежуючи його тісними і міцними стінками цієї клітки. Що потрібно людині, крім ситості? У гонитві за нею вона схибулася з розуму, розбилась і стогне і кричить в агонії.

Особисті дрібні завдання кожного «я» заступають свідомість загальної небезпеки. Знесилене міщанство вже не здатне висувати з свого середовища достатньо енергійних виразників його бажань, захисників його влади, як у свій час висунуло Вольтера проти феодалів, Наполеона проти народу.

Зубожіння міщанської душі доводиться тим, що ідеологічні спроби міщан, що раніш мали за мету зміцнити даний устрій, нині зводяться до спроб виправдати його, стають все гіршими і бездарнішими. Уже давно відчувається потреба в новому Канті — його все немає, а Ніцше — непридатний, бо він вимагає від міщанина активності. Єдиним знаряддям самозахисту міщанства є цинізм; він — страшний, знаменує собою відчай і безнадійність.

Але, скажуть, незважаючи на слабкість матеріалу, капіталістичне суспільство тримається міцно. Тримається вагою своєю, по інерції і за допомогою таких контрфорсів, уповільнюючих його тяжіння до розпаду, якими є — поліція, армія, церква і система шкільного викладання. Тримається тому, що не зазнало ще стрункого натиску ворожих йому сил, достатньо організованих для зруйнування цієї величезної піраміди бруду, брехні і злості і всякого нечестя. Тримається, але... розкладається, отруюване виробленими ним отрутами, з них же перша — нігілістичний,

все, крім «ячества» і «самості», з відчаєм заперечуючий індивідуалізм.

Але зубожіння особи ще більше помітно, якщо ми подивимось на її портрети в літературі.

До сорок восьмого року командує роль у житті відігравали Домбі і Гранде, фанатики стягання, люди міцні і прямі, як залізні підойми. У кінці ХІХ століття їх змінюють не менш жадібні, але незрівнянно більш нервові і хиткі Саккар і герой п'єси Мірбо «Les affaires sont les affaires».

Порівнюючи кожний з цих типів як потік волі, скерованої на досягнення певної мети, ми побачимо, що чим глибше в минуле, тим більш міцно концентрована і активна воля, тим суворіше й виразніше окреслена мета особи і яскравіша свідомість її діянь. А чим ближче до нас, тим менш стійка енергія Саккарів, тим скоріше виснажується їх нервова система, все тьмяніші характери і швидше настає втома життям. У кожному з них помітна драма двоїстості, така згубна для людини діла. Гинуть Саккари значно швидше, ніж гинули їх предки. Домбі знищив Діккенс для торжества моралі, для доказу необхідності зменшити егоїзм, Саккари і Рошети гинуть не з волі Золя — їх знесилоє і знищує нещадна логіка життя.

Переходячи від літератури до «живого діла», знову пошлюсь на старого Гульда: помираючи, він сказав: «Коли б я несправедливо і незаконно придбав мої мільйони, їх давно відібрали б у мене». Тут звучить віра сильного в силу як закон життя. Наш сучасник, містер Д. Рокфеллер, уже вважає необхідним жалібно і жалюгідно виправдуватись перед усім світом в непомірному своєму багатстві, він доводить, що обікрав людей заради їхнього ж щастя. Хіба це не яскраво змальовує зниження типу?

Далі, в особі героя «Le Rouge et le Noir» перед нами людина сильної волі, грубий міщанин-переможець. Але вже на слідуючому плані, ближче до нас, стоїть Растіньяк Бальзака; жадібний, слабовольний, він виснажується ганебно швидко і гине, викинутий за двері життя, хоч середовище чинило опір його бажанням не так уперто, як воно чинило герою Стендаля. Люсьєн ще менш стійкий, ніж Растіньяк, але ось Люсьєна змінює «Bel ami», прототип сучасних державних людей Франції. «Bel ami» переміг, він при владі. Але до якої ж міри знизилась здатність

міщан до самозахисту, коли вони вручають долю свою в руки таких ненадійних людей!

Коли, спираючись на силу народу, міщанство перемогло феодалів, а народ негайно і наполегливо зажадав від переможців задоволення своїх реальних потреб, міщанство злякалось, побачивши перед собою нового ворога, — стара казка, вічно і все частіше оновлювана міщанином. Злякавшись, міщанин круто повернув від ідей свободи до ідеї авторитету і віддав себе спочатку Наполеону, потім Бурбонам. Але зовнішня згуртованість, зовнішня охорона не могли зупинити процес внутрішнього розвалу.

Склад поглядів міщанина, його досвід, опрацьований Монтеск'є, Вольтером, енциклопедистами, мав у самому собі щось дисгармонійне і небезпечне — розум, який говорив, що всі люди рівні, і, спираючись на силу якого, народні маси знову, вже в більш наполегливій формі, могли поставити вимогу повної політичної рівності з міщанином, а потім взятися за здійснення рівності економічної.

Таким чином, розум різко суперечить інтересам міщанства, і воно, не гаючись, почало вигаяти ворога, ставлячи на його місце віру, яка завжди успішніше підтримує авторитет. Почали доводити загальну нерозумність світопорядку, — це добре відвертає від мислення про нерозумність порядку соціального. Міщанин ставив себе в центр космосу, на вершину життя, і з цієї височини засудив і прокляв весь світ, землю, а головним чином — думку, перед якою він ще недавно ідолопоклонствував, як завжди заміняючи безперервне дослідження мертвим догматизмом.

У словах Байрона звучав протест старої аристократичної культури духу, полум'яний протест сильної особи проти міщанського знеособлювання, проти переможця, сірої людини золоті середини, яка, закресливши кривавою, жадібною лапою дев'яносто третій, хотіла відновити вісімдесят дев'ятий, але проти волі своєї покликала до життя сорок восьмий. Уже в двадцятих роках століття «світова скорбота» Байрона перетворюється у міщан в той стан психіки, який Петрарка називав «аседіа» — кислота — і який Фойгт визначає як «мляву розумову байдужість». Наш талановитий і розумний Шахов, можливо, трохи спрощено говорить про цей час: «Песимізм двадцятих років став модою: сумував усякий дурень, який хотів звернути на себе увагу суспільства».

Мені здається, що у «дурня» були цілком серйозні

причини для скорботи, — він не міг не відчувати, як неминуче нові умови життя, обмежуючи розвиток його духовних сил, скеровуючи їх в тісне річище все більш зростаючого геддлярства, — як ці умови справді дурманять, обдурюють, принижують його.

Ролла Мюссе ще кровний брат Манфреда, але «син віку» вже явно і глибоко уражений «acedia», Рене Шатобріана міг утекти від життя, «синові віку» нікуди втекти, — крім шляхів, вказаних міщанством, інших шляхів немає для його сил.

Ми бачимо, що «сповідь сина віку» незліченно і одноманітно повторюється в цілому ряді книг і кожний новий характер цього ряду стає все убогішим духовною красою і думкою, все більш розтріпаний, обшарпаний, жалюгідний. Грелу Бурже—зухвалий, в його підлості є логіка, але він саме «учень»; герой Мюссе міркував ширше, красивіше, енергійніше, ніж Грелу. Людина «без догмату» у Сенкевича ще слабкіша силами, ще однобічніша, ніж Грелу, але як виграє Леон Плошовський, якщо порівняти його з Фальком Пшибишевського, цією невеликою бібліотекою модних, наспіх і не уважно прочитаних книжок!

Тепер лінія духовно убогих людей прикро і ганебно завершується Саніним Арцибашева. Треба пам'ятати, що Санін є вже не першою спробою міщанської ідеології вказати стежку до врятування особи, яка невпинно розкладається, — і до книги Арцибашева не раз було рекомендовано людині внутрішньо спростити себе шляхом перетворення в тварину.

Але ніколи ці спроби не викликали в культурному середовищі міщан стільки живого інтересу, і це, безсумнівно шире, захоплення Саніним — безперечна ознака інтелектуального банкрутства наших днів.

Захищаючи свою позицію в житті, індивідуаліст-міщанин виправдовує свою боротьбу проти народу обов'язком захищати культуру, — обов'язком, нібито покладеним на міщанство історією світу.

Можна спитати: де ж культура, про близьку загибель якої під ногами нових гунів все частіше і голосніше плаче міщанство? Як відображується в душі сучасного «героя» міщан всесвітня робота людського духу, «спадщина віків»?

Час міщанству визнати, що ця «спадщина віків» зберігається поза його психікою; вона в музеях, в бібліотеках, але — її немає в духові міщанина. З позиції творця життя міщанин зараз спустився до ролі дряхлого сторожа біля кладовища мертвих істин.

І вже немає у нього сил ні для того, щоб оживити віджиле, ні для створення нового.

Сучасна ізольована і прагнуча до ізоляції людина — це істота нещасніша, ніж Мармеладов, бо справді нікуди йому йти і нікому він не потрібний! Сп'янілий від почуття своєї слабкості, з страхом перед загибеллю своєю, яку цінність становить він для життя, в чому його краса, де людське в цьому напівмертвому тілі із зруйнованою нервовою системою, з безсилим мозком, в цьому маленькому вмістищі хвороб духу, хвороб волі, тільки хвороб?

Найбільш чуткі душі і гострі уми сучасності вже починають усвідомлювати небезпеку: бачачи розклад сил людини, вони одноголосно говорять їй про необхідність оновити, освіжити «я» і дружно вказують шлях до джерела живих сил, здатного знову відродити і зміцнити виснажену людину.

Уот Уйтсен, Горас Траубел, Ріхард Демель, Верхарн і Уеллс, А. Франс і Метерлінк — усі вони, почавши з індивідуалізму і квієтизму, дружно приходять до соціалізму, до проповіді активності, усі голосно кличуть людину до злиття з людством. Навіть такий ідолопоклонник «я», як Август Стріндберг, не може не відзначити цілющої сили людства. «Людство, — каже він, — адже це величезна електрична батарея з багатьох елементів; а ізольований елемент — зараз же втрачає свою силу».

Але ці добрі поради розумних людей навряд чи почують глухі. І якщо почують — яка користь з цього? Чим відгукнеться безнадійно хворий на радісний заклик життя? Тільки стогоном.

Найяскравішим прикладом руйнування особи стоїть передо мною драма російської інтелігенції. Андреевич-Соловйов назвав цю драму романом, в якому Росія — «Свята Єфросинія», як іменував її Гліб Успенський, — кохана, а інтелігент — закоханий.

Мені хочеться, наскільки це в моїх силах, окреслити зміст тієї глави роману, вірніше, акта драми, яка так

поспішно дописується в наші дні нервово тремтячою рукою розчарованого закоханого.

Щоб зрозуміти психіку героя, спочатку необхідно визначити його соціальний стан.

Відомо, що інтелігент-різничинець трохи недоношений історією; він народився раніше, ніж у ньому з'явилася потреба, і швидко розрісся до розмірів більших, ніж треба було урядові і капіталу, — ні перший, ні останній не могли поглинути всю вільну кількість інтелектуальних сил. Уряд, наляканий дворянськими революціями вдома і народними бурями за кордоном, не тільки не виявляв бажання взяти інтелігента на службу і тимчасово збільшити його розумом і працею свої сили, — він, як відомо, зустрів новонародженого з острахом і, не гаючи часу, почав боротьбу з ним за способом Ірода.

Молодий, але лінивий і обмежений у своєму зростанні російський капітал не мав потреби в такій кількості мозку і нервів.

Позиція інтелігента в житті була так само невловима, як соціальне становище безпритульного міщанина в місті: він не купець, не дворянин, не селянин, але — може бути і тим, і другим, і третім, якщо дозволять обставини.

Інтелігент мав усі психофізичні дані для зрощування з будь-яким класом, але саме тому, що ріст промисловості і організація класів у країні розвивались повільніше від кількісного зростання інтелігенції, він змушений був самовизначитися поза рамками соціально споріднених з ним груп. Перед ним і розореним селянською реформою «дворянином, що кається», стояли незнайомі західному інтелігентові гострі питання:

«Куди йти? Що робити?»

Необхідно було створити якусь свою, ідеологічну міщанську управу, і вона була побудована у вигляді вчення «про роль особи в історії», яке говорило, що суспільні цілі можуть бути досягнуті виключно в особах.

Єдино можливий напрям був ясний: треба йти в народ, щоб розвинути його правосвідомість і, збільшивши свої сили за рахунок його енергії, змусити уряд до дальших реформ і прискорити темп культурного розвитку країни; це могло б дати тисячам осіб цілком затишне і гідне їх місце в житті.

Той факт, що інтелігенту нікуди було йти, крім як «у народ», і що «герой» шукав «юрбу», спонукуваний необхід-

ністю, не дуже чітко відзначений російською літературою, але зате в ній сила гімнів герою, який «в ім'я великої святині» віддавав своє життя важкій справі організації народних сил.

Роздвоєння психіки інтелігента почалося в дні його ранньої юності, з того моменту, коли він був змушений прийняти як керівну теорію соціалізм.

Свідомість організує далеко не всю масу особистого досвіду, і мало хто з людей може переможно протиставити результати своїх особистих вражень буття тій міцній соціальній заквасці, яка успадкована ними від предків. Стейка і продуктивна в творчості лише та психіка, в якій свідомість необхідності гармонійно зливається з волею людини, з її вірою у цілісне, міцне «я». Крім того, що загальні соціально-економічні умови життя будують нашу психіку індивідуалістично, окремі причини домашнього характеру значно збільшували тяжіння російського інтелігента в цей бік, настійливо виховуючи в ньому свідомість його культурної першості в країні. Він бачив навколо себе: уряд, зайнятий виключно справою самозахисту, земельне дворянство, яке економічно і психічно розкладалося, промисловий клас, який не спішив організувати свої сили, продажне і нікчемне чиновництво, духовництво, позбавлене впливу, пригнічене державою і теж нікчемне.

Природно, що інтелігент відчув себе свіжіше, молодше, енергійніше від усіх, замилувався собою і дещо переоцінив свої сили.

Весь цей вантаж тяжких, жадібних і лінивих тіл лежав на плечах таємничого мужика, який у минулому висував Разіних і Пугачових, нещодавно видавив у дворян земельну реформу і з початку століття став розвивати в своєму середовищі раціоналістичні секти.

Земельне дворянство, почувавши, що із заходу все сильніше віє згубний для нього дух промислового капіталізму, намагалось відгородити Росію частоколом слов'янофільства; його робота прищепила інтелігенту переконання в самотності російського народу, чреватой великими можливостями. І ось, наспіх озброївшись «соціалізмом по-російськи», в цьому легкому спорядженні, рицар став віч-на-віч з темним, добродушним і недовірливим російським мужиком. Але чому ж він, різкий індивідуаліст, прийняв теорію, ворожу складові його психіки?

А які ж інші дріжджі могли б підняти густу і важку опару народної маси?

Тут, на прикладі незаперечно яскравому, ми бачимо плідотворний вплив соціальної ідеї на психіку особи: ми бачимо, як ця ідея з чудесною швидкістю перетворила безпритульного різночинця-інтелігента в ідеаліста і героя, бачимо, як смутне дітище рабської землі, відчувши творчу силу колективного начала, психічно склалось під його чудодійним впливом у тип борця, виняткового за красою і енергією. Сімдесяті роки стоять перед нами як незаперечний доказ такого факту: тільки соціальна ідея підносить випадковий факт особистого буття людини до ступеня історичної необхідності, тільки соціальна ідея поєднує особисте буття і, насичуючи одиницю енергією колективною, надає буттю індивідуальному глибокий творчий смисл.

Герой був розбитий і переможений?

Так. Але хіба це знищує необхідність і красу боротьби? І хіба це може похитнути упевненість в неминучості перемоги колективного начала?

Герой був переможений — слава йому повік! Він зробив усе, що міг.

Людина вчорашнього дня, він став перед мужиком, який мав свою історію — тяжку і довгу історію боротьби з безперервними диявольськими підступами нечистої сили, втіленої в лісах, болотах, татарах, боярах, чиновниках і взагалі — панах. Він міцно відгородився од біса, джерела всіх нещасть, напів'язичницькою, напівхристиянською релігією, і жив скритним життям людини, що багато зазнала, яка готова все слухати, але вже нікому не вірить.

Наша література присвятила багато творчої енергії, щоб змалювати цю таємничу фігуру на весь зріст, незчисленну кількість аналізу, щоб розкрити, висвітлити душу мужика. Дворяни зображали його боголюбним християнином, наскрізь просякнутим лагідністю і всепрощенням, — це природно з їхнього боку, бо, так багато согрішивши перед ним, дворяни, може, цілком щиро хотіли прощення від мужика.

Література старих народників зображувала мужичка розмальованим у червоні кольори і смачним, як вяземський медяник, колективістом по духу, одержимим активною жадобою вищої справедливості, який з священною

радістю приймає кожного, хто прийде до нього «сіять розумне, добре, вічне».

І лише в дев'яностих роках В. Г. Короленко ласкавою, але сильною рукою великого художника чесно і правдиво змалював нам мужика справді на весь зріст, дав вірний обрис національного типу в особі ветлузького мужика Тюліна. Це саме національний тип, бо він дає змогу нам зрозуміти і Мініних, і всіх до нього подібних героїв на час, всю російську історію і її дивовижні перериви. Тюлін — це щасливий Іван-дурник наших казок, але Іван, який вже не хоче більше ловити чудесних Жар-птиць, знаючи, що скільки їх не влімай, панки всі відберуть. Він уже не вірить Василисі Премудрій: незмірна кількість марно затраченої сили похитнула казкову наполегливість у розшуках щастя. Думаючи про Тюліна, розумієш не тільки наших Мініних, але й сектантів Сютяєва і Бондарєва, бігунів і штунду, а чутливий і трошки недоумкуватий Платон Каратаєв зникає з пам'яті разом з Якимом та іншими юродивими дворянського заспокоєння ради, разом з милими мужичками народників та іншими образами палко бажаного, але — не реального.

Пропагандист соціалізму зустрівся з Тюліним; Тюлін не підвівся з землі, не зрозумів інтелігента і не повірив йому, — ось, як відомо, драма, що розбила серце нашого героя.

Негайно слідом за цією поразкою, на відкритті пам'ятника Пушкіну, пролунала похоронна промова Достоевського, роз'ятрюючи рани переможених, як сіль, а слідом за цим прозвучав похмурий голос Толстого. Після загибелі сотень юних і прекрасних людей, після десятиліття героїчної боротьби найвеличніші генії рабської землі в один голос сказали:

— Терпи.

— Не чини опір злу насильством.

Я не знаю в історії російській моменту більш тяжкого, ніж цей, і не знаю гасла, більш образливого для людини, яка вже заявила про свою здатність до опору злу, до *бою за свою мету*.

Вісімдесяті роки накреслили три лінії, по яких інтелігент прагнув до самовизначення: народ, культуртрегерство і особисте самоудосконалення. Ці лінії зливались, гармонійно замикаючись в якесь коло: народ продовжували розглядати як силу, що, будучи організована і точно

скерована інтелігенцією, може і повинна розширити вузькі рамки життя, дати в ньому місце інтелігенту; культуртрегерство — розвиток і організація правоусвідомлення народу; самоудосконалення — організація особистого досвіду, яка необхідна для дальшої продуктивності «дрібних діл», спрямованих на розвиток народу.

Але під цією зовнішньою гармонійністю бурхливо київ внутрішній душевний розлад. З-під тонких, зношених масок соціалізму показались розчаровані обличчя безпритульних міщан — крайніх індивідуалістів, які незабаром з трьох ліній обрали одну і з запалом узялись до упорядкування тяжко вражених подіями душ своїх. Почався старанний аналіз пережитого, залишки старої гвардії називали аналітиків «нікудишниками» і «Гамлетами на гріш пара», як висловився автор одного щирого оповідання, надрукованого в «Мысли» Л. Оболенського. Новодворський влучно назвав інтелігента тих днів «ні павою ні вороною». Але скоро ці голоси замовкли в загальному шелесті «самоудосконалення», і російський інтелігент міг безперешкодно «ставити пругом останній двогривений свого розуму» — звичка, яку відзначив у ньому ще Писарев.

Він, не шкодуючи сил, спішив поправішати і так само судорожно, як і в наші дні, рвав пута соціалізму, прагнучи звільнити себе — для чого? Тільки для того, щоб в середині дев'яностих років, коли він угледів в житті країни новий революційний клас, знову швидко надіти ці пута на душу свою, а через десять років знову і так само швидко скинути їх! «Сьогодні блондин, завтра — брюнет», — сумно і вірно сказав про нього М. К. Михайловський.

Отже, він почав правішати. Цим заняттям дуже захоплювались, і воно дає цілий ряд курйозних збігів, які справедливо вказують на єдність психіки інтелігента того часу і сучасних днів, з тою різницею, що вісімдесятник був скромнішим, не таким «зухвалим на руку» і грубим, як наш сучасник.

Наведу кілька дрібних прикладів цих збігів: шановний П. Д. Боборикін надрукував в «Русской мысли» вісімдесятих років оповідання «Порозумнішав», — оповідання, в якому автор засуджував героя свого за зраду ще недавно «святих» ідеалів.

Г. Емельянченко в одній з книжок «Вестника Европы» за 1907 рік вмістив оповідання «Поправішав», але —

схвалює свого героя, соціаліста і члена комітету партії, за те, що герой пішов служити в департамент якогось міністерства.

Шум, викликаний «Учнем» Бурже, зовсім схожий на захоплення, викликане «Номо Sapiens»'ом Пшибишевського.

Увага до «Сашеньки» Дедлова прекрасно зливається з захопленням «Саніним» — з тією лише різницею, що Сашенька в нахабності своїй наївніший від Саніна.

Політичні еволюції пана Струве мимоволі примушують згадати «еволюцію» Льва Тихомирова, а момент, коли пан Струве покликав «назад до Фіхте», викликає в пам'яті здивування, викликане паном Волинським з його проповіддю ідеалізму*.

Порнографії було менше, її писали тільки пани Се-рафим Нежонатий і Лебедев-Морський, але так само гидотно і важко, як і сучасні ремісники цього цеху.

Пунктом об'єднання ренегатів було «Новое время»; в наші дні ми маємо кілька таких пунктів — чи вказує це на кількісне зростання інтелігенції, чи на занепад її сили опору спокусам тихого життя?

«Неделя» Меньшикова ідейно воскресла в вигляді «Русской мысли»; проповідь «дрібних діл» вже стократ повторена тепер, і тисячократно повторюється гасло вісімдесятників: «Наш час — не є часом широких завдань».

Ці збіги, що доходять до дрібниць, досить виразно підтверджують факт прагнення інтелігента, після кожної зустрічі з народом, «возвратиться на круги своя» — від розв'язання проблеми соціальної до розв'язання індивідуальної проблеми.

У вісімдесятих роках життя було наповнене поспішним добиранням книжної думки; читали Михайловського і Плеханова, Толстого і Достоевського, Дюрінга і Шопенгауера, усі вчення знаходили прозелітів і з надзвичайною швидкістю роз'єднували людей на ворожі гуртки. Я особливо підкреслюю швидкість, з якою сприймалися різні віровчення; в цьому яскраво виявляється нервова поспішність самотньої і слабкої людини, яка в боротьбі за життя

* Зрозуміло, я вважаю, що дев'яності роки психічно почалися раніше, ніж 1 січня 1890 року, а вісімдесяті ще не скінчилися 31 грудня 1889 року, — календар і психіка завжди дещо розходяться.

своє хапає першу, що попала під руку, зброю, не розмірковуючи, наскільки вона йому по силі і до руки. Цією швидкістю засвоєння теорій не по силі і пояснюються загальні епідемії ренегатства, такі типові для вісімдесятих років і для наших днів. Не слід забувати, що ці люди вчать не заради насолоди силою знання, — насолода, яка владно кличе на боротьбу за свободу ще більшого, безмежного розширення знань, — вчать вони заради вузько егоїстичної користі, заради все того ж «ствердження особи».

«Радикали» перетворювались у «непротивленців», «культурники» в «нікудишників», — і один з найчесніших російських письменників, свята людина Микола Єлпідіфорович Петропавловський-Каронін говорив, конфузливо потираючи руки:

— Чим їм допоможеш? Нічим не допоможеш! Тому що якимось не жаль їх, зовсім не жаль!

Так само, як і зараз, розвивався песимізм; гімназисти так само щиро сумнівались у смислі буття всесвіту, було багато самогубств з причини «світової скорботи»; говорили про релігію, про бога, але знаходили й інший вихід для свого безсилля, приховуючи його в прагненні «опроститися», і «осідали на землі», утворюючи «інтелігентські колонії».

Можливо, життя цих колоній найбільш яскраво викриває найзліший, нігілістичний, наш самотній індивідуалізм: в них з дивовижною швидкістю виявлялась органічна нездатність інтелігента до дисципліни, до співжиття, і негайно чорним привидом поставала згубна і огидна супутниця російського інтелігента — ганебно низька оцінка людської гідності ближнього свого. Драма цих колоній починалась майже з перших днів їхнього заснування: як тільки група прагнучих до «опрощення» людей починала влаштовуватися «на землі», — в кожному з них розгорялось зеленим вогнем хворобливе, істеричне відчуття своєї «самості» і «ячності». Люди поводитися так, ніби з них здерли шкіру, оголили нерви і кожне зіткнення одного з одним охоплює все тіло нестерпно пекучим болем. «Самовдосконалення» набувало характеру канібальства, — стверджуючи якусь мораль, люди воістину живцем їли одне одного. Гостре відчуття своєї особи викликало в людині істеричну лютість, коли вона бачила таку ж підвищену чутливість і в іншого. Створювались взаємини, повні ворожого погляду одного за одним, хворобливої підозри, кошмарні стосунки,

насичені лицемірством єзуїтів. За кілька місяців фізично здорові люди перетворювались на неврастеніків і, духовно зламані, розходились, виносячи більш або менш відкрите презирство один до одного.

Мені здається, що ці тяжкі драми складались так: уявіть собі людей, які вважають себе найкращою силою землі, людей з розвинутою потребою широкого духовного життя. Заглушаючи цю потребу, вони йдуть у темне, погано знайоме їм село і — з першого кроку — потрапляють в коло явної і прихованої ворожнечі до них, «панів». Їх гнітить і душить глузлива цікавість, підозра, недоброзичливість, ображають презирливі усмішки мужиків, які бачать їх невміння працювати, фізичну слабкість і нездатність відкрити, зрозуміти його мужицьку, глибоко сховану душу. Первісне грубе життя тягнеться з дня на день з одноманітністю, яка пригнічує інтелігента, хоче стерти його нервові обличчя і вже помалу стирає тонкий шар європейської культури з обличчя його душі... Влітку — каторжна праця і пожежі, взимку — недоїдання, хвороби, в свята — пияцтво і бійки, і завжди перед очима цей важкий, марновірний мужик. То настирливий жабрак, то шибеник і грубіян, він часто здається близьким до тварини і — раптом вражає метким словом мудреця, вірним міркуванням про порядок життя, про себе самого, і стоїть уже повний несподівано виниклого звідкись з глибини його душі усвідомлення своєї гідності. Він — неловимий, незрозумілий і викликає у інтелігента плутане почуття боязкості перед ним, здивування і ще якихось відчужень, які інтелігенту не хочеться і важко визначити, але в яких мало втішного для мужика. Колоністи почувають себе жертвами якоїсь помилки, але гордість не дозволяє їм розкрити її. Замкнені в одному будинку, вони живуть завжди на очах один у одного, і кожний напружується, намагаючись приховати від інших тихе, але наполегливе зростання розчарування в своєму завданні, в своїх силах. Однак поступово занепад душі відчувається всіма, тоді кожний хоче перевірити це дослідями над товаришем.

За поведінкою і думкою кожного встановлюється, в загальному мовчазному погодженні, причепливий нагляд. Якщо чийсь вчинок порушує встановлену аскетичну норму — люди сладострасно судять і повільно розпинають винного, жадібно втішаючись з ролі мучителів. Після суду взаємини набувають ще більш спотвореного характеру, в

них нагромаджується все більше лицемірства; під зовнішньою лагідністю кипить і все росте ворожість, перероджуєтесь у ненависть.

«Борська колонія» організувалась на очах М. Є. Кароніна, за його участю; життя її він уважно спостерігав. У той час, коли він писав про неї своє сумне оповідання, він говорив, зніяковіло усміхаючись:

— Виправдати їх хочеться, а — нічим виправдати! Слабкі люди? Але — яке ж це виправдання!

Можливо, тут до речі буде сказати, що наш інтелігентський індивідуалізм неминуче приводить людей до хворобливого стану, у вищій мірі спорідненого з істерією.

Ознаки істеричного стану легко знайти у всіх сучасних ідеологів індивідуалізму, чи будуть то містики, анархісти, чи християни типу Мережковського і типу Свенцицького, — для всіх їх однаково характерна надзвичайно легка збудливість психічного апарату, швидка зміна його збуджень, гнітючого настрою, уривчастий хід ідей, соціальна тупість і безпосередньо поряд з нею — уперте прагнення хворого звернути стогонами і криками своїми увагу оточуючих на нього, на його, в більшості випадків, вигадані больові відчуття.

Як інакше можна було б пояснити недавню вихватку одного з захисників культури від навали «хама» — пана Мережковського, який прокричав на сторінках «Русской мысли» нижченаведену, навряд чи допустиму для культурної людини, фразу:

«Хіба помер Джордано Бруно? Ще б пак не помер, *здох, як пес, гірше від пса, тому що тварина не знає принаймні, що з нею робиться, коли помирає, а Джордано Бруно знав*».

Добре тут «тому що», яке так яскраво викриває основний тон «я» — безумний страх особистого знищення, страх, який був невідомий Джордано Бруно і жодному з людей, які вміли любити. Цей страх фізичного знищення цілком природний у людей, нічим не зв'язаних з життям, і, звичайно, було б даремно вимагати від панів Мережковських поваги до великих імен і великих подвигів; чи може бути ця повага в душі людини, яка сама признається:

«Кажучи відверто, мені б хотілося, щоб з моїм знищенням — все знищилось; а втім, так воно і буде: якщо

немає особистого безсмертя, то зі мною для мене все знищиться».

Зрозуміло, такий низький склад душі зводить «я» на площину, з якої воно вже не може помітити різниці між смертю на вогнищі і втопленням у помийній ямі, між великою душею, яка любовно обняла весь видимий світ, і собою — мікроорганізмом, носієм психічної зарази.

І коли люди типу пана Мережковського кричать і ниють про необхідність захисту «культурних цінностей», «спадщини століть», то їм не віриш.

Дивні ці істоти. Вони метушливо крутяться біля підніжжя найвищих дзвіниць світу, крутяться, як маленькі собачки, вищать, гавкають, зливаючи свої заздрісні голоси з гудінням великих дзвонів землі; інколи від кого-небудь з них ми дізнаємось, що хтось із предків Льва Толстого служив у якомусь департаменті, Гоголь мав дуже несимпатичні особливості характеру, узнаємо багато цінних дрібниць в такому ж дусі, і хоч, можливо, усе це правда, але — така мізерна, пошла і непотрібна...

Продовжуючи паралель між вісімдесятими роками і сучасним моментом, треба зауважити, що інтелігентське «я» того часу було все-таки чуткішим етично, — у ньому ще помітна здорова гидливість юності, воно не проповідувало педерастії і садизму, не смакувало картини гвалтування жінок, — хоч цьому, можливо, заважала тільки цензура? Воно «правішало», сконфужено оглядаючись, а стаючи «правим» — соромилось робити наклепи на колишніх товаришів так цинічно, як це робиться зараз.

Інтелігент в цій соромливості і нерішучості показати себе доходив навіть до такого: коли вже в дев'яносто другому році вийшла книжка «Питання філософії і психології» з статтями Лопатіна, Грота і, здається, Трубецького чи Введенського про Ніцше, багато хто з молоді того часу, намагаючись приховати своє бажання познайомитись з поглядами еретика, антисоціаліста, читали книжку потайки, ніби боячись образити своїх учителів, старих радикалів, які примушували читати Чернишевського і Лаврова, Михайловського і Плеханова. Зрозуміло, це смішно, в цьому відчувається дуже мізерна свідомість своєї гідності і своєї внутрішньої свободи, проте, можливо, в душу людини тих днів кризь мотлох зруйнованого життя

ще просочувалось інстинктивне відчуття рятівності старого шляху до народу, до маси, до створення оплодотворяючого особу колективу — прямого шляху від демократизму до соціалізму.

В ту пору, як і раніше, інтелігент ясно бачив, що в країні немає господаря. Невиразне почуття необхідності негайного і енергійного рішення соціальних завдань ще жевріло в ньому, і, як і раніш, він продовжував усвідомлювати себе єдиним носієм інтелектуальної енергії країни.

На ринку життя він був більше, ніж зараз, «продуктом без попиту»: уряд ще озлобленіше, ніж раніше, відкидав його, земство і капітал не могли використати цю силу в такій мірі, в якій вимагали умови життя, що вже змінилися, — зростання фабрик і розвиток культурних запитів села.

Погляд на епоху вісімдесятих років як на час квієтизму, песимізму і всілякого смутку трохи перебільшений, мені здається, хоч, можливо, це лише тому, що наше «сьогодні» безперечно гірше вчорашнього дня, бо до всіх припад нагромадженого зараз приєднано ще і відроджений грубий, вуличний нігілізм, що вже перетворюється в явне хуліганство. Якщо згадати роботу «третього елементу» в земствах, Вільно-економічному товаристві і комітетах грамотності, дослідження по питаннях про артілі, про місцеві і відхожі промисли — ми побачимо перед собою багато чорного труда, який вимагав багато зусиль і культурна цінність якого — безперечна.

Зрозуміло, і тоді, як тепер, перш за все намагались підкреслити свою маленьку розбіжність з товаришем і часто забували про ворога, і тоді кожний хотів виділити свою мізерну особу з ряду зовсім подібних до неї, але все це не мало такого анархічного і гидкого вигляду, як у наші дні. Це не голослівно і спирається на порівняння літератур того і даного моменту.

Візьмемо Меньшикова, якого зараз лютіше від усіх лають ті, хто стає етично подібним до нього, і лають головним чином саме за цю все зростаючу подібність; яким би не був Меньшиков тепер, але в той час його праця мала незаперечне культурне значення: він відповідав запитам найбільш здорової і працездатної групи інтелігенції того часу — міським і сільським учителям. Порівняйте варіації на тему проповіді «дрібних діл» у панів Струве і іже з ним — і ви визнаєте, що Меньшиков має

перевагу в щирості, таланті, розумінні настрою своєї публіки.

Неможливо уявити, щоб Меньшиков, редактор «Недели», допустив у своєму журналі такі грубі випадки, як стаття Чуковського про В. Г. Короленка, стаття Мережковського про Л. Андрєєва, Бердяєва про революцію та інші випадки, допущені «Русской мыслю» наших днів.

Це одна з ілюстрацій положення, яке я формулюю так: російський індивідуалізм, розвиваючись, набирає хворобливого характеру, веде до різкого зниження соціально-етичних запитів особи і супроводжується загальним западом бойових сил інтелекту.

Візьмемо такі твори старої літератури, як «Біси», «Збаламучене море», «Обрив», «Цілина» і «Дим», «Нікуди» і «На ножах»; ми побачимо в цих книжках зовсім відкрите, палке і сильне почуття ненависті до того типу, який друга літературна група намагалась окреслити в образах Рахметова, Рябініна, Стожарова, Светлова і т. п. Чим викликане це почуття ненависті? Безсумнівно, тривогою людей, у яких більш або менш міцно і струнко склались свої погляди на історію Росії, які мали свій план роботи над розвитком її культури, і — у нас немає підстав заперечувати це — люди щиро вірили, що іншим шляхом їхня країна не може йти. У кожного з них «були ідеї», і кожний заплатив за свої ідеї дорогою ціною, як це відомо; їх «ідеї» могли бути помилковими, навіть шкідливими для країни, але в цьому випадку нас цікавить не оцінка ідей, а ступінь щирості і розумової сили їх носіїв. Вони боролися з радикалізмом іноді — грубо, іноді, як Писемський, — брудно, проте завжди відверто, сильно.

Сучасного літератора важко запідозрити в тому, що його цікавить доля країни. Навіть «старші богатири», якщо їх спитають з цього приводу, мабуть, не стануть заперечувати, що для них вітчизна — справа, в кращому випадку, другорядна, що проблеми соціальні не збуджують їх творчості в такій силі, як загадки індивідуального буття, що головне для них — мистецтво, вільне, об'єктивне мистецтво, яке вище долі батьківщини, політики, партій і поза інтересами дня, року, епохи. Важко уявити собі, що подібне мистецтво можливе, бо важко припустити на землі буття психічно здорової людини, яка свідомо чи несвідомо,

не тяжіла б до тої чи іншої соціальної групи, не підкорялася б її інтересам, не захищала їх, якщо вони збігаються з її особистими прагненнями, і не вела б боротьби проти ворожих їй груп. Можливо, цьому закону не підлягають глухонімі від народження, безперечно, поза ним стоять ідіоти і, як вище сказано, з її кола вириваються хулігани, — хоч у хуліганів вулиць і трущоб є групові організації — ознака, що свідомість необхідності соціальних угруповань не зовсім відмерла навіть в душі хулігана.

Але припустимо, існує цілком вільне і зовсім об'єктивне мистецтво, — мистецтво, для якого все — однаково і всі — однакові.

Чи потребує доказів той факт, що сучасному літераторові психологія революціонера далеко «не однаково», що вона йому ворожа і чужа?

Поважаючи людину, треба думати, що більшість великих письменників сучасності не стануть заперечувати факту: психіка ця неприємна для них, і вони, по-своєму, борються з нею. За останні роки кожний з них поспішив сказати «кілька теплих слів» про цей старий російський тип; подивимось, наскільки «об'єктивне» і «внутрішньо вільне» їх ставлення до нього.

Толстой, Тургенев, Гончаров, навіть Лєсков і Писемський — прищепили читачеві дуже високу оцінку духовних даних революціонера, читач може врівноважити негативні характери Достоевського позитивними у Тургенева, Толстого і виправити перебільшення Лєскова з Писемським з Болєслава Маркевича і Всеволода Крестовського; останні два часто були об'єктивніші за перших двох.

Як свідчать усі ці письменники, революціонер — людина недурна, сильної волі і великої віри в себе; це ворог небезпечний, ворог добре озброєний.

Сучасні автори одноголосно малюють інший тип. Герой «Тьми», безперечно, слабоумний; це людина хворобливої волі, яку можна збити з ніг одним парадоксом. Революціонери «Оповідання про сімох повішених» зовсім не цікавилися справами, за які вони йдуть на шибеницю, ніхто з них на протязі оповідання навіть словом не згадав про ці справи. Вони справляють враження людей, які прожили життя неймовірно нудно, не мають жодного живого зв'язку за стінами в'язниці і приймають смерть, як безнадійно хворий ложку ліків.

Смішний і дурний Санін Арцибашева на аршин вищий від усіх соціал-демократів, протиставлених йому автором. У «Мільйонах» соціал-демократ — досить темна особа, в «Жаху» революціонер — просто мерзотник. Люди «Людської хвилі» — геть усі боягузи. Есдечка Алкіна Сологуба — що спільного має вона з жінками російської революції?

І навіть Купрін, не бажаючи відставати од товаришів-письменників, віддав соціал-демократку на згвалтування пароплавній прислузі, а чоловіка її, есдека, змалював пошляком.

Наслідуючи добрий приклад вождів, і рядовий літератор теж почав хапати революціонера за п'ятки, більш або менш безталанно підкреслюючи в ньому все, що може затемнити і забруднити його людське обличчя, — можливо, єдино світле обличчя сучасності.

Цьому легкому цькуванню хочуть надати вигляду повного об'єктивізму, кидають грязюкою в обличчя революціонера ніби мимохідь і ніби між іншим. Зображають його розбитим, дурним, пошлим, але в цій поганій грі роблять співчутливу міну старої сиділки, для якої ненависний її хворий.

Застосовуючи такі прийоми приниження особи ворога, якими не користувались навіть одверті наклепники його — Ключников, Дьяков та інші, — що захищають, заради чого злостяться сучасні автори?

Це сумне явище можна пояснити тільки тим, що пани письменники мимоволі підкорилися гіпнозу міщанства, яке, обережно пробираючись до влади, отрує по дорозі всіх і все. Це — занепад соціальної етики, зниження самого типу російського письменника.

В історії розвитку літератури європейської наша юна література являє собою феномен, подиву гідний; я не перебільшу правди, сказавши, що жодна з літератур Заходу не виникала для життя з такою силою і швидкістю, в такому могутньому, сліпучому блиску таланту. Ніхто в Європі не створював таких крупних, усім світом визаних книг, ніхто не створював таких дивних красот у таких невимовно тяжких умовах. Це непохитно встановлюється шляхом порівняння історії західних літератур з історією нашої; ніде на протязі неповних ста років не появлялося

такого яскравого сузір'я великих імен, як в Росії, і ніде не було такої великої кількості письменників-мучеників, як у нас.

Наша література — наша гордість, краще, що створене нами як нацією. У ній — вся наша філософія, у ній відбиті великі пориви духу; в цьому чудовому, казково швидко збудованому храмі до цього дня яскраво горять уми великої краси і сили, серця святої чистоти — уми й серця справжніх художників. І всі вони, правдиво й чесно висвітлюючи осмислене, прожите ними, говорять: храм російського мистецтва будували ми при мовчазній допомозі народу, народ давав нам натхнення, любіть його!

У нашому храмі частіше й сильніше, ніж в інших, проголошувалось загальнолюдське, — значення російської літератури визнане світом, враженням її красою і силою. Вона вміла показати Заходу чудове, невідоме йому явище — російську жінку, і тільки вона вміла розповісти про людину з такою невичерпною, м'якою і пристрасною любов'ю матері.

Між оцінкою літератури і нашої інтелігенції є ніби суперечність, але ця суперечність уявна. Психологія старого російського літератора була ширша і вища за політичні вчення, які тоді приймала інтелігенція. Спробуйте, наприклад, укласти в рамки народництва таких письменників, як Слепцов, Помяловський, Левітов, Печерський, Гл. Успенський, Осипович, Гаршин, Потапенко, Короленко, Щедрін, Мамін-Сибіряк, Станюкович, і ви побачите, що народництво Лаврова, Юзова і Михайловського буде для них ложем Прокруста. Навіть ті, кого прийнято вважати «чистими народниками», — Златовратський, Каронін, Засодимський, Бажин, О. Забитий, Нефедов, Наумов і ряд інших співробітників «Отечественных записок», «Дела», «Слова», «Мысли» і «Русского богатства», — не вміщаються в ці рамки — від кожного з них лишається щось, що дає нам право сказати так: старий письменник там, де політичне вчення могло обмежити його художню силу, умів стати над політикою, а не підкорявся їй по-рабськи, як ми бачимо це в наші дні. Іншими словами: стара література вільно відображала настрої, почуття, думи всієї російської демократії, а сучасна покійно підкоряється повчанням дрібних груп міщанства, квапливо зайнятого справою своєї концентрації, внутрішньо деморалізованого і хапаючого нашвидку все, що попаде під руку, як хапало воно

у вісімдесятих роках. Воно кидається від позитивізму в містицизм, від матеріалізму в ідеалізм, перебігає з одного старого укріплення в друге, вважає їх ненадійними для врятування свого, зараз буде нове — прагматизм, але — навряд чи встигне схватися де-небудь від внутрішнього свого руйнування.

Письменники наших днів послужливо йдуть за міщанами в їх суєті і теж кидаються з одного боку в другий, змінюючи гасла й ідеї, як хусточки під час нежитю. Але вже ясно, що найбільша і найжвавіша миша в голові сучасного письменника — антидемократизм.

Візьміть нашу літературу з боку багатства і різноманітності типу письменника: де і коли працювали в один і той же час такі несумісні, такі чужі один одному таланти, як Помяловський і Лесков, Слепцов і Достоевський, Гл. Успенський і Короленко, Щедрін і Тютчев? Продовжуйте ці паралелі, і вас вразить різність типів, прийомів творчості, лінії думки, багатство мови.

У Росії кожний письменник був воістину і різко індивідуальний, але всіх об'єднувало одне наполегливе прагнення — зрозуміти, відчувати, догадатися про майбутнє країни, про долю її народу, про її роль на землі.

Як людина, як особа письменник російський досі стояв осяяний яскравим світлом беззавітної і пристрасної любові до великої справи життя, літератури, до стомленого в труді народу, смутної своєї землі. Це був чесний боєць, великомученик заради правди, богатир в труді і дитя в ставленні до людей, з душею прозорою, як сльоза, яскравою, як зірка блідих небес Росії.

Усе життя своє, усі сили серця він витрачав на палку проповідь загальнолюдської правди, збуджував увагу до народу свого, але — не відділяв його від світу, як Френсен відділяє німців, Кіплінг — англійців, як починає відділяти італійців д'Аннунціо.

Серце російського письменника було дзвоном любові, і віщий і могутній дзвін його чули всі живі серця країни...

«Все це мені відомо», — може сказати читач.

Не маю сумніву. Але я — для письменників кажу, мені здається, що слава навалилась на них, обняла і, милуючи, заткнула їм вуха жирними пальцями своїми, пальцями ситої, розпутної міщанки, щоб не чули вони голосів, які проклинають її. Я знаю колишнє ставлення читача до письменника-друга, не раз бачив, як бувало читач,

довідавшись, що N п'є, сумно опускав голову, страждаючи за вчителя і друга свого: з глибоким болем у серці він розумів, що в N тисяча причин пити гірку чашу.

Гадаю, що письменники наших днів, при таких чутках про них, викликають у читача тільки зневажливу усмішку. І це — в кращому випадку.

Що говорив, чого навчав старий письменник?

«Вір у свій народ, який створив могутню російську мову, вір у його творчі сили. Допомагай йому звестися з колін, іди до нього, іди з ним. Поважай подругу твою, чудову російську жінку, вчись любити в ній людину, товариша твого в важкій роботі будівництва російської землі!»

Тисячі юнаків пішли нацей заклик, підняли віковий тягар, з'єднали передові, кращі сили народу і дали споконвічному ворогові перший великий бій, і багато з них із славою загинуло в бою. Але бажане — здійснилось, народ підвівся, роздивляється, думає про нову неминучу битву, шукає вождів, хоче чути їх мудрі голоси.

А вожді і пророки народу пішли у шинок, в публічний дім.

Я не хочу цими словами образити когось — для чого мені це? Я просто вказую тут на явище незаперечне, усім відоме, бо про нього в один голос свідчать і белетристика, і критика, і сучасні газети. Якби це можна було написати, не перекручуючи ганебної правди, іншими словами,— я написав би.

Душа поета перестає бути еоловою арфою, яка відбиває всі звуки життя — весь сміх, всі сльози і голоси його. Людина стає все менш чутка до вражень буття, і в її сміху, який чути все рідше, звучать ноти хворобливої втоми, колись свята сміливість набуває характеру відчайдушного бешкетування.

Поет перетворюється на літератора і з височини геніальних узагальнень невтримно ковзає на площину дрібниць життя, борсається серед буденних подій і, більш чи менш вправно обточуючи їх чужою, позиченою думкою, говорить про них словами, смисл яких, видимо, чужий йому. Все тонша і гостріша форма, все холодніше слово і убогіший зміст, згасає щире почуття, немає пафосу; думка, втрачаючи крила, сумно падає в порох буднів, роздрібнюється, стає безрадісною, важкою і хворою. І знову — на місці відваги нудне бешкетування, гнів змінений

крикливою злістю, ненависть говорить хрипким шепотом і обережно оглядається навколо.

Для старих письменників типові широкі концепції, стрункі світогляди, інтенсивність відчуження життя, у полі їх зору лежав увесь неосяжний світ. «Особа» сучасного автора — це його манера писати, а особа — комплекс почуттів і дум — стає все більш невловимою, туманною і, кажучи правдиво, жалюгідною. Письменник — це вже не дзеркало світу, а маленький уламок; соціальна амальгама стерта з нього; валяючись у вуличному пороху міст, він не має сил відобразити своїми зломами велике життя світу і відображує обривки вуличного життя, маленькі уламки розбитих душ.

На Русі великій народився новий тип письменника, — це суспільний блазень, забавник жадібного до розваг міщанства, він служить публіці, а не вітчизні, і служить не як суддя і свідок життя, а як злидений нахлібник — багатому. Він публічно знущається сам з себе, як це видно з «Календаря писателя», — видимо, сміх і ласка публіки дорожчі для нього, ніж повага її. Його готовність розповісти хазяїнові своєму похабні анекдоти повинна викликати у міщанина презирство до свого слуги.

Між іншими мірами ступінь власної гідності людини вимірюється її презирством до пошлості. Сучасний російський «вождь суспільної думки» втратив презирство до пошлості: він бере її під руку і вводить у храм російської літератури. У нього немає поваги до імені свого — він безжурно кидає його в найближчу купу грязі; без сорому і огиди ставить ім'я своє поряд з іменами літературних аферистів, пошляків, паяців і фокусників. Він навчився спритно писати, сам став фокусником слова і виявляє великий талант самореклами.

Інкони і він крикливо, як папуга, гудить міщанство; міщанин слухає і всміхається, знаючи, що задирливі ці слова — гавкання кімнатної собачки і що цукром ласки легко викликати в неї вдячне вищання.

Пригадуючи грізні голоси левів старої літератури, міщанин полегшено зітхає і гордо оглядається: ось настали дні його царювання — пророки вмерли, скоморохи стоять на місці їх і потішають його, жирну жабу, коли він втомлюється душити правду, красу, любов.

Славна, розумна Жорж Занд говорила: «Мистецтво не такий дар, який міг би обійтися без широких знань у всіх

галузях. Треба пожити, пошукати, треба спочатку багато що перетравити, багато любити, страждати, не перестаючи в той же час наполегливо працювати. Перш ніж пустити в хід шпагу, треба добре навчитись фехтувати. Художник, який виключно художник, безсилий, тобто посередній, або він вдається в крайність, тобто безумний».

Посередності і безумці — ось два типи сучасного письменника.

Момент, який переживає наша країна, вимагає від нього великих знань, енциклопедизму, але письменник, видимо, не відчуває цих вимог.

Література наша — поле, зоране великими умами, ще недавно родюче, ще недавно вкрите різноманітними і яскравими квітами,— тепер заростає бур'яном безтурботного неуцтва, закидається клаптиками кольорових папірців—це обкладинки французьких, англійських і німецьких книг, це обривки ідей західного міщанства, маленьких ідейок, чужих для нас; це навіть не «примирення революції з небом», а просто бешкетування, хуліганське прагнення закидати пам'ять про минуле грязюкою і мотлохом. Прийшов хтось чужий, і все чуже йому, він танцює на свіжих могилах, ходить по калюжах крові, і його жовте, хворобливе обличчя безсоромно вишкірює гнилі зуби. Хворий дикун, він відчуває себе переможцем і горлає, горлає, сп'янілий від радості, що бачить людей, які сьогодні слухають його незв'язний крик; ефемерида — він живе шумом і блиском дня, не думаючи про те, що грізне завтра засудить його, гірко і презирливо осміє.

Про що говорить сучасний літератор?

— Що є життя? — говорить він.— Все є поживок смерті, все. І добре і погане, зроблене тобою, зникне із смертю твоєю, людино. Все — однаково, і всі — однаково мізерні перед лицем смерті.

Слухаючи ці нові слова, міщанин схвально киває головою:

— Так, не варто творити життя, і даремно намагатися змінити його, добро і зло — рівноцінні. І нащо шукати смислу днів? Сприймемо і полюбимо їх такими, які вони є, наповнимо їх всіма насолодами, доступними для нас, і вони будуть легко і приємно поглинатися нами.

І, хоробро переступаючи кодекс моралі своєї — уложення про покарання кримінальних,— міщанин наповнює

дні свої брудом, пошлістю, творить маленькі, гідкі грішки проти тіла і духу людського і — блаженствує.

Він безсмертний, міщанин; він живучий, як лопух; спробуй, скоси його, але, якщо не вирвеш кореня — приватної власності, — він знову пишно розростеться і швидко заглушить усі квіти навколо себе. Проповідь смерті корисна для нього: вона збуджує в душі його спокійний нігілізм і — тільки. Гострою пряністю мислення про загибель усього існуючого міщанство приправляє жирну і ситу їжу свою, перемагаючи пересичення своє, а клієнти його, співці смерті, пани Смертяшкіни, дійсно і невиліковно отруюються страхом її, бліднуть, в'януть і жалібно кричать:

— Гинемо, бо немає особистого безсмертя!

Відомо, що «блазні і діти часто говорять правду».

Чуковський урочисто сповістив принизливу для людини і письменника «правду» про сучасну літературу:

«*Жах Нескінченного*» — став тепер, якщо хочете, літературною модою. *Літератори, поети, художники обсмикують його, як леденець*. І та літературна школа, з якою тепер все більш охоче зближує своє ім'я Андреев, — вона вся вийшла з цього жаху, живиться ним. Для того, щоб стати тепер істинним поетом, треба вміти жахнутися. І Блока, і Белого, і Брюсова, і Леоніда Андреева, хоч які вони відмінні, об'єднує один цей *тваринний жах*, який змушував толстовського Івана Ілліча кричати протяжно і однотонно:

— У-у-у-у!..

Вони — як приречені до страти. І нехай Брюсов ставиться до неї бадьоро й суворо, а Бєлий фіглярничає і кривляється перед катом, нехай Сологуб забігає за секунду до ешафоту у свою печеру, а Городецький захоплюється катом і співає йому славослов'я — усе це, кінець кінцем, — і ці безумні і мудрі слова, і ці кошмарні і суворі образи, — усе це одно:

— У-у-у-у!..

І не що інше. *І великим нині будемо вважати того, хто зуміє по-новому, з новим приливом жаху вигукнути цей зойк, і найзеличнішим буде той, хто змусить і нас кричати за ним, без слів, без думок, без бажань:*

— У-у-у-у!..» (Газета «Родная земля», № 2, 1907 року):

Ось яка «правда» Чуковського, і, видимо, названі ним

автори згодні з цим визначенням смислу їх творчості — жоден з них не заперечив йому.

Коли наш старий письменник страждав від «зубного болю в серці» — в чесному і чуткому серці своєму, — стогін його муки зливався зі стогонами кращих людей землі, бо він був у нерозривному з ними духовному співіснуванні і крик його був криком за всіх.

Сучасний неврастенік зводить біль своїх зубів — особистий свій жах перед життям — на ступінь світової події; на кожній сторінці його книги, у кожному вірші ясно бачиш перекивлене обличчя автора, його роззявлений рот, і чути зле вищання:

— Мені боляче, мені страшно, а тому — будьте ви всі прокляті, з вашою наукою, політикою, суспільством, з усім, що заважає вам бачити мої страждання!

Немає себелюбця більш жорстокого, ніж хворий.

Дяка мудрій природі: особистого безсмертя немає, і всі ми неминуче зникнемо, щоб дати на землі місце людям сильнішим, красивішим, чеснішим від нас, — людям, які створять нове, прекрасне, яскраве життя і, можливо, чудесною силою з'єднаних волей переможуть смерть.

Радісне привітання людям майбутнього!

Ознакою етичного занепаду в російському суспільстві є крутий поворот у поглядах на жінку.

Навіть, якщо мати на увазі хронічно поганий стан органу пам'яті у російських людей, сподіваюсь, немає потреби нагадувати їм історичні заслуги російської жінки, її великий соціальний труд, її подвиги. Починаючи з Марфи Борецької і Морозової, кінчаючи жінками розкольничих скитів і революційних партій, ми бачимо перед собою образ епічний.

Велична простота, презирство до пози, м'яка гордість собою, неабиякий розум і глибоке, повне невичерпної любові серце, спокійна готовність жертвувати собою ради торжества своєї мрії — ось духовні якості Василиси Премудрої, чудово і з любов'ю окреслені старими майстрами образу і слова, а ще точніше — музою новітньої російської історії.

Рідко на протязі важкого шляху свого запитувала вона, «ремствуючи»:

— «Чи довго мука ця, протопопе, буде?»

Але коли їй говорили:

— «Марківно! До самої смерті» —

вона, зігхнувши, відповідала:

— «Гаразд, Петровичу, тоді ще побредемо».

І раптом — ця жінка, воістину добрий геній країни, пішла з життя, зникла, як привид; на місце її ставлять перед нами «кобил»*, наділяють їх невтомною жадобою виключно статевого життя, різноманітними збоченнями в статевій сфері, змушують фотографуватись голими, а головним чином — віддають на згвалтування.

Остання втіха прийняла характер спорту: якщо А. гвалтував одну жінку, Б. — трьох, і якщо Г. — стареньку тітку, Ф. — рідну дочку. З неймовірною швидкістю міщанство, що перемогло письменників, змусило їх згвалтувати жінок різного віку і у всіх ступенях споріднення. Тепер, щоб уникнути повторень, необхідно літераторам звернути свої творчі сили на щук, ворон і жаб, наслідуючи приклад одної з своїх груп, яка, спонукувана запитамі публіки, серйозно стала вивчати кішок.

Ця епідемія порнографії, що ушкодила мозок наших літераторів, розвинулась так швидко і в таких грубих формах, що приголомшила чесних людей, — не всі ж вони повбивані на смерть! — і до цього часу, очевидно, вони не можуть зібратися з силами, щоб протестувати проти грязі, якою старанно забруднюють російську дівчину, жінку і матір.

Якщо чесні люди неясно бачать джерело огидного явища, їх може, в цьому випадку, просвітити немудрий пан Бердяев, який прочитав книгу Вейнінгера ще до перекладу на російську мову. З властивим незграбному росіянинові граціозним умінням носити на своїх плечах тонке убрання, пошите західними кравцями і завжди вже трохи зайаложене міщанином Європи, з властивим пану Бердяєву талантом огрублювати і опошляти всі чужі слова і запозичені думки, він, палкий захисник «культурних цінностей», в одній з своїх статей здається чи не перший висловив кілька цінних думок про жінку. Тон його статті дуже нагадує часи боротьби нашої реакційної преси проти «стрижених дівок», «нігілісток», а тема («духовна організація жінки

---

* Прошу взяти до уваги, що в цій статті я користуюсь лише тими брутальностями, які уже вживались раніше в журналах і газетах останнього часу.

нижча, ніж у чоловіків») — доводиться по-австралійському, з запозиченнями із туземно-австралійських поглядів на питання, із Домостроя і подібних до цих джерел.

Але важлива не стаття Бердяєва, а мотив, який спонукав його і подібних до нього, вчорашніх блондинів, турбуватися докорінною зміною усталеного ставлення до жінки як духовно рівноцінного і соціально рівноправного товариша.

Французи до сьогоднішнього дня прикуті до цього питання, німці і зараз ледве наважуються торкатись його, англієць хоч і дає жінці місце поряд себе, але робить це мовчки, неохоче підкоряючись натиску необхідності, і, як помітно, він ще буде оспорювати завоювання жінки. Наша література вже в кінці першої половини XIX століття підняла і швидко розв'язала це питання — одна з її великих заслуг перед вітчизною. Питання не могло бути розв'язане інакше: нечисленність культурних сил, самотність різночинця серед груп, які презирливо відкидали його, — вся сума умов, що оточували інтелігента в перші дні його боротьби за місце в житті, — дали йому вірний тон в питанні про жінку, звеліли визнати її силу, у всьому рівною йому. Тепер він, мабуть, гадає, що вже переміг ворога, і, як видно, намагається перетворити своїх союзників — жінку і народ — у підданих, у рабів його милості. Це завжди так робилося, але — ніколи не здійснювалось так паскудно і цинічно.

Мізогінія — щось від плоті міщанської: жінка, яка допомагала в боротьбі, заважає переможцеві-міщанину спокійно користуватись наслідками його облудної перемоги, бо в процесі бою вона розвинула в душі своїй дуже високі вимоги до мужчини — друга і союзника.

Міщанство радіє з нового ставлення до жінки і підтримує його, бо воно збуджує притуплену почуттєвість виснаженого міщанського тіла, — хіба не забавно перетворити ворога в коханку?

І в гнилому мозку малокровних людей розгоряється похитливість, отруюючи уявлення картинами статевої боротьби. А літератори, знову волею чи неволею насичуючись продуктами розкладу міщанської душі, переносять їх на папір, все більше отруюючи і себе і всіх навколо.

На Кавказі, в Кабарді, ще недавно, за словами О. Веселовського, існували гегуако, бездомні народні співці. Ось як один з них визначив свою мету і свою силу:

«Я одним словом своїм,— сказав він,— роблю з боягуза хороброго, захисника свого народу, злодія обертаю на чесну людину, мені на очі не сміє показатися шахрай, я ворог усього безчесного, негарного».

Наші письменники, зрозуміло, вважають себе вищими за «некультурного» поета кабардинців.

Коли б вони справді могли піднятися на височінь його самооцінки, коли б могли зрозуміти просту, але велику віру його в силу святого дару поезії!

Тепер подивимось, як ставиться наша інтелігенція до другого старого союзника — мужика — і як ставиться до нього сучасна література.

Років п'ятдесят мужика посилено будили; ось — він прокинувся,— який же його психічний образ?

Скажуть: дуже мало часу пройшло, не було ще можливості відзначити зміни образу давно знайомого героя. Проте стара література мала сили йти в ногу з життям, і в новій, очевидно, був час помітити в мужикові дещо; вона про нього і говорила вже і говорить.

Але виразних відповідей на запитання — немає, хоч з деяких натяків молодих письменників *уже* видно, що нічого втішного для країни і приємного мужикові вони і не бачать і не почувають.

Наскільки окреслений мужик в журнальній і альманашній літературі наших днів — це старий, знайомий мужик Решетникова, темна особа, щось звіроподібне. І якщо відзначено нове в душі його, так це нове поки що тільки нахил до погрсмів, підпалів, грабунків. Пити став він більше і до «панів» ставиться за шаблоном мужиків чеховської новели «На дачі», як про це свідчить пан Муйжель в однойменному оповіданні,—автор, показання якого про мужика найбільш широкі.

Загальний тон ставлення до старого героя російської літератури — розчарування і смуток, уже знайомі з літератури вісімдесятих років, коли теж зітхали:

— Ми для тебе, Русь, старались, а ти... ех ти! Зрадниця!

І — так само лаялись. Пам'ятаю, як вразила мене одна фраза, сказана уже в 92 році в гуртку політичних засланих з приводу холерних заворушень на Волзі.

— Ні, для нашого мужика все ще необхідний штик

і батіг! — журливо сказав колишній засланиць, дуже симпатична людина в усьому іншому.

І слова його не викликали протесту товаришів.

Зараз при такому ж мовчанні «культурного» громадянства народ називають «фефелю», «потривоженим звіром» і так далі *. Професор П. М. Мілюков називає прапор найвеличнішої ідеї світу, здатної об'єднати і об'єднуючої людей, «червоною ганчіркою», ідейних ворогів—«ослами».

«Осли», «кобили», «звірі», «фефела», «обозна сволота»,— браво, культура, браво, «культурні вожді російського громадянства»!

У строкатому таборі захисників «культурних цінностей» уже немає жодного чесного воїна, який міг би, подібно до Якова Полонського, красиво і широко проголосити тост «за свободу ворожого пера».

Чи це не зниження типу російської культурної людини?

Робітник, в обережних нарисах молодих белетристів, ще гірший від мужика: він дурніший, зухваліший і при цьому говорить про соціалізм, згубність якого для себе і світу він, звичайно, не може зрозуміти.

При всій ідейній безтурботності панів письменників «віденського періоду російської літератури», як висловився Амфітеатров, вони чудово засвоїли міщанське уявлення про соціалізм як про шкідливе вчення, яке, захищаючи виключно інтереси шлунку, зовсім відкидає запити духу. Тому тяжіння до соціалізму розуміється ними як прогресивний розвиток слабоумства.

Те, що пролетаріат скрізь і всюди серед міщан є неприємною особою, надто трагічною у міщанській комедії, що для сучасного автора він великий і незручний як герой — усе це зрозуміло.

А мужик зіпсував свою кар'єру в літературі і, видимо, надовго залишився без теплого ставлення белетристики з такої причини: бачачи, що пани хвилюються, вимагаючи для себе політичної влади, і що мундирне начальство поступиться їм, якщо він своєю силою підтримає панів,— він мусив віддати всі сили свої в розпорядження войовничого міщанства, а воно, збудувавши його руками і своїм розумом фортецю благополуччя свого, після того подяку-

---

* Хоч спершу народ був обляяний «фефелю» за недостатній темперамент, але згодом різні запопадливі люди називали його цим ім'ям уже «за все»!

вало б йому. Він же, некультурний, замість того, щоб спокійно чекати нагороди з боку таких благородних панів, з наполегливістю, яка застрашила їх, негайно став вимагати для себе «всю землю» і, підбурюваний робітниками, навіть заговорив про соціалізм. За що — облаяний і тимчасово залишений без уваги з боку панів, відомих своєю добрістю.

Зрозуміло, що ця сварка інтелігенції з народом не може затягнутись надовго: «без мужика не проживеш», як довів Щедрін, але «культурному громадянству», в інтересах збереження і дальшого зростання країни, необхідно якомога скоріше припинити вияв своїх ображених почуттів, скінчити істеричні і капризні скарги на неслухняний її бажанням народ. Інтелігенція ж поспішає законопатити своїм тілом усі щілини і тріщини в державі, потрясеній і напівзруйнованій революцією; стомлена і передчасно розчарована, вона шукає лише затишного місця для відпочинку, в діяннях її нема більше любові до своєї країни, а в словах немає віри.

Треба взяти до уваги ще одне специфічно російське явище: непосильне зростання «зайвих», «нікудишніх», «нікчемних», «непотрібних» людей, — зростання це очевидне, як і його причини. Це елемент, дуже небезпечний для життя, бо це люди з убитою волею, без надій, без бажань, — люди, багатьма з яких чудово вміє користуватися наш ворог. Коли тип «зайзої» людини відзначався літературою серед культурного громадянства, це було не страшно: культура створюється енергією народу. Але коли сам народ із свого середовища і безпосередньо висуває «нікчемних», «нікудишніх», «непотрібних» людей, це небезпечно, бо свідчить про виснаженість ґрунту культурного — духовних сил народу; це явище треба взяти до уваги, з ним необхідно боротися. Завдання літератури — знищити цих людей чи, наситивши їх бадьорістю, воскресити до життя активного.

Але — «позна вол стяжавшего и осел ясли господина своего», — літератори дружно йдуть на службу міщанству. На цьому ґрунті вони неминуче повинні зазнати і вже зазнають згубного занепаду душі: у середовищі міщанства немає вільних планів, немає широких ідей, здатних струнко організувати творчі сили особи.

Як на болоті не може розростися могутній дуб, але ростуть лише кволі берези, низенькі ялини, так і в цьому

гнилому середовищі не може скластися і піднятися високо над життям буднів могутній талант, здатний оглянути орлиним зором всю строкатість явищ у своїй країні і в світі,— талант, що освітлює шляхи до майбутнього і великі цілі, які окрилюють нас, маленьких людей.

Міщанство — це повзуча рослина, вона здатна нескінченно розмножуватися і хотіла б задушити своїми паростками все на своєму шляху: згадайте, скільки великих поетів було погублено ним!

Міщанство — прокляття світу; воно пожирає особу зсередини, як черв'як спустошує плід; міщанство — будяк; в шелесті його, злому і безперервному, нечутно згасає голос потужних дзвонів краси і бадьорої правди життя. Воно — бездонно жадібна драговина грязі, яка засмоктує в липку глибину свою генія, любов, поезію, думку, науку і містецтво.

Хворобливий цей нарів на могутньому тілі людства зараз, ми бачимо, зовсім зруйнував особу, впустивши у кров її отруту нігілістичного індивідуалізму, перетворюючи людину в хулігана — істоту безладну в самій собі, з роздробленим мозком, пошматованими нервами, невиліковно глуху до всіх голосів життя, крім верескливих зойків інстинкту, крім підлого шепоту хворих пристрастей.

Завдяки міщанству ми прийшли від Прометея до хулігана.

Але хуліган — кровне дитя міщанина, це плід його утроби. Історією йому призначена роль батьковбивці, і він буде батьковбивцею, він знищить батька свого.

Ця драма — родинна драма ворога; ми дивимось на неї з сміхом і радістю, але нам шкода, коли міщанство в боротьбу з своїм виплодом втягує цінних і талановитих людей, нам сумно бачити, як гинуть вони, отруєні гнилісною отрутою середовища, яке бурхливо руйнується.

Нам — це природне бажання здорового — хочеться бачити людей здоровими, бадьорими, прекрасними; ми відчуваємо, що, будши розвинута і організована, духовна енергія народу нашого може освіжити життя світу, прискорити настання загальнолюдського свята розуму і краси.

Бо для нас історія всесвітньої культури написана гекзамером і ми знаємо: у світі будуть дні загального захоплення людей перед картиною минулих діянь своїх і земля колись стане у всесвіті місцем торжества життя над смер-

тю, місцем, де виникне воістину вільне мистецтво жити для мистецтва, творити велике!

Життя людства — творчість, прагнення до перемоги над опором мертвої матерії, бажання опанувати всі її таємниці і змусити сили її служити волі людей для щастя їхнього. Ідучи до цієї мети, ми повинні в інтересах успіху ревно турбуватись про постійний розвиток кількості живої, свідомої і активної психофізичної енергії світу. Завдання даного історичного моменту — розвиток і організація, по можливості, усього запасу енергії народів, перетворення її в активну силу, створення класових, групових і партійних колективів.

[ПРО БАЛЬЗАКА]

Згадувати про творчість Бальзака мені так само приємно, як подорожньому, що йде по скучній, неродючій долині, згадати колись пройдений ним край — родючий, багатий красою і силою.

Мені було років тринадцять, коли я прочитав першу книжку француза. Це була книжка Едмонда Гонкура «Брати Земганно» — зворушлива історія життя артистів, людей, приречених долею на духовну самотність у тісному, спотворюючому душу колі ворожої цікавості до них.

Ця хороша книжка схвилювала мене своїм людським смутком і назавжди прищепила мені особливо уважне, пристрасне і співчутливе ставлення до всіх людей, що віддають світу краще своєї душі.

У той же час Гонкур розбудив у мені жадобу ознайомитися з літературою Франції, історію якої я в той час трохи і уривчасто знав і яка уявлялася мені країною ричарів, країною героїв. Я став запитувати у знайомих гімназистів, які є автори у Франції, і просив їх діставати мені переклади французьких книжок.

Мені довелося проковтнути незліченну кількість томів Дюма-батька, Понсон дю-Террайля, Буагобея, Законне, Габорію, Ксав'є де-Монтепена і з десятків інших авторів, раніше ніж до рук моїх потрапив томик Бальзака, — це була «Шагреньова шкіра».

Ясно пам'ятаю ту невимовну насолоду, з якою я читав сторінки, де описано крамницю антиквара, — цей опис

залишається для мене одним із кращих зразків пластики слова. Друге місце в цій книжці, яке вразило мене своєю майстерністю, — діалог на бенкеті, де Бальзак, користуючись тільки незв'язними фразами застольної розмови, малою постаті й характеру з вражаючою виразністю.

Я став шукати Бальзака, і наступна його книжка, прочитана мною, була «Père Goriot»*; це остаточно перемогло мене, і довгий час я відчував себе Растіньяком, що погрожує світові помстою за потоптану гідність людини, за ті болі, якими люди наповнили його груди. Мені в ті дні погано жилося, але я був здоровий і тому став романтиком.

«Людська комедія» була прочитана мною уже років у двадцять; ця книжка нанесла дуже сильний удар моєму неоформленому романтизму, і я відчув у ній геній Бальзака і полюбив його палкою любов'ю, як, мабуть, люблять учителя і друга.

Двома-трьома роками пізніше в Росії з'явився переклад повного зібрання творів Бальзака, я двічі прочитав усі його книжки і тут зрозумів усю величину цього письменника, епічний розмір його таланту вразив і полонив мене. Широта його плачів, сміливість думки, правда слова і геніальні передбачення майбутнього, уже багато в чому виправдані сучасним, — роблять його одним із найбільших учителів світу

Шекспір, Бальзак, Толстой — ось для мене три монументи, споруджені людством самому собі. Без Бальзака я менш розумів би Францію, ту країну, яка завжди йшла і понині йде попереду людства, завжди виробляючи в тій чи іншій галузі нові форми творчості, нові форми життя... Її ганьблять банкіри, про що мені одного разу довелося говорити і що викликало в країні, яку я люблю, незрозуміле обурення, яке не зачепило мене, але — антикультура, антилюдська діяльність французької біржі, що підставила ногу російському народові на його шляху до свободи, — ця діяльність, я знаю, ніколи не затьмарить чистого сяяння таких імен, як імена Гюго, Бальзака, Флобера — істинних дітей Франції, країни великих діл і великих імен.

Я не можу сказати, я не знаю, чим я особисто зобов'язаний Бальзаку, але, що його вплив взагалі на російську

---

* «Батько Горіо» (франц.).— Ред.

літературу був значний, це безсумнівно і засвідчено одного разу Львом Толстим. Він запитав мене:

— Кого ви читаете частіше ніж інших?

Я сказав.

— Це добре. Але — читайте більше французів. Бальзака, у якого колись вчилися писати всі, Стендаля читайте, Флобера, Мопассана. Вони вміють писати, у них надзвичайно розвинуте почуття форми і вміння концентрувати зміст. Поряд з ними можна поставити тільки Діккенса та, мабуть, Теккерея. Якби я не читав «Пармський монастир» Стендаля, я не зумів би написати воєнні сцени у «Війні і мирі».

На цьому закінчу мого листа до вас.

Бальзак — безконечна тема і непосильна для мене, до того ж згадки про нього злиті в моєму житті з найважчими днями в ньому, а це — хвилює.

Мені хочеться сказати ще, що книга відіграла в житті моєму роль матері і що книги Бальзака найбільш дорогі мені тією любов'ю до людей, тим чудовим знанням життя, які з великою силою і радістю я завжди відчував у його творчості.

ПЕРЕДМОВА [ДО «ЗБІРНИКА ПРОЛЕТАРСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ»]

Передмови пишуться для того, щоб полегшити читачеві розуміння книги,— у мене немає потреби писати передмову з цією метою, я певен, що внутрішнє значення збірника ви зрозумієте, товариші, не менш ясно, ніж його розумію я. Професіональний літератор, я, можливо, гостріше, ніж ви, відчуваю технічні літературні недоліки прози й віршів збірника, але мені здається, що значення видання цієї книжки ви повинні відчути сильніше за мене.

Написана вашими товаришами, ця книжка — нове й дуже визначне явище вашого важкого життя; воно красномовно говорить про зріст інтелектуальних сил пролетаріату. Ви, звичайно, чудово розумієте, що для письменника-самоука написати маленьке оповідання незмірно важче, ніж для професіонального літератора роман на двадцять аркушів,— на ці труднощі з гіркою посмішкою натякає автор нарису «Но»...

Ви розумієте також, що, крім нестачі вільного часу, письменнику-робітникові заважає викласти свої враження яскраво й точно — тобто художньо — його мале вміння користуватись пером, інструментом письменника, заважає необізнаність з технікою справи, а найбільшою перешкодою є нестача слів — неможливість вибрати з десятка їх найпростіше, найсильніше і найкрасивіше.

Але, незважаючи на всі ці труднощі, ви, мені здається, все ж таки можете сказати, не кривлячи душею, що ця ваша збірка цікава; вам є чим порадуватись, і — хто знає

майбутнє? — можливо, про цю маленьку книжку з часом згадають як про один з перших кроків російського пролетаріату до створення своєї художньої літератури.

«Фантазія! — недовірливо скажуть мені. — Такої літератури ніколи і піде не було!»

Багато чого не було, що є тепер, — адже раніше не було й робітничого класу в тих формах, з тим духовним змістом, який він у наші дні. Коли б людина не вірила в сили своєї волі й розуму — вона не літала б у повітрі птахом, як літає нині.

Прагнення виразити в красивих формах свої відчуття, почуття, думки властиве кожній людині; це прагнення мусить все більш напружено розвиватися в душі пролетаріату, який, в міру зростання інтелектуальних сил, буде все з більшою й болісною виразністю відчувати свою колективну драму і драму своїх одиниць.

А коли душа переповнена, — вона неминуче виливає свої сили, свою скорботу й радість — у світі, на людях.

Я глибоко переконаний, що пролетаріат може створити свою художню літературу, як він створив — з великими зусиллями й величезними жертвами — свою щоденну пресу.

Це переконання виросло на ґрунті довголітніх спостережень моїх над зусиллями, які сотні й сотні робітників, ремісників, селян уперто витрачають, намагаючись викласти на папері свої думи про життя, свої спостереження й почуття.

Перед нами — незаперечний факт: жодна країна Європи не дає такої кількості письменників-самоуків, як Росія, а після 1906 року кількість пишучих незмірно зростає.

Тут не місце розглядати причини цього явища, але мені здається, що в ньому головну роль відіграє історична і політична юність російського народу, російського пролетаріату. Юність завжди більш чутка до вражень буття і більш ідеалістична соціально; ґрунтом соціального ідеалізму є в молодій нації, у молодого класу відчуття своєї сили, ще не витраченої на практичні спроби соціальної перебудови. Саме про цей юний ідеалізм говорив Карл Каутський у своїй статті «Російський і американський робітник», цей ідеалізм і я вважаю силою, яка штовхає сотні одиниць до духовного єднання з рідною їм масою, до спроб літературної творчості.

Запас цієї сили надзвичайно великий. Ми бачимо, як швидко він підніс і згуртував пролетаріат, недавно ще придушений, розгромлений, покинутий інтелігенцією, яка частково винищена тюрмою і засланням, частково ж, зрадивши інтересам пролетаріату, пішла на службу до буржуазії і нині безуспішно намагається створити для вжитку її ідеологію, яка виправдувала б ставлення буржуазії до демократії.

Бадьорі сили пролетаріату, зростаючи кількісно, стають і якістю своєю культурнішими; ми вже можемо сказати, що, незважаючи на жахливі умови життя російського робітника, він поступово створює свою інтелігенцію, виділяючи частину своєї фізичної енергії,— перетворює її на енергію психічну, духовну. Ось звідки витікає все зростаюче серед робітників прагнення до письменництва, до літератури. І мені здається, що пролетарська маса повинна всіма засобами, доступними їй, підтримувати тих товаришів, які, виявляючи здібність до літературної роботи, прагнуть озброїти себе необхідними для цієї роботи знаннями.

Літератор повинен знати все або принаймні якомога більше. Він повинен уміти вибрати з хаосу вражень, із строкатої плутанини почуттів об'єктивне, загальнозначуще, типове, повинен уміти відкинути вбік вузько особисте, суб'єктивне як нестійке, постійно змінне і безслідно скороминуше. Якщо він зуміє зробити перше, він створить твір художній і соціально значний; якщо він не зможе зробити другого, він напише анекдот, позбавлений соціально-виховного значення. Всяке мистецтво — свідомо й несвідомо — ставить собі за мету розбудити в людині ті чи інші почуття, виховати в ній те чи інше ставлення до даного явища життя,— таку ж мету цілком свідомо ставлять перед собою прихильники так званого «вільного мистецтва для мистецтва» — люди найбільш тенденційні, незважаючи на їх негативне і вороже ставлення до тенденцій соціальних.

Робота літератора надзвичайно важка: писати оповідання про людей не означає просто «розповідати», це означає — малювати людей словами, як малюють їх пензлем або олівцем. Необхідно знайти найбільш стійкі риси характеру в даній людині, необхідно зрозуміти найглибший смисл її дій і писати про це настільки точними, яскравими словами, щоб із сторінок книги з-за чорних її

рядків, з-за мережі слів читач бачив живе лице людини, щоб зв'язок почуттів і вчинків героя оповідання здавався йому незаперечним. Потрібно, щоб читач відчував: усе, прочитане ним, саме так і було, інакше бути не могло.

Справжнє мистецтво створюється там, де між читачем і автором виникає взаємне сердечне довір'я. Справа письменника — вилити в світ, на люди, все, чим переповнене вмістилище його вражень, що зветься душею. І коли письменник «від душі», як перед кращим своїм другом, говорить про радощі й горе нашого життя, про погане й хороше, смішне й підле його — його зрозуміють, він буде визнаний читачем за друга свого.

Гадаю, що сказане досить ясно змальовує трудність літературної справи, досить виразно показує, як багато треба знати письменникові, як багато треба йому думати.

Можливо, вам, товариші, всі ці мої міркування здадуться зайвими з тієї причини, що вони, за умовами життя письменника-робітника, незастосовні до нього?

Не погоджусь із цим: чим більше ми підвищимо вимоги один до одного, тим вище піднесемось над буденним, що пригнічує нас, тим ширшою стане сфера спостереження над явищами життя всередині й поза людиною.

У чому ж практично могла б виявитись допомога маси її одиницям, які прагнуть говорити з нею про життя і від імені робітничої маси з усім світом?

Я умовчу про те, що кожна людина потребує уваги до себе, що всі мають право на повагу до їх праці — це само собою зрозуміло, а особливо — людям праці, що створюють чи допомагають створювати всі цінності життя, все, чим пишається культурне людство. Мені здається, що добре б створити для письменників-самоуків періодичне видання, яке поставить собі за мету вивчення літературної техніки — гловного, чого невістачає письменникові з народу. В цьому виданні треба друкувати популярні статті про стиль, про мову, про форми побудови оповідання, романа, драми, про закони віршування і т. д.

Тут же слід було б давати зразковий і детальний критичний розгляд творів письменників-самоуків — як з боку технічного, так і щодо змісту. Це була б школа, здатна багато чого навчити людей, часто дуже талановитих, багатих на досвід, спостережливих, але зовсім безсилих сказати ясно й переконливо те, що їх хвилює і що нам необхідно знати.

Безсилля, зумовлене тільки необізнаністю з прийомами літературної техніки,— легко перемогти.

Товариші!

Коли історія розповість пролетаріатові всього світу про те, що пережито і зроблено вами за вісім років реакції,— робітничий світ буде здивований вашою життєдіяльністю, бадьорістю вашого духу, вашим героїзмом.

Можливо, ви самі не усвідомлюєте, не помічаєте, як багато зроблено вами, але майбутні покоління російських робітників і весь пролетарський світ нашої планети, безперечно, почерпне у прикладі вашому великі сили для боротьби за нову, світову культуру.

Це — буде. Тільки мертві не зрозуміють загальнокультурного значення роботи, виконаної вами за ці вісім років.

Один з поетів, учасників у збірці, закликає:

«Вперед, до культури світової!»

Щасливої дороги, товариші!

Хай живе розум і воля, що створили світову культуру!

РАДЯНСЬКА РОСІЯ І НАРОДИ СВІТУ

Інтернаціональний мітинг 19 грудня був святом російського пролетаріату, і хотілося б, щоб цей великий день російської революції лишився в пам'яті робітників надовго, назавжди.

Не такі важливі промови, не настільки нові і яскраві слова, сказані російському народові представниками різних держав і націй Європи й Азії, наскільки важливе і знаменне почуття полум'яного довір'я до робітничої Росії, глибоке розуміння історичної її ролі, висловлені двадцятьма трьома промовцями.

Індус і кореєць, англієць, перс, француз, китаєць, турок і всі інші говорили, по суті, на одну й ту саму тему,— на тему про імперіалізм, який, зарвавшись у жадобі своїй до безумної і ганебної бойні, захлинувся кров'ю народів, яких він сп'янив, і викопав сам собі могилу, оголивши до страхітливої ясності перед усім робітничим світом нелюдськість і цинізм свій.

Але, кажу, не ця, знайома і вже звична для слуху робочої маси критика злочинів віджилого соціального ладу, не суд міжнародної справедливості над зграєю міжнародних грабіжників, які посварилися між собою на дільбі здобичі,— не це було основним смислом мітингу.

Смисл його виявився в тому одностайному почутті, яке було похоронною піснею віджилому і радісним благовістом, що закликав всі народи на допомогу відродженій революційній Росії, кликав її на допомогу робочому людо-

ві всіх країн. У всіх промовах звучала впевненість у тому, що Росія, волею історії взявши на себе роль передової армії соціалізму, з честю і успіхом виконає цю важку, велику роль і поведе за собою всі народи до створення нового життя.

Чудово звучали ці різномовні промови, сповнені єдиного почуття, і ще раз переконано подумалось, що тільки розумно спрямована воля народу здатна творити чудеса.

Справді, хіба це не чудо? З кінця XVIII століття народ монархічної Росії неухильно виконував ганебну і криваву роботу гасителя всіх революційних і визвольних рухів народів Заходу і Сходу; наші солдати сліпо билися з революційною армією Великої французької революції, кілька раз жорстоко роздушили національно-революційні рухи в Польщі, в 48 році допомогли монархічній Австрії знищити угорську революцію, в 78—9 роках убили конституцію Туреччини, насилували Персію, топили в крові національні рухи Китаю — виконували роль катів свободи скрізь, куди спрямовувала їх корислива і боягузлива рука самодержавства.

І от нині до цього народу повернуті серця і погляди всіх народів, усіх трудящих землі, всі дивляться на російський народ з твердою надією, з певністю, що він гідно і могутньо виконає взятую ним на себе роль сили, яка вивольє світ від іржавих кайданів минулого.

Цю впевненість, ці надії найяскравіше висловив у своїй промові товариш Юсупов, представник Туркестану і Бухари, — він найбільш переконливо і палко виразив свідомість світового, планетарного значення російської революції.

— Не нарікайте на те, що вам важко, — говорив він, — ви взялися за роботу, яка вимагає від вас величезних жертв, вимагає самозабуття, непохитної мужності, безкорисливості і невтомної праці.

Такий смисл його промови, і вона була сказана дуже часно.

Справді: російський робітник-соціаліст повернув до себе увагу всього світу. Він немовби складає перед лицем людства іспит своєї політичної зрілості, він показує себе всім людям землі творцем нових форм життя. Ще вперше у такому величезному розмірі провадиться рішуча спроба здійснення ідей соціалізму, спроба втілення в життя тієї теорії, яку можна назвати релігією трудящих.

Цілком зрозуміла напружена увага до Росії з боку всього трудового людства,— ми робимо світову, планетарну справу.

І напружений інтерес робітничого світу до російського соціаліста зобов'язує останнього тримати прапор свій міцно і високо,— він волею історії є вчителем і прикладом для сотень тисяч, мільйонів людей. Незважаючи на всю складність умов, в яких він нині живе, він повинен бути мужнім, стійким, розумно великодушним, безкорисливим і наполегливим у праці.

Він повинен знати, що і сам він отруений тією ж отрутою, якою власники заразили весь світ, він повинен знати, що жорстокість, нелюдське ставлення до ближнього і все, на чому стоїть старий світ, прищеплене і йому в плоть і кров.

Він, нині вільний, ставиться до праці все ще як раб, як віл до ярма,— а тільки напружена, наполеглива, безкорислива праця може змінити в корені всю потворність старого світу.

Не думаю, щоб ці тривожні думки були недоречні тут, перед похвальними промовами російському робітникові на його першому міжнародному святі.

Товариші! Весь робітничий світ землі дивиться на вас з гарячою надією: він хоче бачити в особі вашій нових, чесних, безкорисливих людей, невтомних у роботі побудови нового світу.

Покажіть же себе всій землі нашій новими людьми, покажіть світові все найкраще, все найбільш людське ваше— вашу любов, великодушність, непідкупну чесність, ваше вміння працювати.

ЗА РОБОТУ!

Сьогодні опубліковано декрет про перехід солдатів від воєнних трудів до труда мирного, від руйнування до творення.

«Війна породжує героїв» — це так, але справжнім героєм є робітник, той, чия енергія створила і створює в світі його незліченні цінності,— цінності матеріальні і духовні, володіння якими робить людство все більш стійким в його боротьбі з природою — в боротьбі за владу над її силами.

Війну породжує дурість і пожадливість — краще за всіх це знають самі солдати, саме вони знають, як безглуздо і безжалісно руйнує війна довголітні дорогочінні результати людської праці.

Тільки дружне співробітництво всіх чесних громадян республіки нашої поставить нашу країну твердо і достойно на перше місце в цьому світі, де все прекрасне і найцінніше створене і створюється чесною, мирною працею.

Ось настали дні, коли ми маємо, нарешті, можливість загоїти руйнування в тілі батьківщини, загоїти її глибокі, криваві рани, очистити її від вікового бруду минулого, перетворити напівзруйновану Русь у прекрасну країну, де людям живеться ситно, вільно, розумно й легко і де кожна людина дістане можливість показати себе з свого найкращого боку.

Тепер, коли ми вільні, нам нікого винуватити в тому, що ми погано живемо, ми самі господарі своєї долі і

повинні зрозуміти, що все залежить тільки від нас, від нашої волі, від нашої праці.

І треба добре пам'ятати, що всі чудеса в світі створені наполегливою, любовною працею людини.

Взяти речі, створені до нас, і користуватися ними — цього ще мало, треба вміти користуватися речами, а на-самперед — треба оволодіти вмінням створювати речі; це вміння дадуть нам дві сили — знання і праця, обидві ці сили в нашій волі!

За роботу, товариші!

Якщо і тепер ми не зуміємо налагодити життя як слід, — ми самі будемо винні в цьому, тільки ми і ніхто інший!

Хай живе мирна праця на благо всіх!

Будемо мужні і бадьорі духом, — все, чого нам бракує, можемо створити тільки ми самі.

[ПРО В. І. ЛЕНІНА]

Товариші, є люди, що їх значення якось не досягається людським словом. Російська історія, на жаль, бідна на таких людей. Західна Європа знає їх. Ось, наприклад, Христофор Колумб... І ми можемо назвати в Західній Європі цілий ряд таких людей,— людей, які наче грали ніби якоюсь підоймою, повертаючи історію у свій бік. У нас в історії був,— я сказав би: майже був,— Петро Великий такою людиною для Росії.

От такою людиною тільки не для Росії, а для всього світу, для всієї нашої планети є Володимир Ілліч. Я думаю, що, скільки б не говорити нам про нього красивих слів, нам не показати, не окреслити того глибокого значення, яке має його робота, яке має його енергія, його проникливий розум для всього людства — не тільки для нас.

І я думаю, що я не знайду, хоч і вважаюся художником, слів, які достатньо яскраво окреслили б таку кремену, таку сильну, величезну постать.

Ленін в політиці великий, але водночас він реальна, земна, проста людина.

І мені хочеться сказати кілька слів про іншого Леніна, якого я особисто знаю,— сказати про людину, таку просту людину, як всі ви, як я.

В 1907 році, коли я приїхав у вогке місто Лондон трохи недужим, на з'їзд партії, Володимир Ілліч Ленін приїхав до мене в готель щупати, чи не вогкий матрац, боячись, щоб я дужче не застудився. От якого Леніна я знаю, для багатьох зовсім несподівану людину.

Потім ще є такий же спогад про нього, це — коли він був у мене на Капрі, — спогад про те, коли він ловить рибу «на палець», пречудово регоче, регоче так, як тільки він один уміє реготати. Всі рибалки місцеві прозвали його синьйор «дрінь-дрінь». Вони ніяк не могли зрозуміти, як це можна ловити рибу з пальця. А Ленін, не знаючи місцевої мови, не міг їм пояснити цього як слід і говорив, що треба тягти рибу, коли вона робить так: «дрінь-дрінь», — тоді смикнути.

Я знаю Леніна, коли він грав у карти в «тітку», любив гру і реготав, як уміє тільки він один. В ці моменти не було у нього нічого такого, чому міг би дивуватись весь світ. Нічого: така він проста, така мила, така душевна, звичайна проста руська людина, як кожен з вас. І раптом ми бачимо таку постать, дивлячись на яку, запевняю вас, хоч я й не з полохливого десятка, стає моторошно. Робиться страшно від вигляду цієї великої людини, яка на нашій планеті крутить підоймою історії так, як цього їй хочеться.

І цей перехід від простої, милої, душевної людини, що сміється чудовим сміхом, до цієї велетенської постаті, значення якої важко осягнути, — прямо-таки чудесний.

Ось що я хотів розповісти про Ілліча, про людину, перед якою я внутрішньо схилиюсь і якій на довгі часи бажаю доброго здоров'я, тієї невичерпної енергії, яку він має, і всього, всього хорошого, що тільки може бути на світі.

Я бачив видатних людей, знав Толстого і ще декого, але ця колосальна постать заслонує їх...

І на ваше щастя, на щастя всієї країни існує ця людина. Дуже треба цінити її, дуже треба любити, дуже треба допомогти їй в її великій, в її всесвітній, в її планетарній роботі. Так, в особі Леніна російська історія створила майже чудесне.

Зрозумійте, ця людина особисто нічого не потребує, але, як історичне щось, вона потребує мужньої, впертої, напруженої вашої праці, потребує хорошої вашої людської до неї любові.

І найкраще, чим можемо вшанувати його величезну роботу, і найкраще, чим ви віддячите йому за все, що він зробив не тільки для Росії, але для всього людства, — це чесна праця, це напружена праця, це любов до праці, це та духовна бадьорість, яку я вам усім від усієї душі моєї бажаю... Ось, товариші, ті кілька слів, які хотів я вам сказати. (*Оплески*).

ПРО РОМЕНА РОЛЛАНА

Не було — і не може бути — таких епох, коли не руйнувалося б щось «вічне»; коли воля розуму не прагнула б розбити вірування і забобони, створені волею його ж, розуму, його болісними зусиллями знайти останню істину, незламну вже і для його сили.

Не було, мені здається, епохи, коли люди Європи жили б у такому трагічному стані безвір'я, безсилля, самозаперечення, як вони живуть тепер, осліплені страхіттями проклятої бійні 1914—1918 років і чекаючи страхіть повсюдної громадянської класової війни.

Більше, ніж будь-коли, розродилося людей, філософія яких вміщується в словах: «Після нас—хоч потоп». Ніколи ще розумова і почуттєва розпушта не набирала таких огидних форм, як у наші дні. Ніколи люди не віддавалися так безвольню, так механічно проституючим впливам дійсності.

Чи можна в минулому знайти роки, коли б люди так поглиблено, з таким напруженням волі й розуму трудилися над винайденням способів взаємного винищення? І не було епохи, такої злиденно бідної намаганнями створити ідеологію гуманізму, милосердя. Говорити про гуманізм у наші дні здичавіння вважається «поганим тоном». А коли, по старій пам'яті, все-таки кричать: «Пожалійте людину»,— це кричать, не ховаючи ненависті до людей і погрожуючи помстою їм.

Про загибель, про «занепад Європи» говорять і пишуть з великим захопленням, дотепно і навіть «зі смаком», та

не чути голосів, які говорили б про необхідність відродження Європи.

Грізні дні. Всюди чуєш глухий шум руйнування, і так багато злої печалі кругом. А коли люди розважаються, крики цих розваг нагадують мені відчайдушно веселу пісню, створену після 1906 року в тюрмах Росії людьми, засудженими до смерті:

Последний понешный денечек
Гуляю с вами я, друзья...

Робочі люди, яких усе більше обурює демонстративна безсоромність розкоші командуючого класу, організуються в загальноєвропейську армію для того, щоб залізною мітлою вимести геть з життя відмерле, гниле і гниюче. Я щиро вітаю цю роботу, хоч і пам'ятаю, що не людина для революції, а революція для людини. І, зрозуміло, мені страшна й огидна безглуздість стихійних і роздратованих сил. Мені безмежно дорогі життя й робота людей, які невтомно творять культурні цінності в наші похмурі дні.

Один — чи й не єдиний? — з таких невтомно упертих людей — Ромен Роллан. Я маю високу честь вважати його своїм другом, і тому мені дуже важко говорити про нього. Бо я не належу до числа тих людей, які вважають за потрібне говорити про друзів своїх, підкреслюючи ідеологічні або інші «хиби» друзів. І коли я читаю спогади або думки таких людей про друзів, я завжди майже бачу написаний автором епіграф до цих спогадів: «Я — не гірший за нього» або: «Я кращий за нього». Про таких друзів я думаю, що прокляття бога Адаму опубліковане в біблійі не все; мені здається, що після слів: «В поті чола твого їстимеш ти хліб твій» бог додав: «І друга дам як кару тобі». Я певний, що доля звільнить Романа Роллана від такого друга.

Не критик, я не буду говорити про нього — поета, автора «Трагедії віри», «Жана Крістофа» і чудової, суто галльської поеми «Кола Брюньон». Це, може, найчудовіша книга наших днів. Треба мати серце, здатне робити чудеса, щоб створити у Франції, після трагедій, пережитих нею, таку бадьору книгу — книгу непохитної і мужньої віри в свою рідну людину, француза. Я схилию голову перед Роменом Ролланом саме за цю його віру, яка звучить у всіх його книгах, у всьому, що він робить. Для мене Р. Роллан уже давно Лев Толстой Франції, але Толстой

без ненависті до розуму, без цієї страшної ненависті, яка була для російського раціоналіста джерелом його великих страждань і так жорстоко заважала йому лишитись геніальним художником.

Кажуть: Р. Роллан — дон-Кіхот. З моєї точки зору, це краще, що можна сказати про людину. У безжалісній до нас, людей, грі сил історії людина, яка прагне справедливості,— теж сила і здатна протистояти стихійності цієї гри.

Володимир Ленін зумів довести, що філософія історії Льва Толстого дуже далека від істини і що роль особи в історії не зовсім така, як її оцінював Карл Маркс. Р. Роллан упертий і сміливий, як справжній француз, і справді вільна людина. Треба мати велику віру в свою правду, щоб у ті дні, коли тисячі віджилих людей, обрадуваних смертю Леніна, злорадно тріумфували, сказати їм спокійно і коротко: «Ленін — найвеличніша людина діла нашого часу і найбезкорисливіша».

Р. Роллан — перший з літераторів Європи підняв свій голос проти війни. Його за це багато хто зненавидів. Ще б пак — хто ж здатний любити людину за правду?

В «Зачарованій душі» — він, серцем художник, відчуває народження іншої, доброї правди, давно необхідної світові. Він передбачає народження нової жінки на зміну тій, яка допомагає руйнувати цей світ,— жінки, що, зрозумівши свою роль збудника культури, хоче ввійти в світ владно й повноправно, як найзаконніша хазяйка його і матір мужчин, нею створених і відповідальних перед нею за свої діла.

Мене дивує стійкість любові Ромена Роллана до світу і людини; я заздрю його великій вірі в силу любові. Я не вважаю його оптимістом, він — ідеальний стоїк. Він, очевидно, дуже глибоко відчув істину, яку таїть в собі одне російське прислів'я: «Все мине, тільки правда залишиться». Мужньо, не закриваючи очей на ті незліченні страждання, які, терзаючи людей, проходять, щоб залишити нам чисту і прекрасну правду, Р. Роллан упевнено робить свою справу поета і мислителя.

Я ніколи не бачив його, але гадаю, що очі Роллана спокійні й печальні, а голос тихий, але твердий.

І я щасливий знати, що у Франції, яку я любив з дитинства мого, є така прекрасна людина і такий сердечний художник, як Р. Роллан.

ПРО М. М. ПРИШВИНА

Писати про Вас, Михайле Михайловичу, нелегко, бо треба писати так само майстерно, як пишете Ви, а це, я знаю, не вдасться мені.

І є якась незручність у тому, що М. Горький пише щось на зразок пояснювальної статті до творів М. Пришвіна, найоригінальнішого художника, який уже майже двадцять п'ять років прекрасно працює в російській літературі. Ніби я підозріваю читачів у неуцтві, в невмінні розуміти.

Незручно мені писати ще й тому, що хоч працювати я почав раніше за Вас, але, уважний читач, я багато чого навчився з Ваших книг. Не думайте, що я сказав це з любов'язності чи з «удаваної скромності». Ні, це правда,— учився. Учусь і понині, і не тільки у Вас, викінченого майстра, але навіть у літераторів, молодших від мене років на тридцять п'ять, у тих, які тільки-но почали працювати, чий талант ще не в ладах з умінням, але голоси звучать по-новому сильно і свіжо.

Учусь же я не тільки тому, що «вчитися ніколи не пізно», але й тому, що людині вчитися природно і приємно. А перш за все, звичайно, тому, що художник може навчитися майстерності лише в художника.

Учитися я почав у Вас, Михайле Михайловичу, з часів «Чорного араба», «Колобка», «Краю неполоханих птахів» і так далі. Ви привабили мене до себе цнотливою і найчистішою російською мовою Ваших книг і довершеним умінням надавати гнучкими поєднаннями простих слів

майже фізичну відчутність усьому, що Ви зображуєте. Не багато наших письменників володіють цим умінням у такій повноті і силі, як Ви.

Але, вчитуючись у книги Ваші, я знайшов у них ще одне, більш значне достоїнство і вже виключно Ваше; ні в кого іншого з російських художників я його не бачу.

Писати пейзаж словами у нас багато хто чудово вмів і вміє. Досить згадати І. С. Тургенева, асаковські «Записки рушничного мисливця», прекрасні картини Льва Толстого. А. П. Чехов «Степ» свій наче кольоровим бісером вишив. Сергєєв-Ценський, змальовуючи пейзаж Криму, наче Шопена на сопілці грає. Є і ще багато майстерного, зворушливого і навіть могутнього в показі пейзажу нашими майстрами слова.

Я дуже довго захоплювався ліричними гімнами природі, але з роками ці гімни почали викликати в мене почуття подиву і навіть протесту. Почало здаватися, що в чарівній мові, якою говорять про «красу природи», прихована несвідома спроба заговорити зуби страшному і дурному звіру Левіафану — рибі, яка безтямно викидає незліченні маси живих ікришок і так само безтямно пожирає їх. Є тут щось схоже на приниження людиною самої себе перед лицем деяких загадок, ще не розв'язаних нею. Є щось «первісне й атавістичне» в плазуванні людини перед красою природи, — красою, яку вона сама, силою уяви своєї, внесла і вносить у неї.

Адже немає краси в пустині, краса — в душі араба. І в похмурому пейзажі Фінляндії немає краси, — це фінн її уявив і наділив нею сувору країну свою. Хтось сказав: «Левітан відкрив у російському пейзажі красу, якої до нього ніхто не бачив!» І ніхто не міг бачити, тому що краси цієї не було, і Левітан не «відкрив» її, а вніс від себе, як свій людський дар Землі. Раніше за нього Землю щедро обдаровували красою Рюйсдаль, Клод Лоррен і ще десятки великих майстрів пензля. Чудово прикрашали її і вчені, такі, як Гумбольдт, автор «Космосу». Матеріалістіві Геккелю захотілося знайти «красу форм» у потворному сплетінні морських водорослей і в медузах, він — знайшов і майже переконав нас: справді, красиво! А стародавні елліни, надзвичайно тонкі знавці краси, вважали, що медуза страшенно потворна. Людина навчилася говорити прекрасними, співучими словами про дикий рев і виття зимових хуртовин, про стихійний танець згубних хвиль

моря, про землетруси, урагани. Людині і слава за це, перед нею і захоплення, бо це сила її волі, її уяви невтомно перетворює безплідний шматок Космосу в оселю свою, влаштовуючи Землю дедалі зручніше для себе і намагаючись втягнути в розум свій усі таємні сили її.

Так от, Михайле Михайловичу, у Ваших книгах я не бачу людини, плазуючої перед природою. Та на мій погляд, і не про природу пишете Ви, а про більше, ніж вона,— про Землю, Велику Матір нашу. У жодного з наших письменників я не зустрічав, не відчував такого гармонійного поєднання любові до Землі і знання про неї, як бачу і відчуваю це у Вас.

Прекрасно знаєте Ви ліси й болота, рибу і птахів, трави і звірів, собак і комах,— на диво багатий і широкий світ, пізнаний Вами. І ще дивніше багатство найпростіших і світлих слів, в які Ви втілюєте любов Вашу до Землі і до всього живого її, до всієї «біосфери». У «Черевиках» Ви говорите: «Нічого нема важчого, як говорити про хороше», я гадаю, що це лише тому, що — як там же, у «Черевиках» — сказано Вами: «Хочеться довести силу слова до очевидності фізичної сили».

Читаючи «Джерела Берендея», я бачу Вас якимось «клепообразним отроком» і женихом, а Ваші слова про «таємниці життя» звучать для мене словами майбутньої людини, повновладного володаря і Мужа Землі, творця чудес і радощів її. Саме це і є те неперевершено оригінальне, що я бачу у Вас і що мені здається і новим і безмежно важливим.

Звичайно люди говорять Землі:

— Ми — твої.

Ви говорите їй:

— Ти — моя!

А це так і є: Земля більше наша, ніж звикли ми про неї думати. Відомий російський учений Вернадський талановито і твердо встановлює нову гіпотезу, доводячи, що родючий ґрунт на кам'яній і металевій планеті нашій створений з елементів органічних, з живої речовини. Ця речовина на протязі незліченного часу роз'їдала і руйнувала тверду, безплідну поверхню планети, ось так само, як досі лишаї-«ломикамені» і деякі інші рослини руйнують гірські породи. Рослини і бактерії не тільки розпушили тверду кору землі, але ними створена і атмосфера, в якій ми живемо, якою дихаємо. Кисень — продукт життєдіяльності

рослин. Родючий ґрунт, з якого ми добуваємо хліб, утворений незліченною кількістю комах, птахів, тварин, листям дерев і пелюстками квітів. Мільярди людей удобрили Землю своєю плоттю; воістину, це — наша Земля.

І ось це відчуття Землі як своєї плоті напрочуд виразно звучить для мене в книгах Ваших, Муж і Син Великої Матері.

Я договорився до кровозмішення? Але ж це так: народжена Землею людина оплодотворює її своїм трудом і збагачує красою уяви своєї.

Всесвіт? Благоустроєм всесвіту майстерно й старанно займаються космологи, астрономи, астрофізики. Розумові й серцю художника ближчий і важливіший благоустрій його Землі. Космічні катастрофи не такі значні, як соціальні. Від того, що десь у надрах Млечної Путі згасне чуже нам сонце, наше небо не стане біднішим і темнішим. Сонце спалахне знову, але ось уже минуло дев'яносто років, а новий Пушкін не народився.

Таємниці Космосу не такі цікаві й важливі, як дивовижна загадка: яким чудом неорганічна речовина перетворюється в живе, а живе, розвинувшись до людини, дає нам Ломоносових і Пушкіних, Менделєєвих і Толстих, Пастера, Марконі й сотні великих мислителів, поетів — робітників по створенню другої природи, яка твориться нашою людською думкою, нашою волею?

З Ваших книг, Михайле Михайловичу, дуже добре бачиш, що Ви людині — друг. Не про багатьох художників можна сказати це так легко і без застережень, як говориш про Вас. Ваше почуття дружби до людини так логічно просто виходить з Вашої любові до Землі, з «геофілії» Вашої, з «геооптимізму». Іноді здається, що Ви стоїте на якійсь один ступінь вище за людину, проте це аж ніяк не принижує її. Це цілком виправдано Вашою сердечно уважною дружбою до неї, якою б вона не була: лихою з примусу, чи доброю з слабості, мучитель з ненависті до мук або жертва із звички підкорятися фактам. Ваша людина дуже земна і в доброму ладі з Землею. У вас вона більше «гео- і біологічна», ніж в інших зображувачів її, вона у Вас — найзаконніший син Великої Матері і справжня жива часточка «священного тіла людського». Ви якось особливо глибоко і завжди пам'ятаєте, який тяжкий і чудесний був шлях її від епохи кременної сокири до аероплана.

А головне, що захоплює мене,— це те, що Ви вмієте пізнавати і цінувати людину не по лихому, а по доброму в ній. Ця проста мудрість засвоюється людьми з зусиллям, та й чи засвоюється? Ми не хочемо пам'ятати, що добре в людині — найдивовижніше з усіх чудес, створених і створюваних нею. Адже, по суті, у людини немає ніяких підстав бути «хорошою», добре, людське не захочується в ній ні законами природи, ні умовами суспільного буття. І все-таки ми з Вами знаємо немало справді хороших людей. Що робить їх такими? Тільки — бажання. Інших мотивів я не бачу: людина хоче бути кращою, ніж вона є, і це їй вдається. Що є на Землі нашій більш величне і дивовижне, ніж ця найскладніша істота, хоч сповнена суперечностей, але яка вихвала в собі страшну силу уяви і діявольську здатність всесторонньо висміювати себе саму?

Милуватися людиною, думати про неї я учився в багатьох, і мені здається, що знайомство з Вами, художником, теж навчило мене думати про людину — не вмію сказати, як саме, але — краще, ніж я думав.

І особливо російська людина після того, що пережито нею, і при тому, що вона переживає, заслуговує якогось іншого, більш підвищеного ставлення до неї, уважнішого і шанобливішого. Зрозуміло, я дуже добре бачу, що вона все ще не ангел, але — мені й не хочеться, щоб вона була ангелом, я хотів би тільки бачити її робітником, закоханим у свою роботу, який розуміє її величезне значення.

Для всіх нас, що стають на ноги до творчості нового життя, глибоко важливо, щоб ми відчули себе дуже рідними й близькими один до одного. Цього вимагає суворий час, в який ми живемо, і грандіозна робота, за яку ми взялися.

«Еже писах — писах».

Очевидно — в чомусь помилився і щось перебільшив. Але, може, я і помилився і перебільшив, знаючи, що роблю, бо, як відомо, я людина розумуюча і в деякому відношенні зарозуміла. Я гадаю, що помилятися в той бік, куди помиляюсь я,— не шкідливо, бо я роблю це не тому, що маю намір втішити себе або ближніх «возвышающим обманом», а з передчуття, що помиляюсь в бік тієї правди, яка неминуче здійсниться, яка одна тільки і необхідна людям, якою вони й повинні надихнути самих себе, Мужів Землі.

ДЕСЯТЬ РОКІВ

В Радянську Росію приїжджають з Європи іноземні візитери. Проживши серед росіян два, три тижні, вони повертаються додому і розповідають про те, що бачили. Розповідають як люди винятково проникливі,—люди, яким цілком досить двох десятків днів для того, щоб всебічно і повністю зрозуміти смисл культурного процесу, який відбувається в країні з населенням в 160 мільйонів, у країні, минуле якої мало їм відоме, а сучасне — емоціонально вороже. Через те що історія виховала в людях здатність і робити і бачити погане з більшою ретельністю і задоволенням, ніж добре,—цілком зрозуміло, що панове візитери люблять підкреслити «помилки» і «хиби» Радянської влади, підкреслити «некультурність» росіян і взагалі пекельні їх пороки.

Крім цієї причини, на судження про Росію впливає застаріла хвороба європейців — потворно перебільшена і до смішного бундючна свідомість їх вищості над росіянами. Основою цієї хвороби є глибока необізнаність панів європейців з усім, що стосується російського народу. І, зрозуміло, ця чудова здатність представників культурної Європи не розуміти Росію взагалі, а сучасну — особливо, посилюється ще й тим, що пани Бєро, Лондони й інші виконують «волю пославшого». Ладен допустити, що деякі з них роблять це, насилуючи свою особисту волю.

На підставі всього цього дослідники російської дійсності свідомо, через неуцтво, з легковажності, а насам-

перед, звичайно, в силу класової психіки, розповідаючи не дуже злі анекдоти, забувають про тяжку складність умов, в яких іде робота Радянської влади по відбудові зруйнованого європейською і громадянською війнами господарства і в яких розвивається процес створення нової культури. Мовчать про діяльну участь «інтервентів» у грабуванні і руйнуванні Росії.

Мовчать і про те, що з десяти років тільки шість припадає на будівничу роботу, а чотири роки були зайняті громадянською війною, яка ще більше розоряла країну, хоч, поруч з цим, вона ж, витверезуючи народ від різних ілюзій, створювала і створила в ньому нову психіку.

Громадянська війна, мабуть, тривала б і до цього дня, коли б Володимир Ленін і його товариші, ризкуючи зовсім розпорозити і знищити незначну кількісно партію більшовиків-робітників у масі анархізованого війною селянства, не двинули цю партію на передові пости, очоливши нею селянство. Цим Ленін врятував Росію від остаточного зруйнування і поневолення капіталістами Європи,— історія не може не визнати за ним цієї заслуги.

Відомо, що російська буржуазія всемірно сприяла поневоленню країни Англією і Францією, та й до цього дня не втратила надії викликати вторгнення іноземців у Росію.

Яку спадщину дістала партія більшовиків, взявши в свої руки владу, і в яких умовах вона працювала ці шість, сім років?

Кілька мільйонів найбільш здорових і працездатних людей загинуло на війні. Значна частина «революційної» інтелігенції перекинулася на сторону ворогів народу. Частина її забастувала, не бажаючи допомогти новій владі в її боротьбі за свободу російського трудового народу, а потім колишні вороги самодержавства перетворились у «внутрішніх ворогів» свого народу. Напівзруйноване сільське господарство руйнувалося далі під ударами «білих» армій. На фабриках, взагалі погано устаткованих,— спрацьовані за час війни машини. Громадянська війна знищила значну кількість політично і культурно вихованих робітників. Натомість вона нагородила Радянську владу тяжкою спадщиною зруйнованого ладу, покликавши до життя людей дегенеративних, що їх так багато створив капіталістичний лад в усіх державах Європи. Люди цього

типу свідомо і механічно всмокталися в організації Рад, ми бачимо, що влада і досі ще не може звільнитися від звироднілих людей, як про те свідчить недавній процес рязанських бандитів. Уряди Європи всіма засобами стараються утруднити роботу Радянської влади по господарській і культурній реорганізації країни. Російська еміграція, з допомогою європейської буржуазії, веде проти свого народу партизанську боротьбу, виховуючи і посилюючи в Росію шпигунів та найманих вбивців. До всього цього треба додати ще «голодний» рік.

Ось короткий і, певна річ, не повний перелік тих умов, в яких почала і продовжує працювати Радянська влада. Здавалося б, що, міркуючи про сучасну Росію, все це слід пам'ятати.

Чого досягла Радянська влада за ці шість років?

Російський робітник і селянин дійсно вчать управляти державою, вони починають відчувати, що держава — це їх справа, що єдиний шлях до свободи — дружна праця всіх сил країни, об'єднаних свідомістю величі і труднощі завдань, розв'язати які вони мужньо взялися. Трудовий народ світу, хоч і поволі, проте все швидше починає розуміти колосальне значення цього факту.

Європейська інтелігенція, в більшості байдужа до долі свого народу, могла б багато чому позаздрити, коли б вона була краще обізнана з тим, чого вже досягнуто в Росії. Найважливіший для життя труд працівників науки в Союзі Рад належно оцінено, як про це свідчать самі представники російської науки, що розвинули за десять років надзвичайно плідотворну діяльність. У них є свої Будинки вчених і Будинки відпочинку, чого в Європі немає. Російський вчений — активний і впливовий співробітник влади, як про це говорять поважні імена найвидатніших учених. Піклування про них поставлене на висоту, яка тільки могла бути досягнута в країні, що живе в умовах, поки що економічно тяжких. В той час як Європа, після війни, значно скоротила асигнування на утримання й устаткування наукових закладів, в Росії організовано цілий ряд дослідних інститутів, організовано кілька нових університетів, широко поставлено вивчення надр землі, відкрито немало нових родовищ різних руд, зроблено ряд надзвичайно цінних наукових відкриттів, технічних вина-

ходів, застосовуються нові методи боротьби із шкідниками хлібних злаків та з польовими гризунами, осушують болота, поліпшуються породи худоби і т. д. Безперервно йде електрифікація країни, будуються нові фабрики, поступово виникають нові виробництва.

Створена зовсім своєрідна преса, до найнезначніших дрібниць побуту уважна до життя робітників і селян. Може, не менше культурне і політичне значення, ніж великі газети столиць, мають незлічені маленькі газетки, які видаються робітниками фабрик, друкарень, трамваїв, всі ці «Челноки», «Верстаки», «Молотилки», «Искры трамваев»,— газетки, в яких самі робітники вчать писати з питань побуту, питань розвитку продуктивності праці і де самокритика робітників красномовно говорить про підвищення їх почуття власної гідності, про ріст їх культурних запитів, про прагнення до знання.

У Країні Рад працює армія «робкорів», «сількорів», чоловіків і жінок, армія «делегаток» і т. д.— це значить, що народ учать і він учить вільно говорити про себе самого, про свої потреби і бажання. Зростає армія комсомольців, а за ними вже стоять «піонери»—діти, яких учать думати державно.

Для села видаються сотні тисяч газет, ілюстрованих журналів, брошур з усіх питань сільського господарства. Існує «Радіогазета», яка вже має до п'яти мільйонів слухачів.

У масі селянства зростає жадоба знання, а це і є ознака росту культури. З кожним роком все ширшою і глибшою стає участь жінок у політичному житті країни, розкріпаються жінки-мусульманки, інородницькі племена втягнуті в загальний потік культурної роботи, кожне плем'я хоче мати свою столицю,— це значить, що виникнуть нові міста. Казань швидко перетворюється в столицю республіки татар.

Зауважать: але ж селяни все-таки ще малописьменні. Так. Але — школи зростають. Але кожного року на село ідуть десятки тисяч добре письменних червоноармійців, з'являються тисячі робітників у відпустку. Це — хороші вчителі. Слід визнати і за електричною лампочкою величезне культурне значення: довгими зимовими вечорами вона освітлює вже тисячі селянських хат, збираючи своїм промінням письменних і неписьменних для розмов про життя світу.

Мені не можна закинути ідеалізацію селянства, але я тверджу, що в Союзі Рад вже утворилась значна верства селян, ширше і всебічніше знайомих з життям світу, більш активно культурних, ніж селяни будь-якої з держав Європи.

Головне, чого не хочуть помітити і не помічають європейські візитери,— це те, що в Союзі Рад залучається до життя маса населення, що народ швидко зживає психологію, виховану віками рабства, що він починає розуміти державу як організацію людей єдиної мети, а не як анархічне і механічне з'єднання одиниць, розбитих на ворожі класи і касти.

Мені скажуть: «Це дифірамб!»

Так, дифірамб! Все своє життя я бачив справжніми героями тільки людей, які люблять і вміють працювати, людей, які ставлять собі за мету звільнення всіх сил людини для творчості, для прикрашення нашої землі, для організації на ній форм життя, гідних людини.

Більшовики прагнуть цього з явним для всіх чесних і не засліплених злобою успіхом, з подиву гідною енергією. Трудящі всього світу починають розуміти значення цієї роботи. Вони зрозуміють, що треба їм робити.

Минуло десять років, а Радянська влада існує і зміцнюється, прикро вражаючи своєю живучістю невдалих кандидатів у Масарики.

Зміцнюється і дійсно створює в Союзі Рад основу для побудови нового світу. Такою основою я вважаю розкріпачення уярмленої волі до життя, тобто волі до діяння, бо життя є діяння. Вільна праця людей скрізь опоганена, згвалтована безглуздою і цинічною експлуатацією, капіталістична система держави знищила насолоду створювати речі, зробила працю прокляттям, а не вільним проявом творчих сил людини; це — відомо.

У Союзі Рад люди починають працювати, усвідомлюючи державне значення праці, усвідомлюючи, що тільки праця є прямим і найкоротшим шляхом до свободи і культури. Російський робітник заробляє для себе не мізерний, злиденний харч, як це було раніше,— він заробляє собі державу. Він почуває, що поволі стає господарем своєї країни і вождем селянства по шляху до свободи. Він вчиться розуміти, що і весь світ — для трудящих, що

наука дає йому цей світ як матеріал, як сировину для вироблення корисних речей, він оволодіває силами природи для того, щоб полегшити важкість роботи людини. Незабаром він повинен буде зрозуміти, що праця створює не тільки матеріальні цінності, але щось значно більше: певність людини в силі свого розуму і в своєму покликанні перемогти своєю розумною волею все і всякий опір їй.

Російський робітник, пам'ятаючи заповіт свого вождя — Володимира Леніна, успішно вчиться правити своєю державою, — ось факт, значення якого не можна перебільшити.

Величезною заслугою Радянської влади слід визнати створення нею преси, яка вміло і широко знайомить населення Союзу з життям усього світу і нещадно викриває брехню і скверну цього життя.

Російський народ живе під невинним впливом на нього вільного і суворого слова правди про все, що твориться на землі: про жорстоку безсоромність, розгнудану волю командуючих класів, про те, як вони, вироджуючись, шаленіють і як на зміну їм виростає здорова воля до життя поневолених. Це — найголовніше, що треба знати, і радянська преса вміє вчити цього.

Проживши шість десятків років, почуваш себе трохи перенасиченим «негативними» якостями людини, і виникає потреба відзначати позитивні властивості її. Потреба ця не є результат втоми, ні; вона виникає тому, що розумієш, як багато сили потрібно сучасній руській людині для того, щоб перебороти в собі «ветхого Адама» — спадщину вікового минулого. Відомо і незаперечно, що капіталістичний лад всюди і взагалі не пристосований до виховання «хорошої» людини. І коли пригадаєш умови, в яких виховувалася руська людина, що має нині тридцять п'ять — сорок п'ять років, і яка в ці дні буде нове життя, — дивуєшся не тому, звичайно, що в ній збереглися деякі негативні якості, а тому, що вона не гірша від тієї, якою є, і — при цьому — стає все кращою. Я не схильний применшувати значення поганого, але не схильний і ставити людині вимоги, яких вона ще не в силі задовольнити. На мою думку, людина, про яку я кажу, більш ніж достатньо хороша такою, якою вона є.

Будівника сучасного російського життя я знаю з днів його юнацтва. Спочатку це був «битий хлопчик», пасинок жахливого російського життя, потім він пройшов через

революційне підпілля в тюрму, заслання, в каторгу, потім зробив найвеличнішу революцію, яка дійсно «потрясла світ» і потрясатиме його, доки не зруйнує. Потім він три роки вів переможну громадянську війну, а скінчивши її, взявся за надзвичайно важку справу відбудови зруйнованого господарства Росії, за справу, якої він не вчився так само, як не вчився бити на фронтах високовчених генералів. Нині він як адміністратор працює по 12 і 14 годин, живучи у важкій побутовій обстановці, не набагато краще від чорнороба, але виконуючи роботу, яка, не кажучи про її історичне значення, відзначається винятковою складністю.

Він не мав часу виховати в собі ті якості, якими вихвалялась і вихваляється рафінована російська інтелігенція, що так легко відскочила в табір його ворогів, показавши цим, що «якості» її — наприклад, соціалізм, гуманізм — були чисто словесними.

Не балакун, не «богошукач», а прекрасний, чесний працівник світу цього, він рішуче відкинув всю стародавню брехню і сміливо пішов своїм шляхом до свободи — єдиним шляхом, який веде просто до неї.

Колись, в епоху чорної реакції 1907—1910 років, я назвав його «богобудівником», вклавши в це слово той зміст, що людина сама в собі і на землі створює і втілює здатність творити чудеса справедливості, краси і всі інші чудеса, якими ідеалісти наділяють силу, що нібито існує поза людиною. Працею своєю людина переконується, що поза її розумом і волею немає ніяких чудесних сил, крім стихійних сил природи, якими вона повинна оволодіти для того, щоб вони, служачи її розуму і волі, полегшили її працю і життя. Вона вірить, що «існує тільки людина, все ж інше — її діяння і думка».

Це людина — людина, якої світ ще не бачив, і людина ця поставила перед собою грандіозне завдання виховати масу трудящих «за образом і подобою своєю»; завдання це вона розв'язує з відмінним успіхом. Кінець кінцем, вона — незаперечний доказ багатства творчих сил і талантів у трудовій масі.

Здавалося б, вона цілком гідна подиву і пошани всіх, для кого огидним є бридкий, цинічний хаос життя, і особливо заслуговує пошани колишніх «народолюбців», які так охоче, з таким смаком оплакували страждання «меншого брата».

Колишні народолобці зробили будівника нового життя мішенню, по якій невтомно стріляють брудом і наклепами. Порох для цієї безплідної забави їм постачає преса Союзу Рад, нещадно зображаючи і викриваючи зараженість своїх людей хворобами старого побуту. У газетах Союзу щодня друкуються чимало матеріалу, який змальовує побутове свинство. Це — справа поважна і необхідна. Але «свинство» — це найсмачніша їжа для людей, вже непридатних до життя. Публіцисти і фейлетоністи еміграції, змочуючи слиною зловтіхи, пережовують з маніакальним ласолубством це свинство і відригують свинство знов у життя. Тут, звичайно, діє природа і звичка. Це такі люди, яким для насолоди життям необхідно бачити його брудним, тільки при цій умові вони бачать себе біленькими. У дні реакції вони люблять цитувати віршик: «Чем ночь темней — тем звезды ярче», вважаючи, що зорі — це вони і є. Але вони — просто люди, забраковані історією, приречені на сумне життя в муках безсилої злоби. Кричать вони і плюються тільки тому, що більше їм нема чого робити. Але історія вже сказала їм своє владне:

«Цить!»

Не моя справа говорити про те, що інші скажуть краще за мене, — про грандіозну роботу, здійснену в Росії за минулі десять років.

Моя радість і гордість — нова руська людина, будівник нової держави.

До цієї маленької, але великої людини, розсіяної по всіх ведмежих кутках країни, по фабриках, селах, закинутих у степах і в сибірській тайзі, в горах Кавказу і тундрах Півночі, — до людини, іноді дуже самотньої, що працює серед людей, які ще насилу розуміють її, до працівника своєї держави, який скромно робить начебто незначну, але величезної історичної ваги справу, — до неї я звертаюся з моїм щирим привітом.

Товаришу! Знай і вір, що ти — найпотрібніша людина на землі. Роблячи свою маленьку справу, ти почав створювати справді новий світ.

Вчись і вчи!

Міцно тисну руку твою, товаришу!

ПРО ПРОЛЕТАРСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА

*Лист літгуртківцям профтехнічної школи
міста Покровська*

Дорогі товариші! Особисто мене не цікавлять суперечки критиків про те, «пролетарський» я письменник чи не «пролетарський». У масі ювілейних поздоровлень, які я одержую від робітників з усіх кінців Союзу, робітники одностайно називають мене «нашим», «пролетарським» і «товаришем». Голос робітників для мене, звичайно, більше важить, ніж голос критиків. Я дуже пишаюсь тим, що робітники мене вважають своєю людиною, своїм «товаришем»,— це щира моя гордість і велика честь для мене.

А термін «пролетарський», на мій погляд, уже не зовсім відповідає справжньому становищу трудової маси Союзу Рад.

«Пролетаріатом» називається, як ви знаєте, клас людей, які живуть з особистої праці і не мають інших засобів до існування. Але чи можна прикласти цю назву до робітників і селян Союзу Рад, до трудової маси, яка взяла в свої руки політичну владу в нашій країні і нині поступово оволодіває усім господарством, всіма скарбами країни? Питання це ви повинні розв'язати самі.

Ви запитуете: «За якими ознаками можна визначити справді пролетарського письменника?» Думаю, що таких ознак небагато. До них відноситься активна ненависть письменника до всього, що пригнічує людину зовні і зсередини, все, що заважає вільному розвитку і зростанню здібностей людини, нещадна ненависть до ледарів,

паразитів, пошляків, підлабузників і взагалі до негідників усіх форм і гатунків.

Повага письменника до людини як джерела творчої енергії, творця всіх речей, всіх чудес на землі, як борця проти стихійних сил природи і творця нової, «другої» природи, яка твориться працею людини, її наукою і технікою для того, щоб визволити її від марного витрачання її фізичних сил,— витрачання, неминуче безглузого і цинічного в умовах держави класової.

Поетизація письменником колективної праці, мета якої — створення нових форм життя, таких форм, які зовсім виключають владу людини над людиною і безглузду експлуатацію її сил.

Оцінка письменником жінки не тільки як джерела фізіологічної насолоди, а як вірного товариша і помічника у важкій справі життя.

Ставлення до дітей як до людей, перед якими всі ми відповідальні за все, що робимо.

Прагнення письменника всіляко підвищити активне відношення читачів до життя, виховати в них упевненість в їх силі, в їх здатності перемогти і в самих собі і поза собою все те, що заважає людям зрозуміти і відчути великий смисл життя, величезне значення і радість праці.

Ось у стислій формі мій погляд на письменника, який потрібний трудовому світові.

Ви знаєте, що в цьому світі робочих людей пробуджується воля до влади, що процес пробудження цієї волі розвивається по всій землі, не тільки в Європі, але і в Азії, Африці.

І ви, авангард робочої сили Союзу Рад, повинні знати, що для трудящої маси всієї нашої планети ви є взірцем і уроком, що до вас придивляються десятки мільйонів очей, прислухаються десятки мільйонів вух.

Історія поклала на вас, молодь, великий труд — бути проповідниками нового ставлення до людини, вчителями будівництва нового життя. Це зобов'язує вас дружно і наполегливо вчитися, перш за все вчитися. Чим більше знає людина, тим сильніша вона, це безперечно. А коли людина знає, яку величезну і величну мету поставила перед собою, вона стає ще дужчою.

Тоді для неї пошленькі «дрібниці життя», вся старенька погань його, весь його бруд і «пил віків»,— все те, що

створює ганебну психологію «міщанства», «дрібно-буржуазності»,— не існує, не може заразити письменника.

Він, письменник, не повинен підкоряти себе отруйному мотлохові «побутовщини», а упертіше боротися проти нього; не повинен скиглити і ойкати через те, що «дрібниці життя» турбують його, трохи заважають йому; він повинен знати, що потворності побуту заважають усім і скаргами не здолаєш їх; тільки смілива боротьба, тільки наполеглива і радісна праця долають всі потворності нашого життя.

Письменник мусить твердо знати і пам'ятати, що людина по натурі своїй не «негідник», а істота, зіпсована поганою організацією класової держави,— держави, що не може існувати не насилуючи людей, не викликаючи в них задрощів, пожадливості, злості, лінощів, огиди до підневільної і часто безглуздої праці, прагнення до легкої наживи, дешевеньких і поганеньких втіх, до розпусти, пияцтва і різних пакостей.

Ви, молодь, повинні знати і пам'ятати, що є люди, яким вигідно і необхідно твердити, що «негідництво» є «природженою», як вони кажуть, властивістю людини, що воно корениться в її зоологічних, тваринних інстинктах, прищеплене і прищеплюється «дияволом», що всі людські вчинки — «вираження одвічної боротьби диявола з богом за володіння душею людини».

В основі цієї проповіді приховане прагнення обмежити, убити волю людини до кращого життя, до свободи праці і творчості, прагнення виховати її рабом класової держави і суспільства; ця проповідь розглядає людину тільки як сирій матеріал, як руду, з якої можна робити сокири, ланцюги, багнети, утюги — взагалі знаряддя, інструменти.

Проповідники цього вчення теж «негідники», тобто люди, нездатні до чесного, активного, трудового життя, люди, які не можуть та й не хочуть уявити собі життя в інших формах, ніж ті, в які життя цинічно і принизливо для трудового народу вміщене. Учення про злі інстинкти, «природжені» чи нав'язані дияволом, дуже легко спростовується тим фактом, що так звані «дикуни» — негритянські племена Африки або наші сибірські племена — якути буряти, тунгуси — по суті, дуже добрі люди, як це доводять вчені етнографи.

Найкраще, до чого додумалися найсовісніші або найхитріші з цих проповідників,—«теорія еволюції», повільного, поступового розвитку форм соціального і державного життя.

Але совість і хитрість — майже одне й те саме. Ви вже знаєте, що «еволюція» капіталістичного суспільства привела до чотирирічної кривавої бойні, яка винищила десятки мільйонів найбільш здорових людей, втягнула в цю бойню робітників, спеціалістів, які повірили в рятівничість «еволюції», викликала неймовірне здичавіння «культурної» Європи, розплодила незліченну кількість шахраїв, що нажилися на крові, погрожує війною, ще більш запеклою.

Ви знаєте, нарешті, що проект загального роззброєння, запропонований Союзом Рад, відхилений культурними людьми, які вірять у рятівничість теорії еволюції.

Ви повинні зрозуміти і назавжди запам'ятати, що це мерзенне боягузтво Ліги Націй є не що інше, як остаточне банкрутство європейської культури і класового суспільства, що оголило справжню, антилюдську суть свою до кінця.

І, якщо ви хочете бути чесними людьми, ви повинні бути революціонерами.

ПРО МУЗИКУ ТОВСТИХ

Ніч.

А все-таки не випадає назвати нічним це дивовижне небо півдня Італії, це повітря, насичене блакитним світлом і запашним теплом ласкавої землі. Світло йде начебто не від сонця, відбитого золотом місяця, а від цієї невтомно родючої землі, працюваної і вправно обробленої руками людей. Світлом нечутно дихає сріблоковане листя олив, кам'яна кладка стін по схилах гір; ці стіни запобігають зсувам, утворюють по горах площини, на яких посіяно хліб, посаджено боби, картоплю і капусту, розбито виноградники й апельсинові та лимонні гаї. Скільки вкладено тут наполегливої розумної праці! Оранжеві і жовті плоди теж світяться крізь прозорий, сріблястий туман, надаючи землі дивної схожості з небом, що квітне зорями. Можна думати, що земля дбайливо прикрашена працівниками її заради великого свята, що вони, відпочивши в цю ніч, завтра, як тільки зійде сонце, «возрадуються и возвеселяться».

Зовсім непорушна тиша. Все на землі таке нерухоме, що здається вирізьбленим на ній рукою наймайстернішого художника, вилитим з бронзи і голубуватого срібла. Довершеність спокою і краси викликає урочисті думки про невечерпну силу праці людей,— праці, яка творить всі чудеса у нашому світі, вселяє впевненість у тому, що ця переможна сила примусить з часом і землю далекої Півночі працювати на людину дванадцять місяців на рік, видресирує її, як дресирують тварин. Радісно і — вже

«пропустіть мені слово!» — як кажуть французи, молитовно думаєш про великого чудотворця-людину, про прекрасне майбутнє, яке він готує дітям своїм.

У пам'яті зринають постаті і обличчя працівників науки: по Абіссіні ходить професор М. І. Вавилов, відшукуючи центри походження поживних злаків, дбаючи про те, щоб розплодити на своїй батьківщині такі з них, які не боялися б посухи; пригадується, як Д. М. Прянішников розповідав про поклади калійних солей у верхів'ї Ками, проходять перед очима всі, кого пощастило бачити: велика людина І. П. Павлов; Резерфорд в його лабораторії у Монреалі в 1906 році; один за одним постають десятки російських творців науки; пригадуються їх книги, і розкривається картина надзвичайно плідотворної, все більш активної діяльності наукових працівників світу. Ми живемо в епоху, коли віддаль від найбезумніших фантазій до цілком реальної дійсності скорочується з неймовірною швидкістю.

Недавно один з наших краєзнавців, товариш Андрій Бахарев з Козлова, нагадав мені листом про двох чудотворців — про Лютера Бербанка, американця-самоука, і про нашого геніального Івана Володимировича Мічуріна. Я дозволю собі опублікувати частину листа товариша Бахарєва, сподіваючись, що він не нарікатиме на мене за це.

«Лютер Бербанк відкрив, як відомо, ряд таємниць у міжвидовій гібридизації плодових рослин, в результаті чого дістав не тільки подиву гідні, але просто нечувані своєю продуктивністю, пристосовністю, смаковими якостями, неуразуваністю шкідниками і хворобами сорти рослин, чим збагатив весь материк Південної Америки. Досить вказати на його істивні «кактуси» без голок, на горіхи, твердокам'яна шкаралупа яких перетворена Бербанком у тонку, як листок, оболонку, щоб уявити собі цього велетня плідівництва.

У нас в СРСР, під містом Козловом, Тамбовської губернії, на пісному ґрунті річкового намулу, потопаючи в зелені дикорослих верб, тополь і кленів, розкинувся крихітний площею, але ще більш подиву гідний розсадник гібридизатора-орґінатора Івана Володимировича Мічуріна.

Лютер Бербанк працював для благодатного клімату субтропічної Каліфорнії, Мічурін — для суворого клімату середньої смуги Росії.

Лютер Бербанк створив багато нових сортів плодових рослин, які йдуть на споживання багатим, Мічурін створив понад 100 сортів плодових дерев, серед яких є груші, що досягають тільки «під різдво» (у підвалах, в ящиках) і зберігаються в найпримітивніших умовах до квітня.

Потім в суворій Тамбовщині у Мічуріна ростуть і прекрасно родять абрикоси, виноград (4 сорти), мигдаль, грецький горіх, шовковиця, ефіроолійна троянда, айва, рис, кенаф і т. д. і т. д., — все це для трудящих, все це для нашого села, для малодосвідченого з обмеженими знаннями селянина-садовода.

Лютер Бербанк пестив своїх вихованців, Мічурін виховував їх у спартанських умовах, з тим, щоб його сорт міг бути кинутий в які завгодно умови і дав би потрібний економічний ефект.

Лютер Бербанк, коли починав працювати, був бідний, але відколи став творцем, — мав пишні умови американської культури. Мічурін, — беручи до уваги сумні умови колишньої російської дійсності, — жив у бідності, на грані злиднів. За довге життя, повне боротьби, тривоги, невдач і розчарувань, поразок і перемог, Мічурін все ж створив те, що може збагатити не тільки середню смугу Росії, але й помірний пояс земної кулі. *Інакше кажучи, Мічурін переносить південь на північ.*

Лютер Бербанк і Іван Володимирович Мічурін — два протилежні полюси садівництва, але в образі їх багато спільного.

Обидва приступили до творчості в ранньому юнацтві, обидва були бідні, обидва великі мислителі, художники і винахідники. Обидва зробили величезні відкриття в галузі рослинництва.

Зокрема, *Мічуріну належить найграндіозніше відкриття в справі застосування у плідівництві таких методів, з допомогою яких в недалекому майбутньому, дуже можливо, людина створюватиме вже не тільки нові сорти, але й нові види плодових рослин, які повніше відповідатимуть потребам її життя і краще пристосовуватимуться до неминучих змін кліматичних умов.*

Роботи Мічуріна ще за 18 років до останньої війни були відомі в Північно-Американських Сполучених

Штатах, де культивувались його сорти, і славетний ботанік Вашингтонського с.-г. інституту проф. Мейер відвідував Мічуріна на протязі кількох років; в 1924 р. роботи Мічуріна дістали глибоке наукове обґрунтування в Німеччині. Мічурін є почесним членом Асоціації натуралістів при Головнауці Наркомосвіти і т. д., і т. д.

Мічурін — глибокий старик. Йому сімдесят два роки, але він ще творить, він продовжує ще зривати один за одним покрови з таємниць рослинного світу».

Тиша цієї ночі, допомагаючи розумові відпочити від різноманітних, хоч і дрібних прикростей робочого дня, немовби нашіптує серцю урочисту музику всесвітньої праці великих і маленьких людей, прекрасну пісню нової історії,— пісню, яку почав так сміливо трудовий народ моєї батьківщини.

Але раптом у чуйну тишу починає сухо стукати якийсь ідіотський молоточок — раз, два, три, десять, двадцять ударів, і слідом за ними, наче грудка бруду в найчистішу, прозору воду, падає дикий вереск, свист, гуркіт, виття, ревіння, тріск; вриваються нелюдські голоси, нагадуючи кінське ржання, чути хрокання мідної свині, крики ослів, любовне кумкання величезної жаби; весь цей образливий хаос несамовитих звуків підпорядкований ритмові ледве вловимому, і, послухавши ці зойки хвилину, дві, починаєш мимоволі уявляти, що це грає оркестр божевільних, які втратили розум на сексуальному ґрунті, а диригує ними якийсь чоловік-жеребець, розмахуючи величезним фалосом.

Це — радіо, одне з найбільших відкриттів науки, одна з таємниць, вирвана нею в удавано безмовної природи. Це — радіо в сусідньому готелі розважає світ товстих людей, світ хижаків, передаючи їм через повітря новий фокстрот у виконанні оркестру негрів. Це — музика для товстих. Під її ритм в усіх розкішних шинках «культурних» країн товсті люди, цинічно рухаючи стегнами, бруднять, симулюють акт запліднення чоловіком жінки.

Здавна великі поети всіх народів, всіх епох натхненно витрачали творчі сили свої на те, щоб облагородити цей акт, прикрасити його так, як це гідно людини, щоб не рівнялася в цьому людина з козлом, биком або кабаном. Створено сотні і тисячі прекрасних поем, які оспівують

любов. Це почуття відіграло роль збудника творчих сил чоловіка і жінки. Силою любові людина стала істотою незмірно більш соціальною, ніж найрозумніші з тварин. Поезія земного, здорового, активного романтизму у відношенні до стáтей мала величезне соціально-виховне значення.

«Любов і голод правлять світом»,— сказав Шіллер. В основі культури — любов, в основі цивілізації — голод.

Прийшов товстий хижак, паразит, який живе чужою працею, напівлюдина з лозунгом: «Після мене — хоч топ»,— прийшов і жирними ногами топче все, що створено з найтоншої нервової тканини великих художників, просвітителів трудового народу.

Йому, товстому, жінка не потрібна як друг і людина, вона для нього — лише забава, коли вона не така ж хижачка, як сам він. Не потрібна йому жінка і як мати, тому що хоч він і любить владу, але діти вже обтяжують його. Та й влада потрібна йому немовби лиш для фокстрота, а фокстрот став необхідний тому, що товстий — уже поганий самець. Любов для нього — розпуста і стає все більше розбещеністю уяви, а не шалом розпутної плоті, чим була раніше. У світі товстих епідемічно розростається «одностатева» любов. «Еволюція», яку переживають товсті, є виродження.

Це — еволюція від краси менуета і живої пристрасності вальса до цинізму фокстрота з судорогами чарльстона, від Моцарта і Бетховена до джаз-банда негрів, які, напевно, нишком сміються, дивлячись, як білі їх володарі еволюціонують до дикунів, від яких негри Америки пішли і йдуть все далі.

«Гине культура!» — кричать захисники влади товстих над робітничим світом. «Пролетаріат загрожує згубити культуру!» — кричать вони і брешуть, тому що не можуть не бачити, як весвітнє стадо товстих людей витоптує культуру, не можуть не розуміти, що пролетаріат — єдина сила, здатна врятувати культуру і поглибити і розширити її.

Нелюдський бас реве англійські слова, оглушує якась дика труба, нагадуючи крики розлюченого верблюда, гримить барабан, верещить поганенька дудочка, роздираючи вуха, крикає і гугняво гуде саксофон. Похитуючи жирними стегнами, шаркають і тупають тисячі, десятки тисяч жирних ніг.

Нарешті, музика для товстих завершується оглушливим гуркотом, наче з небес на землю кинули ящик з посудом. Знову ясна тиша, і думки повертаються додому, звідки сількор Василь Кучерявенко пише мені:

«Раніше в нашому хуторі Розсошинському на триста дворів була одна тільки школа, а тепер є три, кооперація, три червоних кутки, клуб, хата-читальня, бібліотека, партійний і комсомольський осередки, загін ЮП, гуртки: сільськогосподарський, сількорівський, є своя стінна газета, випусується багато журналів, газет, книжок. Увечері в клубі повно людей, починаючи від сивобородих стариків і кінчаючи червонострокатими піонерами. Селяни охоче купують позику, навіть маленькі учні й ті. У нас недавно вмерла сімдесятидвохрічна бабуся, яка ще за життя говорила: «Записалася б у комсомолки, та тільки біда, що стара. І чому це все так пізно стало». А перед смертю говорила, що ховати її по-радянському, з прапором. Ця бабуся за кілька верст регулярно відвідувала збори в сільраді, клуб, читальню і була, наче дівка.

Недавно американський журнал «Азія» написав про нас з приводу цього самого статтю з фотографіями».

Надзвичайно курйозна ця смішна бабуся. Певна річ, «одна бабуся культури не робить», але скільки знаю я таких—скажемо, забавних випадків «омолодження» древньої сільської людини, і всі вони говорять про одне: молодіє російський народ. Дуже добре працювати і жити в наш час.

[ПРОМОВА НА УРОЧИСТОМУ ЗАСІДАННІ ПЛЕНУМУ ТЫЛІСЬКОЇ РАДИ]

Товариші, мене сьогодні назвали щасливою людиною. Це правильно, перед вами справді щаслива людина — людина, в житті якої здійснились найкращі її мрії, найкращі її надії. Невиразні мрії, можливо, неясні надії, але це саме ті надії, ті мрії, якими я жив.

Коли б я був критиком і писав книгу про Максима Горького, я б сказав у ній, що та сила, яка зробила Горького тим, що він є, яким він стоїть перед вами, тим [письменником], якого ви так перебільшено шануєте, якого так любите, [полягає в тому, товариші], що він перший у російській літературі і, можливо, перший в житті ось так, особисто, зрозумів величезне значення праці,— праці, що створює все найцінніше, все прекрасне, все велике у цьому світі.

Тут було сказано також, що природа наділила мене якоюсь особливою властивістю. Я не думаю цього. Я думаю, що народився я таким точнісінько, як кожен з вас. Я гадаю, що це так. Я гадаю, що тої природи, в якій дуже багато краси, природи, якою ми захоплюємось, яку зображаємо словами, фарбами, в музиці, в культурі,— цієї природи в моїх мріях нема. Ця природа мучить нас то спекою, то холодом, то голодом, то повеннями, то землетрусами, то хворобами. Ви подумайте, скільки в цій природі верогів наших, найрізноманітніших її стихійних сил! Якщо ви вдумаєтесь у це, ви погодитесь зі мною. Адже хліб, який сіє селянин, він густо поростає паразитами,

наприклад, красивими волошками, які висмоктують соки, що повинні жити ячмінне зерно.

Я, товариші, як і ви всі, звичайно, захоплююсь цією природою, але для мене рідніша за цю природу та природа, яку я шаную і поважаю і, скажу навіть нині відкинутим словом,— свято шаную і поважаю. Це та природа, яку створено руками людини. Це та друга природа, яку ми, люди, творимо на землі проти першої природи.

Товариші, якимось чином я зрозумів це дуже рано і не з книжок. У свій час, років так до 23—24 або 25, я жив таким самим трудовим життям, як і всі робочі люди моєї епохи, мого покоління. Мені доводилось зазнавати те саме, що й вам, боротися з тими самими паразитами в природі, з тим самим голодом і холодом, і тоді ж мені здавалося, що в соціальній галузі теж існують паразити, як і в інших галузях.

Це я зрозумів раніше, ніж познайомився з ученням Маркса. Це взагалі усвідомлюється людиною раніше, ніж вона прочитає Маркса і інші подібні книги. Вона розуміє це інтуїтивно. Так інтуїтивно зрозумів це і я.

Товариші, те, що робить людина, набагато важливіше за все те, що робить природа, якій ми зобов'язані тільки тим, що вона народжує нас на світ,— так, вона нас народжує, а решта все від нас. Все, що ми робимо для наших вигод, всі матеріальні цінності, які допомагають нам жити, всі машини, які полегшують працю робітника,— все це робиться руками людини.

Це — праця людини, це наше творіння, це ми — творці другої природи.

І ось ми, творці другої природи, тепер, коли робітничий клас в Союзі Радянських Соціалістичних Республік узяв владу в свої руки, коли він узяв у свої руки знаряддя виробництва, стали цілковитими господарями країни.

Тепер робітничий клас, що вмів перемогти так багато, поза всяким сумнівом, безперечно зуміє побудувати те ідеальне, справедливе, красиве життя, яке він давним-давно заслужив, на яке він має право. Він це заслужив ціною загибелі старшого покоління.

Ось, товариші, ті думи, той настрій, та сила, які тримали мене на ногах. Тримали, тримають і триматимуть до кінця моїх днів.

Я кажу, товариші, що зовсім не важливий той факт, що Олексій Пешков став внаслідок якихось особливих

причин Максимом Горьким. Це не важливо. Важлива, товариші, сама воля людини, спрямована до мети.

Важливе бажання бути тим, чим хоче стати людина, вільно робити те, що хоче вона. Саме ці умови нам дані.

Я наполегливо повторюю ще раз, що не народився з якимись особливими здібностями. Я кажу щиро і кажу це не вперше. У середовищі вашому, в особі вашій є багато людей з набагато тяжчим минулим, ніж моє. У середовищі тих людей, які будують зараз нове культурне життя в Союзі Радянських Республік, таких людей дуже багато, їх уже тисячі, їх уже десятки і сотні тисяч. Це стара гвардія більшовиків, яка підняла цей найбільший бунт, що його будь-коли знав світ. Ці люди не гірші за мене, вони не народилися, на мою думку, з якимись особливими здібностями, даними їм від природи, але вони набули їх у роботі.

Товариші, дуже важливо засвоїти цю думку. Людина може зробити для себе все, що захоче, якщо вона справді тільки захоче, якщо вся воля її спрямована до цієї мети. Тоді вона зможе, вона зробить, вона перемаже.

У вас, товариші, зовсім інші умови, ніж ті, в яких жили люди мого покоління. Вами взяті основні сили, ви розірвали важкі ланцюги політичного і економічного рабства. Ви вже вільні люди. Вам легко зараз, товариші,— і на вас лежить прямий обов'язок, що водночас є вашим правом,— продовжувати робити те, що ви робите. Продовжуйте робити це дружно, сміливо, не розкидайтесь, далі від старого, цього маленького, такого злого, що прагне до душевного благополуччя.

Минув, товариші, той час, коли одиниці могли бути протиставлені масам. Минуло це і на Заході, і коли це тримається ще на Заході, то, по суті, воно йде на спад.

Руйнується старий світ, і руйнується він скрізь, у всіх галузях. У західній буржуазії залишилася в руках тільки робоча сила, яку вона може експлуатувати. Але ви добре знаєте, що пролетаріат Заходу це ж не той пролетаріат, що ви, а втім він прислухається до того, що ви робите, і те, що ви робите, він буде, він мусить, він повинен робити так, як це диктує йому історія, а історія — це така сила, проти якої нічого не скажеш.

Мені хочеться, товариші, в цих, може, незграбних словах передати вам хоча б частку тієї сили, тієї енергії, якими ви, саме ви, наснажуєте мене на протязі тих двох

місяців, що я вже з вами. Ось за весь цей шлях від Москви до Ерівані і назад я живу вашою енергією, і ви це повинні знати, повинні на це зважати. Ви повинні розуміти, що ви творите нових людей, ви самі ті люди, що створюють ту атмосферу, яка збуджує і волю до життя, і радість життя, бажання працювати. Це створює якийсь святковий настрій, втілює в життя наші мрії. В ці великі дні ви творите велику справу, і ваша робота має величезне значення не тільки для нас, але й для всього світу. Від Арарату до Мурману і від Сходу до Ленінграда, на цій ниві, на цьому величезному просторі зараз народився новий народ. Цей новий народ, ця велика сила — ви. Усе, що зараз твориться,— твориться вами. Мета ваша ясна. На вас дивиться весь світ, до вас прислухаються, у вас вчаться.

Ви перемогли, і ви кличете до перемог усіх трудящих світу.

Ось, товариші, що ви таке! Ось, товариші, ваша мета, ось те прекрасне життя, яке ви маєте перед собою!

Я можу, товариші, тільки поздоровити вас із тим, що ви такі, як є, і покаржитися вам на вас за те, що ви один одного мало цінуєте і мало цінуєте самих себе.

Я від щирого серця бажаю вам, товариші, переглянути ваше ставлення один до одного, жити дружніше, уважно вдумуватись у роботу кожного з вас, глибше її цінити, пам'ятати кожную мить, що ви творите велику, величезну справу, якої ще ніхто не робив. Викидайте з вашого життя все те, що заважає вам будувати нове, щасливе, радісне життя.

Історія з вами, товариші! Історія за вас, бо ви її творці.

Ось що, товариші, я хотів вам сказати.

Будьте бадьорі, будьте щасливі і здорові і вірте один одному більше, ніж ви вірили досі!

ЛІТЕРАТУРНА ТВОРЧІСТЬ НАРОДІВ СРСР

Державне видавництво розпочинає випуск альманахів художньої літератури, яка росте і розвивається в усіх союзних республіках, являючись красномовним і переконливим свідченням про їх культурне зростання.

Необхідність такого видання цілком ясна: мистецтво слова — художня література — сприяє взаємному розумінню людьми один одного; робітники і селяни Союзу Соціалістичних Рад повинні добре знати своїх сусідів іншої мови, до цього їх зобов'язує єдність мети: створення нових форм державного життя. Чим краще будуть знати психіку — «душу» — один одного люди різних племен, тим одностайнішим, швидшим, успішнішим буде їх рух до наміченої великої мети.

Час, коли нелюдське капіталістичне суспільство, очолюване бездарною і цинічною династією Романових, пригноблювало племена і національності, що входили до складу імперії, — цей час минув і не вернеться. Проте ще можна думати, що огидна «внутрішня політика» російських титулованих міщан-імперіалістів залишила в серцях людей тяжку згадку про національний гніт і криваве цькування іноплеменних — «іногородців», — згадку про той мерзенний спосіб зміцнення влади паразитів, який виражається словами: «поділяючи — владарюй!» і який однаково бажаний, однаково необхідний для всіх капіталістичних держав. Цькування «іногородців» — це особливо ганебні сторінки російської історії XIX століття і початку XX. Ро-

сійська самодержавна влада вмiла майстерно використувати розумову слiпоту народних мас i те роздратування, яке викликали в масах злиднi, безправ'я, свавiлля полiцiї, повчання «войовничої церкви» та iншi умови виховання народу в дуsi «православ'я, самодержавства, нацiоналiзму».

Для робiтничо-селянської влади немає i не може бути нi «еллiна, нi iудея», для неї немає «iнородцiв», є лише трудовий народ — єдина сила, достойна володiти всiєю повнотою влади, єдина сила, яка органiчно не здатна застосувати свою владу на шкоду iноплеминным трудящим масам. Вона ставить перед собою велику мету об'єднання всього трудового свiту в одну дружну робiтничу сiм'ю. Тiльки ця сила спроможна здiйснити мрiю кращих людей усiх племен i народiв — полiтичну рiвнiсть, економiчну справедливiсть i свободу дiяльностi «духу» — думки.

Процес об'єднання всiх рiзноплеминних робiтникiв початий i розвивається на фабриках, заводах, на полях i всюди, у всiх галузях працi. Але цей процес пiде швидше, успiшнiше, якщо художнє слово, вiдображаючи «дух» народу — побутовi i нацiональнi особливостi племен, покликанi до життя багатовiковою, тяжкою iсторiєю, — покаже нам один одного «зсередини» на весь зрiст. У наш час всебiчного, критичного перегляду всiєї «старовини», час боротьби з нав'язаною нам i мимоволi прийнятою нами спадщиною «старого свiту», художня лiтература набуває особливо глибокого, соцiально-виховного значення. Добре знати один одного тепер нам необхідно бiльше нiж будь-коли, тому що, повторимо, усi ми йдемо до однiєї мети, покликанi робити одну i ту ж справу.

Та обставина, що видання альманахiв буде сконцентроване в Держвидавi РРФСР, пiдказує доцiльнiсть створення при Держвидавах республiк Союзу редакцiйних груп з залученням письменницьких органiзацiй, якi, вибираючи найбільш художньо цiннi твори нацiональної поезiї та прози, надсилали б рукописи на адресу Держвидаву РРФСР для альманахiв художньої лiтератури СРСР. Треба сподiватися, що пропозицiя його буде прийнята i що рукописи будуть надходити негайно. Питання про переклади росiйською мовою вирiшується на мiсцях. У тих випадках, якщо на мiсцi не знайдеться досить умiлого перекладача, рукописи можна надсилати в оригiналах i переклади будуть органiзованi в Москвi.

Альманахи «Литература народів і племен Союзу СРСР», об'єднуючи вже існуючі альманахи «Страна Советов», «Тайга і тундра», ставлять метою своєю дати читачеві ширшу і повнішу картину іноплемінної творчості, ніж та картина, яку дають названі два видання кожне зокрема і взяті разом. Доцільність цього заходу знайшла своє підтвердження в прийнятих цими днями постановках ВЦВК і ЦВК СРСР.

Організатори нових альманахів чекають, що, зустрічаючи в одній книзі твори народів Сходу й Півночі, російський читач виразніше побачить різноманітність творчості друзів, які живуть поряд з ним, виразніше побачить подібність і відмінність між ними, а також між ними і собою.

З другого боку, і для читачів, які розмовляють і пишуть на різних мовах, легше буде ознайомитися з творчістю один одного в перекладах російською мовою, а це повинно прискорити взаємне розуміння єдності інтересів, єдності шляхів до мети, поставленої перед нами історією і нашою волею. Знання про людину повинно збуджувати пошану до людини і трудів її.

Закінчуємо це звернення впевненістю, що соціальна, громадська важливість нашого починання буде зрозуміла, схвалена і викличе одностайний відгук.

ПРО ТЕ, ЯК Я ВЧИВСЯ ПИСАТИ

Товариші!

У всіх містах, де вдалося мені поговорити з вами, багато хто з вас запитував усно й записками: як я навчився писати? Запитували мене про це листами з усіх кінців СРСР робсількори, військкори і взагалі починаюча літературну роботу молодь. Багато хто пропонував мені «написати книжку про те, як треба писати художні оповідання», «виробити теорію літератури», «видати підручник літератури». Такий підручник я не можу, не зумію зробити, та й до того ж такі підручники — хоча й не дуже хороші, але все ж таки корисні — уже є.

Для тих, хто починає писати, знання історії літератури необхідне, для цього корисна книга В. Келтуяла «История литературы», видана Госиздатом; у ній добре зображений процес розвитку усної — «народної» — творчості і писаної — «літературної». В кожному ділі треба знати історію його розвитку. Якби робітники кожної галузі виробництва, а ще краще — кожної фабрики, знали, як вона виникла, як поступово розвивалася, удосконалювала виробництво, — робітники працювали б краще, ніж вони працюють, з більш глибоким розумінням культурно-історичного значення їх праці, з більшим захопленням.

Треба знати також історію іноземної літератури, тому що літературна творчість, в суті своїй, однакова в усіх країнах, у всіх народів. Тут справа не тільки в формальному, зовнішньому зв'язку, не в тому, що Пушкін дав Го-

голю тему книги «Мертві душі», а сам Пушкін взяв цю тему, мабуть, у англійського письменника Стерна, з книги «Сентиментальна подорож»; не має ваги і тематична єдність «Мертвих душ» з «Записками Піквікського клубу» Діккенса,— важливо переконатися в тому, що віддавна, всюди плелася й всюди плететься сіть «для вловлення людської душі», що завжди, всюди були, скрізь є люди, які ставили і ставлять за мету роботи своєї звільнити людину від марновірства, забобонів, упереджень. Важно знати, що всюди хотіли й хочуть заспокоїти людину в приємних їй дурницях і скрізь, завжди були і є бунтарі, що прагнули, прагнуть зняти повстання проти брудної й підлої дійсності. І дуже важно знати, що, кінець кінцем, бунтарі, вказуючи людям шлях вперед, штовхаючи їх на цей шлях, все-таки переборюють роботу проповідників заспокоєння та примирення з мерзотами дійсності, створеної класовою державою, буржуазним суспільством, яке заразило й заражає трудовий народ найпідлішими пороками зажерливості, заздрості, лінощів, огиди до праці.

Історія людської праці й творчості далеко цікавіша й значніша, ніж історія людини,— людина вмирає, не проживши й сотні років, а діло її живе віки. Казкові успіхи науки, швидкість її зростання пояснюються саме тим, що вчений знає історію розвитку своєї спеціальності. Між наукою й художньою літературою є багато спільного: і там і тут основну роль відіграють спостереження, порівняння, вивчення; художнику, так само як вченому, конче потрібно мати уяву й догадку — «інтуїцію».

Уява, догадка доповнюють ще не знайдені ланки в ланцюгу фактів, дозволяючи вченому створювати «гіпотези» і теорії, що спрямовують більш або менш безпомилково й успішно шукання розуму, який вивчає сили і явища природи і, поступово підкоряючи їх розуму й волі людини, створює культуру, що є наша, нашою волею, нашим розумом створювана «друга природа».

Це найкраще підтверджується двома фактами: знаменитий хімік Дмитро Менделєєв створив на основі вивчення всім відомих елементів — заліза, свинцю, сірки, ртуті і т. ін. — «Періодичну систему елементів», яка доводила, що в природі повинно існувати безліч інших елементів, ніким ще не знайдених, не відкритих; він указав і ознаки — питому вагу — кожного з цих елементів, нікому не відомих.

Тепер усі вони відкриті, а крім них, методом Менделєєва, знайдені і ще деякі, існування яких і він не передбачав.

Другий факт: Гонорій Бальзак, один з найбільших художників, француз, романіст, спостерігаючи психологію людей, вказав в одному з своїх романів, що в організмі людини напевно діють якісь міцні, невідомі науці соки, якими й пояснюються різні психофізичні властивості організму. Минуло кілька десятків років, наука відкрила в організмі людини кілька невідомих раніш залоз, що виробляють ці соки — «гормони» — і створила надзвичайно важливе вчення про «внутрішню секрецію». Таких збігів між творчою роботою вчених і видатних літераторів — немало. Ломоносов, Гете були одночасно поетами і вченими, так само як романіст Стріндберг, — він перший в своєму романі «Капітан Коль» заговорив про можливість добувати азот з повітря.

Мистецтво словесної творчості, мистецтво створення характерів і «типів» вимагає уяви, догадки, «видумки». Описавши одного знайомого йому крамаря, чиновника, робітника, літератор зробить більш або менш вдалу фотографію саме однієї людини, але це буде лише фотографія, позбавлена соціально-виховного значення, і вона майже нічого не дасть для розширення, поглиблення нашого знання про людину, про життя.

Але якщо письменник зуміє абстрагувати від кожного з двадцяти—п'ятдесяти, з сотні крамарів, чиновників, робітників найбільш характерні класові риси, звички, смаки, жести, вірування, хід мови і т. д., — абстрагувати і об'єднати їх в одному крамареві, чиновнику, робітникові, цим прийомом письменник створить «тип», — це буде мистецтво. Широчінь спостережень, багатство життєвого досвіду часто озброюють художника силою, яка переборює його особисте ставлення до фактів, його суб'єктивізм. Бальзак суб'єктивно був прихильником буржуазного ладу, але в своїх романах він змалював пошлість і підлоту міщанства з разючою, безпощадною ясністю. Є багато прикладів, коли художник стає об'єктивним істориком свого класу, своєї епохи. В цих випадках значення роботи художника рівноцінне з роботою вченого-природознавця, який досліджує умови існування й живлення тварин, причини розмноження й вимирання, зображає картини їх запеклої боротьби за життя.

У боротьбі за життя інстинкт самозахисту розвинув у

людині дві могутні творчі сили: пізнання й уяву. Пізнання — це здатність спостерігати, порівнювати, вивчати явища природи і факти соціального життя, коротше кажучи: пізнання є мислення. Уява теж, у суті своїй, мислення про світ, але мислення переважно образами, «художнє»; можна сказати, що уява — це здатність надавати стихійним явищам природи і речам людські якості, почування, навіть наміри.

Ми читаємо й чуємо: «вітер плаче», «стогне», «задумливо світить місяць», «річка нашіптувала стародавні билини», «ліс насупився», «хвиля хотіла зсунути камінь, він зморщувався під її ударами, але не поступався їй», «стілець крикнув, наче селезень», «чобіт не хотів налазити на ногу», «шибки запітніли», — хоч у скла нема потових залоз.

Усе це робить явища природи начебто більш зрозумілими для нас і називається «антропоморфізмом», від грецьких слів: *άνθρωπος* — людина і *μορφή* — форма, образ. Тут ми помічаємо, що людина надає всьому, що бачить, свої людські якості, — уявляє, вносить їх усюди — в усі явища природи, в усі створені його працею, його розумом речі. Є люди, яким здається, що антропоморфізм недоречний і навіть шкідливий в мистецтві словесному, а проте ці люди самі говорять: «мороз щипав вуха», «сонце посміхалось», «настав травень», вони не можуть не говорити: «дощ іде», хоча дощ не має ніг, «погода підла», хоч явища природи не підлягають нашим моральним оцінкам.

Один із старогрецьких філософів — Ксенофан — твердив, що коли б тварини мали здібність уяви, то леви уявляли б собі бога величезним і непереможним левом, пацюки — пацюком і т. д. Напевно, комариний бог був би комаром, а бог туберкульозної бацили — бацилою. Людина уявила бога свого всевідаючим, всесильним, всетворящим, тобто наділила його кращими своїми прагненнями. Бог — тільки людська «видумка», викликана «виснажливо вбогим життям» і невизначним прагненням людини зробити своєю силою життя більш багатим, легким, справедливим, красивим. Бог піднесений людьми над життям, бо кращим людським якостям і бажанням, що зародилися в процесі їх праці, не було місця в дійсності, де точиться тяжка боротьба за шматок хліба.

Ми бачимо, що коли передові люди робітничого класу усвідомили, як треба перебудувати життя для того, щоб

їхне краще дістало свободу розвитку, — бог став непотрібним їм як видумка вже пережита. Зникла необхідність заховувати своє хороше в бога, бо зрозуміло, яким шляхом втілити це хороше в живу, земну дійсність.

Бог створений так само, як створюються літературні «типи», за законами абстракції й конкретизації. «Абстрагуються» — виділяються — характерні подвиги багатьох героїв, потім ці риси «конкретизуються» — узагальнюються у вигляді одного героя, скажімо — Геркулеса або рязанського мужика Іллі Муромця; виділяються риси найбільш природні в кожному купцеві, дворянинові, мужикові, і узагальнюються в особі одного купця, дворянина, мужика, таким чином здобуваємо «літературний тип». Цим прийомом створено типи Фауста, Гамлета, дон-Кіхота, і так само Лев Толстой написав лагідного, «богом убитого» Платона Каратаєва, Достоевський — різних Карамазових і Свидригайлових, Гончаров — Обломова і т. д.

Таких людей, як перелічені, в житті не було; були й є подібні їм, далеко дрібніші, менш цільні, і от з них, дрібних, як башти чи дзвіниці з цегли, художники слова додумали, «вимислили» узагальнюючі «типи» людей — типи, що мають імена. Всякого брехуна ми вже називаємо — Хлестаков, підлабузника — Молчалін, лицеміра — Тартюф, ревнивця — Отелло і т. д.

Основними «течіями» або напрямками в літературі вважаються два: романтизм і реалізм. Реалізмом іменується правдиве, неприкрашене зображення людей та умов їхнього життя. Формул романтизму дано кілька, але точної, цілком вичерпної формули, з якою погодилися б усі історики літератури, поки ще нема, вона не вироблена. У романтизмі необхідно розрізнити теж два, різко відмінні напрямки: пасивний романтизм, — він намагається або примирити людину з дійсністю, прикрашуючи її, або ж відвернути від дійсності до безплідного заглиблення в свій внутрішній світ, до думок про «фатальні загадки життя», про любов, про смерть, — до загадок, яких не розв'язати шляхом «умоглядності», споглядання, а можна розв'язати тільки наукою. Активний романтизм прагне підсилити волю людини до життя, викликати в неї бунт проти дійсності, проти всякого пригнічення її.

Але відносно таких письменників-класиків, як Бальзак, Тургенєв, Толстой, Гоголь, Лесков, Чехов, важко сказати з достатньою точністю — хто вони, романтики чи реалісти?

лісти? У видатних художниках реалізм і романтизм завжди неначе з'єднані. Бальзак — реаліст, але він писав і такі романи, як «Шагренєва шкіра» — твір дуже далекий від реалізму. Тургенєв також писав твори в романтичному дусі, так само, як і всі інші найвидатніші наші письменники, від Гоголя до Чехова і Буніна. Це злиття романтизму й реалізму особливо характерне для нашої великої літератури, воно й надає їй тієї оригінальності, тієї сили, яка чимдалі помітніше й глибше впливає на літературу всього світу.

Взаємне відношення реалізму й романтизму буде для вас, товариші, ясніше, коли ви спините увагу вашу на питанні: «Чому виникає бажання писати?» На це питання є дві відповіді, одну з них дає моя кореспондентка, дочка робітника, дівчина п'ятнадцяти років. Вона каже в листі своєму:

Мені 15 років, але в такій ранній молодості в мені з'явився письменницький талант, причиною якого було томливо вбоге життя.

Було б, звичайно, правильніше, коли б вона сказала не «письменницький талант», а — бажання писати, для того, щоб прикрасити своєю «видумкою», збагатити нею «томливо вбоге життя». Тут виникає питання: про що ж можна писати, живучи «вбогим життям»?

На нього відповідають народності Поволжя, Приуралля, Сибіру. Багато з них ще вчора не мали письменності, але вже за десятки років до наших днів вони збагачували і прикрашали своє «томливо вбоге життя» в глухих лісах, на болотах, в пустинних степах Сходу й тундрах Півночі піснями, казками, легендами про героїв, вигадками про богів; вигадки ці іменуються «релігійною творчістю», проте в суті своїй вони теж художня творчість.

Якби у моєї п'ятнадцятирічної кореспондентки справді появився б талант, — чого я, зрозуміло, від усієї душі бажаю, — вона, мабуть, писала б так звані «романтичні» твори, намагалась би збагатити «томливо вбоге життя» красивими видумками, змалювала б людей кращими, ніж вони є. Гоголь написав «Про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем», «Старосвітських поміщиків», «Мертві душі», він же написав і «Тараса Бульбу». У перших трьох творах він змалював людей з «мертвими душами» і це — моторошна правда;

такі люди жили й живуть ще до цього дня; змальовуючи їх, Гоголь писав як «реаліст».

У повісті «Тарас Бульба» він змалював запорожців бо-голюбними рицарями й силачами, які піднімають ворога на списі, хоч ратище списа не може витримати п'ятипудо-вої ваги, переломиться. Взагалі таких запорожців не було, і розповідь Гоголя про них — красива неправда. Тут, як у всіх оповіданнях «Рудого Панька» і в багатьох інших, Гоголь — романтик і, певно, тому романтик, що стомився спостерігати «томливо вбоге» життя «мертвих душ».

Товариш Будьонний огудив «Конармію» Бабеля, — мені здається, що це зроблено надаремно: сам товариш Будьонний любить зовнішньо прикрашувати не тільки своїх бійців, але і коней. Бабель прикрасив бійців його зсередини і, на мій погляд, краще, правдивіше, ніж Гоголь запо-рожців.

Людина все ще багато в чому звір, але разом з тим вона — культурно — все ще підліток, і прикрасити її, похвалити — дуже корисно: це підносить її повагу до себе, це сприяє розвитку в ній довіри до своїх творчих сил. До того ж похвалити людину є за що — все добре, суспільно цінне твориться її силою, її волею.

Чи значить, що тим, що сказано вище, я утверджую необхідність романтизму в літературі? Так, захищаю, але при умові дуже істотного доповнення до «романтизму».

Другий кореспондент мій, сімнадцяти років, робітник, кричить мені: «У мене так багато вражень, що не писати я не можу».

В цьому випадку прагнення писати пояснюється вже не «вбогістю життя», а багатством його, перевантаженістю вражень, внутрішнім потягом розповіді про них. Переважна більшість моїх молодих кореспондентів хочуть писати саме тому, що вони багаті враженнями буття, «не можуть мовчати» про те, що вони бачили, пережили. З них виробиться, мабуть, немало «реалістів», але я гадаю, що в їх реалізмі будуть і деякі ознаки романтизму, неминучого й законного в епоху здорового духовного піднесення, а ми переживаємо саме таке піднесення.

Отже, на питання: чому я став писати? — відповідаю: по силі тиснення на мене «томливо вбогого життя» і тому, що в мене було так багато вражень, що «не писати я не міг». Перша причина примусила мене спробувати внести

в «убоге» життя такі вимисли, «видумки», як «Казка про сокола і вужа», «Легенда про палаюче серце», «Буревісник», а через другу причину я став писати оповідання «реалістичного» характеру — «Двадцять шість і одна», «Подружжя Орлових», «Бешкетник».

З питань про наш «романтизм» потрібно знати ще таке. До Чехова — оповідання «Мужики», «В яру» — і Буніна — «Село», всі його оповідання про селян — дворянська наша література любила й чудово вміла зображати селянина людиною лагідною, терплячою, закоханою в якусь надземну «Христову правду», якій нема місця в дійсності, але про яку все життя мріють мужики, подібні до Калинича Тургенева з оповідання «Хорь і Калинич» і Платона Каратаєва з «Війни і миру» Толстого. Таким лагідним і терплячим мрійником про «божу правду» почали змальовувати селянина років за двадцять до скасування кріпацтва, хоч у той час кріпацьке село вже щедро висувало з свого темного середовища талановитих організаторів промисловості: Кокорєвих, Губоніних, Морозових, Колчиних, Журавльових і т. д. Разом з цим процесом дедалі частіше в журналістиці згадувалась колосальна легендарна фігура вихідця «з мужиків» — Ломоносова, поета й одного з найвидатніших учених.

Фабриканти, суднобудівники, торговці, ще вчора безправні, сміливо займали в житті місце поруч з дворянством і, подібно до староримських рабів-«вільновідпущеників», сідали за один стіл із своїми владиками. Селянська маса, висуваючи таких людей, немов демонструвала цим силу й талановитість, приховану в ній, масі. Але дворянська література наче не бачила, не відчувала цього і не зображувала героєм епохи вольову, жадібну до життя, реальну людину — будівника, користолюбця, «хазяїна», продовжуючи любовно змальовувати лагідного раба, сумлінного Полікушку. У 1852 році Лев Толстой пише дуже сумний нарис «Ранок поміщика», чудово розповідаючи про те, як раби не вірять доброму, ліберальному владіці. З 1862 року Толстой починає виховувати селянських дітей, заперечувати «прогрес» і науку, переконує: вчиться добре жити у мужика, а з сімдесятих років пише оповідання для «народу», зображаючи в них христолюбних романтизованих мужиків, вчить, що найправедніше і найблаженніше життя — на селі, найсвятіша праця — мужицька праця «на землі». А потім, в оповіданні «Чи

багато людині землі потрібно», він говорить, що землі треба людині всього три аршини, тільки на могилу.

Життя вже створювало з найлагідніших христіянолюбців будівників нових форм економічного життя, талановитих крупних і дрібних «буржуа», хижаків Разуваєвих і Колупаєвих, змальованих Салтиковим-Щедріним і Глібом Успенським, а поруч з хижакими — і бунтарів, революціонерів. Та всі ці люди не помічалися літературою дворян. Гончаров у романі «Обломов», — одному з найкращих романів нашої літератури, — протипоставив російському зледащілому до слабоумства барину — німця, а не одного з «колишніх» російських мужиків, серед яких він, Гончаров, жив і які вже починали командувати економічним життям країни. Якщо письменники-дворяни змальовували революціонера, так це був або чужоземець-болгарин або бунтівник на словах — Рудін. Вольова, активна російська людина, як герой епохи, залишалася осторонь від літератури, десь «за межами поля зору» літераторів, хоч вона заявляла про себе досить гучно — бомбами. Можна навести дуже багато доказів того, що активний, той, що закликає до життя, до діяння романтизм був чужим російській дворянській літературі. Шіллера вона не змогла створити і замість «Розбійників» чудово зображала «Мертві душі», «Живий труп», «Мертві доми», «Живі моці», «Три смерті» і ще безліч смертей. «Злочин і покарання» Достоевським написано начебто також у противагу «Розбійникам» Шіллера, а «Біси» Достоевського — найталановитіша і найзліша з усіх незліченних спроб опорочити революційний рух сімдесятих років.

Літературі різночинців-інтелігентів активний соціально-революційний романтизм теж був чужий. Різночинець був занадто захоплений своєю особистою долею, шуканням своєї ролі в драмі життя. Різночинець жив «між молотом і ковадлом», молот — самодержавство, ковадло — «народ».

Повісті Слепцова «Тяжкий час» і Осиповича-Новодворського «Записки ні пави, ні ворони» — дуже правдиві, сильні твори — малюють трагічне становище розумних людей, які не мають міцної опори в житті і живуть «ні павами, ні воронами», або ж стають благополучними міщанами, як про це розповів Кушцевський і надзвичайно та-

лановитий, розумний, недостатньо цінимий Помяловський у своїх повістях «Молотов» і «Міщанське щастя». До речі, обидві його повісті дуже сучасні і вельми корисні для наших днів, коли оживаючий міщанин досить успішно починає будувати для себе дешевеньке благополуччя в країні, де робітничий клас заплатив потоками крові своєї за своє право будувати соціалістичну культуру.

Так звані письменники-народники — Златовратський, Засодимський, Вологдін, Левітов, Нефедов, Бажин, Микола Успенський, Ертель, почасти Станюкович, Каронін-Петропавловський і багато інших — старанно і в тон дворянській літературі займались ідеалізацією села, селянина, який уявлявся народним соціалістом по натурі, таким, що не знає іншої правди, крім правди «общини», «миру» — колективу. Першим, хто прищепив такий погляд на селянство, був блискуче талановитий барин О. І. Герцен, його проповідь продовжував М. К. Михайловський, винахідник двох правд: «правди-істини» і «правди-справедливості». Вплив цієї групи літераторів на «суспільство» був неміцним і короткочасним, їх «романтизм» відрізнявся від романтизму дворян тільки малою талановитістю, їхні мрії — мужички Минаї, Митяї — погані копії з портретів Полікушки, Калинича, Каратаєва та інших преподобних мужичків.

Приєднуючись до цієї групи, але будши більш зіркими соціально і талановитішими від усіх, навіть разом взятих, народників, працювали два дуже видатних літератори: Д. Н. Мамін-Сибіряк і Гліб Успенський. Вони перші відчули і відзначили суперечність села й міста, робітника й селянина. Особливо ясно було це Успенському, автору двох чудових книг: «Звичай Розтерієвої вулиці» і «Влада землі». Соціальна цінність цих книг не втрачена й для наших днів, та й взагалі оповідання Успенського не втратили свого виховавчого значення; літературна молодь може добре повчитися у цього письменника вмінню спостерігати й широчині знання дійсності.

Виразником різко негативного ставлення до ідеалізації села є А. П. Чехов в його згаданих оповіданнях «Мужики», «В яру» і в оповіданні «Нова дача», а особливо різко це ставлення виявлено І. Буніним у повісті «Село» і в усіх його оповіданнях про селянство. Надзвичайно характерний той факт, що так само нещадно зображають село письменники-селяни Семен Под'ячев і Іван Вольнов,

дуже талановитий, все помітніше зростаючий письменник. Теми — життя села, психіка селянина — живі теми наших днів, надзвичайно важливі, це початкуючі літератори мусять добре зрозуміти.

З усього сказаного досить ясно виходить, що в нашій літературі не було й нема ще «романтизму» як проповіді активного ставлення до дійсності, як проповіді праці й виховання волі до життя, як пафосу будівництва нових його форм і як ненависті до старого світу, злої спадщини якого ми збуваємось з таким зусиллям і так болісно. А проповідь ця конче потрібна, якщо ми дійсно не хочемо повернутися до міщанства, і далі — через міщанство — до відродження класової держави, до експлуатації селян і робітників паразитами і хижакками. Саме такого «відродження» чекають, про нього мріють всі вороги Союзу Рад, саме ради того, щоб спонукати робітничий клас до відновлення старої класової держави, вони економічно блокують Союз. Літератор-робітник повинен ясно розуміти, що суперечність між робітничим класом і буржуазією — непримиренна, що розв'яже її тільки повна перемога або ж загибель. От з цієї трагічної суперечності, з важкості завдань, які владно покладені історією на робітничий клас, і мусить виникнути той активний «романтизм», той пафос творчості, та відвага волі й розуму й усі ті революційні якості, якими багатий російський робітник-революціонер.

Звичайно, мені відомо, що шлях до свободи дуже важкий і не настав ще час усе життя спокійно пити чай в приємній компанії з гарними дівчатами або сидіти склавши руки перед дзеркалом і «милуватися своєю красою», до чого схильні дуже багато молодих людей. Дійсність все більш настирливо повчає, що за сучасних умов спокійненького життя не влаштуєш, щасливим не будеш ні вдвох, ні сам один, що міщансько-куркульське благополуччя не може бути міцним, — основи цього благополуччя всюди у світі загнили. Про це переконливо говорять озлоблення, смуток і тривога міщан усього світу, панахидне стогнання європейської літератури, одчайдушні веселощі, якими багатий міщанин намагається приглушити свій страх перед завтрашнім днем, хвороблива жадоба дешевих радощів, розвиток статевих збочень, зростання злочинності й самогубств. «Старий світ» справді смертельно хворий, і треба дуже поспішити «отрясти его

прах с наших ног», щоб гнильне розкладання його не заражало нас.

В той час, як в Європі йде процес внутрішнього розпаду людини, у нас, в трудовій масі, розвивається міцна впевненість в своїй силі і в силі колективу. Вам, молоді, необхідно знати, що впевненість ця завжди виникає в процесі подолання перешкод на шляху до кращого і що ця впевненість — наймогутніша творча сила. Треба знати, що в «старому світі» людяна, — а тому й незаперечно цінна, — тільки наука; всі ж «ідеї» старого світу — за винятком ідеї соціалізму — не людяні, бо так чи інакше намагаються встановити і виправдати законність «щастя» і влади одиниць на шкоду культурі й свободі трудової маси.

Не пам'ятаю, щоб я, замолоду, скаржився на життя; люди, серед яких я почав жити, дуже любили скаржитись, але, помітивши, що вони це роблять з хитрості, для того, щоб заховати в скаргах своє небажання допомогти один одному, — я намагався не наслідувати їх. Потім я досить швидко переконався, що найбільше люблять скаржитись люди, не здатні чинити опір, які не вміють чи не бажають працювати, і взагалі люди із смаком до «легкого життя» за рахунок ближніх.

Страх перед життям я добре пережив; тепер я називаю цей страх — страхом сліпого. Живучи — як про це розповів я — в умовах дуже важких, я з дитинства бачив безглузду жорстокість і незрозумілу мені ворожнечу людей, був вражений тяжкістю праці одних і тваринним благополуччям інших; рано зрозумів, що чим «ближче до бога» вважають себе люди релігійні, тим далі вони від тих, хто працює на них, тим більш нещадна їх вимогливість до робочих людей; взагалі бачив усякої мерзоти життєвої далеко більше, ніж її бачите ви. Крім того, я її бачив у формах більш огидних, бо перед вами метляється міщанин, наляканий революцією і вже не дуже впевнений у своєму праві бути таким, який він є по природі своїй; а я бачив міщанство цілком упевненим, що воно живе добре й що це його добре, спокійненьке життя встановилося міцно, назавжди.

У той час я вже читав переклади іноземних романів, серед яких мені траплялися і книжки таких прекрасних письменників, як Діккенс і Бальзак, а також історичні романи Енсворта, Бульвер-Літтона, Дюма. Ці книжки

розповідали мені про людей сильної волі, різко окресленого характеру; про людей, які живуть іншими радощами, страждають інакше, ворогують через незгоди великі. А навколо мене дрібні людя жадували, заздрили, озлоблялися, билися й судились через те, що син сусіда перебив каменем ногу курці чи розбив шибку у вікні; через те, що пригорів піріг, переварилося м'ясо у щак, скисло молоко. Вони могли цілими годинами журитися про те, що крамар накинув ще копійку на фунт цукру, а торговець мануфактурою — на аршин ситцю. Маленькі нещастя сусідів викликали у них щиру радість, вони ховали її за фальшивим співчуттям. Я добре бачив, що саме копійка править за сонце на небі міщанства і що це вона запалює в людях дрібну й брудну ворожнечу. Горшки, самовари, морква, кури, млинці, обідні, іменини, похорони, ситість по вуха і випивка до свинства, до блювоти — ось що було змістом життя людей, серед яких я почав жити. Це огидне життя викликало в мені то снотворну притупляючу нудоту, то бажання бешкетувати, щоб розбудити себе. Мабуть, про таку ж нудьгу нещодавно писав мені один з моїх кореспондентів, людина дев'ятнадцяти років:

Усім своїм трепетом ненавиджу цю нудьгу з примусами, плітками, собачим скавучанням.

І от інколи ця нудьга вибухала скаженим бешкетом; вночі, злізаючи на дах, я затикав димарі ганчірками і сміттям; підкидав у киплячі щі сіль, вдував з паперової трубки порох у механізм настінного годинника, взагалі чинив багато такого, що називається хуліганством; робив це тому, що, бажаючи відчутти себе живою людиною, я не знав, не знаходив інших засобів переконатися в цьому. Здавалось, що я заблудився в лісі, в густому буреломі, переплутаному чіпким чагарником, у перегной, куди нога вгрузає по коліно.

Пам'ятаю такий випадок: вулицею, на якій я жив, водали арештантів з тюрми на пароплав, що по Волзі й Камі відвозив їх у Сибір; ці сірі люди завжди викликали у мене дивний потяг до них; може, я заздрив тому, що от вони під конвоем, і деякі — в кайданах, але все-таки ідуть кудись, в той час як я мушу жити, наче самотній щур у підвалі, в брудній кухні з цегляною підлогою. Одного разу йшла велика партія, побрязкуючи кай-

данами, крокували каторжники; крайніми, до панелі, йшли двоє скованих по руці й по нозі; один з них великий, чорнобородий, з ковчачими очима, з глибоким, червоним шрамом на лобі, з покаліченим вухом,—був страшний. Роздивляючись його, я пішов по панелі, а він раптом весело й голосно крикнув мені:

— Гайда, хлопчина, прогуляйся з нами!

Він цими словами неначе за руку взяв мене.

Я зараз же підбіг до нього,— конвойний, вилаявши мене, відштовхнув. А якби не відштовхнув, я пішов би, як у сні, за цим страшним чоловіком, пішов би саме тому, що він — незвичайний, не схожий на людей, яких я знав; хай він страшний і в кайданах, аби тільки піти в інше життя. Я довго пам'ятав цього чоловіка і веселий, добрий голос його. З його постаттю в мене пов'язане інше, теж дуже сильне враження: до рук мені потрапила товста книга з відірваним початком; я став читати її і нічого не зрозумів, крім оповідання на одній сторінці про короля, який запропонував простому стрільцеві звання дворянина, на що стрілець відповів королю віршами:

Ах, дай мне жить и кончить жизнь свободным селянином,
Отец мой был мужик простой — мужик мне будет сыном.
Ведь славы больше в том, когда наш брат, простолюдин,
Окажется крупней в делах, чем знатный господин.

Я списав важкі ці вірші в зошит, і вони багато років служили мені чимсь подібним до посоха мандрівнику, а може, й щитом, який захищав мене від спокус і поганеньких повчань міщан — «знатних панів» того часу. Певно, в житті багатьох юнаків зустрічаються слова, які наповнюють молоду яву рушійною силою, як попутний вітер наповнює парус.

Років через десять я дізнався, що це вірші з «Комедії про веселого стрільця Джорджа Гріна та Робіна Гуда», комедії, написаної в XVI столітті попередником Шекспіра — Робертом Гріном. Дуже зрадив, дізнавшись про це, і ще більше полюбив літературу, зстародавна вірного друга й помічника людям в їх важкому житті.

Так, товариші, я досить зазнав страху перед пошлістю й жорстокістю життя; дійшов я й до спроби вбити себе, а потім протягом багатьох років, згадуючи цю дурницю, відчував пекучий сором і презирство до себе.

Я позбувся цього страху після того, як зрозумів, що люди не так злі, як темні, і що не вони й не життя лякають мене, а переляканий я моєю соціальною і всілякою малограмотністю, моєю беззахисністю, безбройністю перед життям. Саме так. І мені здається, що вам слід дуже добре подумати над цим, тому що страхи, стогнання й скарги декого з вашого середовища теж не що інше, як результат відчуття скаржниками безбройності перед життям і їх недовір'я до своєї здатності боротися проти всього, чим зовні, — а також зсередини, — пригнічує людину «старий світ».

Ви повинні знати, що люди, подібні до мене, були одиночками і пасинками «суспільства», а вас — уже сотні, і ви — рідні діти трудового класу, який усвідомив свої сили, має владу й швидко вчиться цінить по заслугі корисну працю одиниць. Ви маєте в особі робітничо-селянської влади — владу, яка мусить і може допомогти вам розвинути свої здібності до досконалості, що вона поступово й робить. І робила б далеко успішніше, якби їй не заважала жити і працювати буржуазія, її й ваш смертельний ворог.

Вам треба запасатися вірою в себе, в свої сили, а ця віра досягається подоланням перешкод, вихованням волі, «тренуванням» її. Конче потрібно вчитися перемагати в собі й поза собою поганеньку спадщину минулого, бо інакше — як же ви «отречетесь от старого мира»? Цю пісню не варт співати, коли нема сил, нема бажання робити те, чого вона вчить. Уже й маленька перемога над собою робить людину набагато сильнішою. Ви знаєте, що, тренуючи своє тіло, людина стає здоровою, витривалою, спритною, — так само треба тренувати свій розум, свою волю.

Ось одно з надзвичайних досягнень такого тренування: недавно в Берліні демонструвалась жінка, яка, тримаючи в кожній руці по два олівці, а п'ятий в зубах, могла одночасно писати п'ять різних слів, на п'ятьох різних мовах. Це здавалося б цілком неймовірним і не тому, що фізично важко, а тому, що вимагає неприродного роздрібнення думки, проте — це факт. З другого боку, факт цей показує, як, по суті, марно витрачає людина свої блискучі здібності в хаотичному буржуазному суспільстві, де для того, щоб звернути на себе увагу, треба ходити по вулицях догори ногами, встановлювати — навряд чи прак-

тично корисні — рекорди швидкостей руху, грати в шахи одночасно з двадцятьма супротивниками, досягати найнеймовірніших «трюків» в акробатиці й віршуванні, взагалі героїчно й головоломно фокусничати для розвіяння нудьги пересичених людей.

Вам, молодь, потрібно знати, що все справді цінне, назавжди корисне й прекрасне, чого досягло людство в галузях науки, мистецтва, техніки, — створено одиницями, які працювали в умовах надзвичайно важких, при глибокому неуцтві «суспільства», ворожому опорі церкви, своєкорисливості капіталістів, при вередливих вимогах «меценатів», — «покровителів науки, мистецтва». Треба пам'ятати також, що серед творців культури багато простих робітників, яким був славетний фізик Фарадей, яким був Едісон; що прядильний верстат винайшов цирульник Аркрайт; одним з кращих художників-гончарів був коваль Бернар Паліссі; найбільший драматург світу Шекспір — простий актор, таким же був великий Мольєр, — таких прикладів успішного «тренування» людьми своїх здібностей можна налічити сотні.

Все це виявилось можливим для одиниць, що працювали, не маючи того величезного запасу наукових знань, технічних вигод, якими володіє наша сучасність. Отже, подумайте, наскільки полегшено завдання культурної праці у нас, в державі, де поставлено метою повне розкріпачення людей від безглуздої праці, від цинічної експлуатації робочої сили, — від експлуатації, яка створює багатів, що швидко вироджуються, і загрожує виродженням трудовому класу.

Перед вами стоїть цілком ясна й велика справа «отречення от старого мира» і створення нового. Справу цю розпочато. І, за прикладом нашого робітничого класу, всюди зростає. І які б перешкоди не ставив цій справі старий світ, — вона буде розвиватися. До неї поступово готується робочий народ всієї землі. Створюється атмосфера співчуття роботі одиниць, які тепер стають уже не осколками колективу, а передовими виразниками творчої волі його.

Перед такою метою, вперше сміливо поставленою в усій її широчині, питання «що робити?» не повинно б мати місця. «Важко жити»? Та чи так уже й важко? І чи не тому важко, що зросли потреби, що хочеться багато такого, про що батьки ваші й не думали, чого

вони і не бачили? І чи не стали ви надмірно вимогливими?

Я знаю, звичайно, що серед вас є вже немало таких, яким зрозуміла радість і поезія колективної праці, — праці, яка спрямована не на те, щоб нагромадити мільйони копійок, а на те, щоб знищити паскудну владу копійки над людиною, найбільшим чудом світу і творцем усіх чудес на землі.

Відповідаю на запитання: як я вчився писати?

Враження я діставав і безпосередньо від життя, і від книжок. Перший порядок вражень можна порівняти з сировиною, а другий — з півфабрикатом, або, — кажучи грубо, щоб сказати ясніше, — у першому випадку передо мною була худоба, а в другому — знята з неї і добре оброблена шкіра. Я багато в чому зобов'язаний іноземній літературі, особливо — французькій.

Мій дід був жорстокий і скупий, але — я не бачив, не розумів його так добре, як побачив і зрозумів, прочитавши роман Бальзака «Євгенія Гранде». Батько Євгенії, старий Гранде, теж скупий, жорстокий і взагалі схожий на діда мого, але він — дурніший і не такий цікавий, як мій дід. Від порівняння з французом російський старик, якого я не любив, виграв, виріс. Це не примусило мене змінити моє ставлення до діда, але це було великим відкриттям — *книга має здатність доводити мені про людину те, чого я не бачу, не знаю в ній.*

Нудна книжка Джорджа Елліота «Мідльмарч», книги Ауербаха, Шпільгагена показали мені, що в англійській і німецькій провінції люди живуть не зовсім так, як у Нижньому Новгороді, на Звездінській вулиці, але — не набагато краще. Говорять про те ж саме, про свої англійські і німецькі копійки, про необхідність страху перед богом і любові до нього; однак вони, так само як люди моєї вулиці, — не люблять один одного, а особливо не люблять своєрідних людей, які тим чи іншим не схожі на більшість навколишніх. Схожості між чужоземцями і росіянами я не шукав, ні, я шукав відмінності, але знаходив схожість.

Приятелі діда, купці, що розорилися, Іван Щуров, Яків Котельников, міркували про те ж і так само, як люди в знаменитому романі Теккерей «Базар життєвої суєти».

Я вчився грамоти по псалтирю і дуже любив цю книгу,— вона говорить прекрасною музикальною мовою. Коли Яків Котельников, мій дід і взагалі старики скаржились один одному на своїх дітей, я згадував скарги царя Давида богові на сина свого, бунтівника Авессалома, і мені здавалось, що старики говорять неправду, доводячи один одному, що люди взагалі, а особливо молоді, живуть дедалі гірше, робляться дурніші, лінивіші, непокірні, не богобоязливі. Так само говорили лицемірні герої Діккенса.

Уважно прислухаючись до суперечок сектантських наотчиків з попами, я помічав, що й ті й інші так само міцно тримаються за слово, як церковники інших країн, що для всіх церковників слово — узда людині і що є письменники, дуже схожі на церковників. У цій схожості я скоро відчув щось підозріле, хоч — цікаве.

Ніякої системи і послідовності в моєму читанні, звичайно, не було, все робилося випадково. Брат мого хазяїна Віктор Сергеев любив читати французькі «бульварні» романи Ксав'є де-Монтепена, Габоріо, Законне, Був'є, а прочитавши цих авторів, натрапив на російські книжки, в яких глумливо і вороже описувались «нігілісти»-революціонери. Я теж прочитав «Панургове стадо» Вс. Крестовського, «Нікуди» і «На ножах» Стебницького-Лескова, «Марево» Клошнікова, «Збаламучене море» Писемського. Цікаво було читати про людей, майже нічим не схожих на людей, серед яких я жив, а скоріше родичів каторжника, що запрошував мене «прогулятися» з ним. «Революційність» цих людей лишилась, звичайно, незрозумілою мені, що і входило в завдання авторів, які писали «революціонерів» самою сажею.

Випадково потрапили до моїх рук оповідання Помяловського «Молотов» і «Міщанське щастя». І ось, коли Помяловський показав мені «томливу вбогість» міщанського життя, мізерність міщанського щастя, я, хоч і неясно, а все-таки відчув, що похмурі «нігілісти» чимось кращі за благополучного Молотова. А незабаром після Помяловського я прочитав дуже нудну книжку Зарубіна «Темні і світлі сторони російського життя», світлих сторін я в ній не знайшов, а темні сторони стали для мене зрозуміліші і противніші.

Поганих книжок я прочитав безліч, але й вони були корисні мені. Погане в житті треба знати так само добре і точно, як хороше. Знати треба якомога більше. Чим

різноманітніший досвід, тим вище він підносить людину, тим ширше стає поле зору.

Іноземна література, даючи мені багатий матеріал для порівняння, дивувала мене своєю чудовою майстерністю. Вона малювала людей так живо, пластично, що вони здавались мені фізично відчутними, і при тому я їх бачив завжди більш активними, ніж росіян, — вони менш говорили, більш робили.

Справжній і глибокий виховний вплив на мене як письменника зробила «велика» французька література — Стендаль, Бальзак, Флобер; цих авторів я дуже радив би читати «початкуючим». Це справді геніальні художники, найбільші майстри форми, таких художників російська література ще не має. Я читав їх по-російськи, але це не заважає мені відчувати силу словесного мистецтва французів. Після безлічі «бульварних» романів, після Майн-Ріда, Купера, Густава Емара, Понсон дю-Террайля, — оповідання великих художників викликали у мене враження чуда.

Пам'ятаю, «Просте серце» Флобера я читав на Трійцю, увечері, сидячи на даху сарая, куди заліз, щоб сховатися від святково настроєних людей. Я був цілком приголомшений оповіданням, немов оглух, осліп, — гомінливе весняне свято заступила мені постать звичайнісінької баби, куховарки, яка не зробила ніяких подвигів, ніяких злочинів. Важко було зрозуміти, чому прості, знайомі мені слова, укладені людиною в оповідання про «нецікаве» життя куховарки, так схвилювали мене? В цьому був захований незбагненний фокус, і — я не вигадую — кілька разів, машинально і як дикун, я розглядав сторінки на світло, наче намагаючись знайти між рядків розгадку фокуса.

Мені знайомі були десятки книжок, в яких описувались таємничі і криваві злочини. Але от я читаю «Італійські хроніки» Стендаля і знову не можу зрозуміти — як же це зроблено? Людина описує жорстоких людей, мстивих убивців, а я читаю її оповідання, наче «життя святих», або чую «Сон богородиці» — повість про її «ходіння по муках» людей в пеклі.

І вже зовсім вражений був я, коли в романі Бальзака «Шагренєва шкіра» прочитав ті сторінки, де зображено бенкет у банкіра і де одночасно говорять десятків зо два людей, створюючи хаотичний гамір, багатоголосся якого

я немовби чую. Але головне — в тому, що я не тільки чую, а й бачу, хто як говорить, бачу очі, посмішки, жести людей, хоча Бальзак не змалював ні облич, ні фігур гостей банкіра.

Взагалі мистецтво зображення людей словами, мистецтво робити їх мову живою і чутною, найдосконаліша майстерність діалога завжди дивувала мене у Бальзака і французів. Книги Бальзака написані начебто олійними фарбами, і, коли я вперше побачив картини Рубенса, я згадав саме Бальзака. Читаючи безумні книги Достоевського, я не можу не думати, що він дуже багато чим зобов'язаний саме цьому великому майстру романа. Подобались мені і сухі, чіткі, мов рисунки пером, книги Гонкурів і похмурий, темними фарбами, живопис Золя. Романи Гюго не захоплювали, навіть «Дев'яносто третій рік» я прочитав байдуже; причина цієї байдужості стала мені зрозумілою після того, як я познайомився з романом Анатолія Франса «Боги прагнуть». Романи Стендаля я читав уже після того, як навчився багато що ненавидіти, і спокійна мова, скептична усмішка його дуже ствердили мою ненависть.

З усього сказаного про книги виходить, що я учився писати у французів. Вийшло це випадково, проте я думаю, що вийшло непогано, і тому дуже раджу молодим письменникам вивчати французьку мову, щоб читати великих майстрів в оригіналах і в них учитися мистецтву слова.

«Велику» російську літературу — Гоголя, Толстого, Тургенева, Гончарова, Достоевського, Лескова — я читав значно пізніше. Лесков безперечно впливав на мене дивовижним знанням і багатством мови. Це взагалі чудовий письменник і тонкий знавець російського побуту, письменник, все ще не оцінений по заслугах перед нашою літературою. А. П. Чехов говорив, що дуже багато чим зобов'язаний йому. Те ж саме, я гадаю, міг би сказати і О. Ремізов.

Вказую на ці взаємні зв'язки і впливи для того, щоб повторити: знання історії розвитку чужоземної і російської літератури конче потрібне письменнику.

Років двадцяти я почав розуміти, що бачив, пережив, чув багато такого, про що варто і навіть необхідно

розповісти людям. Мені здавалось, що я знаю і відчуваю дещо не так, як інші; це бентежило і настроювало мене неспокійно, говірливо. Навіть читаючи книги таких майстрів, як Тургенєв, я думав іноді, що, мабуть, міг би розповісти, наприклад, про героїв «Записок мисливця» інакше, не так, як це зробив Тургенєв. У ці роки я уже вважався цікавим розповідачем, мене уважно слухали вантажники, булочники, «босяки», теслярі, залізничні робітники, «мандрівники по святих місцях» і взагалі люди, серед яких я жив. Розповідаючи про прочитані книги, я дедалі частіш ловив себе на тому, що розповідаю невірною, перекручуючи прочитане, додаючи до нього щось від себе, із свого досвіду. Це траплялося тому, що факти життя й література зливались у мене в єдине ціле. Книга — таке ж явище життя, як людина, вона — теж факт живий, говорящий, і вона менше «рiч», ніж усі інші речі, створені і створювані людиною.

Слухали мене інтелігенти і радили:

— Пишіть! Спробуйте писати!

Не раз я почував себе наче п'яним і переживав припадки багатомовності, словесного буйства від бажання виговорити все, що обтяжувало і радувало мене, хотів розповісти, щоб «розвантажиться». Бували моменти такого болісного напруження, коли у мене, мов у істерика, стояла «грудка в горлі» і мені хотілося кричати, що скляр Анатолій — мій друг, надзвичайно талановитий хлопець — загине, якщо не допомоги йому; що проститутка Тереза — хороша людина і несправедливо, що вона — проститутка, а студенти, користуючись нею, не бачать цього, так само як не бачать, що Матиця, старуха-жебракка, — розумніша, ніж молода, начитана акушерка Яковлева.

Потай навіть від близького друга мого, студента Гурія Плетньова, я писав вірші про Терезу, Анатолія, про те, що сніг весною тане не для того, щоб стікати брудною водою з вулиці в підвал, де працюють булочники, що Волга — красива ріка, крендельщик Кузін — Іуда Запроданець, а життя — суцільне свинство і нудьга, що вбиває душу.

Вірші писав я легко, але бачив, що вони — препогані, і ставився до себе з презирством за невміння, за бездарність. Я читав Пушкіна, Лермонтова, Некрасова, переклади Курочкіна з Беранже і дуже добре бачив, що на жодного з цих поетів я нічим не схожий. Писати прозу —

не наважувався, вона здавалась мені труднішою за вірші, вона вимагала особливо загостреного зору, прозорливої здібності бачити і відзначати невидиме іншими і якоїсь незвичайно щільної, міцної кладки слів. Але все-таки став пробувати себе і в прозі, вибравши проте стиль прози «ритмічної», вважаючи просту — за непосильну мені. Спроби писати просто приводили до результатів сумних і смішних. Ритмічною прозою я написав величезну «поему» «Пісня старого дуба». В. Г. Короленко десятком слів зруйнував дощенту цей дерев'яний твір, в якому я, здається, виклав свої міркування з приводу статті «Круговорот життя», надрукованої, коли не помиляюсь, в науковому журналі «Знание», — стаття говорила про теорію еволюції. З неї в пам'яті моїй залишилась тільки одна фраза:

«Я в світ прийшов, щоб завжди сперечатись», — і, здається, дійсно не згоджувався з теорією еволюції.

Але Короленко не вилікував мене від пристрасі до «ритмічної» прози і, через п'ять років, похваливши моє оповідання «Дід Архип», сказав, що даремно я здобрив оповідання «чимось схожим на вірші». Я йому не повірив, але дома, переглянувши оповідання, гірко переконався, що ціла сторінка — опис зливи в степу — написана мною саме цією проклятою «ритмічною». Вона довго переслідувала мене, непомітно і недоречно просочуючись в оповідання. Я починав оповідання якимись співучими фразами, наприклад, так: «Лучи луны прошли сквозь ветки кизилія і цепкие кусты держидерева», і потім, після друку, мені було соромно переконатися, що «лучи луны» читаються як «лучини», а «прошли» — не те слово, яке треба було поставити. В іншому оповіданні у мене «извозчик извлек из кармана кисет» — ці три «из» поруч не дуже прикрашали «томливо вбоге життя». Взагалі я намагався писати «красиво».

«П'яний, притулившись до стовпа ліхтаря, дивився, посміхаючись, на тень свою, вона здригалася», — а ніч — за моїми ж словами — була тиха, місячна, такими ночами ліхтарів не засвічують, тень не могла здригатися, коли нема вітру і вогонь горить спокійно. Такі «описки» і «обмовки» зустрічались майже в кожному моєму оповіданні, і я жорстоко лаяв себе за це.

«Море сміялось», — писав я і довго вірив, що це — добре. У погоні за красою я постійно грішив проти

точності описів, неправильно ставив речі, невірно освітлював людей.

«А піч стоїть у вас не так»,— зауважив мені Л. М. Толстой, говорячи про оповідання «Двадцять шість і одна». Виявилось, що вогонь крендельної печі не міг освітлювати робітників так, як було написано у мене. А. П. Чехов сказав мені про Мединську в «Фомі Гордееві»:

«У неї, батечко, три вуха, одно— на підборідді, дивіться!» Це було вірно, — так невдало я посадив жінку до світла.

Такі, начебто дрібні, помилки мають велике значення, бо вони порушують правду мистецтва. Взагалі надзвичайно важко знайти точні слова і поставити їх так, щоб небагатьма було сказано багато, «чтобы словам было тесно, мыслям — просторно», щоб слова дали живу картину, коротко відзначили основну рису постаті, укріпили одразу в пам'яті читача рухи, хід і тон мови зображуваної особи. Одна справа — «забарвлювати» словами людей і речі, інша — зображати їх так «пластично», живо, що зображене хочеться торкнутися рукою, як часто хочеться поторкати героїв «Війни і миру» у Толстого.

Мені треба було написати кількома словами зовнішній вигляд містечка середньої смуги Росії. Мабуть, я сидів чи не три години, перш ніж вдалося підібрати і розставити слова в такому порядку:

«Хвиляста рівнина вся схльостана сірими дорогами, і барвисте містечко Окуров посеред неї — як вигадлива іграшка на широкій зморщеній долоні».

Мені здалося, що я написав добре, але, коли оповідання було надруковано, я побачив, що мною зроблено щось схоже на розмальований пряник або гарненьку коробку для цукерок.

Взагалі — слова необхідно вживати з точністю найсуворішою. Ось приклад з другої галузі: було сказано: «Релігія — опіум».

Але лікарі дають опіум хворим як засіб, що вгамовує біль, значить — опіум корисний людині. А про те, що опіум курять, як тютюн, і що від куріння опіуму люди гинуть, що опіум — отрута, значно більш шкідлива, ніж горілка-алкоголь,— широким масам невідомо.

Мої невдачі завжди примушують мене згадувати гіркі слова поета:

«Нет на свете мук сильнее муки слова».

Але про це далеко краще, ніж я, говорить А. Г. Горнфельд у книжці «Муки слова», виданій Держвидавком у 1927 році.

Дуже добру книжку цю я особливо рекомендую «молодим товаришам по перу».

«Холоден и жалок нищий наш язык», — сказав, здається, Надсон, і мало хто з поетів не жалівся на «убозтво» мови.

Я думаю, що це — жалоби на «убозтво» не російської, а взагалі людської мови, і викликає їх те, що є відчуття і думки невловимі, невимовні. Саме про це чудово говорить книжка Горнфельда. Але, минаючи «невловиме словом», російська мова невичерпно багата і дедалі збагачується з швидкістю вражаючою. Щоб переконатися в швидкості зростання мови, треба тільки порівняти запаси слів — лексикони — Гоголя і Чехова, Тургенева і, наприклад, Буніна, Достоевського і, скажемо, Леоніда Леонова. Останній сам в пресі заявив, що він іде від Достоевського, він міг би сказати, що в деяких відношеннях — вкажу на оцінку розуму — він залежить і від Льва Толстого. Але обидві ці залежності такі, що свідчать лише про значність молодого письменника і аж ніяк не приховують своєрідності його. У романі «Злодій» він цілком незаперечно виявив, що мовне багатство його гідне подиву; він уже дав цілий ряд своїх, дуже вдалих слів, не кажучи про те, що побудова його романа дивує своєю важкою і вигадливою конструкцією. Мені здається, що Леонов — людина якоїсь «своєї пісні», дуже оригінальної, він тільки що почав співати її, і йому не може перешкодити ні Достоевський, ні хто інший.

До речі буде нагадати, що мова створюється народом. Поділ мови на літературну і народну означає тільки те, що ми маємо, так би мовити, «сиру» мову і оброблену майстрами. Першим, хто чудово зрозумів це, був Пушкін, він же перший і показав, як треба користуватися мовним матеріалом народу, як потрібно обробляти його.

Художник — орган почуття своєї країни, свого класу, вухо, око і серце його; він — голос своєї епохи. Він зобов'язаний знати якомога більше, і чим краще буде знати минуле, тим зрозумілішим стане для нього сучасне, тим сильніше, глибше відчує він універсальну революційність

нашого часу і широчінь його завдань. Обов'язково необхідно знати історію народу, і так само необхідно знати його соціально-політичне мислення. Вчені — історики культури, етнографи — зазначають, що це мислення виявляється в казках, легендах, прислів'ях і приказках. Саме прислів'я і приказки виражають мислення народної маси в повноті особливо повчальній, і початкующим письменникам дуже корисно знайомитись з цим матеріалом не тільки тому, що він чудово вчить економії слова, мовній стислості і образності, а от чому: кількісно переважаючим населенням Країни Рад є селянство, та глина, з якої історія створювала робітників, міщан, купців, попів, чиновників, дворян, учених і художників. Мислення селянства найбільш ретельно виховувалось церковниками державної церкви і сектантами, що відкололися від неї. Воно здавна привчено думати в готових закоснілих формах, якими і є прислів'я та приказки, більшість яких не що інше, як стислі повчання церковників. «Сильную руку — богу судить», «Подумаешь — горе, раздумаешь — божья воля», «Где смерд подумал, там бог не был», «Ты богу угоди, а сам думать — погоди!», «Тише едешь — дальше будешь», «Не в свои сани не садись», «Всяк сверчок знай свой шесток» — існують сотні таких прислів'їв, і в кожному з них легко можна виявити сховані за словами повчання біблейських пророків, «отців церкви» — Іоанна Златоуста, Єфрема Сіріна, Кирила Єрусалимського та ін.

Коли я читав книжки «консерваторів», «охоронців та захисників самодержавного ладу», в книжках цих я не знаходив нічого для себе саме тому, що кожна сторінка їх повторювала в розгорнутій формі — в розширеному тлумаченні — те чи інше з прислів'їв, з дитинства знайомих мені. Було цілком ясно, що вся премудрість консерваторів — К. Леонтьева, К. Победоносцева та інших — насичена тією «народною мудрістю», в якій найбільш міцно стиснута церковність.

Є, звичайно, значна кількість прислів'їв іншого розуміння, наприклад: «Нам — жить в кротости, а нас палкой по кости», «Богом барину — телятинка жарена, а мужику — хлебушка краюха да — в ухо», «Живем — не тужим, бар не хуже, они — на охоту, мы — на работу, они спать, а мы — опять, они выспятся да — за чай, а мы — цепами качай».

Взагалі прислів'я та приказки зразково формують

весь життєвий, соціально-історичний досвід трудового народу, і письменнику конче потрібно знайомитися з матеріалом, який навчить його стискувати слова, як пальці в кулак, і розгортати слова, міцно стиснуті іншими, розгортати їх так, щоб оголити заховане в них, вороже завданням епохи, мертва.

Я дуже багато вчився на прислів'ях, інакше — на мисленні афоризмами. Пам'ятаю такий випадок: мій приятель, балакун Яків Солдатов, двірник, мете вулицю, Мітла новісінька і не замизкана. Подивився Яків на мене, підморгнув веселим оком і сказав:

— Добра мітла, а сміття — не вимести дотла, я його підмету, а сусіди піднесуть.

Мені стало ясно: двірник вірно сказав. Якщо навіть і сусіди підметуть ділянки свої, вітер нанесе сміття з інших вулиць; якщо і всі вулиці міста почистяться, курява прилетить з поля, з доріг, з інших міст. Робота біля власного дому, звичайно, необхідна, але вона буде багатша наслідками, коли її поширити на всю свою вулицю, на все місто, на всю землю.

Так можна розгорнути приказку, а ось приклад того, як вона створюється: у Нижньому Новгороді почалися захворювання холерою, і якийсь міщанин став розповідати, що лікарі морять хворих. Губернатор Баранов наказав арештувати його і відправити на роботу санітаром до холерного бараку. Але, попрацювавши деякий час, міщанин нібито дякував губернаторові за науку, а Баранов сказав йому:

— Пірнувши головою в правду — брехати не будеш!

Баранов був людина брутальна, але не дурна, я гадаю, що він міг сказати такі слова. А проте, однаково, хто сказав їх.

Ось на таких живих думках я вчився думати й писати. Ці думки двірників, адвокатів, «колишніх» і всіляких інших людей я знаходив у книжках одягнутими в інші слова, таким чином факти життя і літератури взаємно доповнювали одне одного.

Про те, як створюються майстрами слова «типи» і характери, я вже говорив вище, але, може, слід указати два цікавих приклади.

«Фауст» Гете — один з найчудовіших продуктів художньої творчості, яка завжди «вигадка», вимисел або, вірніше, «домисел» і — втілення думки в образ. «Фауста» я

прочитав, коли мені було років двадцять, а через деякий час дізнався, що років за двісті до німця Гете про Фауста писав англієць Крістофер Марлоу, що польський «лубочний» роман «Пан Твардовський» — теж «Фауст», так само, як роман француза Поля Мюссе «Шукач щастя», і що за основу всіх книг про Фауста служить середньовічне народне сказання про людину, яка заради особистого щастя і влади над таємницями природи, над людьми запродала душу свою чорту. Сказання це виросло із спостережень над життям і працею середньовічних учених «алхіміків», які прагнули робити золото, виробити елексир безсмертя. Серед цих людей були чесні мрійники, «фанатики ідеї», але були і шарлатани, обманщики. От марність зусиль тих одиниць досягти «вищої влади» і була осміяна в історії пригод середньовічного доктора Фауста, якому і сам чорт не допоміг досягти всезнання, безсмертя.

А поруч з нещасною постаттю Фауста була створена постать, теж відома всім народам: в Італії це — Пульчінелло, в Англії — Понч, в Турції — Карапет, у нас — Петрушка. Це — непереможний герой народної лялькової комедії, він перемагає всіх і все: поліцію, попів, навіть чорта і смерть, сам же залишається безсмертним. У грубому і наївному образі цьому трудовий народ втілює сам себе і свою віру в те, що кінець кінцем саме він подолає все і всіх.

Ці два приклади ще раз підтверджують сказане вище: «анонімна» творчість, тобто творчість якихось невідомих нам людей*, теж підлягає законам абстракції, виділення характерних рис тієї чи іншої суспільної групи, і конкретизації, узагальнення цих рис в одній особі цієї групи. Суворе підлягання художника цим законам і допомагає йому створювати «типи». Так Шарль де-Костер зробив «Тіля Уленшпігеля» — національний тип фламандця, Ромен Роллан — бургундця «Кола Брюньйона», Альфонс Доде — провансальця «Тартарена». Створювати такі яскраві портрети «типових» людей можливо тільки при умові добре розвиненої спостережливості, вміння знаходити схожості, бачити відмінності, тільки при умові вчитися, вчитися і вчитися. Де відсутнє точне знання, там діють догадки, а з десяти догадок дев'ять — помилки.

---

* Ми маємо право назвати цю творчість «народною», тому що вона виникла, напевно, у цехах ремісників для вистав на сцені в дні цехових свят.

Я не вважаю себе майстром, здатним створювати характери і типи, художньо рівноцінні типам і характерам Обломова, Рудіна, Рязанова * і т. д. А все ж для того, щоб написати «Фому Гордеева», я повинен був бачити не один десяток купецьких синів, невдоволених життям і роботою своїх батьків; вони невиразно відчували, що в цьому однотонному, «томливо вбогому житті» — мало змісту. З таких, як Фома, засуджених на нудне життя і ображених нудьгою, замислених людей, в один бік виходили п'яниці, «марнотратники життя», хулігани, а в інший — відлітали «білі ворони», як Сава Морозов, на гроші якого видавалася ленінська «Іскра», як пермський власник пароплавства Н. А. Мешков, який давав кошти партії есерів, калузький заводчик Гончаров, москвич Н. Шміт і ще багато хто. Звідси ж виходили і такі культурні діячі, як череповецький міський голова Мілютін і цілий ряд московських, а також провінціальних купців, що дуже вміло і багато попрацювали в галузі науки, мистецтва і т. д. Хрещений батько Фоми Гордеева, Маякін, теж зроблений з дрібних рисочок, з «прислів'їв», і я не помилився: після 1905 року — після того, як робітники і селяни вимостили для Маякіних шлях до влади своїми тілами, — Маякіни, як відомо, грали чималу роль в боротьбі проти робітничого класу, та й тепер ще мріють повернутися на старі гнізда.

Молодь ставить мені запитання: чому я писав про «босяків»?

Тому, що, живучи серед дрібного міщанства, бачачи перед собою людей, єдиним прагненням яких було прагнення по-шахрайськи висмоктувати кров людини, згущати її в копійки, а з копійок ліпити карбованці, я теж, як дев'ятнадцятилітній кореспондент мій, «всім своїм трепетом» зненавидів це комарине життя звичайних людей, схожих один на одного, як мідні п'ятаки карбування одного року.

Босяки стали для мене «незвичайними людьми». Незвичайне в них було те, що вони, люди «декласовані», — відірвані від свого класу, відкинуті ним, — втратили

---

* Дуже добре зроблений Слепцовим у повісті «Тяжкий час» тип інтелігента-різночинця.

найхарактерніші риси свого класового обличчя. У Нижньому, в «Мільйонці», серед «золотої роти», дружно уживалися колишні заможні міщани з моїм двоюрідним братом Олександром Каширіним, лагідним мрійником, з художником-італійцем Тонтіні, вчителем гімназії Гладковим, бароном Б., з помічником поліцейського пристава, що довго сидів у тюрмі за грабунок, і з знаменитим злодієм «Миколкою-генералом», справжнє прізвисько якого було Фан-дер-Фліт.

У Казані, на «Скляному заводі», жило чоловік двадцять таких же різношерстих людей. «Студент» Радлов чи Радунов; старик-ганчірник, що відбув десять років каторги; колишній лакей губернатора Андрієвського Васька Грачик; машиніст Родзієвич, син священика, білорус; ветеринар Давидов. Здебільшого люди ці були нездорові, алкоголіки, жили вони не без бійок між собою, але у них добре було розвинене почуття товариської взаємодопомоги, все, що їм щастило заробити або украсти,— пропивалося і проїдалося разом. Я бачив, що хоча вони живуть гірше за «звичайних людей», але почувають і усвідомлюють себе кращими за них, і це тому, що вони не жадібні, не душать один одного, не збирають грошей. А деякі з них могли б збирати, в них ще залишилися ознаки «хазяйновитості» і любов до «порядного» життя. Збирати вони могли б тому, що Васька Грачик, спритний і удачливий злодій, приносив їм частенько свою здобич і здавав її «скарбникові» Родзієвичу, який розпоряджався «хазяйством» заводу безконтрольно і був навдивовижу лагідною, безвольною людиною.

Пам'ятаю декілька сцен такого роду: хтось украв і приніс добрі мисливські чоботи, вирішено було пропити їх. Але Родзієвич, хворий, за кілька днів перед цим побитий поліцією, сказав, що пропити слід тільки халяви, а пришви відрізати і дати «Студенту», він ходить у порваних капцях.

— Застудить ноги — здохне, а людина хороша.

Пришви відрізали, але старий каторжанин запропонував пошити з халяв дві пари постолів, одну — для себе, другу — для Родзієвича. Так і не пропили чобіт. Грачик пояснював свою дружбу з цими людьми і щедрю допомогу їм своєю любов'ю до «освічених».

— Я, брат, освічену людину люблю більш за найкрасивішу жінку,— казав він мені. Це була дивна людина.

чорноволося, з тонким гарним обличчям, з доброю по-смішкою; завжди задумливий, малослівний, він раптом вибухав буйною, майже шаленою веселістю, танцював, співав, розповідав про свої удачі, обнімався з усіма, наче йшов на війну, на смерть. На його кошти в Задній Мокрій вулиці, — де тепер Московський вокзал, — у підвалі трактиру Бутова, годувалося чоловік вісім якихось жебраків, стариків і старух, а серед них молода божевільна жінка з одноклітньою дитиною. Злодієм він став так: бувши лакеєм губернатора, перебув ніч з своєю коханкою, а вранці, повертаючись додому, з похмілля, вихопив у баби-молочниці глечик молока і почав пити; його схопили, став битися; суворий мировий суддя Колонтаєв, великий ліберал, посадив його в тюрму. Васька, відсидівши строк покарання, заліз у кабінет Колонтаєва, порвав у нього папери, украв будильник, бінокль і знову потрапив до тюрми. Я познайомився з ним, коли його після невдалої крадіжки в Татарській слободі переслідували нічні сторожі, одному з них я підставив ногу, цим допоміг Василю втекти, і сам побіг з ним.

Дивні були люди серед босяків, і багато чого я не розумів в них, але мене дуже підкупало на їх користь те, що вони не скаржились на життя, а про благополучне життя «обивателів» говорили глузливо, іронічно, але не з почуття прихованої заздрості, не тому, що «бачить око, та зуб не йме», а начебто з гордості, з свідомості, що живуть вони — погано, а самі по собі кращі за тих, хто живе «добре».

Зображеного мною в «Колишніх людях» власника нічліжки Кувалду я побачив уперше в камері мирового судді Колонтаєва. Мене вразило почуття власної гідності, з яким ця людина в лахмітті відповідала на запитання судді, презирство, з яким він відказував поліцейському, обвинувачу, і потерпілому — трактирнику, побитому Кувалдою. Так само здивований був я беззлобною глузливістю одеського босяка, який розповів мені випадок, описаний мною в оповіданні «Челкаш». З цією людиною я лежав у лікарні міста Миколаєва (Херсонського). Добре пам'ятаю його посмішку, що оголяла його чудові білі зуби, — посмішку, якою він завершив повість про зрадницький вчинок хлопця, найнятого ним на роботу: «Так і пустив я його з грішми; іди, дурень, їж кашу!»

Він мені нагадав «благородних» героїв Дюма. З лікарні ми вийшли разом, і, сидючи зі мною в люнетах табору за містом, частуючи мене динею, він запропонував: «Може — займешся зі мною хорошим ділом? З тебе, гадаю, люди будуть».

Мене дуже втішила ця пропозиція, але на той час я вже знав, що є діло більш корисне, ніж контрабанда та злочинство.

Так ось чим пояснюється моя пристрасть до «босяків» — бажанням зображати людей «незвичайних», а не людей злиденного, міщанського типу. Тут, звичайно, позначався і вплив іноземної і перш за все французької літератури, більш барвистої і яскравої, ніж російська. Але головним чином тут діяло бажання прикрасити за свій рахунок — «вимислом» — «томливо вбоге життя», про яке говорить п'ятнадцятилітня дівчина.

Це бажання, як я уже сказав, називається «романтизмом». Деякі критики вважали мій романтизм відображенням філософського ідеалізму. Я думаю, що це неправильно.

Філософський ідеалізм учить, що над людиною, тваринами і над всіма речами, які людина створює, існують і панують «ідеї»; вони служать за найдосконаліші зразки всього, творимого людьми, і людина, в діяльності своїй, цілком залежить від них, вся її праця зводиться до наслідування зразків, «ідей», буття яких вона ніби невиразно відчуває. З цієї точки зору, десь над нами існує ідея кайданів і двигуна внутрішнього згоряння, ідея туберкульозної бацили і скорострільної рушниці, ідея жаби, міщанина, пацюка і взагалі всього, що існує на землі і що створюється людиною. Цілком ясно, що звідси випливає неминучість визнати буття творця всіх ідей, якусь істоту, яка навіщоось створює орла і вошу, слона і жабу.

Для мене не існує ідеї поза людиною, для мене саме вона і тільки вона є творцем усіх речей і всіх ідей, саме вона — чудотворець і в майбутньому володар усіх сил природи. Найпрекрасніше в світі нашому те, що створене працею, розумною людською рукою, і всі наші думки, всі ідеї виникають з трудового процесу, в чому переконає нас історія розвитку мистецтва, науки, техніки. Думки приходять після факту. Перед людиною я тому «схиляюсь», що, крім втілень її розуму, її уяви, її домисла, — не почуваю і не бачу нічого в нашому світі. Бог є та-

ка ж людська вигадка, як, наприклад, «світопис», з тією різницею, що «фотографія» фіксує дійсно суще, а бог — знімок з вигадки людини про себе саму як про істоту, яка хоче — і може — бути всевідаючою, всемогутньою і досконало справедливою.

І коли вже потрібно говорити про «священне»,— так священне тільки невдоволення людини самою собою та її прагнення бути кращою, ніж вона є; священна її ненависть до всякого життєвого мотлоху, створеного нею ж самою; священне її бажання знищити на землі заздрість, зажерливість, злочини, хвороби, війни і всяку ворожнечу серед людей, священна її праця.

[ВІДПОВІДЬ НА АНКЕТУ АМЕРИКАНСЬКОГО ЖУРНАЛУ]

Ви запитуете:

«Чи ненавидить ваша країна Америку, і що ви думаєте про цивілізацію Америки?»

Уже в самому факті постановки таких запитань і в такій формі міститься щось по-американському потворно перебільшене, роздуте. Не можу уявити собі європейця, який міг би поставити такі питання заради того, щоб «зробити гроші». Дозвольте повідомити, що на перше ваше запитання — так само як і на всякі інші — я не маю права відповідати від імені всіх 150 мільйонів громадян моєї країни, бо не маю можливості спитати їх: як вони ставляться до вашої країни?

Вважаю, що навіть у тих країнах, кров яких ваші капіталісти перетворюють в долари, — на Філіппінських островах, в республіках Південної Америки, в Китаї — і навіть серед 10 мільйонів кольорових людей території США — не знайдеться жодної розумної людини, яка б вважала себе вправі сказати вам від імені свого народу: «Так, моя країна, мій народ ненавидить Америку, весь її народ, робітників так само, як і мільярдерів, кольорових так само, як і білих; ненавидить жінок і дітей, поля, ріки, ліси, звірів і птахів, минуле і сучасне вашої країни, її науку і вчених, її чудову техніку, Едісона і Лютера Бербанка, Едгара По, Уота Уйтмена, Вашингтона і Лінкольна, Т. Драйзера і Є. О'Нейля, Шервуда Андерсона, всіх талановитих художників і прекрасного романтика

Брет-Гарта, духовного батька Д. Лондона, ненавидить Торо, Емерссона і все, що є США, і всіх, хто живе у цих штатах».

Сподіваюсь, ви не чекаєте, що знайдеться ідіот, здатний відповісти на ваше запитання так безтямно, з такою ненавистю до людей і культури.

Але, зрозуміла річ, те, що ви називаєте цивілізацією США, не викликає і не може викликати у мене симпатії. Я думаю, що ваша цивілізація — це найпотворніша цивілізація нашої планети, тому що вона страшенно перебільшила всі різноманітні і ганебні потворності європейської цивілізації. Європа достатньо трагічно розбещена цинізмом класової структури держави, але все ж в Європі ще неможливе таке шкідливе і безглузде явище, як ваші мільярдери, мільйонери, люди, які обдаровують вашу країну дегенератами. Ви, звичайно, пам'ятаєте бостонське вбивство двома багачами хлопчиськами третього, — убивство з цікавості? А — скільки у вас таких злочинів із «снобізму», з цікавості? Європа теж може похвалитись безправністю і беззахисністю своїх громадян, але все ж вона ще не дійшла до такої ганьби, як убивство Сакко і Ванцетті. У Франції була «справа Дрейфуса», теж дуже ганебна, але у Франції на захист невинного виступили Е. Золя, Анатоль Франс і повели за собою тисячі людей. В Німеччині, після війни, виникло щось на зразок Ку-клукс-клану — організація вбивців, але там їх виловили і судили, а у вас це не прийнято; Ку-клукс-клан вбиває, цинічно знущається з кольорових, з жінок, і все це — безкарно так само, як безкарно розправляються губернатори штатів з робітниками-соціалістами.

В Європі немає такого огидного явища, як цькування «кольорових», хоч вона слабує на іншу ганебну хворобу — антисемітизм; а втім, хворобою цієї заражена й Америка.

Злочинність в Європі теж поступово зростає, але ще не доросла до того, що, коли судити з ваших газет, робиться в Чикаго, де, крім бандитів біржі та банків, вільно хазяйнують ще й бандити з револьверами та бомбами в руках. Неможливі в Європі і ті битви, які викликав у вас сухий режим. Неможливий мер міста, який публічно спалює книжки англійських класиків, як це зробив мер Чикаго.

Не думаю, що Б. Шоу мав би право відповісти на запитання в яку-небудь іншу країну так саркастично, як

відповів він на запрошення редактора «Nation» О. Г. Вілларда приїхати в Америку.

Капіталісти всіх країн однаково огидне і жорстоке плем'я, але — ваші гірші. Вони, як видно, більш безглуздо жадібні до грошей. До речі: слово «бізнесмен» я перекладаю для себе словом — маніяк.

Ви подумайте, як все це безглуздо і ганебно: наша прекрасна планета, яку ми з такими труднощами навчилися прикрашати і збагачувати,— мало не вся наша земля в зажерливих руках мізерного племені людей, які, крім грошей, нічого не вміють робити. Чудову творчу силу — кров і мозок вчених, техніків, поетів, робітників, які створюють культуру, нашу «другу природу»,— ці тупуваті люди обертають в жовтенькі кружечки металу і в паперові смужки чеків.

Що, крім грошей, створюють капіталісти? Песимізм, заздрість, пожадливість і ненависть, яка неминуче знищить їх, але разом з ними може вибухом своїм знищити і безліч культурних цінностей. Ваша хворобливо гіпертрофована цивілізація загрожує вам величезними трагедіями.

Особисто я тримаюсь, розуміється, тієї думки, що справжня цивілізація і швидкий ріст культури можливі тільки при умові, якщо політична влада цілком належить трудовому народові, а не паразитам, які живуть за рахунок чужої праці. І, розуміється, я раджу оголосити капіталістів групою людей соціально небезпечних, конфіскувати майно їх на користь держави, переселити цих людей на один з островів океану, і нехай вони там спокійно перемруть. Це дуже гуманне розв'язання соціального питання, і воно — зовсім в дусі «американського ідеалізму», який є не що інше, як найнаївніший оптимізм людей, що не пережили ще драм і трагедій, які загалом називаються «історією народу».

[ПРО КАЗКИ]

У світі немає нічого, що не може бути повчальним,— немає і казок, які не містили б у собі матеріал «дидактики», повчання. У казках передусім повчальна «вигадка» — подиву гідна здатність нашої думки заглядати далеко вперед факту. Про «килими-самольоти» фантазія казкарів знала за десятки років до винайдення аероплана, про чудесні швидкості пересування у просторі провіщала задовго до паровоза, до газо- й електромотора.

Я думаю, що саме фантазія, «вигадка» створила і виховала теж одну з дивовижних властивостей людини — інтуїцію, тобто «домисел», який приходить на допомогу дослідникові природи в той момент, коли його думка, вимірюючи, рахуючи, спиняється перед вимірним і вирахованим, не в силі зв'язати свої спостереження, зробити з них точний практичний висновок. Тоді на допомогу дослідникові приходить домисел: «А може, це отак?» І, доповнюючи ланцюг своїх спостережень, що був розірваний, ланкою умовного допущення, вчений створює «гіпотезу», яка або виправдується дальшим вивченням фактів,— і тоді ми дістаємо строго наукову теорію, або ж факти, досліди спростовують гіпотезу.

В художній літературі фантазія, вигадка, інтуїція також відіграють вирішальну роль. Мало спостерігати, вивчати, знати, необхідно ще й «вигадувати», створювати. Творчість — це сполучення безлічі дрібних речей в одне більш або менш велике ціле довершеної форми. Так

народжувалися всі найбільші твори світової літератури, всі найвизначніші «типи» — Робінзон Крузо, дон-Кіхот, Гамлет, Вертер, Карамазови, Обломови, Безухі і т. п., — типи, які більш або менш віджили, але все ще живуть серед нас.

Серед чудових пам'яток усної народної творчості «Казки Шахразади» є пам'яткою найбільш монументальною. Ці казки з подиву гідною довершеністю виявляють прагнення трудового народу віддатись «чарам солодких вимислів», вільній грі словом, виявляють бурхливу силу барвистої фантазії народів Сходу — арабів, персів, індусів. Це словесне ткання народилося в сиву давнину; різнобарвні шовкові нитки його простяглися по всій землі, вкривши її словесним килимом дивовижної краси.

Вчені спеціалісти встановили, що казки китайців були зібрані і вже надруковані за 2200 років до нашої епохи — до «рідва Христова», як говорилося раніше, — і що в цих казках є багато спільного темами, смислом з казками індусів і європейських народів. Це твердження дає мені право думати, що питання про поширення казок правильно розв'язують ті спеціалісти, хто — як наш знаменитий Олександр Веселовський — пояснював тематичну спорідненість і дуже велике поширення казок запозиченням їх одним народом у другого. Запозичення — не завжди перекирення, іноді воно доповнює до хорошого краще.

Навряд чи можна сумніватися в тому, що процес запозичення і доповнення стародавніх казок особливостями побуту кожної раси, нації, кожного класу відіграв дуже значну роль у розвитку культури розуму й народної творчості. Люди знайомляться з новими речами не тільки безпосередньо бачачи і сприймаючи дотиком речі, але і з розповідей про речі. Мабуть, казки повинні були сприяти розвиткові деяких ремесел: гончарного, ковальського, ткацького, збройового та інших. Ручні ремесла переходять у мистецтво, як говорять нам музеї. Думаю, що знайдеться і ще немало доказів культурного впливу казок. Історики культури, а також мистецтва мало і неясно говорять про широту і силу культурного впливу казок.

Особливо значним і незаперечним є вплив усної творчості на літературу писемну. Казками і темами казок з давніх-давен користувалися літератори всіх країн і всіх

епох. Роман Апулея «Золотий осел» запозичений з казки. Казками користувався Геродот. Італія користується ними, починаючи з XIV століття, в «Декамероні» Боккаччо; вплив казок абсолютно ясний у «Пентамероні», «Гектамероні», в «Кентерберійських оповіданнях» Чосера. Казками користувалися Гете, Жанліс, Бальзак, Жорж Занд, Доде, Коппе, Лабуле, Анатоль Франс, Кармен Сільва, Андерсен, Топпеліус, Діккенс — всіх не пригадаеш. У нас казки використані цілим рядом видатних письменників, в їх числі — Хемніцером, Жуковським, Пушкіним, Львом Толстим. Формальна, сюжетна і дидактична залежність художньої літератури від усної творчості народу цілком незаперечна і дуже повчальна.

Особисто я повинен визнати, що на мій інтелектуальний ріст казки впливали цілком позитивно, коли я слухав їх з уст моєї бабусі і сільських казкарів. Особливо вразив мене і підніс мою оцінку казок та їх значення той факт, що вони друкуються. Років дванадцяти я прочитав «Нові арабські казки», якесь провінціальне видання XVIII століття. Тоді я думав, що все надруковане у книгах — правда.

Я перекопаний, що знайомство з казками і взагалі з невичерпними скарбами усної народної творчості надзвичайно корисне для молодих письменників-початківців. Не один тільки я помітив, що вони, в більшості своїй, покійно і безумовно підкоряючись дійсності, фотографуючи її віршами і прозою, роблять це дуже сухо, малокровно, холодненькими словами, а час вимагає пафосу, вогню, іронії. Розуміється, казки не можуть дати людині того, що органічно чуже їй. Думаю, що учитель арифметики може бути тільки дуже поганим поетом. Але казки допомогли б сильно розвинути фантазію письменника, примусити його оцінити значення вигадки для мистецтва, а головне — збагатити його скудну мову, його бідний лексикон, що його він часто марно і майже завжди потворно намагається збагачувати «провінціалізмами», «місцевими висловами» або придуманими «нашвидкуруч» мертвонародженими словечками.

Я гаряче вітаю видання «Академією» першого перекладу казок «Тисячі і однієї ночі» з арабського оригіналу. Це — дуже солідна культурна заслуга перекладача і добра, цілком своєчасна справа видавництва.

МОЛОДА ЛІТЕРАТУРА ТА ЇЇ ЗАВДАННЯ

У Мурманську одна людина сказала мені: «Тут добре читати Джека Лондона». Цими словами виражена дуже вірна думка. На суворому березі Льодовитого океану, де взимку людей душить полярна ніч, від людини вимагається надзвичайно велике напруження волі до життя, а Джек Лондон — письменник, який добре бачив, глибоко відчував творчу силу волі і вмів зображувати вольових людей.

Дійсність в Союзі Рад вимагає від кожного будівника «нового світу» напруження всіх сил, всіх здібностей, зрозуміло, не тільки в Мурманську, а й на всьому просторі Союзу, на кожній точці його. Якою мірою наша молода література задовільно відповідає запитові життя на силу, на бадьорість духу? Мені здається, що критика повинна розглядати явища нашої сучасної літератури, виходячи з питання: наскільки та чи інша книга здатна виховати в людині волю до творчої, культурно-революційної життєдіяльності?

Ні літератори, ні критики питання цього свідомо і твердо ніколи не ставили, побоюючись надати «вільному мистецтву» дидактичного, повчального характеру і тим порушити його сумнівну «свободу». Проте в світі немає книжки, яка б не навчала чого-небудь.

Якщо ми візьмемо всесвітню літературу в її могутньому цілому — ми змушені будемо визнати, що в усі епохи в літературі переважало і, чим ближче до нас, тим

більше посилювалось критичне, викривальне і негативне ставлення до дійсності. Задовольнялись дійсністю, згоджувались з нею, вихваляли її тільки пошляки, літератори невеликих талантів, чії книги вже забуті. Та художня література, якій справедливо присвоєно ім'я «великої», ніколи не співала хвалебних пісень явищам соціального життя. Боккаччо, Рабле, Свіфт, Сервантес, Лопе де-Вега, Кальдерон, Вольтер, Байрон, Гете, Шеллі, Пушкін, Лев Толстой, Флобер і інші люди цього зросту і значення — ось творці «великої літератури», але — ніхто з них не сказав дійсності ствердне і благородне «так»!

Це — найбільша заслуга великих художників. Нещадно яскраво освітлюючи пороки життя, недоліки людей, вони виховували прагнення кращого, вони — вчили. Карл Маркс визнавав, що багато чого навчився у Бальзака. По романах Еміля Золя можна вивчити цілу епоху. Анатоль Франс не лишив жодної з основних ідей буржуазної держави, не показавши, який суперечливий, лицемірний і нелюдський їх смисл, і коли, в день його похорону, кілька літераторів випустили брошуру «Ляпас мерцеві» — це була безсила і жалюгідна помста Франсу за його прекрасну працю руйнування.

Нинішня література Європи і С. Ш. Америки набирає характеру все більш різко викривального. Чи може вона бути іншою, чи може сказати дійсності ствердне «так»? Після Оскара Уайльда і при Бернарді Шоу немає місця для благодушності Діккенса; талановитого блазня і теж талановитого, але пошлого примирителя О'Генрі змінив Сінклер Льюїс, і немає жодного німця, який наважився б прославити міщанство так, як це зробив Юліус Штінде в «Сімействі Бухгольц» — книзі, яка так сподобалась Бісмарку і довгий час була евангелієм дрібного «бюргерства».

Враження, яке викликає сучасна художня література Європи і Америки, таке: літератори працюють з матеріалом нездоровим, працюють з ідеями, які зовсім втратили значення сил, здатних організувати досвід у форми втішні; «кількість явищ соціально відрадних швидко зменшується в нашому світі». Слова в лапках взяті мною з листа одного журналіста, добре знайомого з тим, про що він говорить: його слова переконливо підтверджуються фактами й цифрами. Днями в одній з емігрантських газет було надруковано:

Вийшов дуже знаменний статистичний звіт. Ось його підсумки: якщо за кількістю самогубств Англія до війни 1914—18 рр. займала, серед інших держав, менш почесне і видатне місце, то тепер цього відставання нема. Після великої війни кількість самогубств в Англії і в Уельсі збільшилась на 80%, так що процент цей був у 1928 р. вже не 7,5 на 100 000, як у 1918 р., а 12,4. І число самогубств дедалі зростає. Про це говорять такі цифри: у 1918 р. в Англії і в Уельсі прощалися добровільно з життям 7,5 на 100 000, у 1919—8,8, у 1920—9, у 1921—9,9, у 1922—10, у 1923—10,3, у 1924—9; у 1925—10,5, у 1926—11,4, у 1927—12,5 і в 1928—12,4.

А через кілька днів у тій самій газеті читаємо:

Один з англійських учених б'є тривогу: дедалі збільшується кількість душевнохворих. Так, у 1859 р. на 535 нормальних людей припадав один божевільний. У 1891 р. один ненормальний уже припадає на 312 чоловік, а в 1926—на кожні 150 чоловік.

У Франції катастрофічно зменшується населення, як заявив Шарль Ламбер, депутат.

За переписом березня 1926 р. населення Франції становило 40 743 851 чоловік. Якщо від цих 40 мільйонів відняти 1 795 100 жителів поверненого Ельзасу, то виявиться, що населення Франції зменшилось порівняно з 1911 роком на 2 мільйони 221 775 чоловік.

Становище настільки серйозне, що необхідно в терміновому порядку, штучним способом, добитися збільшення населення.

До цих безвідрадних фактів треба додати збільшення злочинності, зростання проституції, легалізацію гомосексуалізму в Німеччині і цілий ряд інших явищ, таких же похмурих. Розуміється, що ці об'єктивні причини і надають сучасній літературі песимістичного чи, в кращому разі, скептичного забарвлення. Висновок звідси може бути зроблений тільки один і — не новий: буржуазія, зберігши механічну, господарську інерцію, втрачає волю до життя, література, «дзеркало життя», відображає цей процес.

У Союзі Рад піднято, поставлено на ноги, приведено в рух весь трудовий народ. Його передові загони, взявшись за справу промислового і культурного відродження країни, внесли в життя небачений ентузіазм, який переборює всі перешкоди на шляхах нової історичної сили до мети, яку вона перед собою свідомо поставила. Коли б робітнича маса не створила в самій собі цього потоку ентузіазму, такого напруження енергії,— вона не досягла б

таких незаперечних і блискучих успіхів у справі організації країни за зовсім невеликий строк у 12 років і при умові ненависті до неї зовні світової буржуазії, зсередини — респект «старого світу».

Цей процес відродження величезної країни з населенням не «культурним», воля якого нещадно придушувалась на протязі віків церквою і державою, яке штучно виховувалося в дусі пасивного ставлення до життя, — цей небачено швидкий процес відображений і відображується молодією літературою нашою дуже слабо.

Головною причиною такої слабості є, на мій погляд, той факт, що увага літератури звернена головним чином на те, що відмирає, а не на те, що почало жити і діяти.

Літератор поводить себе перед лицем конаючого старого, як молодий, не впевнений у силі свого знання лікар біля постелі смертельно хворого старика, — лікар міркує: помре чи не помре?

І, може, не для того, щоб потішити умираючого, а щоб вирішити своє особисте питання, він говорить безнадійно хворому, що умови, в яких хворий звик жити, ще існують: цілі ще старовинні повітові містечка, і не зовсім зникла затишна старовина, в якій можна було жити безвідповідально. Взагалі — існує цілий ряд «негативних явищ», вони навіть переважають явища характеру протилежного, і на шляхах людей, що йдуть до нового життя, нагромаджуються різні перешкоди. Це, розуміється, правда, і показ існування всякої мерзоти вважається служінням правді.

Так воно і було в ті часи, коли літератор, прекрасно бачачи потворність дійсності, не міг нікуди вийти з її порочного кола, так воно і є в тих країнах, де це порочне коло не розірване.

У нас революція розірвала це коло, відкривши вихід з нього в нову дійсність, до нової правди, яку створює робітничий клас і та частина селянства, яка по-соціалістичному відчуває життя.

Робітничий клас дуже суворий у прямоті своїх вимог до мистецтва, він не може дивитись на нього інакше, як на знаряддя боротьби за нього чи проти нього.

Він — суворий, бо до цього зобов'язує його ряд причин, з них особливо владні дві: величність і складність завдання, яке він покликаний розв'язати, і вороже оточення гниючої старовини, — він знає, що старовина ця

причеплива, як заразна хвороба, і почуває, що сам він ще не зовсім вільний від її спадщини.

Робітничий клас каже: література повинна бути одним із знарядь культури в моїх руках, вона повинна служити моїй справі, бо моя справа — загальнолюдська справа.

Цей голос — голос нової історії. Чи добре чує його молода література? Я б сказав: погано чує. Погано, бо, пасивно підкоряючись старій традиції викривального і негативного ставлення до дійсності, вона недосить ясно відображує другу дійсність, зображуючи стару правду — не помічає нової, не помічає в хаосі зруйнованого старого те нове всередині людини, що вже народилось, буде жити віки і не знищиться, а тільки зміниться на краще.

Людей, які почувають і усвідомлюють себе вільними творцями і володарями життя, все ще мало. Розуміється, їх найбільше в Союзі Рад, і я сподіваюсь, що це не потребує доказів.

Я думаю, що література наша все ще погано бачить, погано розуміє цих людей і ще мало здатна підтримувати, розвивати їх волю до творчої життєдіяльності. Літературі не вистачає духу бадьорості, духу героїзму, в той час як дійсність уже героїчна.

Можливо, що я помиляюсь, але мені здається, що в тоні оповідань цієї збірки ясно звучать бадьорі ноти. Описуючи, як вона голодувала, героїня одного з оповідань описує це лише для того, щоб сказати, як добре — чорт забирай — було їй, коли вона попоїла. Мені подобається це. Критики ж, мабуть, які навіть неозброєним оком бачать на сонці плями, знайдуть у цій збірці молодих письменників багато недоліків. Це — професійний обов'язок критиків, вони переконані, що саме в цьому — смисл їх ремесла. Я ж шукаю в кожному явищі його позитивні якості, в кожній людині — її достоїнства.

ПРО ЖІНКУ

Дивно, що до цього часу у нас ніхто ще не догадався написати книгу про ставлення церкви до жінки, а проте жінкам давно слід було б знати, чим вони зобов'язані релігії і церкві, особливо — «православній» християнській.

Відомо, що всі релігії встановили погляд на жінку більш чи менш негативний, деякі навіть явно ворожий. За 2700 років до нашої епохи грецький поет Гезіод у книзі «Теогонія», тобто вчення про походження богів, сказав: «Смертним мужам зло — жінок дав Зевес», у поемі «Труди і дні» він називає жінку «красивим злом» і «горем для людей». У молитовнику євреїв є коротка і багатозначна, але явно не втішна для жінок молитва: «Дякую тобі, господи, за те, що ти не створив мене жінкою». Церковна легенда про створення жінки з ребра чоловіка, злобні стихи біблійських пророків про жінок, легенди арабів, індусів і незліченні зразки всяких інших намов на жінку — все це свідчить про одностайне прагнення жерців усіх релігій соціально принизити жінку. Погляди на неї як на винуватницю вигнання чоловіка з раю, як на «сосуд гріховний» і «світову спокусу» з церкви переходить у побут. На незліченних прислів'ях і приказках, які шельмують жінку, радять ставитися до неї з недовір'ям, бити її, — цілком незаперечно відбитий вплив церкви: «Жоною і Адам з раю вигнаний», «Жона і Олоферну голову відтяла», «Жону тримай у страху, карати не скупись», — радить

Єфрем Сірін, а побут перекладає це на свою мову: «Бий жінку частіше, любитиме міцніше». Кирил Єрусалимський повчає: «Словам жіночим багато віри не йми» — «Що баба говорить, то все не до пуття», — відгукується побут. «Баб'ячий промисел — облудний помисел». Нескінченний ланцюг таких і подібних прислів'їв завершує характерна ланка: «Жона та муж — змія та вуж».

Християнська церква дві тисячі років була джерелом, з якого черпалися виправдання правового й економічного обмеження жінок. «Перед богом всі люди рівні», — учить церква в особі апостола Павла, і вона ж учить: «Не муж створений для жони, а жона для мужа». «Жона хай боїться мужа». Такими і подібними повчаннями цілком виразно утверджується, що дружина, жінка — істота не рівна чоловікові, «людина другого сорту». Це не заважає жінкам, прихильницям евангелія, визнавати його наймудрішою і «найлюдянішою» книгою, хоч вся його мудрість зводиться тільки до намагань переконати людей, що земне життя з усіма його муками не що інше, як попередня підготовка людини до вічного блаженства на небесах, куди людина може потрапити при умові, якщо вона буде лагідна, терпелива як камінь і покірنا законам церкви. Загалом вчення це твердить, що бідний і голодний повинен вважати тяжке — легким, а гірке — солодким.

За словами Септімія Тертулліана, християнського письменника, який жив наприкінці другого століття, християни повинні «задовольнити» Христа «святою ганьбою віри за злочинну ганьбу ідолопоклонства». Дивні в устах церковного письменника слова про ганьбу віри цілком виправдані бузувірською діяльністю християнської церкви, її нещадною боротьбою проти критичної думки, проти науки, найжорстокішим переслідуванням і масовим винищенням «інаковірних», вогнищами, на яких вона живцем спалювала «еретиків» та «відьом», — жінок, душевнохворих, а частіше таких, які мали виняткові здібності і відмовлялися думати про діла життя так, як наказували церковники. «Не убий» — проповідувала церква і освячувала міжусобні війни християн, — війни, які починалися з метою пограбування і на порушення заповіді «Не вкрадь». Сама багата, церква завжди служила тільки інтересам багатих, сама будучи рабовласницею, вона ніколи не протестувала проти рабства. Все це більш або менш зрозуміло: церква — класова установа, вона була «зведенням

законів» класу експлуататорів чужої праці, вона служила цілям свого класу і за страх і за совість. Далеко важче зрозуміти її вороже ставлення до жінки, її політику соціального приниження жінки. Можна думати, що жерці дохристиянської епохи були професійно заінтересовані в тому, щоб зображати жінку втіленням усяких зол і гріхів,— цим вони перепиняли їй шлях до легкої і вигідної праці, до служіння богів у храмах. Можливо, що не тільки з метою збагачення, а саме з метою соціального приниження жінки деякі з язичеських культів установили і церковну проституцію.

Але самими цими причинами неможливо пояснити хворобливе озлоблення християнської церкви проти жінки. Коли до цих причин додати почуття помсти за безшлюбність, на яку прирекла церква Христова своїх священників та єпископів, це теж не цілком пояснить ворожість попів до жінок,— ворожість ця виникла до встановлення безшлюбності римською церквою, а «православним» «білим» попам і не заборонено одружуватись, заборонено тільки «чорному» духовенству, монахам.

Звичайно, слід згадати, що «любов і голод правлять світом». Інстинкт продовження роду, з'єднуючи чоловіка і жінку, ще більш ускладнював нестерпно тяжкі умови трудового життя. Згаданий вище Гезіод скаржився, що «жінка не співучасниця в праці, а співучасниця в розтраті майна». Наше російське прислів'я говорить: «Жінка витягне з дому горшком — більше, ніж чоловік мішком». Можна навести тисячі таких скарг, висловлених у стихах пророків, проповідях, прислів'ях, казках, анекдотах. Але — всі вони довели б одне й те саме: вони придумані людьми, у яких було майно, був дім і можна було з дому щось витягти.

Тут, як скрізь, очевидно, проявляє свій вплив фактор економічний, тут немовби підкреслюється деяка суперечність між чоловіком — господарем і жінкою — його домоправителькою, його наложницею, соціально безправною. Суперечність цю видно в неоднаковому ставленні чоловіка і жінки до священної справи нагромадження майна. Можливо, що жінка, рабня чоловіка, не відчувала себе так глибоко рабинею власності, як це відчував її володар, жінці заважало заглибитися в справу нагромадження власності саме її безправність, і до цієї звірячої справи вона була більш байдужою, ніж її володар.

Можливо, що в більшості своїй жінки і до наших днів зберегли цю байдужість.

Але, щоб почувати себе міцніше в домі і на ліжку володаря свого, щоб удержатись там по можливості довший час, до старості його, коли йому потрібна вже не коханка, а нянька на випадок недуги, жінка повинна старанно дбати про тіло своє, всіляко зберігати його красу, свіжість, силу, всіляко прикрашати і тіло своє і оточення його. Це коштує дорого і стає все дорожчим. Недавно один американець, мільйонер, пожартував:

— Ми не боїмося комуністів, жінки розорять нас далеко раніше, ніж це встигнуть зробити робітники, — непоганий жарт.

Церква, не чужа пристрасті до нагромадження майна, маючи на меті зміцнити «духовну» владу над віруючими в бога, завжди із досить-таки великим запалом викривала пристрасть жінок до розкошів, що, проте, не заважало попам і кардиналам римської церкви оточувати себе розкошами нечуваними, як не заважало і «православним» єпископам, митрополитам, архімандритам жити багато і мати рабів. Але і природним прагненням жінок до розкошів не можна цілком пояснити злобу церковників. Тут є щось справді хворобливо бузувірське. Не можна ж назвати здоровою проповідь аскетизму, «умертвлення плоті», проповідь церковниками, рабами бога, боротьби проти інстинкту життя, створеного — за їх вченням — тим самим богом.

Інстинкт розмноження церква назвала «блудом», проповідувала у прихованій формі скопецтво, а народження дитини визнала справою нечистою, тому що породіллям заборонялося ходити до церкви на протязі шести тижнів після пологів, — породілля могла ввійти у храм тільки після того, як піп прочитає над нею «очисну молитву».

Негативне і вороже ставлення до жінок діяльно і невпинно прищеплювалося церквою чоловікові на протязі двох десятиків століть; воно дуже глибоко проникло у свідомість чоловіка і набрало у нього сили майже інстинкту. Вплив релігійного «женофобства» цілком ясний у книгах тих «вчених», які час від часу намагаються довести світові, що жінка — «з природи своєї» істота «духовно обмежена» і не може бути визнана людиною, рівною чоловікові. Практичний висновок з цієї «теорії» дуже простий: жінка повинна бути обмежена у правовому і політичному

відношеннях. Її і «обмежили». Вона була позбавлена права розпоряджатися своєю особистою долею, не могла діставати освіту, рівну з чоловіком, не могла розпоряджатися спадковим майном своїм без дозволу чоловіка. Був запроваджений у побут, у практику життя, ще цілий ряд принизливих для жінки обмежень, які затримували нормальний розвиток її сил і здібностей. Освячена церквою «влада батьків», влаштовуючи, з міркувань економіки, шлюби, не рівні щодо віку жениха і нареченої, сприяла виродженню свого ж класу, поповнюючи убуток хирлявими дегенератами.

Немає ніякого сумніву в тому — коли б жінку не калічили, обмежуючи штучно коло її інтересів, покладаючи на неї тільки обов'язки наложниці, матері, домоправительки і відштовхуючи від широкої громадської, культурно-політичної роботи, — швидкість розвитку культури була б удвоє більшою, тому що творчої енергії було б удвоє більше. Але буржуазне суспільство і держава не заінтересовані в тому, щоб розвиток культури ішов швидше. Буржуазія воліла б спинитись на тому, чого вона вже досягла, експлуатуючи працю пролетаріату, хижацьки виснажуючи його сили. Йї живеться досить зручно, і якщо вона все-таки посувається вперед, так посуває її, як відомо, анархічне беззаконня конкуренції і збуджуваний конкуренцією ріст промислової техніки. Цей мимовільний механічний рух мало спільного має з ростом справжньої культури. Навпаки, культурний тип буржуа сильно знизився з тієї висоти, якої він досяг у ХІХ столітті. Це зниження особливо помітним стало після імперіалістичної війни, яка, значно збільшивши кількість хижаків, циніків і грабіжників, не створює, як ми бачимо, інших «духовних вождів», крім «фашистів».

Закони сімейних і соціальних відносин залишались і залишаються незмінними протягом тисячоліть і не можуть бути захитані ніякими теоріями.

У цій фразі — вся «філософія» буржуазії. В різних словосполученнях ця убога думка вперто повторювалася тисячі раз «мудрецьями» всіх країн і епох. Щодня вона повторюється газетами і журналами Європи, Америки. Якщо цю «теорію» доводиться згадувати так часто і настійливо, — значить, в дійсності щось суперечить цій теорії, і треба вбивати її в голови, як вбивають костиль у

шпалу. Костиль міцний і товстий, але не вічний і все-таки піддається руйнівному впливові часу. Дійсність цілком реальна, але ще не істина, вона — тільки сирий і грубий матеріал для створення майбутньої вселюдської істини. Буржуазія дуже хотіла б утвердити цю дійсність назавжди в тих формах, в які вона склалася; фашизм працює якраз у цьому напрямі. Але «дія викликає протидію», і — могутньо зростає у робітничого класу свідомість культурного значення вільної праці, що розв'язує всю плутанину життя, і зростає у робітничого класу свідомість його права на владу. Буржуазним мудрецам, журналістам, дворовим і кімнатним собачкам буржуазії треба дуже голосно вити про непорушність сімейного начала і гавкати на ворогів хазяїна, на людей, які взагалі не вірять в непорушність будь-чого на землі.

Необхідно визнати, що буржуазне суспільство виховало жінку як понижений тип людини. Ці слова не можуть і не повинні ображати «слабку стать», — йдеться про один із злочинів буржуазії, про спотворення нею здорових, біологічних основ буття. Не можна заперечувати, що затуркана церковниками жінка брала несвідому участь в процесі цього спотворення. Але в наші дні немовби настав момент помсти, теж несвідомої, «сімейному началу», — помсти з боку жінок.

Було вже сказано, що пристрась до розкошів і «подружня невірність» жінки викривалися з найдавніших часів церковною літературою. Світська література теж здавна ішла по шляху церкви, але, ганячи жінку як причину всіляких драм і трагедій, досить-таки охоче і вміло зображала її як джерело насолоди. Один з арабських поетів епохи до Магомета сказав:

«Земний рай у книгах мудрості, на хребті коня і на грядях жінки». У нього, як бачите, жінка, за її здатністю втішати чоловіка, поставлена на третє місце.

Літератори-європейці приділяли жінці як приємній забаві перше місце, і, здається, жінки пишалися цією сумнівною честю. Починаючи з другої половини ХІХ століття, романтичне захоплення жінкою, «джерелом насолоди», і схиляння перед її «таємничою суттю» помітно починає поступатися місцем критицизмові реалістів і більш або менш різко вираженому незадоволенню її поведінкою в сім'ї і товаристві. Відомо, що у нас в Росії не було викликано прагненням жінок до самоосвіти і участю їх на-

рівні з чоловіками в революційній роботі. Слідом за російськими «нігілістками» перші пішли на громадську роботу і на завоювання самостійності англійки, за що негайно були нагороджені іронічним прізвиськом — «сині панчохи». Німкені і французенки, виділяючи із середовища свого талановитих представниць в галузь літератури і політики, не дуже поспішали наслідувати приклад росіянок та англійок.

Але, видно, було щось нове і неприємне серед усіх взагалі жінок європейської буржуазії, і потрібним стало поставити їх на визначене їм церквою місце — на місце людей «другого сорту». У Швейцарії один професор, ім'я якого я забув, надрукував у середині дев'яностих років дуже товсту книгу і в ній довів, що жінка як біологічна особина в усіх відношеннях нижча від чоловіка і гірша за нього. Одночасно оголосив війну жінкам Фрідріх Ніцше, людина, яка хотіла реставрувати дещо ожирілий «дух нації». Вільгельм Другий повинен був нагадати з висоти свого трону, що у німецької жінки тільки три обов'язки перед її країною: діти, кухня, церква. Було і ще багато зроблено різних спроб довести жінці, що вона «людина другого сорту». Найрізкішим проявом буржуазної «женофобії» слід визнати надруковану в 1902 році в Австрії книгу Отто Вейнінгера «Стать і характер».

Всі ці явища, взяті разом, говорять про те, що в «надрах» європейської буржуазії виникла якась тривога. Згодом цю тривогу частково пояснив рух англійських суфражисток — жінок, які вимагали права брати участь в політичному житті країни нарівні з чоловіками. Частково. Але ширше пояснення вибуху «женофобії» і виникнення тривоги в серці буржуазії, мені здається, дав Н. Ф. Федоров, маловідомий письменник, автор «Філософії загальної справи», людина, яку Лев Толстой і Ф. Достоевський вважали «геніальним мислителем».

У статті, написаній ним з приводу Паризької виставки 1889 року, — виставки, влаштованої на ознаменування сторіччя французької революції, він вказав, що «буржуазний лад не може сам і явно виразити те начало, якому він служить, той ідеал, яким він живе і рухається». На думку Федорова, ідеал цей було викрито в Росії.

Наша місцева всеросійська мануфактурно-художня виставка 1862 року була близька до істини, вона майже відкрила, кому служило і служить те громадянство, виразом якого була всесвітня виставка

1889 року, — вона відкрила це, поставивши при вході на виставку зображення жінки (або краще — дами, пані, гетери, — чи буде це наступниця Єви, Єлени, Пандори, Європи, Аспазії...) в убранні, піднесеному їй промисловістю всієї Росії, з матерій, визнаних, певно, найкращими з усіх представлених на виставку, — зображення жінки, яка дивиться на себе в дзеркало і, здається, усвідомлює своє центральне становище у світі (звичайно, європейському тільки), усвідомлює себе кінцевою причиною цивілізації і культури.

Далі Н. Ф. Федоров приходить до висновку, що основа господарського життя буржуазії — гіпертрофований, тобто хворобливо перебільшений, доведений до високого напруження статей інстинкт і що життя — «царство жінок», всесторонній вираз їх «панування, не важкого, але згубного» *. Церковне походження цієї ідеї цілком ясне, проте цим разом в неї включено значну частку «поганої істини».

В 1901 році в селі Кучук-Кой жив туберкульозний учитель Доброклонський чи Доброхотський; мене познайомив з ним А. П. Чехов, сказавши, що учитель «теж пише, але — безнадійний». Учитель, як виявилось, був автором рукопису «Марна праця». В ній він зробив підрахунок фабрик, які працювали виключно для того, щоб одягти, прикрасити і взагалі обслужити потреби жінок. Рукопис був присвячений М. М. Златовратському, написаний дуже важкою мовою і ілюстрований оглушливими цифрами. Пригадую, що більшість цифр автор взяв із звітів митного відомства і, здається, книги, виданої С. Вітте, «Промисловий розвиток Росії». Мені здалося, що ця рукописна праця створена під впливом Л. М. Толстого, відбиває ідеї «народництва» і цілком відповідає своєму титулові — дійсно «марна». Автор був людина хвора не тільки фізично, але заражена манією величності і немовби релігійною маячнею, до того ж він вважав себе ображеним В. Гольцевим, редактором «Русской мысли». Гольцев, прочитавши рукопис, радив йому «не ганьбити себе і знищити його». Згодом, коли я познайомився з першим томом «Філософії загальної справи» Н. Ф. Федорова, я згадав про «Марну працю».

Ніхто не стане заперечувати, що виробництво предметів розкоші, якими користуються жінки буржуазних класів, зростає із швидкістю плісняви або трави на кладо-

---

* Цитую за брошурою Н. А. Сетницького «Капіталістичний лад в зображенні Н. Ф. Федорова».

вищі. Може, й не «тому», але все ж поруч з цим зростає і «критичне», навіть вороже ставлення художньої літератури до жінки як дружини і матері, як другої за своїм значенням «глави дому». Особливо помітне це в сучасній англійській літературі — літературі країни, яка ще недавно пишалась «непорушністю сімейних традицій». Все частіше появляються книги, які зображують процес розпаду «сім'ї, опори держави», — процес вимирання і краху незламних Форсайтів, майстерно змальований Джоном Голсуорсі в його творі «Сага про Форсайтів», Гекслі в його романі «Крізь різні стекла», у книзі Майкла Арлена «Зелений капелюшок» та в ряді інших книжок.

З цих книжок виносиш цілком певне враження: якщо виключити кількісно незначну і соціально не впливову частину жінок, яка веде «громадську роботу», тобто разом з своїми чоловіками старається зміцнювати розхитаний в основі своїй «добрий старий порядок», — якщо виключити цю частину жінок, вся інша маса представниць буржуазної сім'ї досить-таки ретельно сприяє руйнуванню «доброго старого порядку».

Вона «немовби інстинктивно» мстить за своє минуле, за те, що церква і держава виховували її як «людину другого сорту», людину тільки для насолоди її тілом, і от виховали в людині це байдуже ставлення до долі своєї країни, до життя. А життя, стаючи все більш складним для розуміння буржуазії, все більш зрозумілим для свідомості експлуатованих мас, загрожує неминучою і трагічною катастрофою «доброму старому порядку». Аллан Картхіль у книзі «Чому англійці втратили Індію» вказує на одну з головних причин цієї катастрофи:

Індус остаточно переконався в цілковитій моральній порожнечі західної цивілізації, —

тут, може, треба замінити слово «західної» словом «англійської», а «моральну порожнечу» необхідно замінити словом «безсилля».

Відомо, що скептичне ставлення індусів до англійської цивілізації посилює безробіття в Англії. Той самий Картхіль, між іншим, говорить:

Подібно до того, як людина не є рабом ні бога, ні короля, вона не є і рабом якого-небудь божественного і незмінного закону.

Говорити так — це вже значить здавати старі, колись міцні позиції. Індуси, напевне, з великим задоволенням

читають книгу одного з англо-індійських адміністраторів.

Розпад сім'ї відмічає, звичайно, не одна англійська література, а література всієї Європи.

Після війни 1914—1918 років цей процес, мабуть, став особливо помітним. Показання літератури солідно і все частіше підтверджуються широким розвитком гомосексуалізму, лесбiанства і кримінальною хронікою — зростанням злочинів на ґрунті ревності, катуванням дітей, дедалі більшою кількістю абортів, розлук та іншими явищами гнильного розпаду сім'ї, суспільства.

Певна річ, класовий інстинкт буржуазної жінки живий і діє в усіх тих випадках, коли вона відчуває протидію її егоїзмові, її звичкам і вигодам з боку класу, який іде на зміну її класу. Але класовий свій консерватизм вона виявляє не так різко і «від нагоди до нагоди», а її «нігілізм», її байдужість до дійсності, жадоба розкошів і плотських насолод виявляються нею безперервно. Це не може не прискорювати процесу гниття буржуазії. На жаль, гнильні процеси можуть заражати й заражають здорових людей, і ще більше шкода, що пролетаріат Європи недостатньо зважає на цю можливість зараження хворобами буржуазії.

«Хто любить повчання — любить знання, а хто ненавидить викриття, той — неук».

Це сказано Соломоном, який був царем і пророком, але, мабуть, передбачав необхідність і користь самокритики в Союзі Рад.

Жінкам Союзу Рад, особливо селянкам, слід дуже серйозно подумати про своє ставлення до релігії і церкви. Найнестерпнішим тягарем життя свого вони ж так само зобов'язані «божественним» законам церкви, які вона тисячоліттями прищеплювала жінкам, — необхідність рабського підкорення. Церква дивилась на жінку як на рабу, а безбожник поет Некрасов говорив:

Три тяжкие доли имеет судьба,
И первая доля — с рабом повенчаться,
Вторая — быть матерью сына раба,
А третья — до гроба рабу покоряться.

Коли Некрасов говорив це, він мав на увазі кріпосне право, але і після скасування кріпосного права селянин

залишився рабом свого злиденного господарства, рабом приватної власності, основи всіх нещасть, всього зла і горя нашого життя. В цьому приватному господарстві селянина дружина його з давніх-давен несла і несе на плечах своїх каторжну працю, яка передчасно виснажує її сили. Вона одночасно прачка і скотарка, пекарка і нянька, пряля і швачка, городниця і куховарка, водонос і банщиця,— важко перелічити всі її «домашні обов'язки», які зводять її, людину, на ступінь домашньої тварини, яка ціниться дешевше від коня, хоч кінь працює незмірно менше, ніж жінка-селянка.

Але ось тепер перед нею широко відкрита можливість звільнитися від вічної каторги, можливість стати такою ж людиною «першого сорту», якою звикли вважати себе чоловіки. Їй слід зрозуміти, що приватна власність — кайдани, які скували її свободу, марно виснажують її сили, не дають розвинути її розуму, її здібностям,— «гасять душу», як писала мені одна селянка. Їй треба зрозуміти, що коли вона сама вважає або почуває себе дурнішою від чоловіка, так це саме через те, що церква і буржуазна держава «гасили її душу», тому що ніхто не подбав про те, щоб вона була розумнішою за чоловіка. Було вигідне протилежне.

Від каторжного життя врятує жінку тільки соціалізм, колективна праця. Робітничо-селянська влада успішно почала перебудовувати життя на колективних началах. Справа ця надзвичайно важка: треба примусити десятки мільйонів людей зрозуміти, що жити старим порядком для них не вигідно і безглуздо, що вільний людський розум цілком забезпечує можливість легкого, багатого, цінного життя. Справа ця важка: люди віками привчені жити по-звіриному, кожен сам за себе, тільки для себе, і все ще погано розуміють, як це можна жити іншим порядком.

Погано розуміють, але вже створюють цей новий порядок; Країна Рад швидко озброюється фабриками, машинами, день у день багатіє і вже через кілька років не матиме потреби ні в чому. Все, що створюється у нас, створюється для всіх, а не для деяких обранців, як в інших країнах. В цю роботу, яка звільняє людей від рабства, жінка повинна вкласти всі свої сили, всю душу. І їй особливо добре треба зрозуміти, що церква — давній, невтомний і найзапекліший ворог її.

ПРО СОЛІТЕРА

Чим рішучіше робітничий клас «ламає хребет» все-союзному міщанинові, тим пронизливіше і жалісливіше попискує міщанин, почувавши, що остаточна загибель наближається до нього все швидше.

Йому ввижається, що в його особі «гине весь російський народ». Сп'янілий від хворобливої зарозумілості, він, наче п'яний, уявляє, що хитається не сам, а земля під ним. Він звик вважати себе «сіллю землі» і знає, що «грунт, позбавлений солей, не родючий». Він «не вважає можливою культуру майбутнього без вільної участі індивідуального начала» — без його, міщанина, участі як «солі».

Але — солей багато, вони складаються з кислот, і деякі солі, перенасичуючи ґрунт, роблять його безплідним; такий кислий ґрунт називається солонцями, солончакми.

Як «сіль» міщанство дуже багато «насолило» робітникові і селянинові, виступивши проти них після Жовтня на боці поміщиків, фабрикантів, банкірів, авантюристів та бандитів. Воно продовжує «солити» робітничому класові і Радянській владі до цього дня, про що свідчать контрреволюційні змови, незліченні акти шкідництва, підла робота політиканствуючих білоемігрантів, паскудненькі зради колишніх лакеїв робітничо-селянської влади: Беседовських, Соломонів, Дмитрієвських та всіх інших, кому з часом навіть діти плюнуть межі очі.

Солей багато, і є — солітер, паразит; він не має нічого спільного з солями, крім деякої звукової спорідненості. Солітер — по-французькому єдиний—це стрічковий глист, він живе у кишковій порожнині людини, живлячись її соками, складається з маси окремих слабо зв'язаних між собою члеників і досягає довжини трьох-чотирьох метрів. Якщо вигнати з кишок дев'яносто дев'ять члеників, але залишити тільки саму головку,— солітер знову страхітливо розростається. Медицина встановила, що вплив солітера на слабих людей виявляється в запамороченнях голови і в загальному занепаді сил.

Міщанство, як ціле, надзвичайно схоже на солітера: воно — теж паразит, теж існує, живлячись чужими соками, теж має дивовижну здатність швидкого розмноження.

Основна властивість кожного окремого міщанина — його переконання в тому, що він — «єдиний», «неповторний», і тому він вважає себе «женихом на всіх весіллях і покійником на всіх похоронах». Він вимагає від держави ретельного догляду за ним, «гуманного» ставлення до нього, вимагає повної свободи виявлення своїх відчуттів і свободи живлення чужими соками. У величезній більшості плем'я міщан — плем'я споживачів, як виробник міщанин вносить в життя різноманітні скарги на «долю» і всіляке словесне сміття.

Сам він — гуманіст і доводить це скрізь, де може, навіть у «Куховарській книзі для молодих господарок». Він учить їх:

Попсоване м'ясо можна вжити з користю, — треба вимочити його в оцті, круто посолити і віддати на обід слугам.

Він — істота глибокодумна і далекозора; в 1929 році він публічно міркує де-небудь в Празі, в Парижі:

Ми не можемо з цілковитою певністю відповісти на запитання, як позначиться економічна рівність на дальшому рості культури. Не слід забувати, що культура розвивалася силою тиску нужди, прагненням до матеріального добробуту. Чи не зникне це прагнення, коли добробуту — ідеалу матеріалістів — буде досягнуто?

Він — релігійний, в 1927 році він пише:

Первородний гріх ввійшов у світ через жінку. Сатана отруїв праматір Єву своїм нечистим диханням і зробив її знаряддям розмноження і блуду: лиха похіть, статевий розпал, ввійшла в людське естиво і визначила спосіб його буття, починаючи від зачаття — «яко в беззаконнях зачат бих і во гресех роди мя матір моя» — і до неминучої смерті.

Це виписано з книги колишнього марксиста, а нині протоієрея С. Булгакова «Друг жениха». У книзі цієї проповідується щось середнє між гомосексуалізмом і скопцтвом.

Напевно, це бузувірське міркування одного з «єдиних» про жінку як джерело «блуду» і гріха приємно буде прочитати авторові листа до мене від 10.IV цього року; він з приводу статті моєї «Про жінку» запитує:

Невже ви і справді думаете, що релігія віджила свій вік?

Ні, як знаряддя поневолення трудового народу релігія ще існує і як таке знаряддя все ще відіграє свою ганебну, лиху і нелюдськи жорстоку роль. Особливо ясно виявився смисл релігії в 1914—18 роках, коли міщанство Європи і Росії, католицьке, лютеранське, православне, благало бога свого вжити рішучих заходів до поголового винищення католиків, лютеран і «православних» християн. Про дарування цієї радикальної милості молились єпископи всіх церков, не відчуваючи сорому за ідіотизм молитов своїх, не усвідомлюючи нелюдської жорстокості цих молюнь.

Один з наших радянських «єдиних» недавно прислав мені довге і обурене послання, в якому запитує:

«Розпочавши видання ще одного непотрібного журналу «Наши достижения», про які досягнення хочете ви повідати світові?» І кричить: «Трактори, електрифікація, а мужики личаки не мають... Самостійному господареві прийшов кінець!»

У цих полум'яних словах цілком точно і влучно виражена політична програма закоснілого міщанина: йому потрібна свобода для того, щоб допомогти «самостійному господареві», «взути в личаки мужика», чому цілком явно перешкоджає Радянська влада з її тракторами, електрифікацією країни, з її широкою культурно-революційною роботою. Це і є програма всіх «Сву» і «Сво», для яких економічна рівність, безкласова держава — загибель.

Кореспондент мій повідомляє, що «стара інтелігенція тримається осторонь революції». Це — брехня. Кореспондент знає, що «стара інтелігенція» не «тримається осторонь», а йшла проти революції, підтримуючи ідейно і фізично колишніх хазяїв країни, ворогів робітників і селян,

що вона по-шкідницькому і по цей день працює на ворогів Радянської влади. Найкраща, найбільш енергійна і талановита частина інтелігенції самовіддано і чесно працює в країні Союзу Рад і в партії комуністів. В особі працівників науки і техніки вона йде з робітничим класом і за 12 років провела таку величезну роботу, якої при бездарному і малограмотному режимі самодержавства не зробила б і за 50 років. Ті досягнення науки і техніки, якими Союз Рад може пишатися перед усім буржуазним світом і які вже страшать цей світ, швидко збагачуючи нашу країну, розвиваючи її промисловість,— ці досягнення можливими стали тільки при даному ладі, при диктатурі робітничого класу, який розуміє значення науки і техніки і широко асигнує кошти на дослідження науки та експерименти її, на організацію науково-дослідних інститутів та експедицій.

Я прекрасно знаю: коли у міщанина болить зуб, а виврати його не вистачає хоробрості, в цьому випадку для міщанина весь всесвіт — пекло, і його, страждальця, нічим не заспокоїш. Розуміється, у мене немає найменшого бажання утішати міщан, скривджених своєю власною нікчемністю.

Коли йому вказати, що в дикому і голодному Дагестані до Жовтня було 90 шкіл, якими намагалися русифікувати гірські племена, і тому всі були знищені горцями в 1918 році, а ось тепер ті самі горці мають 483 школи і все ще будують нові,— хіба це заспокоїть смертельний біль голодних зубів «єдиного»?

Він уже забув про те, що самодержавство Романових, штучно і з діяльною допомогою церкви, затримувало розумовий розвиток селян, і він не хоче нічого знати про сучасні школи селянської молоді, про сотні тисяч селян у середніх школах, в технікумах, агроінститутах, вузах, про культурно-виховну роботу Червоної Армії, про роботу «університету на дому».

А чи давно «кухарчиних дітей» не пускали в гімназії, а ідеолог і натхненник самодержавства, організатор церковнопарафіяльних шкіл безграмотності Победоносцев з цинічною одвертістю говорив, що «безграмотним народом легше управляти».

Коли «єдиному» розкажуть, що знайдено спосіб робити папір з водоростей рік та озер, що цей спосіб збереже країні силу-силенну лісу, скоротить процес обробки сировини

у фабрикат до півгодини замість 17 годин і, за попереднім підрахунком, дасть нашій країні 100 мільйонів економії за рік,— хіба це припинить вовче виття міщанина? Це — посилює виття.

Револуція покликала до життя тисячі винахідників-робітників, винаходи цих героїв і фанатиків праці збагатили і безперервно збагачують країну, — але хіба це може обрідувати людину, яка звикла, щоб усі прибутки лягали їй в кишеню і за пазуху?

Йому можна було б вказати на те, як енергія робітничого класу успішно перевиховує індивідуаліста-селянина у колективіста і комуніста, але ж це якраз один з найголовніших факторів, які розпалюють ненависть міщанства до робітничого класу.

Міщанин, як «єдиний» і «неповторний», прекрасно розуміє психологію селянина, ідолопоклонника приватної власності, і все ще сподівається, що масу мужика не зрушиш з того ґрунту, в який вона вросла віками і вросла по серце. Ми знаємо, що багатівкове хижацьке хазяйнування «єдиних», їх грабіжницьке ставлення до землі і скарбів її глибоко в'їлися в плоть трудових мас, а особливо в плоть селян. Вони все ще насилу розуміють, що причина їх рабства і темноти лежить у приватній власності і що мало не кожний з них безплідно убиває свої сили на захист свого злиденного каторжного життя, працюючи, по суті, проти себе самого. Але голова мужика все-таки над землею, вона поглинає близько 2 мільйонів екземплярів «Крестьянской газеты», а з усіма додатками до цієї чудової газети, з безліччю книжок і брошур, які вміло учать його жити і працювати по-новому, по-людському, а не за старим мужицьким звичаєм,— селянська література обчислюється, мабуть, в сумі близько 100 мільйонів екземплярів.

Ми вже можемо сказати, що немає країни, де селянство читало б так багато і жадібно, як воно читає в Союзі Рад.

Чого, яких результатів досягає ця маса літератури? Селянство стає культурнішим, заперечувати цей факт може тільки сліпий відчай конаючих.

Селянство вже виділило і безперервно виділяє із свого середовища тисячі культурних працівників на землі, агрономів, техніків, лікарів, учителів, літераторів, нову міцну «сінь землі», і вона — не «на здоров'я» міщанинові, а —

на загибель йому, і весь цей процес культурного зростання села не що інше, як процес вигнання солітера з організму робітничо-селянської держави. Що може сказати паразитові Північний морський шлях, Турксиб, електрифікація, індустріалізація країни, відкриття грандіозних запасів добрива — хібінські апатити, калійні солі Солікамська, нафта Уралу і Північного краю, зрошення Туркестану, розширення бавовництва, нові культури волокнистих рослин, успішні досліди над сіянням рису в Астраханській області, в Уссурійському краї, взагалі вся, майже казкова своїм розмахом, робота Радянської влади?

Мільярди карбованців виробляє селянин і робітник, але всі ці карбованці не потрапляють в кишеню «хазяїв», а повертаються трудящим: ідуть на озброєння країни машинами, на будівництво фабрик, заводів, залізниць і ґрунтових шляхів, на розширення транспортних засобів, на виховання мільйонів дітей робітників і селян.

Але — лірико-істеричний глист вищить:

Тов. Горький! Застрелився Маяковський — чому? Ви повинні про це заявити. Історія не простить вам мовчання вашого.

«Єдиний» І. П.! Маяковський сам пояснив, чому він вирішив умерти. Він пояснив це з достатньою виразністю. З любові умирають здавна і дуже часто. Мабуть, це роблять для того, щоб завдати неприємності коханій.

Особисто я думаю, що погляд на самогубство як на соціальну драму потребує перевірки і деякого обмеження. Самогубство тільки тоді соціальна драма, коли його викликали безробіття, голод. А потім кожна людина має право умерти раніше строку, призначеного природою її організмові, коли вона почуває, що смертельно втомилася, знає, що невігойно хвора і хвороба принижує її людську гідність, коли вона втратила працездатність, а в роботі для неї був весь смисл життя і вся насолода його. З останнього мотиву пішов з життя один із славнозвісних вчених, гігієніст Петтенкопфер, він покінчив з собою вісімдесяти трьох років.

Дуже талановитий автор книги «Стать і характер» пєсиміст Отто Вейнінгер застрелився двадцяти трьох років, після веселої вечірки, яку він влаштував для своїх друзів.

Мені відомий випадок самогубства, мотиви якого теж цілком поважні: років три тому в Херсоні застрелився один чоловік, залишивши таке пояснення свого вчинку:

Я — людина певного середовища і заражений всіма його особливостями. Зараження невігійне, і це викликало у мене ненависть до мого середовища. Працювати? Пробирав, але не вмію, вихований так, щоб сидіти на чужій шії, але не вважаю це зручним для себе. Революція відкрила мені очі на людей мого стану. Він, мабуть, жив себе і породжує тільки безсилих виродків, як я. Ви знаєте мене, зрозумієте, що я не каюсь, не проклинаю, я просто визнав, що приречений на смерть цілком справедливо і виганяю себе з життя навіть без гіркоти.

Це була людина справді нікчемна, дегенеративна, хоч із зародками багатьох талантів, але, як бачите, з огидою до паразитизму.

Говорячи про солітера, я маю на увазі молодих людей, у яких «єдиний» викликає запаморочення голови і занепад сил.

Не будучи медиком, я вважаю себе достатньо обізнаним з роботою міщанства як паразита в організмі нашої держави. Для цього є деякі зручні умови.

Хоча в тісному оточенні міщанства швидко зростає і кристалізується, виділяючись з робітничо-селянської маси, нова і справді плідотворна «сіль землі», хімічно не споріднена, не сполучна з міщанством, органічно ворожа йому, — але вона розвивається в умовах невпинної роботи, напруженої боротьби.

Деяка частина цієї нової сили пройшла крізь вогонь і кров громадянської війни і приступила до великої і важкої справи будівництва соціалістичного суспільства з надірваними нервами. Її право на втому природне і незаперечне.

Потім ті діти, яким у 1920 році було десять—п'ятнадцять років, знають минуле тільки з книжок і заряджені недосить сильною ненавистю до нього, презирством до міщанства. Вони живуть теж в умовах нелегких, але незрівнянно кращих, ніж ті, в яких жили їх батьки. Вимоги цих дітей до життя значно підвищені, і хоч економічний розвиток країни йде швидко, він все-таки ще не може задовольнити всіх запитів молоді. Ми живемо «на будові». На людей втомлених, на людей з підвищеною жадобою «хорошого життя» міщанство діє розкладаюче.

Тому дуже часто чуєш, що діти орлів пищать, наче курчині діти, і кошенята левів поводяться, як порсята.

Добродій сімнадцяти років лірично скиглить:

Хочеться якогось дуже великого і красивого життя, а життя, знаєте, таке маленьке, нецікаве, похмурою низкою сірих днів повзе невідомо куди і навіщо.

Добродій дев'ятнадцяти років істерично кричить:

Не я для життя, а життя для мене. Мій дід, мій батько відробили державі, я маю право спокійно вчитись і вимагати, щоб мене не ганяли на громадську роботу.

«Єдиний» чує все це і, тихенько підтакуючи курчиним дітям, тріумфуюче думає:

«Нашого полку прибуло!»

Лірикам та істерикам я вже не раз відповідав, що вони звертаються із скаргами і по розраду не на ту адресу, — мене стогін і зойки кандидатів у паразити не зворушують, і на вереск їх я співчутливо не відгукнуся. Я відповідаю лише на ті листи, в яких крізь вереск чую щире нерозуміння неуків або ж почуваю зачитаність дурницями.

Якщо ви, молоді люди, справді хочете «великого і красивого життя» — робіть його, ідіть пліч-о-пліч працювати з тими, хто героїчно буде небувале, грандіозне. У житті нагромадилося безліч прекрасної, практичної роботи по збагаченню нашої землі, по звільненню людей з ганебного полону передсудів, упереджень, забобонів. Все, що було зроблено у минулому загальнокорисного для людства, — все це тільки початок роботи, тільки перші цеглини фундаменту, на якому нині почали будувати новий світ наші комуністи, робітники і селяни.

Це треба зрозуміти і відчутти юнакам, пустуваті голови яких запаморочуються під впливом «єдиного».

Юнці, які кореспондують мені, живуть десь у густій атмосфері міщанства. З хоробрістю неуків вони оцінюють життя людства — явище, може, винайтке у всесвіті, у всьому космосі — як «похмуру низку сірих днів». Це насамперед смішить, і лише потім почуваш, що це може бути згубним для юнців, які залишаються сліпими і глухими, живучи на початку світової революції, серед нищівного гуркоту руйнування старого світу, в роки будівництва першого на землі соціалістичного, безкласового суспільства і держави рівних, в атмосфері полум'яного ентузіазму, у запеклому звіриному опорі всьому новому з боку древньої людини, приреченої історією на смерть.

Любі юнаки! В інтересах ваших щиро бажаю, щоб життя добре вам всипало перцю, щоб ви відчули на шкірі вашій його важку, шершаву руку, — руку великого нещадного вчителя, якого ми, люди, самі ж насичуємо розумом і волею. Так само щиро бажаю вам зрозуміти, що скарги марні, і серйозно подумати про безстидство скарг, саме про безстидство, і про те ще, що скарги не відповідають тій «гордій внутрішній незалежності», про яку ви пишете мені. Що значить ця ваша «незалежність»? Вона — тільки нездатність затримувати і формувати «враження буття», вона — просто пустота.

Крик про «владичні права особи», про необхідність для неї свободи, з давніх-давен потрясаючи повітря, не очищає атмосферу загальної, звірячої ворожнечі, в якій люди жили і задихались, а все густіше отруював її випарами тваринного егоїзму, самолюбства, зарозумілості, славолюбства.

Особа кричить найголовніше тому, що, почувавши свою двоєдушність, хотіла б прикрити криком цей порок від себе самої і від інших. Не двоєдушною вона не може бути доти, поки не викоренить в собі наростів релігії, націоналізму та інших передсудів, прищеплених їй класовою структурою капіталістичної держави. А до того часу, поки вона не звільниться від цих хвороб, — її точитимуть, розкладатимуть і руйнуватимуть хробаки заздрості, пожадли- вості, дрібненьких пристрастей і всілякої брудної погані. Її ідеальне личко буде платонічно обернене в сторону прекрасних ідей, реальна ж і неприваблива пика — до практичної житейської справи самообману і обману ближніх словом і ділом.

Так «дволиким Янусом» особа і «залишиться у віках», якщо не зрозуміє, не відчуже, що шлях до внутрішньої свободи і гармонії лежить крізь і через руйнування всього, у що вона явно або потай вірує, що і є причиною її роздвоєння, її рабства і схиляння перед ганебною дійсністю, є перешкодою для розвитку її сил і здібностей. Просто «людина» — це ще дуже мало.

Історія вимагає, щоб з'явилася Нова Людина, вільна від расових, національних, класових передсудів.

Чи можлива така людина? Робітничий клас уже створює її. Віддайте всі ваші сили, всі дні вашого життя на це створення ідеальної людини, і ви створите її з самих себе.

ПРО ЗАПРОДАНЦІВ

Коли хочуть пояснити явище надто оригінальне — порівнюють його з чим-небудь більш звичайним і зрозумілим, шукають «аналогії». Але запроданець — це таке своєрідне мерзенне творіння природи класової держави, що порівняти запроданця ні з ким і ні з чим. Я думаю, що навіть тифозну вошу порівняння з запроданцем образило б.

З числа запроданців особливо уславився Євно Азеф, член Центрального комітету і керівник «Бойової організації» партії соціалістів-революціонерів, особистий друг Віктора Чернова, Бориса Савинкова та інших стовпів партії, яка відвела у своїй історії таку грандіозну роль особі Іуди Азефа. Як більшість героїв, він виявився «дуритим», а по суті — був потворно «проста людина». Він сам прекрасно розумів дивовижну простоту своєї натури і сам у записці, поданій ним президентові поліції міста Берліна, протестував проти приписаного йому друзями по партії «ореолу великого вождя». Можна думати, що він протестував не тільки з мотивів самозахисту, а щиро. З брошури Б. Ніколаєвського «Кінець Азефа», виданої ГИЗ'ом в 1926 році, можна переконатись, що моя думка про щирість Азефа має солідну підставу.

Ще в 1893 році Азеф свідомо і обдуманно обрав запроданство як професію, намітив собі роботу провокатора як «шлях життя», «засіб до життя» і неухильно йшов цим шляхом до того часу, поки не оступився. Оступився,

похитнувся, але — не впав, а, відскочивши в бік від поліції і від революції, вигідно і спокійно ліг на пишне міщанське ложе, поряд з «розкішною жінкою», однією з великокнязівських проститутток; вона в 1904 році розважала «бойове життя» Кирила Романова «на полях Маньчжурії» в його поїзді. Кирило Романов — це той самий, що нині, перебуваючи в еміграції, самовільно назвався, здається, імператором чи присвоїв собі інший якийсь гучний чин. З кафешантанною «розкішною жінкою» Азеф познайомився, ще будучи членом ЦК партії.

Він був жирний, товстогубий, сентиментальний. У листах до своєї коханки він іменував себе «твій єдиний зайчик», «твій татко». Він розчулено писав їй: «Як хотів би я мати тебе тут, щоб купатись разом». «Ти одна з усіх людей близька мені, така близька, що я не відчуваю між нами ніякої різниці; де ти, де я — я не знаю, і це не фраза».

Думаю, що тут можна вірити Іуді, — тут він говорить справді «не фразу», хоч, здавалося б, і важко не відчувати «ніякої різниці» між собою і проституткою після довголітньої дружби з Віктором Черновим та іншими членами ЦК партії. Але — і серед міщан зустрічаються натури не менш глибокі, ніж перша-ліпша помийна яма.

Щасливо відскочивши від друзів-революціонерів і друзів-поліцейських, Азеф почав жити тим «красивим життям», що є таким характерним для ідеально вихованих міщан від простого крамаря до міністрів та князів. Він грав у карти і на біржі, купував своїй коханці брильянти і срібні сервізи, їздив з нею на морські купання, подорожував і взагалі — жив щасливо. Гроші у нього були, — партійні кошти він витрачав безконтрольно, поліція платила йому за повішених — щедро.

У 1915 році поліція Берліна посадила Азефа у в'язницю; там він читав твори анархіста Макса Штірнера «Єдиний і його власність», книгу, яку можна назвати евангелієм міщанського індивідуалізму; читав Ломброзо «Геній і безумство», роман Арцибашева «Санін», але більше, ніж книжками, «займався біржовими викладками». «Розкішна жінка» відзначає, що він «взагалі не любив читати». Сидячи у в'язниці, він згадав, що для вигід міщан створений, між іншим, бог, і в листах до «розкішної» писав: «Бог повинен дати мені сили. З божою поміччю я все перенесу».

А втім, можливо, що він все життя вірив у бога; ма-
буть, цього вимагала деяка складність його позиції і ро-
боти: необхідно було переконати себе в тому, що над ре-
волюціонерами і поліцейськими, чесними і негідниками,
існує хтось третій, кому однаково байдужі і ті і другі.
Бог створений зовсім не для того, щоб звеличити лю-
дей, а щоб зрівняти всіх людей в свідомості їх нікчемності
перед ним. Саме для цієї мети утверджувалось «вог-
нем і мечем» буття бога «великими отцями церкви», інкві-
зиторами, диктаторами, саме заради цієї мети утверджу-
ють буття боже сучасні нам боголюбці з людинонена-
висників.

Але можна думати, що Азеф, професіональний Іуда, не
відчував ніякої різниці між революціонерами і поліцей-
ськими: одні убивали губернаторів і міністрів, другі вби-
вали сотні чесної, героїчно настроєної молоді. В обох та-
борах Іуда мав друзів, вони вірили в його надзвичайні
здібності організатора вбивств, і от він, для того, щоб
заробити на «красиве життя», зраджував і продавав спра-
ва наліво, зліва направо. Двостороння робота ця не по-
требувала ніяких прикриттів ідеологією, теорією, ніяких
самовиправдань. Азеф і не виправдувався, він просто го-
ворив наліво:

«Чого ви хочете? Я ж допомагав вам убивати ваших
ворогів». І те саме він говорив друзям направо. Худо-
жник — людина, професіонально схильна до вимислів, —
може зобразити Азефа як якусь похмуру і навіть трагіч-
ну індивідуальність, яка повірила у справу запроданства
як у своє історичне призначення, повірила з почуття не-
нависті до людей, з мстивого бажання нищити людей,
хто б вони не були. У світі гниючого міщанства все мож-
ливе, можливе і таке ставлення до людей, до життя —
ставлення тих, що зневірилися.

От недавно співробітник «Нейе фрейе пресе» познайо-
мився в Бухаресті з представниками невеликої секти, яка
веде енергійну пропаганду і має певний успіх серед деяких
верств населення. Називають себе сектанти «християна-
ми». Вчення секти надзвичайно характерне для нашої
епохи.

Виникла секта «християн» у Північній Америці. Там
вона налічує кілька тисяч прихильників. Громади хри-
стіян є у Лондоні і в Парижі. Вчення секти викладене в
такій друкованій програмі французькою мовою:

Ми повинні прагнути до того, щоб людство вимерло. Те, що ми називаємо життям, є ілюзія, і наше найвище прагнення повинно бути спрямоване до того, щоб умерти. Наш перший обов'язок тому — сприяти вимиранню людства. Член секти не живе статевим життям і повинен, по можливості, прагнути до того, щоб і в інших громадян також не було дітей. Ми повинні їсти якнайменше. Чим менше ми будемо їсти і чим гірше ми будемо жити, тим швидше наблизимось до смерті. Дні, які ми змушені провести до смерті, слід присвячувати молитві. Треба гучним голосом читати біблію і співати псалми. «Християни» не курять і не п'ють алкоголю. Вони не зустрічаються з людьми, ведуть відлюдне життя і готуються до смерті.

Співробітник віденської газети розмовляв з однією з керівниць секти, Єленою Клотц, і вона йому сказала:

Ми дійшли до кінця речей. Нам здається, що всі одкровення і всі вчення про спасіння людства марні. Соціалізм, вегетаріанство, натуралізм та інші панaceaї для спасіння людства — безглуздя і нісенітниця. Нічого не принесе і фашизм. Ми знаємо, що в наші часи багато невіруючих знову звернулося до релігії. Але і це ні до чого. Все — ілюзія і обман. Ми переконані, що людям ніколи нічого не вдасться. Людям треба зникнути. Самогубство не може бути розв'язанням питання, тому що масові самогубства зв'язані з потрясіннями і породжують волю до життя у живих. Ні, треба поволі вимирати, так щоб земля перетворилася в пустелю і зник на ній рід людський.

Але ця філософія смертельно хворих не для Євно Азефа, прозваного «великим провокатором» зовсім даремно і для спокуси подібних до нього. Художникові теж нема чого робити з таким поганим матеріалом, бо матеріал для мистецтва непоправно зіпсований одвертими свідченнями «розкішної жінки» про кінець його життя. В постаті Іуди Азефа помітна деяка схожість з биком: в різницях слухати дресировані бики, їх обов'язок — заманювати товаришів биків під обух різника. Кінець кінцем Євно Азеф типовий, навіть дуже спрощений міщанин, і, як всякий член цього племені напівлюдей, він мав здібність зраджувати і продавати все і всіх заради особистого комфорту. Надзвичайно талановитий карикатурист «Сімпліціссімуса» Олаф Гульбрансон написав абсолютно точний портрет Азефа: товсте, товстогубе обличчя, маленькі байдужі очі свині. До цього жирного обличчя слід додати безбарвний, буркотливий голос і манеру говорити завжди кудись униз, під стіл, під ноги собі.

«Все — відносне», мерзоти — теж. Азеф працював у сфері порівняно вузькій, в масштабі невеликому. Коли Лео-

ніда Андреева спитали: що він думає про справу Азефа? — письменник відповів: «Нічого не розумію, якась сімейна справа».

Сучасні запроданці — Беседовські, Дмитрієвські та інші — працюють в масштабі значно ширшому, вони продають не одиниці, не групи, вони намагаються продати робітничий клас. Зрозуміла річ, їх наміри не можуть дати будь-яких особливо відчутних результатів, крім того, що тимчасово і ненадовго, може, відживлять конаючі надії білої еміграції. Беседовських я, звичайно, не порівнюю з таким інтелектуально тупим, малограмотним і в усіх відношеннях обмеженим суб'єктом, яким був Іуда Азеф, — вони далеко нікчемніші від нього і ще мерзенніші. Вони, звичайно, люди досить удосконаленого інтелекту, мають добре розвинене вміння брехати і, коли треба, непогано вміють прикидатись щирими друзями «народу». Всі вони — типи з тієї групи інтелігенції, яка має свою «історію», — історію судорожного хитання справа наліво і назад, історію періодичних відмовлень «від піввікової традиції різночинців-інтелігентів і насамперед відмовлення від служіння пригнобленим класам — в суспільному житті, відмовлення від імперативу обов'язку життя особистого», як формулював суть «історії» ренегатів В. В. Воронський.

Недавно один із запроданців, Дмитрієвський, надрукував свою «сповідь» і в ній визнав, що: «ми — раби; нам потрібні вчителі, вожді, пророки». Це — вірно. Вони хочуть повзуть за першим-ліпшим вождем, сподіваючись від кожного з них завжди одного й того ж: може, вождь розширить межі «міщанського щастя» в умовах капіталістичного ладу.

На початку вісімдесятих років, після розгрому народовольців поліцією з допомогою Дегаєвих, вони, «колишні революціонери», «порозумнішавши», почали проповідувати відмовлення від революційної діяльності на користь особистого морального вдосконалення, яке «одне тільки й може змінити суспільний лад». Після революції 1905—6 років вони у збірнику «Вехи» на чолі з Петром Струве, колишнім марксистом, — нині він став монархістом, але, вірний собі, залишився все тим же базікою, яким був усе життя, — почали співати славу й осанну «мудрому міщанству

Європи» і теж проповідували моральне вдосконалення, повернення до релігії, до церкви.

У наші дні, коли «колишнім людям» стало цілком ясно, що робітничо-селянська влада зовсім не має наміру розширяти межі міщанського щастя, а цілком серйозно вирішила будувати соціалістичну державу і нітрохи не сумнівається, що за прикладом її піде пролетаріат усіх країн, — у наші дні «колишні люди» знову заговорили про «істину біблій» і про те, що

істина одкровення полягає не в захищених погрозами і насильством мертвих законах, а в божественній сваволі людини, створеної за образом і подобою божими, але до цієї найвищої свободи треба провратись в «останній і найбільшій боротьбі» (Плотін), і насамперед треба з себе стрянути чари і ману наукоподібних побудов філософії, щоб побачити «найзначніше», вийти до джерел знання. Науки будують і повинні будувати на основі міцнішої за граніт, а метафізичні істини добуваються в тому світі божественної сваволі, де господь «повісив землю на нічому» (Книга Іова). В цьому царстві божественної сваволі існуюче стає неіснуючим, і емпірична істина, яка здобувається нами тут, на міліні часу, на потребу дня, не стає вічною, незаперечною істиною — необхідністю. Але в землю обітовану може прийти лише той, хто йде не оглядаючись, не пробуючи ґрунту під ногами, не знаючи куди, не відаючи навіщо.

Як бачите — дуже стара пісня, і співається вона не талановито. Кажучи, що в «обітовану землю», тобто до міщанського щастя, треба йти «не оглядаючись», «не знаючи куди, не відаючи навіщо», вони, розуміється, брешуть. Вони завжди прекрасно знають, «куди і навіщо» треба повзти, вони зрозуміли це відразу ж після Жовтня, коли саботували уряд робітників, коли пішли на службу Денікіним, Колчакам, Врангелям та різним бандитам, які розоряли господарство країни, знали вони, «куди і навіщо», коли після перемоги робітничого класу тихенько заповзали в його партію і на службу Рад, — заповзали для того, щоб шпійонити на потіху політиканствующим емігрантам і всіляко шкодити на користь колишніх хазяїв.

Надзвичайно характерним є те, що в усіх найзначніших випадках ренегати, перевертні прикривались одними й тими самими словами про «особисте моральне вдосконалення», про необхідність повернутись до релігії, в церкву. Це особливо характерне саме в наші дні, коли тільки глухий і сліпий не бачать, що церква зовсім явно і цинічно оголила свою наймерзеннішу класову суть, свою рабську і лакейську залежність від банкірів і фабрикантів; у такій доско-

налості вона, здається, ніколи ще не оголяла своє «таємне таємних».

На диво не гидливі «колишні люди», на диво слабка їх пам'ять. Хіба давно вони «щиро і палко» обурювались єпископами церкви Христової, які відлучили від неї християнина Льва Толстого, і ось чую, що тепер вони вже з побожністю цілують руку єпископа, як це зробив привселюдно один з літераторів-емігрантів. Так само, як після 1906 року, коли Анатолій Каменський писав одверто порнографічні оповідання, віршописець Рославлев звеличив Іуду, Михайло Арцибашев у романі «Санін» підніс і прославив удосконаленого, самодостатнього мерзотника, а Петро Струве в «Русской мысли» друкував «Православну теодицею» і в збірнику «Вехи» співав алілую і осанну європейському міщанинові, — так само і післяжовтнева еміграція втратила здатність відчувати хоча б звукову різницю між алілуєю і гонореєю.

Ось вона тепер зустрічає «третю еміграцію» дрібних шахраїв, з таким же захватом, немовби на допомогу її нікчемності приїхали бандити з Чикаго. Здається, тільки Йосиф Гессен, редактор до смішного нахабною і озлобленою газети, відчув, що Беседовський бреше, і, зазначивши, що в книзі його «багато неясного, недоговореного», вимагає докладно пояснити, у віщо Беседовський

вірив, на що сподівався і що примусило його спалити те, чому поклонявся, і поклонитись тому, що палив.

Пояснення зовсім не потрібні. Беседовський сам одверто розповів про себе:

Син буржуя, торговця готовим одягом, к. запеклий анархіст, оборонець, а потім кадет і правий есер, на момент більшовицького перевороту став уже лівим есером,

потім проліз на службу робітничому класові, а нині зробився запроданцем робітничого класу. Тут можна і мені цитувати біблію: «Повернувся пес на блювотину свою». Йосиф Гессен — одна з найбільш дряхлих і комічних постатей, які сидять «на ріках вавілонських» в полоні власної підлоти. Пише він зовсім як Іеремія.

На жаль, не один англійський уряд дружить нині з червоною Москвою, — скорботно пише він, — Європа не вміє і не хоче захищатися проти більшовиків. Невміння себе відстоювати, ослаблення почуття самозбереження, — може, навіть свідомості права на само-

відстоювання — чи не на це слабує Європа і у відносинах з більшовиками, і щодо своїх колоній, і до себе самої? І чи не здаються жалюгідними заклики до об'єднання Європи для захисту гаманців проти американської митної політики, — після того як сама вона себе розгромила, покликавши і американців, і японців, і індусів, і негрів; після того як «сама влаштувала у себе такий історичний «розгардіяш», з якого не зуміє і за кращих обставин виплутатись протягом десятиліть.

Добре пише Гессен. Але не віряться, що він допоможе Європі. В газетці його маленький запроданець Дмитрієвський надрукував свою «Сповідь», — твір вельми безглуздий. Частина його присвячена мені. Цитую:

...Була одна людина. Ми ідеалізували її, як могли. Ми забували: якого середовища ця людина. Їй писали листи з усіх кінців — німі раби писали їй. Писали з глибини душі, сльозами і кров'ю, розповідали про своє життя — і просили відгукнутись, дати пораду, як бути. Наш час — час догми. Нам потрібні вчителі, вожді, пророки. Хто інший, як не вона, могла дозволити собі виступити на захист того, що, здавалося, вона захищала все життя — на захист людської особи? І вона відповіла. Ми дивувались, коли читали її статті. Якнайгрубіше, якнайнещадніше вона відштовхнула руки, що простягалися до неї, і плюнула в душі, що розкрилися перед нею. Відтоді її для нас не існує. Ми прокляли її.

Ось людина, зовсім позбавлена почуття гумору! «Прокляли!» Ну, як можна писати, а тим більше друкувати такі пошлости: «прокляли»? Треба бути зовсім дурним або американцем типу Брайана, або єпископом для того, щоб у ХХ столітті когось проклинати. Характерне аристократичне: «Ми забували, якого середовища ця людина». Правильно в цій жалюгідній нісенітниці те, що років тридцять тому я писав про «колишніх людей», але я не захищав, а тільки показував їх. Тепер мені знову доводиться писати про «колишніх людей» в особі Беседовських, Дмитрієвських та інших, — ці, звичайно, шкідливіші за тих, про яких писав я за тридцять років до цього дня. Правильно і те, що «колишні люди» останнього випуску писали мені слізні листи, але невірно, що вони просили мене дати пораду їм; ні, це вони, — ті з них, хто найбільш цинічний і малограмотний, — давали мені деякі поради; серед цих порадників були й такі, яких — я б побив. Перескочивши на «кладовищі непохованих» до «колишніх людей», маленькі, але мерзенні запроданці природно хочуть заслужити потрібну їм увагу і схвалення з боку білоемігрантських «політиків знічев'я», — «політиків», які ось уж десять років

бездарно і нудно вправляються у брехні і наклепах на робочий народ Союзу Рад і на вождів його. Розчавлені історією, озлоблені тим, що життя в Росії прекрасно йде і без їх участі в ньому, ще більш озлоблюючись тим, що навіть капіталісти Європи і Америки визнають — «згнітивши серце» — незаперечні успіхи державного будівництва в Країні Рад, — дряхлі емігранти, звичайно, раді послухати базікання ябедників і брехунів «третьої еміграції». Але — слухаючи — вже не вірять. Це почувається: не вірять.

З інерції, за звичкою вони все ще у своїх газетках переконують один одного: скоро, скоро російський «народ» покличе нас! От приїде сорок тисяч послів від нього, і вони скажуть нам, як у давнину варягам:

«Працею робітників і селян земля наша стала ще заможнішою і багатшою, зробіть ласку, прийдіть княжити і володіти нею».

І тоді — маряться їм — вони прийдуть як слуги грабіжників, бо порядок в домі роблять слуги, а порядок у буржуазній державі — тобто всесторонній і узаконений грабіж обслужується і виправдується тією самою інтелігенцією, яка завжди проповідувала «моральне вдосконалення» і встановлювала догми релігії, нації, класу.

Але все це «мрії і фантазії». Ніхто не приїде і нікуди не покличе. А дійсність безрадісна і безнадійна. Недавно один з них, людина, що одужала від «інтелігентності», працюючи на заводах, змалював цю дійсність такими словами: «Як живемо? Погано. Пересварилися всі, ненавидимо один одного, ніхто нікому не вірить. Дуже важко молоді, батьківщини вона майже не знає, мову забуває. А стара еміграція ще настійніше співає європейській буржуазії гімн свої: «Мене, нещасну, торговку часну, ти пожалій». Гімн цей називається «Бублики», американці вже зіпили з нього фокстрот. Буржуазія, звичайно, глуха і німа, їй самій скрутно доводиться».

ЯКЩО ВОРОГ НЕ ЗДАЄТЬСЯ, — ЙОГО ЗНИЩУЮТЬ

Організована вченням Маркса і Леніна енергія передових загонів робітників і селян веде за собою масу трудового народу Союзу Рад до мети, смисл якої виражається в трьох простих словах: створити новий світ. У Союзі Рад навіть діти-піонери розуміють, що для створення нового світу, нових умов життя необхідно:

зробити неможливим скупчення в руках і кишнях одиниць величезних багатств, які всюди витискуються і завжди витискувалися з крові і поту робітників, селян;

знищити поділ людей на класи, знищити всяку можливість експлуатації меншістю трудової і творчої енергії більшості;

викрити отруйну брехню релігійних і національних передсудів, які роз'єднують людей, роблячи їх незрозумілими, чужими один одному;

витравити з життя трудящих всі виховані віковим рабством дикі і брудні побутові навички;

знищити все, що, утруднюючи в трудовому народі ріст свідомості єдності його життєвих інтересів, дозволяє капіталістам створювати людські бойні, посилаючи мільйони трудящих на війну один проти одного, — на війни, основна мета яких завжди одна: зміцнення права капіталістів на грабіж, зміцнення їх безглуздої жадоби наживи, їх влади над трудящими.

Кінець кінцем це означає: створити для всіх людей і для кожної одиниці вільні умови розвитку своїх сил і

здібностей, створити однакову для всіх можливість досягнення тієї висоти, до якої піднімаються, надміру витрачаючи силу енергії, тільки виняткові, так звані «великі люди».

Це — фантазія, романтика? Ні, це — реальність. Фантазією, романтикою називають цей рух мас до будівництва нового світу вороги робітників і селян, люди, які, — як недавно написала мені «Русская женщина», — становлять «тонку верству освічених і по-європейському мислячих» і які, — як пише вона, — переконані, що:

«Розум — надбання небагатьох, не можна шукати розуму в масах». «Культура — творіння небагатьох, високообдарованих людей».

У цих словах «Русская женщина» грубо, але правильно виразила весь смисл і все убожество буржуазної ідеології, виразила все, що буржуазна думка може протипоставити духовному відродженню пролетарських мас. Духовне відродження пролетаріату в усьому світі — незаперечна дійсність. Робітничий клас Союзу Рад, ідучи попереду пролетарів усіх країн, прекрасно утверджує цю нову дійсність. Він поставив перед собою грандіозне завдання, і його концентрована енергія успішно розв'язує його. Труднощі розв'язання — величезні, але, коли хочеш, — можеш! Десять років тому робітничий клас, майже беззбройний, роззутий, роздягнений, голодний, викинув геть із своєї країни багато озброєні капіталістами Європи білі армії, викинув геть війська інтервентів.

За тринадцять років, працюючи над будівництвом своєї держави з невеликою кількістю чесних, щиро відданих йому спеціалістів, прошарованих безліччю підлих запродавців, які огидно компрометують і своїх товаришів і навіть саму науку, працюючи в атмосфері ненависті світової буржуазії, в зміїному сичанні «механічних громадян», які злорадно підмічають всі дрібні помилки, хиби, пороки, працюючи в умовах, про тяжкість і жах яких він і сам ще не має ясного уявлення, — в цих пекельних умовах він розвинув зовсім дивовижне напруження справді революційної і чудотворної енергії.

Тільки героїчна мужність робітників і партії, яка виражає його розум — розум революційної маси, може створювати при всіх даних негативних умовах такі подвиги, як, наприклад, те, що за планом на 1929—30 роки робітники повинні були підняти промисловість на 22 проценти,

а підняли на 25; колгоспи повинні були дати 20 мільйонів гектарів, а ми маємо вже 36! Разом з цим, витрачаючи сили свої на будівництво індустрії, керуючи реорганізацією села, робітничий клас і селянство безперервно віділяють з маси своєї сотні обдарованих висуванців, ударників, робкорів, письменників, винахідників і взагалі — нову, свою інтелектуальну силу.

Всередині країни проти нас найхитріші вороги організують харчовий голод, куркулі тероризують селян-колективістів убивствами, підпалами, різними підлотами,—проти нас все, що віджило свої строки, приділені йому історією, і це дає нам право вважати себе все ще в стані громадянської війни. Звідси випливає природний висновок: якщо ворог не здається,— його знищують.

Ззовні проти творчої роботи Союзу Рад — європейський капітал. Він теж віджив свій строк і приречений на загибель. Але він все ще хоче і все ще має сили чинити опір неминучому. Він зв'язаний з тими запроданцями, які шкодять всередині Союзу, і вони, в міру своєї підлоти, допомагають його намірам розбійника.

Пуанкаре, один з організаторів європейської бойні 1914—18 років, прозваний «Пуанкаре-війна», людина, що мало не погубила гру капіталістів Франції, колишній соціаліст Бріан, знаменитий алкоголік лорд Біркенхед, недавно померлий, та інші щирі лакеї капіталу підготовляють з благословення глави християнської церкви розбійницький напад на Союз Рад.

Ми живемо в умовах безперервної війни з усією буржуазією світу. Це зобов'язує робітничий клас діяльно готуватись до самооборони, до захисту своєї історичної ролі, до захисту всього, що вже створено ним для себе і на науку пролетарям усіх країн протягом тринадцяти років героїчної, самовідданої роботи будівництва нового світу.

Робітничий клас і селянство повинні озброюватись, пам'ятаючи, що вже один раз могутня сила Червоної Армії переможно витримала натиск світового капіталізму, будучи беззбройною, голодною, фоззutoю, роздягнутою і керованою своїми товаришами, не дуже обізнаними з мудрістю воєнних дій.

Тепер у нас є Червона Армія, армія бійців, кожний з яких добре знає, за що він буде битись.

І, якщо, остаточно збожеволівши від страху перед не-

минучим майбутнім, капіталісти Європи все-таки наважаться послати проти нас своїх робітників і селян, необхідно, щоб їх зустрів такий удар словом і ділом по дурних головах, який став би останнім ударом по голові капіталу і скинув його в могилу, цілком вчасно викопану для нього історією.

ПРО ЛІТЕРАТУРУ

Які і в чому наші досягнення в галузі художньої літератури?

Твердять, що видатних майстрів словесно-образотворчого мистецтва молода наша література не створила. Внесемо поправку: не встигла створити. Це — природно. Живе вона всього десяток років, а в такому віці велетні — явище ненормальне. Погодьмося з тим, що майстерність молодих письменників ще не висока, але не будемо й знижувати оцінки її, бо у нас є вже чимало літераторів дуже талановитих; ми маємо право назвати їх основоположниками нової радянської літератури. Та й взагалі, в масі, молоді письменники дуже і навіть напрочуд обдаровані. Якби вони вчилися так же старанно, як поквапливо пишуть,— їх таланти розвивалися б далеко швидше і яскравіше. Але при всіх недоліках молода література наша має позитивну якість, що дуже виразно і вигідно відрізняє її від літератури стариків.

Напевно, історики літератури і критики образяться на мене, але я повинен сказати, що, на мій погляд, стара наша література була переважно літературою Московської області. Майже всі класики і багато видатних письменників наших були ґуродженцями Тульської, Орловської та інших, сусідніх з Московською губерній. Жанр і пейзаж — побут і природа,— в яких літератори виховувались, досить одноманітні. Вирішальні враження дитинства були обмежені дійсністю Московської області, і ця

вужкість поля спостережень безумовно відбилася згодом на творчості класиків. Можна навести чимало доказів обмеженого знайомства класиків із загальноросійським життям. Вони почали працювати з тридцятих—п'ятдесятих років. В ці роки на Верхній і Середній Волзі працювало багато тисяч бурлаків, з них відсіювалися ватаги розбійників; кріпаки тікали на південь, у Новоросію; відбувалися «картопляні бунти», ворушилися робітники казенних заводів; широко розвивалося сектантство; селяни Московської області виділяли з свого середовища організаторів текстильної справи і взагалі промисловості. Відбувалося ще багато чого, що література того часу не помітила.

«Звільнення селян» і розчарування їх давно очікуваною «волею» не відзначене жодною більш чи менш художньо написаною книгою, так само не відзначене й «ходіння в народ» інтелігенції. Байдуже пройшла література мимо картинної діяльності «народовольців». Про невдалі формою і ворожі тоном спроби Ключникова, Всеволода Крестовського, Писемського, Лескова, Гончарова та інших змалювати революціонера, «нігіліста» можна не згадувати. Хороші повісті Помяловського про те, як революціонер перетворювався в благополучного міщанина, недооцінені, так само, як недооцінені роман Куцевського про «благополучного росіянина» і повість Слепцова про «тяжкий час», а ці автори проникливо змалювали процес перетворення героя в лакея,— процес, який і в наші буйні часи «має місце в житті».

«Козаки» Льва Толстого — щаслива випадковість, як його «Севастопольські оповідання» і «Хаджі-Мурат». Коли б Лев Миколайович знав життя трудового народу Поволжя, Північного краю та інших областей, він навряд чи написав би «Полікушку» і Платона Каратаєва так, як написав, спостерігаючи тільки сотні й тисячі тульських селян, оброблених поміщиками й церквою до цілковитої втрати самосвідомості. Навіть знайомство з Бондаревим і Сютаєвим не похитнуло уявлення, яке міцно склалося в Толстого про мужика як людину покірливу, засуджену на муки і терпіння бога ради. Не похитнув цього уявлення ні тульський мужик-фабрикант, ні самарський мужик-поміщик, яких великий письменник спостерігав.

Гоголь змалював групу поміщиків виродків і диваків, знаючи, що його друзі, поміщики-слов'янофіли, намагаю-

ться піднести сільськогосподарську культуру, будують заводи. Ці люди не були виродками, і хоч Манілов рідня їм по духу, але вони — не Собакевичі і Ноздрьови. Киреевські, Аксакови були людьми високої культури, і дуже дивно, що люди цього типу опинилися за межами уваги літератури. Це — одна з ілюстрацій до питання про те, наскільки об'єктивна художня творчість класиків.

Урал, Сибір, Волга та інші області лишилися за полем зору старої літератури, так само як Україна, якій самодержавство затикало рота і зв'язувало руки, створюючи цим ворожість українця до «москаля». Уже самий факт цього утиску повинен був збудити увагу і схвилювати гуманітарні почуття літераторів. Не схвилював. І ніхто з видатних літераторів не пробував писати про життя України і Білорусії. Я не нав'язую художній літературі завдань «краєзнавства», етнографії, але все ж література служить справі пізнання життя, вона — історія побуту, настроїв епохи, і питання про те, як широко охопила вона дійсність свою, — це питання може бути поставлене. Усе, сказане вище, вкладається в прості слова: поле спостережень старих, великих майстрів слова було на диво обмежене, і життя величезної країни, багатющої на різноманітний людський матеріал, не відбилосся в книгах класиків з тією повнотою, з якою могло б відбитися.

Молода наша література, при порівняній обмеженості її образотворчих засобів, відрізняється широтою охоплення дійсності. Десяток років — дитячий час! І все-таки за ці десять років, зразу після громадянської війни, молодь наша дала дуже багато книг, які висвітлюють життя навіть найтемніших і найвіддаленіших від центрів культури «ведмежих закутків».

Ми маємо чудові книги, які майстерно змальовують життя і побут навіть тих племен, які жили безвісно, німо і щойно розбуджені владною рукою революції від «сну віків». Вкажу на романи Мілія Єзерського із побуту самоедів, на «Полярне сонце» — чудову повість Всеволода Лебедева про життя лопарів, на роман Пасинкова «Тайпа», який майстерно змальовує життя одного з племен Кавказу. Можна вказати і ще кілька книг такої ж «високої форми», і всі вони — подарунок, якого не можна було чекати так скоро.

У книгах цього ряду, крім їх безперечної художньої цінності, уважний читач із задоволенням відзначить рису, якої в старій літературі ми не знайдемо: вона тільки дуже рідко, «мимохідь» і епізодично зачіпала «інородців» та «іновірців», вона ставилася до них презирливо, дивилася на них «зверху вниз». Не кажучи про те, що татари, фінські племена Поволжя, тюрко-фінські прикаспійських степів і всі інші люди, з якими ми прожили віки, лишилися зовсім поза полем зору старої літератури, але навіть до людей стародавньої культури — євреїв, грузинів, вірменів — література в цілому ставилася майже так само тупувато і по-неуцькому, як літератори Європи ставилися й ставляться до нас, росіян. Цього поганенького і дещо пошлого ставлення до людей «чужої крові», іноплемянних майже зовсім не зустрічається в книгах наших молодих письменників, а коли зрідка воно де-не-де й помітне, то його сприймаєш як «описку», як результат технічної малопотужності і поквапливості, з якою молодь прагне ознайомити читачів із своїми «враженнями буття».

«Мультанське жертвоприношення» вотяків — процес не менш ганебний, ніж «справа Бейліса», — набрав би ще більш похмурого характеру, коли б В. Г. Короленко не втрутився в цей процес і не примусив пресу звернути увагу на ідіотське мракобісся самодержавної влади. Здавання єврейської дітвори в «кантоністи», у солдатські школи, теж було жертвоприношенням дітей на олтар самодержавного ідіотизму, але це майже не викликало протесту з боку літератури і ніяк не відбилося в ній*.

Старий читач, я з радістю відзначаю в молодих літераторах уміння проникати глибоко в побут і психіку тих людей, яких «державний геній» Романових викреслював із життя. Марксистська наша молодь справді вміє стати поруч з узбеком і киргизом, з чеченцем і самоєдом, стати з кожним, як рівний з таким же рівним! Це — факт, культурне значення якого не можна перебільшити: суть факту в тому, що література об'єднує всі племена Союзу Рад не тільки силою своєї революційної ідеології, але й своїм активним товариським прагненням зрозуміти людину «зсередини», вивчити і висвітлити її стародавній побут, вікові навички її. Інакше кажучи, молода література наша енергійно служить справі об'єднання всього

---

* [За винятком «Минулого і дум» Герцена].

трудового народу в єдину культурно-революційну силу. Це — завдання цілком нове, важливість його не потребує доказів, і само собою зрозуміло, що стара література перед собою такого завдання не ставила, не могла поставити.

Розумники можуть сказати, що стара література «об'єднує весь культурний світ», і пошлються на вплив Достоевського, що дедалі збільшується в Європі. Я волів би, щоб «культурний світ» об'єднувався не Достоевським, а Пушкіним, бо колосальний і універсальний талант Пушкіна — талант психічно здоровий і оздоровляючий. Але не заперечую і проти впливу отруйного таланту Достоевського, бо впевнений, що він діє руйнівню на «душеву рівновагу» європейського міщанина.

Зазначають, що «радянська література не створила великих творів». Цілком безглуздо вимагати від молодих радянських письменників, щоб вони негайно писали монументальні твори, які дорівнювали б, скажімо, «Війні і миру». Але деякі розумники вимагають саме таких подвигів. Іноді думається, що під цією вимогою приховане провокаційне бажання примусити молодь розробляти теми, поки що непосильні для неї, а коли той чи інший автор спотворить, скомпрометує складну тему, злорадно висміяти і його і, до речі, всю радянську літературу. Треба пам'ятати, що про французьку революцію кінця XVIII століття почали писати в половині XIX, після того як не тільки погас її вогонь, але й вугілля вкрилося холодним попелом міщанського благополуччя.

Вимоги «великих» і «досконалих» творів словесного мистецтва не тільки передчасні, але й немовби умисне естетичні. Радянська література не може створити «Війни і миру», бо вона, разом з усією масою творчих сил Союзу Рад, живе в стані війни із старим світом і в напруженій побудові світу нового. На війні естетизм недоречний. На війні тільки байдужий цинік може залишитися естетом. Але ми маємо право сказати, що ніколи ще і ніде література не йшла так «нога в ногу» з життям, як вона йде в наші дні у нас. Ми можемо законно похвастатися, що в цілому ряді книг молоді наші письменники давно уже встигли й зуміли добре змалювати війну 1914—1918 років з усіма її страхіттями. Широко і багатьма дуже талановито використаний героїчний матеріал громадянської війни. Надовго залишаться в новій історії літератури

яскраві праці Всеволода Іванова, Зазубріна, Фадеєва, Михайла Алексєєва, Юрія Лібєдинського, Шолохова і десятків інших авторів,— разом вони дали широку, правдиву і надзвичайно талановиту картину громадянської війни.

Я вважаю промахом критики нашої той факт, що вона не дала належної і необхідної оцінки книг, присвячених темі війни громадянської, всій роботі письменників над цим матеріалом. Я говорю про ідеологічну і технічну оцінку всієї маси книг про громадянську війну. Це слід було і слід тепер зробити не тільки в інтересах літераторів, а й читачів, які, до речі сказати, в позитивній оцінці книг цього ряду випередили критику. Критика бере окрему книгу і оперує над нею більш чи менш хірургічно. Але говорити про літератора — це ще не значить говорити про літературу, і далеко не всі хвороби виліковують хірурги. Відриваючи, відрізаючи ту чи іншу книгу від загальної маси літератури, критика індивідуалізує автора і звужує тему — спільну у нього з багатьма іншими авторами. До теми громадянської війни слід підходити інакше, більш історично і ширше.

Мені здається, що було б дуже корисно, коли б критика наша давала читачеві — масі — щороку огляди літератури за темами, які література опрацьовує за рік. Це дуже серйозний, відповідальний і необхідний обов'язок критики; соціально-педагогічне значення таких оглядів не потребує доказів. Огляди ці переконали б читача в тому, що так само, як в усіх галузях будівництва нового світу, у нас і в галузі літератури теж є чудові досягнення, що, як усюди, і тут молодий господар країни — робітничий клас — заявляє про свою талановитість, свою енергію.

Непомітно, між іншим, у нас створено справжній і високохудожній історичний роман. В минулому, в старій літературі,— солодкуваті, лубочні твори Загоскіна, Масальського, Лажечникова, О. К. Толстого, Всеволода Соловйова і ще дещо, таке ж мало цінне і мало історичне. Тепер — чудовий роман О. М. Толстого «Петро І», шокками витканий «Разін Степан» Чапигіна, талановита «Повість про Болотникова» Георгія Шторма, два чудових, майстерних романа Юрія Тинянова — «Кюхля» і «Смерть Вазир-Мухтара» і ще кілька досить значних книг з епохи Миколи Першого. Усе це повчальні, майстерно написані картини минулого і рішуча переоцінка його. Я не знаю

в минулому десятиліття, яке викликало б до життя стільки цінних книг. Повторюю ще раз: створено історичний роман, якого не було в літературі дореволюційній, і молоді наші художники слова дістали хороші зразки, на яких можна вчитися писати про минуле, не таке далеке, як далека епоха Петра Першого, але дуже схоже на неї — я говорю про вчорашній день. Взагалі у нас в галузі літератури дуже багато нового і цінного, але не оціненого належно. І, зрозуміло, багато сміття, мотлоху, всяких нісенітниць, злорадства над помилками і огидного скигління невдах. Це цілком природно, це — вітер революції обриває мерхле, в'яле листя з «дерева життя».

Недавно я одержав листа, він починається такою фразою: «Говорю дуже голосно вам на вухо: матеріал нинішнього дня при всьому моему старанні й ретельності не вкладається в художні рамки». Автор цієї надуманої фрази — поет, друкується. Фраза, по-моєму, бездарна: навіщо ж говорити голосно, коли говориш на вухо? Я — не глухий.

Другий нитик пише прозу, її теж друкують. Цей нитик повідомляє мене про те, що «поточна дійсність завжди була поганим матеріалом для справжньої творчості». Мало чого «завжди» було, але — вирішили, що його не повинно бути.

Леонід Леонов — автор книги «Злодій», побудову, «архітектоніку» якої згодом будуть серйозно вивчати, — Л. Леонов написав книгу «Соть», взявши для неї матеріалом саме поточну дійсність. І — уявіть собі! — вийшла якраз «справжня творчість», чудова річ, написана найсоковитішою, сильною, ясною російською мовою, саме — ясною, слова у Леонова світаються. А дійсність він знає, немовби сам її робив. Він, Леонов, дуже талановитий, талановитий на все життя і — для великих справ. І він добре розуміє, що дійсність треба знати саме так, неначе сам її робив. Для нитиків дійсність — чужа і навіть ворожа їм справа, тому вони й скиглять.

Коли б я писав звіт про видатні книги, створені «духом» революції за десятиліття — 20-й — 30-й роки, — мені довелося б розтягнути цю статейку від Ерівані до Архангельська, від Мінська до Владивостока через Київ, Харків, Новосибірськ, заглянувши і в Ташкент, і в Ростов, і в усі інші пункти, де більш або менш енергійно твориться нова, радянська література. Довелося б назвати десятки книг,

не прочитаних критикою або прочитаних не уважно і поспішно, засуджених несправедливо.

Я не дуже обвинувачую критику в поспішності і, часто, в безпідставності суджень. Я знаю: ми дуже впевнені в тому, що «все можемо», знаю, що нам необхідно поспішати, але все-таки ми трошки зазнаємося і, почувавочи, бачачи, що ми спроможні творити майже чудеса, вимагаємо, щоб чудеса були створені сьогодні ж. Це — психіка більшовизму, вона цілком виправдується фактами творчості в усіх галузях роботи в справі організації соціалістичної держави, грандіозними успіхами науки, ростом індустрії, перетворенням «раба природи» — селянина в господаря землі, який працює машинами, усе це — так. Далі я скажу, що, на мій погляд, не так. Тут же скажу два слова проти можливого докору мені в тому, що я не говорю нічого про пролетарську літературу. Справді, поняття «пролетаріат» щодо робітничо-селянської маси Союзу Рад випало з мого лексикона. Це тому, що — на мій погляд — якимось незручно і неправильно іменувати пролетаріатом клас, який витрачає мільярди золота на будівництво своєї, робітничої держави. Адже ж є вже незаперечна відмінність між пролетаріатом світу і робітничим класом — повним володарем найбільшої і найбагатшої країни Союзу Рад.

Молода література наша з кожним роком усе могутніше й швидше розширює поле свого зору. Ніколи ще мистецтво слова не служило так старанно і так успішно справі пізнання життя. Це особливо добре бачиш на «нарисах».

Нарис завжди вважався критиками нижчою формою літератури, що взагалі неправильно і несправедливо. Згадаймо хоча б тільки двох майстрів рису, зовсім не схожих характером талантів і світовідчужань: Гліба Успенського і Гюї де-Мопассана. Можливо, слід зазначити, що «Записки мисливця» І. С. Тургенева формою своєю не що інше, як нариси, що цією формою не гребували: Салтиков-Щедрін, Писемський, Лесков, Слепцов, Помяловський, Короленко і цілий ряд дуже видатних, вельми прославлених літераторів.

Молода наша література висунула із свого середовища групу талановитих «нарисовців», і вони поступово

надають нарисові форми «високого мистецтва». «Туркменські записи» надзвичайно талановитого поета і прозаїка М. Тихонова — це нарис і це справжнє мистецтво змалювання життя словом. Акульшин, Стонов, Лапін, Ситін, Г. Алексєєв, Павленко, Мартинов, Овалов, Лухманов і ще десятки авторів створили і розвивають далі своєрідну літературу, явно і законно прагнучи надати їй «високої форми». Всі вони, як мені здається, дуже добре відчують соціально-педагогічне значення своєї праці, зовсім виразно бачать її мету. Слід похвально згадати про Івана Жигу, одного з переконаних пропагандистів «нарисовості».

Мета — змалювання різноманітного і повсюдного процесу культурно-революційного будівництва, змалювання гарячкової роботи мас, героїзму груп і одиниць, роботи успішної, незважаючи на невпинні і найлютіші перешкоди з боку всіляких ледарів, ідіотів, шкурників і саботажників, пасивних і активних шкідників та інших негідників.

Потік цієї праці «нарисовців» немовби змиває з шкіри нашої дійсності бруд і пил минулого, оголюючи його найганебніші потворності. Разом з цим він показує, як на ґрунті, засміченому віками неучтва і глупоти, отруєному пасивним ставленням до життя і зоологічним індивідуалізмом міщанства, — як на цьому ґрунті виростає нова людина: комуніст, колективіст, людина, яка починає розуміти, що вона працює не тільки на себе, для держави, де вона — господар, але й на повчання всьому світові трудового народу, пролетаріату.

Широкий потік нарисів — явище, якого ще не було в нашій літературі. Ніколи і ніде найважливіша справа пізнання своєї країни не розвивалася так швидко і в такій вдалій формі, як це відбувається у нас. «Нарисовці» розповідають багатомільйонному читачеві про все, що створюється його енергією на всьому величезному просторі Союзу Рад, на всіх точках прикладання творчої енергії робітничого класу. Але, як багато що у нас, ця колективна праця талановитих людей недооцінюється, і її соціалістична педагогіка випадає з уваги критики. Недооцінюється ця праця і матеріально, «нарисовці» справедливо вказують, що неохайно зляпана белетристика журналів, на зразок, приміром, «Фільки та Амельки» Шишкова, оплачується як «високе мистецтво», — оцінка, якої ця недбала повість не заслуговує, так само як і багато інших

творів іменитих белетристів. Нарис у нас — велика, важлива справа. На жаль, деякі молоді письменники не розуміють цього, певно, тому не розуміють, що в нашої критики не знайшлося часу відмітити значення нарису. От, наприклад, один із тих хлопців, які дивляться на нарис як на нижчу форму мистецтва, пише мені:

Я весь здригаюсь від напруження творчої сили, а ви радите мені пробувати себе на нарисі, що це — глузування?

Юначе! Ви зробите самому собі добру послугу, коли зрозумієте, що вирішальну роль у роботі відіграє не завжди матеріал, але завжди — майстер. З березового поліна можна зробити топориче і можна художньо вирізати чудову фігуру людини. Але й топориче не всякий може зробити достатньо добре: необхідно знати якість матеріалу. А ви не знаєте навіть того, що в минулому рядовий поліцейський не міг досягти ступеня поліцмейстера і що жінок в олтарі церков не пускали. Конче потрібно, щоб «творчі сили здригалися» над вивченням матеріалу, над пізнанням дійсності в минулому, а тим більше — в сучасному.

Наша критика мало звертає уваги на нарис, та й чи звертає? Нарис і кількісно і якісно посідає все визначніше місце в загальній масі нашої літератури, але його віддано на поталу рецензентам, майбутнім критикам. Рецензент — це юнак, який чомусь переконаний, що історія покликала його вчити людей, таких же молодих, як сам він, але талановитіших за нього. Сам він взагалі вчиться погано і за своєю мовою не стежить. Наприклад, він пише про недбалість мови літератора, причому виявляється, що він неспроможний відрізнити недбалість автора від недбалості коректора, ставить знак рівності між недбалою побудовою речення і опискою і, не знаючи, хто такий Брайан, герой «мавлячого процесу», іменує його Баяном. Рецензуючи книгу, в якій славетного вченого Жофруа Сент-Ілера названо «святим Ілером», він не помічає цієї анекдотичної «недбалості».

Таких «анекдотів» у нас тисячі, і слід було б зменшувати їх кількість. Я думаю, що це — справа критики. І її ж справа — не допускати таких словесних фокусів, як наприклад:

«По-весенньому було тепло неожиданної теплотою ростепели». «Он весь заломився от предождания растаянного мгновения жизни». «В сладостном опьянении жонглировал плавающими в глазах кругами».

Це надруковано в книзі одного молодого белетриста. Учити літераторів-початківців писати просто, ясно, грамотно — входить в число обов'язків критики; я навіть думаю, що це її головний обов'язок. Мені здається, що в процесі росту нашої літератури критика не є «провідною» і спрямовуючою силою.

Критиків у нас дуже багато і кількість їх зростає. Це — дуже добре, коли це не пояснюється потягом до легкої роботи. У переважній більшості критики — марксисти, це теж добре, бо значить, що основна лінія у них мусить бути єдина.

Проте у мене складається враження, що критики займаються не стільки літературою, як взаємним вихованням один одного. Всі вони «випрямляють лінію», і в результаті їх зусиль лінія так примхливо вигнута, заплутана, що важко зрозуміти, де ж пряма і єдина?

Критики розбилися на дрібні групи і несамовито сперечаються, ганьблять один одного, вносячи в цю — навряд чи плідотворну — справу багато явної небезсторонності, самолюбства, особистих симпатій, антипатій і, кінець кінцем, — індивідуалізму.

Надзвичайно дивно і дуже сумно бачити, що суперечки людей, які однаково думають у головному, провадяться тоном ворожим, перенасичені найбрутальнішими особистими випадками і що в суперечках цих немає почуття товариськості, усвідомлення єдності головної лінії. Взаємні докори в перекрученнях, у нечесному ставленні до думки і слова, прагнення уразити співзапитальника і в ніс і в пуп, одверті натяки на його недоумство та інші нищівні прийоми словесного бою навряд чи похвальні й потрібні для людей, які обрали собі професію «учителів життя» в країні, де будується соціалістична культура. Ці прийомчики взаємного зневажання і заушення критиків «іменитих» виховують у критиках-початківцях — поки ще рецензентах — такі ж брутальні і шкідливі звичаї.

Література як праця колективу, цеху не висвітлюється критикою; при наявності швидкого і різноманітного росту літератури у нас немає річних оглядів її досягнень. Літератор як майстер мало цікавить критику; здається, що

вона шукає насамперед у ньому прихильника тієї чи іншої групи і виховує як солдата свого взводу, а не як бійця єдиної величезної армії. Таке ставлення — поштовх у бік індивідуалізму.

Читають критики покvapно і неуважно. Частенько буває так, що технічна малопотужність автора розглядається як його ідеологічна невитриманість. Юнака, який ще не вмiє одягти свою думку, свій образ, характер, пейзаж досить ясними словами, ще не можна визнати «реставратором старовини». Його слід учити техніки справи, а вирiзувати йому язика або відтинати руку не слід. Взагалі хiрургія не може служити методом виховання. Спроби хiрургiчного лiкування горбатих пiдтвердили правдивiсть давнього прислiв'я: «Горбатого — тiльки могила виправить», але в розумiннi ідеологiчному і горбатого можна випрямити, це — справа виховання.

Та коли молодому письменниковi кожний iз критикiв кричатиме, що тiльки вiн один з дванадцяти учить iстини, а решта одинадцять — еретики, це не можна назвати вихованням, і це викличе у юнака болiсний зойк:

— Я прочитав п'ять книжок,— названо п'ять авторiв,— але я не можу зрозумiти, хто правий. І хто така Галатея?

От, примiром, Галатея,— нащо вона? Що може сказати ця нiмфа людинi, котра живе на берегах рiчки Которослi, в якiй надзвичайно великi окуни, а нiмфи — не водяться? Зрозумiло, для критика дуже похвально бути грамотним, але чи треба бентежити знанням стародавнiх мiфiв юнака в той час, коли юнак цей хоче навчитися полiтграмотно і образно писати про комедiї і драми дiйсностi сучасної? Було б, певно, далеко кориснiше, коли б усi ми писали простiше, ощадливiше, так, «чтоб словам було тесно, мыслям — просторно», а не так, наприклад:

...ми повиннi вiдкинути тенденцiю до аполiтацiї дискусiї.

Можна ж сказати не так премудро: ми вiдкидаємо на мiр усувати полiтику з наших суперечок. Нема нiчого такого, чого не можна було б вкласти у простi і яснi слова. В. І. Ленiн незаперечно довiв це. Але наші критики мало дбають про простоту і яснiсть, необхiднi в педагогiцi.

Вiдомо, що «нема диму без вогню», але у нас вогонь полiтики дає занадто багато словесного диму. У кожної групи критикiв є своя улюблена Галатея, кожна з нiмф

пишно одягнута в слова застрашливо мудрі, і це приводить до того, що молодий літератор скаржитися:

Терміни затемняють суть питань, та ще пишуть у нас довжелезними періодами із вставними реченнями майже в кожному. Читати так важко, що двоє з нашого гуртка відмовилися від спільного пророблення..

Особисто я думаю, що ці скарги справедливі, бо не здається мені, що критика наша за десять років пішла по прямій лінії далі Плеханова і Леніна. І вже є чимало випадків, коли вона відходила далеко в чужий бік.

Багатослівно і давно вже сперечаються про те, чи треба вчитися у класиків?

Моя думка: вчитися треба не тільки у класиків, а навіть у ворога, коли він розумний. Учитися не значить наслідувати в чомусь, а значить освоювати прийоми майстерності. Оволодіти прийомом роботи зовсім не значить укріпити його за собою на все життя: тільки почни працювати — і робота сама вчитиме тебе, це знає кожний робітник. Якби навчання зводилося тільки до наслідування, у нас не було б ні науки, ні техніки, та й література не досягла б тієї досконалості, яка обов'язкова і для молодих письменників. Є щось комічне в боязні навчання у класиків, немовби побоюються, що класик схопить учня за ногу і потягне його в могилу до себе.

Я по-дружньому порадив би товаришам критикам звертати більше уваги на літературу в цілому, а не на поодинокі явища її. Само собою зрозуміло, що я не відкидаю потреби говорити про окремі твори. Але «Народження героя» Ю. Лібединського *темою* своєю — не поодиноким рід, на цю тему у нас написано не один десяток книг, і дуже корисно з'ясувати, як змінюється тема рік у рік? Розглядаючи роботу літератури так, можна прийти до висновків дуже повчальних. Значить: слід було б давати щорічні огляди розвитку літератури *за темами*.

Конче потрібно поставитися серйозно до праці «нарисовців» і, переставши вважати нарис «нижчою формою мистецтва», всіляко допомагати йому рости й розвиватися до меж можливої досконалості. Не ігнорувати обласної літератури і преси, — наприклад, журнал «Сибирские огни» цілком заслуговує серйозної уваги критики, чудовий журнал.

Давати огляди нацменшинських літератур, не кажучи про потребу оглядів росту літератури української, білоруської.

А суперечності між критиками з'ясувалися б далеко швидше і успішніше не на папері, а шляхом особистого і безпосереднього єднання ворогуючих груп на конференціях, нарадах, з'їздах. Суперечки на великій віддалі набувають характеру занадто абстрактного і дріб'язкового. При умові ж безпосереднього єднання товаришів полеміка точніше збігалася б з поняттям «діяння».

[ПРО БУРЖУАЗНУ ПРЕСУ]

На ринках, де торгують старим мотлохом, зразу бачиш, чим люди жили вчора, а реклами і хроніка газет добре розповідають про те, чим люди живуть сьогодні. Говорячи про газети, я маю на увазі сучасні «органи виховання громадської думки» в «центрах культури» Європи і Америки. Я вважаю, що читати буржуазну пресу так само корисно, як корисно слухати одверті розповіді слуг про життя панів. Хвороби не повинні та й не можуть цікавити здорову людину, але медик мусить вивчати їх. Між лікарем і журналістом є дещо спільне: і той і другий встановлюють і характеризують захворювання. Наші журналісти поставлені вигідніше від буржуазних,—нашим добре відомі загальні причини соціально-патологічних явищ. Тому радянський журналіст мав би ставитись до свідчень буржуазної преси так само уважно, як лікар ставиться до зойків і стогонів хворого. Коли б у нас появилась талановита людина, яка, зібравши достатню кількість фактів з «хроніки» газет будь-якого «центра культури» і зіставивши ці факти з рекламами магазинів, ресторанів, закладів розваги, з описом зустрічей, прийомів, громадських свят, обробила б весь цей матеріал тим способом, яким Джон Дос-Пассос зробив свій надзвичайно цікавий роман «Манхеттен» — Нью-Йорк,— ми мали б сліпучо яскраву і потрясаючу картину «культурного» життя буржуазного суспільства наших днів.

Про що кожного дня говорить буржуазна преса? Ось,

наприклад, події, коротко відзначені нею за минулий травень.

«Бунт вихованців» — з виховного будинку втекло 14 хлопчиків, 12 впіймані кінною поліцією, доля двох — невідома. «Знову катування малолітньої». «Мати-дітовбивця» — отруїла двох дітей газом, причина — голод. «Ще одне отруєння газом» — отруїлося п'ятеро: чоловік, жінка, стара — мати чоловіка, дівчинка трьох років, немовля. «Вбивство на ґрунті голоду». «Ще одну жінку порізано на шматки». «Звичка до тюрми» — чоловік, випущений з тюрми після п'ятирічного ув'язнення, з'явився з поліцією, заявив, що він — хворий, працювати — не може, жебрачити — не хоче, і попросив, щоб його знову забрали в тюрму. За «справедливістю законів» буржуазної держави це виявилось неможливим, тоді чоловік, «що зник» до тюрми, розбив скло вітрини магазину, побився з поліцією і — досяг бажаної мети. «Жебрак-мільйонер» — умер старий-жебрак 80 років, в його речах знайшли п'ять мільйонів крон. «Помер 89 років лорд Ештон, залишивши майно у 20 мільйонів фунтів». «Процес-монстр» — в Ліоні 300 чоловік умерли, отруєні брудною питною водою міського водопроводу». «Грандіозний програш у карти». «Учора в різних частинах міста вчинено ряд убивств, бандити благополучно зникли» Слово — «благополучно» в цьому випадку сприймається не як вислів іронії, а як співчуття успіхові.

Потім наводяться факти більш або менш великих шахрайств, хабарництва, статевої розгнужданості, що закінчилися самогубством, убивством. Зрозуміла річ, я навів тут мізерну частину фактів, опублікованих протягом місяця, — ⁹⁰/₁₀₀ решти — в такому ж кримінальному і патологічному дусі. Все це викладається дуже коротко, сухою, безкровною мовою, і для того, щоб журналіст дещо оживив, прикрасив свою мову, треба, щоб «ще жінка» була порізана на шматки з особливим садизмом або щоб дюссельдорфський убивця, робітник Кюртен, звів на себе 53 злочини, а потім «раптом сухо заявив слідчому: «Що ви скажете, коли я тепер відмовлюсь від усього цього шахрайства?» Запитання «сенсаційне», але робота поліції буржуазних держав стає взагалі суцільною сенсацією, і тому радянського читача запитання Кюртена не повинно дивувати. Кінець кінцем не розумієш: навіщо це публікують? Ніяких коментарів матеріал «хроніки» не викликає в буржуазній

пресі. Почувається, що він став звичайним, нікого не обурює, не тривожить. Раніше, до війни,— обурював. Тоді сентиментальні люди писали кислосолоденькі статейки про «хвороби суспільного організму», висловлюючи різні почуття, за якими приховувалися іноді — тривога, а частіше — роздратування «культурних» людей, які занепокоєні «ненормальними фактами».

У наші дні буржуазну пресу не цікавлять побутові драми тому, що щоденна загибель різних дрібних людей десятками і сотнями давно вже ввійшла у звичайний порядок дня і не змінює життя і нічим не загрожує людям, які хочуть жити весело і спокійно. Множаться розкішні кіно, ще розкішніші ресторани з джазами, від яких двигтять стіни і стеля, вражає безліч реклам про засоби проти «занепаду сил» і надзвичайно красномовних реклам лікарів-венерологів. Але ж усе це шуміло й до 14 року? Так, шуміло, але—не так оглушливо. А тепер здається, що буржуазія «центрів культури» одностайно визнала, що:

Жизнь становится короче,
Дни идут быстрее, быстрее,
Так — живите дни и ночи
Веселее, веселей!

Це проповідував з кафедри небагатого шинку тонконогой чоловік з великим животом, сильно нарум'янений, з божевільними очима наркотомана.

Я — згущую фарби? У мене немає бажання робити це, бо я знаю, що гнильний розклад заразливий. Фарби життя самі по собі стають все густіші і яскравіші. Мабуть, це тому, що температура життя підвищується і веселощі буржуазії гарячкові—від буйної радості. В нашій мові під словом «буйно» не завжди розуміють здорове завзяття, частіше «буйно» означає — погане. Буржуазія намагається зробити своє життя веселим, для того щоб приглушити сумне передчуття кінця своїх днів.

Мені здається, що я непогано обізнаний з газетними працівниками Америки і Європи. Я думаю, що вони — майстрові, важке і неспокійне ремесло яких викликає у них почуття найглибшої байдужості до людей, і що вони дуже схожі на служителів психіатричних лікарень, які звикли вважати і пацієнтів і лікарів однаково божевіль-

ними. Цією байдужістю і пояснюється незворушна безстрашність повідомлень про найрізноманітніші факти дійсності.

Наприклад:

«Учора якийсь Ганс Мюллер з'їв, побившись об заклад, 36 пар сосисок за одинадцять хвилин».

«У 1928 році в Пруссії покінчило самогубством 9530 чол., з них 6690 чоловіків і 2840 жінок. На міста припадає 6413 самовбивств, на села 3117».

«Магістрат сілезького міста Левенберга для збільшення своїх доходів вирішив запровадити податок на котів. Однак міське самоврядування відкинуло цю пропозицію. Тоді магістрат вирішив вдатись до іншого методу. На алеях міського парку вночі розставляються пастки, в які попадають під час своїх прогулянок коти. Впіймані тварини видаються власникам після виплати 3 марок».

«У громаді Ніндорф (поблизу Гамбурга) селяни вчинили збройний опір судовим приставам, які з'явилися для опису майна за несплату внесків на користь іригаційного товариства. Чинovníки під погрозою озброєних селян були змушені піти звідти».

«В околицях Берліна появилася «нічний привид», який систематично відвідує місцевого пастора. Привид уже тричі будив пастора «непрстойними дотиками». Викликана поліція знайшла під вікнами пасторського будинку шапку, очевидно, загублену «привидом».

«Чи слід допускати до причастя стрижених жінок? Це питання було порушене кількома єпископами і 24 травня спеціально розглядалось у Ватикані. Колегія кардиналів відповіла на питання позитивно: носіння короткого волосся не суперечить християнській моралі».

Минулого року хтось із газетярів повідомив, базуючись на поліцейських даних, що у Франції щороку зникає близько чотирьох тисяч жінок. Недавно в різних містах Франції арештовано банду «торговців жінками», вони продали у будинки розпусти республік Південної Америки 2500 дівчат. Така ж організація торговців «живим товаром» діяла у Польщі. Французький журналіст А. Лондр прекрасно вивчив цю галузь работоргівлі,— його книга «Злочинне ремесло» видана у нас минулого року «Федерацією». Надзвичайно цікава книга, в ній докладно описані прийоми обману і викрадання дівчат, їх «робота» у будинках розпусти Аргентини, але — найповчальніше в цій книзі те, що в ній немає жодного слова обурення.

На її 10 сторінці Лондр розповідає про свою зустріч з торговцем такими словами:

Арман — сутенер... Я знаю, чим він займається. Він знає — чим я. Він мені довіряє, я — йому. Як ділові люди.

Саме так: як ділові люди і — тільки, хоч «діло» начебто нелюдськи жорстоке і підле.

Але тут, для пояснення психології Лондра, до речі буде навести справжні слова одного американського журналіста:

Поліцейський не зобов'язаний думати, чи винна людина, яку він супроводить на суд або у в'язницю. Я ставлю людей на суд суспільства таких же, як вони, попереднє і дальше мене не стосується.

Це я чув у Нью-Йорку в 1906 році під час маленького скандалу, розіграного благочестивими американцями. Коли мене вигнали з двох готелів, я, вирішивши чекати дальших вчинків, влаштувався з чемоданами на вулиці і мене оточила група репортерів, чоловік п'ятнадцять. По-своєму, по-американському, вони були хороші хлопці, вони «співчували» мені, і навіть здавалось, що вони трохи збентежені скандалом. Особливо симпатичний був один з них, високий хлопець, з дерев'яним обличчям і смішними, круглими, наче дві намистини, очима голубого кольору надзвичайної яскравості. Він був знаменитістю: на замовлення своєї газети спритно влаштував викрадення з манільської в'язниці на Філіппінських островах дівчини-революціонерки, націоналістки, її посадили у в'язницю іспанці, і їй загрожувала страта. Цей хлопець догадався, що я охоче йду на продовження скандалу, він умовив молодих літераторів Лерона Скотта, автора роману «Секретар профспілки», і його товаришів по «Клубу п'яти», щоб вони взяли «участь в ділі». Згодом виявилось, що взяти яку-небудь участь в ділі вони не можуть, але я був переселений з вулиці в «клуб», у квартиру, де жили «комуною» п'ятеро письменників-початківців і де господарювала дружина Л. Скотта, російська єврейка. Вечері, у великому вестибюлі «клубу», перед каміном, збиралися молоді письменники, приходили репортери, я розповідав їм про російську літературу і революцію, про Московське повстання. Н. Є. Буренін, член бойової організації при Ц.К. більшовиків, дружина Скотта і М. Ф. Андреева перекладали мої слова на англійську мову. Газетярі слухали, записували і, зітхаючи, говорили з явним жалем:

— Це — диявольськи цікаво, але — не для наших газет.

Я запитував: чому ці газети не можуть розповісти читачам правду про подію, яка, можливо, характеризує все майбутнє нового віку?

Але вони розуміли моє запитання спрощено, як запитання чисто особисте. Вони сказали мені:

— Ми всі — на вашому боці, але — безсилі допомогти вам. Ви не знайдете і не заробите тут грошей для революції. Після того, як преса повідомила, що вас прийме Рузвельт, у справу втрутився російський посол, і ваша гра програна. Ми бачимо, що газети надрукували фото не т-те Андреевої, знаємо, що ваша перша дружина і діти — забезпечені, але — викрити це не в нашій силі. Працювати для революції тут вам не дадуть.

— А чому дають Брешковській?

На це запитання вони відповідали мовчанням. Вони помилились, працювати я міг, тільки зробив менше, ніж гадав. А втім, це не стосується теми статті.

В дальших розмовах журналісти познайомили мене з вражаючою силою преси Нью-Йорка. Докази цієї сили були такі. Одна з газет викрила багату і впливову філантропку в тому, що вона утримує кілька будинків розпусти, — це була дуже хороша сенсація. Але через два дні та сама газета, вмістивши на своїх сторінках портрети двадцяти п'яти поліцейських, повідомила, що це вони організатори таємної проституції, а не шановна, всіми поважана місис.

— А як же поліцейські?

— Їх звільнили, забезпечивши перед тим. Вони знайдуть роботу в інших штатах.

Ще один випадок. Треба було скомпрометувати одного сенатора. Надрукували, що він погано живе з своєю другою дружиною і що діти його, студенти, на ножах з мацухою. Спростування старого і дітей його газета вмістила, але — висміяла. Будинок, де він жив, оточили репортери.

БЕСІДИ ПРО РЕМЕСЛО

I

Те, про що я хочу розповісти, сталося за тридцять років до наших днів, і — можливо, що все це було не зовсім так, як я розповім.

Ще в дитинстві я помітив, що Нижній Новгород багатий на «дурників», «недоумків», «блаженненьких». Ці ненормальні люди викликали у «нормальних» обивателів, у міщан, двоїсте ставлення: над «недоумками» знущалися, але в той же час і побоювались їх, ніби підозріваючи: чи не прихована за безумством особлива мудрість, не приступна розумові «нормальних». Підозрівати це — були підстави.

Муза Гущина в чотирнадцять років була визнана «дурненькою», а через два-три роки все нижегородське міщанство оцінило її як «провидицю», здатну передбачати майбутнє. До неї, в маленький будиночок на «Гребінці», ходили і їздили сотні людей: вона співучим голосом тихенько говорила їм якісь недоладні слова, беручи за це по четвертаку. Була вона кругленька, акуратних форм, білорожева, наче з фарфору виліплена. Виходила до людей в самій довгій, до п'ят, сорочці грубого полотна, комір наглухо зав'язаний чорною тасьмою, світле «житне» волосся розсипане по спині; голову вона тримала нахиливши її вниз і до лівого плеча, ніби прислухаючись до голосу свого серця.

З її круглого рожевого личка з-під густих темних брів дивилися прикриті віями синюватосірі очі; на цьому аз-

гельськи дурному обличчі вони здавалися чужими, і було в них щось тривожне і похмуре — на мій погляд.

Цікавості ради я теж відніс Музі четвертак, і вона, погрозивши мені іграшковим пальчиком, сказала:

— То не справдиться, що у сні сниться.

А товаришеві моєму, найскромнішому хлопцеві з заячою губою, ломовому візнику:

— Не ходи, козел, по двору, гуляй, козел, на гору.

Доживши до двадцять одного року, вона раптом здивувала місто, порушивши проти дядька і опікуна свого судове переслідування за приховання і розтрату її спадкового після матері майна. Виявилося, що на зароблені пророкуванням четвертаки Муза, за допомогою якогось «приватного адвоката по судових справах», таємно і спритно збирала докази проти дядька, і докази виявилися такими незаперечними, що дядько сів у в'язницю.

Кілька років Муза обманювала людей, продаючи їм дурненькі фрази по 25 копійок за штуку. Але вона прикривалася недоумством для самозахисту, в боротьбі за «майно» вона перемогла, і нормальні люди, простивши їй обман, удостоїли її похвали і слави.

Був інший випадок, подібний до цього: в окружному суді слухали справу каторжника-втікача Кожина, купчихи Малиніної і ще чотирнадцяти чоловік.

Компанія ця обвинувачувалась у виробленні і розповсюдженні кредитних білетів в сто карбованців, а також купонів по 2 карбованці 16 копійок і по 4 карбованці 32 копійки.

На лаві підсудних сиділа пишна моложава жінка, кругле лице її в міру рум'яне, очі лагідні, «з поволокою», на публіку вона дивиться з-під густих брів, спокійно, суддям відповідає коротко, трошки ображено і — з явним усвідомленням своєї гідності. Скаже що-небудь соковитим голосом і витре яскраві губи хусточкою, немов плюнула неакуратно. Поруч з нею — Кожин, солідний бородач років п'ятдесяти, міцний, гарний, з веселими очима і ясным голосом невинної людини, він — балакучий і любить пожартувати. На звороті кількох сотенних бумажок, там, де друкувалися грізні витяги з статей «Зводу законів», він, Кожин, надрукував: «Дурень той, хто не підробляє державних кредитних білетів», — цією недоречною витівкою він і погубив справу, дуже солідну і технічно, і організаційно. Інші підсудні, сіренькі люди,

займалися збутом товару; двоє були зрадниками і один «недоумкуватий»; з обвинувального акту і під час «судоговоріння» ясно було, що його роль у цій справі — незначна, навіть можливо, що він випадково заплутаний у процесі. Зрадники не давали обвинуваченню матеріалу проти цього парубка, голослівно твердячи, що «він у цій справі теж плутовся», що він «недоумкуватий», неначе «блаженний» — і «баламут».

Поводився «баламут» збуджено, голосно розмовляв з сусідами по лаві, запитував: «А тепер що буде?» Суддям відповідав безладно, крикливим натуженим голосом. Його зупиняли, він позіхав, дрімав і, стріпуючись, знову запитував: «А тепер — що?» У нього — неправильний, сильно стиснутий з висків череп, вузьке старкувате обличчя глибоко розрізане щучим ротом, під рудуватими бровами — маленькі, гострі звірині очі. Оборонець, упевнений, що цю людину виправдають, — медичної експертизи не зажадав.

У справі було темне місце: ні слідчий, ні суд не могли встановити, хто з обвинувачених виконував роль головного «роздавача товару». За словами збувальників і «потерпілих», вони одержували фальшиві гроші від «різних осіб», те ж саме говорили і зрадники, не вказуючи ні однієї з цих осіб серед підсудних.

І раптом Кожин пошептався з Малиніною і голосно сказав «недоумкуватуму»:

— Ну, кинь дурня строїти, розповідай! А то що ж ти один на волі тинятися будеш?

«Недоумкуватий» встав і цілком розсудливо, грамотно, не без гордості повідомив судові, що «роздавачем» був він і — ніхто інший. Він незаперечно довів «збувальникам», що ніяких «різних осіб» — не було, а вони завжди мали справу тільки з ним: в Одесі, у Варшаві, на Ірбітському і Макар'ївському ярмарках. Він з'являвся перед ними купцем, монахом, навіть — євреєм, і на доказ того, що йому неважко перевтілитися і в єврея, він вимовив дві три фрази з акцентом оповідача єврейських анекдотів. Говорячи, він поглядав на публіку, на присяжних і суддів, і по усмішці його було ясно, що він любиться — ідіотами. Присяжні винесли три особливо суворі вирoki: Кожину, Малиніній і йому. Коли суд об'явив вирок колишньому «недоумкуватуму», публіка схвально заричала, і дехто навіть аплодував.

Зрозуміло, випадок Музи і цей випадок підтверджу-

вали здогад «нормальних» людей про те, що за дурістю видимою може бути уміло захована життєва мудрість, силою якої живуть і вони, нормальні. У мене обидва ці випадки збудили увагу до людей ненормальних.

Про Ігошу Смерть у Кишені я вже розповідав десь, але тут необхідно згадати і про нього. Це була людина невизначеного віку, висока, худа, з обличчям і шиєю в дряблх зморшках, просочених брудом чи кіптявою, з чорними руками; крючкуваті пальці його завжди обмацували паркани, ворота, двері, тумби і тіло своє: стегна, живіт, груди, шию, обличчя. Завжди здавалось мені, що руки його рухаються тільки знизу вгору, і майже невовиме було швидке падіння рук униз. Закопчене обличчя його в клочкуватій чорній бороді теж усе ворушилось: рухалися брови, фиркав ніс, шльопали слиняві губи, вимовляючи завжди одну і ту саму похабну лайку, здувався гострий кадик, тільки маленькі чорні очі були нерухомі, немов у сліпого. Зиму й літо він ходив у валянках, у розстебнутому кожусі, в синіх штанях із пістрі, в такій же сорочці,— комір її розстебнутий або розірваний, оголились ключиці, і в заглибленнях між ними і шиєю моторошно здувалася шкіра. Хода у нього була хитка, здавалось, що от зараз весь він розвалиться на куски і його кудлата голова покотиться по бруку каменем.

Було щось страшнувате в нерухомості його очей і особливо в руках його,— вони так настирливо обмацували все, ніби Ігоша хотів переконатися: є воно чи тільки здається. Мене дуже цікавило це обмацування світу Ігошею.

Нормальні люди боялись його, похмуро давали йому дорогу, а хлопчак, бігаючи за ним, кричали: «Смерть у кишені! Ігоша — смерть у кишені!»

Він совав руки в кишені кожуха, там у нього був запас каміння, і він шпурляв ним у дітей однаково спритно правою і лівою рукою. Шпурляв і одноманітно бубонів лайку, а витративши каміння — клацав зубами і завивав вовчим виттям.

Був іще дурник Гриня Лобастов, який показувався тільки весною і літом у ясні дні. Він сидів на лаві біля воріт свого будинку на Студеній вулиці, в кожній руці його були коротенькі, гладко вистругані палички. Невтомно, з фокусною швидкістю і спритністю він ганяв ці палички між пальцями, немов добиваючись, чи не приростуть

вони до долонь шостими пальцями. Маленький, товстий, завжди чисто вимитий, одягнений в біле, з м'яким «баб'ячим» обличчям, у сіренькій м'яковолосій борідці, він дивився вузькими безбарвними очима в голубу порожнечу неба і усміхався дивною усмішкою,—винуватою усмішечкою людини, яка догадалася про щось і дуже засоромлена. Він був німий. «Нормальні» люди вважали його «блаженим», і багато хто, проходячи мимо нього, низько вклонявся чистенькому ідіотіві.

Був дурник Реутов, маленька людина з чорною борідкою клиночком, зиму й літо він ходив без шапки, на його черепі, витягнутому вгору, росло якесь дуже товсте, рідке волосся, на довгому обличчі — смішний кривий ніс.

Ходив Реутов заклопотано нахиливши голову, розмахуючи руками, і, даючи дорогу зустрічним, завжди зупинявся, притискуючись до огорожі, до стіни. Коли проходив торкався його,—Реутов довго і старанно змахував долонею з одягу своєї щось, видиме тільки йому. Він був сином багатого торговця мануфактурою і завзятим театралом — сидів на «гальорці» театру кожний вечір під час сезону.

Нормальні люди не звертали на нього уваги — він був недосить потворний, не страшний,—не цікаво божевільний.

Було у місті і ще кілька «дурників»,—завдяки якомусь випадкові всі вони були дітьми людей заможних або багатих. Це я відзначив.

Найбільше вразив мене Миша Тюленев. Середній на зріст, широкоплечий, з величезною гривною брудного волосся, закинутого на потилицю і за відігнуті вуха, він був схожий на розстриженого диякона. Його вилицюваті, голені шоки туго обтягнені шкірою кольору глини, з-під густих брів вискотилися і тьмяно світяться круглі совині очі мутнозеленого кольору, ніс — важкий, товстий, з роздутими ніздрями, такі ж товсті вивернуті губи, вони в тріщинах, у крові, наче покусані, і на виголеному підборідді теж кров. Товсте драпове пальто Миші вимите дощами, вигоріло на сонці, витерте і виявляє на швах сірі нитки, наче ребра риби.

Гудзиків на пальті немає, кишені — відірвані, підкладка — зношена, стирчать клапті вати; під пальтом рудий піджак, жилет, і все — не застебнуте, так само як і штани. Ходив він завжди по бруку, біля панелі, ходив наче по

глибокому снігу або піску — важко піднімаючи ноги і лунко відбиваючи кроки широкими підшвами стоптаних чобіт. Ліву руку тримав під жилетом на грудях, а правою розгойдував, затиснувши в пальцях невеликий булижник.

При зустрічі з жінками замахувався на них булижником і — ричав, бубонів щось дивно плямкаючими звуками. Він був страхітливо гидкий, нормальні люди не терпіли його, і, коли він удень появлявся на головних вулицях міста, його, як собаку, ганяли поліцейські з допомогою візників, — візники хльостали Мишу батогами. Тюленев натягав на голову пальто і незграбно тікав від них, піднімаючи ноги, як жеребець.

Я нерідко зустрічав його в полі, за містом або бачив, як він ховався під мурами кремля, де-небудь у затінку башт. У мене він теж викликав враження відразливе і навіть, здається, ворожнечу до нього, — мені здавалось, що він прикидається, навмисно піднімає ноги так високо, неначе іде по болоту.

Відштовхував і важкий погляд його скляно-зелених очей. І от, уночі, коли був повний місяць, я застав його в огорожі церкви Миколи на Покровці; ввійшовши в огорожу, я почув якісь бухаючі удари і в кутку прибудови до церковної стіни, в затінку, побачив постать людини, — мені здалось, що вона ламає стіну. Але це Тюленев бив кулаками у груди свої. Перш ніж я встиг підійти до нього, він сковзнув по стіні, сів на землю і забубонів, — було добре видно, як ворущаться його товсті губи, випльовуючи плямкаючі звуки:

— Чах, чав, чов...

Присівши перед ним навпочіпки, я вслухався; здавалось, що Тюленев хоче, але не може вимовити якесь слово. Сидів він закритив очі і все бив кулаком у груди, але вже безсило. Я доторкнувся до його плеча — тоді він, відштовхуючи мене однією рукою, другою став мацати землю біля себе, — мабуть, шукав булижник. Тепер він плямкав і шипів голосніше, виразніше:

— Чорт — чужак — чужий — чорт — чужак — чужак...

Потім він устав, вийшов із затінку на місячне світло, нахилився, підняв булижник і пішов геть, особливо шумно тупаючи. Я сів на східці паперті, закурив; вогонь сірника викликав звідкись сторожа.

— От спасибі, що прогнав Мишу, — сказав він. — Боюсь я його, цокне каменем, і — не писнеш!

Старик сказав, що Тюленев буває тут, у кутку, нерідко, прийде, стане до стіни, б'є себе в груди і бурмотить.

— Кажуть, він не дурнем народився.

Що Тюленев і інші «ненормальні» народились не дурнями,— всі говорили, але про причини «душевної» хвороби кого-небудь із них я нічого не міг дізнатися, хоч уперто розпитував багатьох обивателів-стариків.

Дурники і блаженненькі здавалися мені цікавішими за «нормальних» людей. Це було цілком природно, бо я бачив, що нормальні зводять усе своє життя до найпростіших процесів: харчування, розмноження і сну; бачив, що спокійний перебіг цих процесів забезпечується експлуатацією чужої сили, крамарюванням, обманами, дрібним шахрайством,— взагалі: життя «нормальних» цілком заповнене всякою «гріховною» поганню. Гріховність життя більш чи менш невиразно усвідомлювалась, тому «нормальні» в середу і в п'ятницю їли пісне, а в суботу й неділю ходили до церкви скаржитися богові на своє трудногрішне життя і просити його про милосердя до їхніх слабостей, говіли, сповідалися в гріхах попам, символічно причащалися тіла і крові Христової і при всьому цьому безперервно виснажували тіла і пили кров людей, які працювали для утвердження і збагачення нормального життя. У всіх «нормальних» людей і у кожного був невеликий, непорушний запас упереджень, забобонів, марновірств, і весь цей матеріал самозахисту об'єднувався бездушною вірою в бога і в чорта, тупою невірою в розум людини.

У місті 90 тисяч «нормальних», але театр стояв порожнім, хоча в ньому грали непогані артисти.

У тому, що дурник Реутов відвідує всі спектаклі, я вбачав дещо гумористичне. Мені здавалося, що блаженненький Лобастов дивиться в небо безкорисливіше від людей, які твердо знають, що — гриби корисніші ніж зірки. «Нормальні» укріплювали свої старі будинки, ставили нові, такі ж важкі, тісні, а Ігоша хитко ходив по вулицях і все обмацував, немов сумніваючись у міцності каменю, дерева, землі.

Романтизм, властивий юності, дозволяв мені насичувати ненормальних якимись нікому не приступними знаннями і почуттями, яких ніхто не пережив.

Дотепні люди — з племені «нормальних» — можуть сказати, що я вчився у дурнів.

Було і це — вчився, але — значно пізніше і не в тих дурнів, які названі мною тут. Взагалі ж у світі нашому не існує нічого, що не було б повчальним, світ цей дійсно наш, тому що ми віддаємо йому всі наші сили, організуємо його, відповідно до наших цілей, і весь він — матеріал нам для вивчення.

Отже, я відзначив один порядок вражень мого отроцтва: дурники, блаженненькі і взагалі ненормальні люди. Разом з цим поступово наростав, збирався інший порядок.

Нижній Новгород — місто купецьке, про нього складена приказка: «Будинки — кам'яні, люди — залізні».

«Нормальне» життя цих залізних людей було добре відоме людям, серед яких я «обертався», як обертається дзига, підхльостувана батою. Мене підхльостувало тривожне і жадібне бажання зрозуміти все, чого я не розумів і що обурювало, ображало мене. Кучери, няньки, двірники, покоївки і взагалі «домашня челядь» залізних людей розповідала мені про життя двояко: про хрестини, іменини, весілля, поминки — з таким же пафосом, з яким говорила про урочисті відправи архієрея в соборі; про буденне життя «залізних» — із страхом і образою, із здивуванням і сумом, а інколи з заглушеною злістю.

«Складом душі» своєї челядь була близько споріднена з «нормальними» людьми, але відтінки її оповідей я добре уловлював, будши «отроком, начитаним від святого письма».

Побут «залізних» вставав передо мною кошмарно, життя їх, у головному його напруженні, зводилось до драми «боротьби плоті з духом». Плоть загодовували жирними щами, гусьми, пирогами, заливали відрами чаю, квасу і вина, виснажували великою роботою «продовження роду», вгамовували постами, зв'язували ланцюгами діла, і вона корилася «духові» десять, двадцять років.

Жирна, сита, нещадна до людей «залізна» людина жила благочестиво, смиренно, в театри, на концерти не ходила, а розважалася в церкві співами півчих, громогласням дияконів, дома розважалася жаркою лазнею, грою в «стукалку», винним питтям і, разом з усім цим, відрощувала солідну бороду.

Але — «сивина в бороду, а біс в ребро», біс — це і є «дух». Наставав якийсь фатальний день, і благочестиве життя руйнувалося дощенту, в чад, грязь і дим. Виявлялося, що залізний чоловік викритий у каторжній справі

розтління малолітніх, хоч у нього нестара огрядна дружина, дочки — на відданні. І от, охороняючи честь дочок, дружина, добродушна, доброзичлива, говорить грішникові:

— Що ж робити будемо? Дочки — на відданні, хто їх замій візьме, коли тебе на каторгу пошлють? Прийми порошочок?

Грішник прийняв «порошочок» за кілька днів до вручення обвинувального акта, і «справа про розтління малолітніх» припинилася «за смертю обвинувачуваного».

Інший «залізний», згубивши невгамовністю плоті своєї і тяжкістю вдачі трьох жінок, не маючи за церковним законом права одружуватися вчетверте і не наважуючись «сорому ради» ввести в дім наложницю, — одружив сина, напоїв його на весільному бенкеті, замкнув у підвалі, а сам зайняв місце його на шлюбному ложі.

Син спробував протестувати, але був побитий батьком, пішов з дому і «пропав без вісті». А батько, незабаром згубивши і четверту жінку, затіяв одружити другого сина, цей виявився покладливим і уступив свої права мужа без суперечки, але незабаром почав «пити без присипу» і — «спився нанівець».

З героєм цієї повісті мені довелось познайомитися, коли йому було вісімдесят два роки. В ці літа він був ще прямий, як щоглова сосна, всі зуби у нього були цілі; у темних очах блискали синюваті чадні вогники; він мав надзвичайно емку пам'ять і докладно знав усі гріхи людські, а також усі покарання, уготовані грішникам у пеклі.

— Що хоч говори, а — там, брат, тебе та мене здрючать, прокип'ятять у смолі років із шістсот, — обіцяв він, примруживши нахабнюючі очі і зараз же, безсоромно усміхаючись, запитував: — Тільки як же це: адже ж не плоть, а душа страждати повинна, а у неї, у душі — ні тіла, ні рила! Га? — І, поставивши це лукаве питання, він реготав, ніби пугач, гучно і голосно.

У всю правду повісті про нього я не повірив і, вводячи його в книгу «Фома Гордеев» під іменем Ананія Щурова, трохи скоротив кількість кримінальних подвигів його.

На однотонному фоні «нормального» життя дрібного міщанства «залізні» люди здавалися мені більш чи менш незвичайними, та вони й справді були такими. Особливо значною була для мене повість про Гордія Чернова.

Він славився як знавець усіх примх і хитрощів Волги,

він сам, стоячи на капітанському містку, проводив свої буксирні пароплави з караванами барж, обходячи перекаати «воложками», конфузючи казенних інженерів-гідротехніків, збуджуючи сором і заздрість капітанів, які «паузились» на перекатах, розвантажуючи баржі, що низько сиділи в воді. Він, Чернов, був незмінно удачливий у всіх своїх починаннях, а невдачі ніби навмисно сам собі створював. Сконструював баржу неймовірної вантажопідйомності; йому вказували, що баржа виявиться непридатною для плавання навіть у «весняну» воду:

— Потягнемо — так піде, — сказав Чернов, але помилився, — не пішла.

Спорудив за своїм планом будинок у трактирно-церковно-«мавританському» стилі з башточками, куполами і «луковицями» на даху, пофарбував його найяскравішими фарбами і відмовився жити в ньому, залишивши навколо дому той тесовий паркан, який огорожував будівлю. Розповідали, що у нього попросив роботу якийсь парубок, виключений із семінарії. Чернов відправив його на Суру вантажити хліб за п'ятнадцять карбованців на місяць. Парубок телеграфує йому: «Пришліть буксир, вода спадає».

Чернов відповів телеграмою теж: «Мовчи, дурню, брешеш». Днів за два семінарист повідомив: «Баржі обсохли». — «Іду», — відповів Чернов і, приїхавши у Васильсурськ, спитав семінариста: «Ну, — радий, що виявився розумнішим за хазяїна? Скидай піджак, давай битися». Чесно побилися тут же на березі Волги біля пристані і на очах обивателів. Семінарист побив хазяїна.

— Добре, — сказав Чернов. — І не дурний ти, і сила є. Ідь у Покровську слободу старшим прикажчиком, платня півсотні, за удачу — нагороди будуть.

І нібито семінарист цей став його «нерозлучним другом».

Про це єдиноборство розповідали мені «нормальні» жителі Васильсурська і розповідали похвально.

Такі будівничі помилки і безглузді вчинки створили б усякій іншій людині славу «навіженого», але Чернов заслужив прізвисько «американця».

І от цей чоловік, щасливий у справах, красунь, силач, гуляка, — раптом зник, покинувши свою велику справу, не сказавши нічого ні синові, ні дочці. Його шукали, не знайшли, вирішили, що вбитий, і, влаштувавши адміністрацію в справах його, розпродали все майно, розу-

міється, шахрайськи дешево, заплатили кредиторам і службовцям повним карбованцем, та ще залишилось на користь дітей Чернова кілька десятків тисяч карбованців.

У 1896 році під час Всеросійської виставки в Нижньому Новгороді Гордій Чернов об'явився — монахом, приїхав із Старого Афона «подивитися свято у рідному місті». Подивився. Подивившись, серйозно гульнув із старими приятелями і знову зник на Афон, де і помер, здається, у 1900 році.

Дуже сподобалась мені ця напівказка про людину, яка так легко виламалась із «нормального» життя, так просто відкинула його. І радісно дивував мене гордий тон, яким розповідав про Чернова сивоволосий старик А. А. Зарубін, колишній горілчаний заводчик, «необережний банкрут», тюремний сиділець, а потім переконаний поклонник Льва Толстого, організатор товариства тверезості, людина, яка на вулиці, в юрбі людей, поклонників знаменитого в той час попа Іоанна Кронштадтського, назвала попа — «артистом імператорських церков». Я вже десь розповів про те, як Зарубін почав справу проти поліції за незаконно стягнену з нього одну копійку, довів справу до Сенату, а коли губернатор нижегородський заборонив опублікувати рішення Сенату на користь Зарубіна, старик прийшов до начальника губернії, запитав його: «Ти навіщо до нас посаджений — закони порушувати?» — і сенатський указ був опублікований в «Нижегородском листке».

Такі вчинки в ті часи оцінювались як «громадянські подвиги».

Не один Зарубін розповідав про Чернова з гордістю, піднесеним тоном, — багато хто, кажучи про нього, неначе хвалився:

«От які ми. Розумієш?»

Я розумів. Розумні люди — адвокати, газетчики, взагалі інтелігенти — розцінювали буйство «залізних» за Островським: вони говорили, що «залізні» з жиру казяться. Мені байдуже було, з чого люди «казяться», аби вони казились.

У людях розумних я теж і бачив і почував духовну спорідненість з «нормальними», — звичайно, спорідненість не таку глибоку, як у «домашньої челяді». Дійсність неввічливо штовхала мене з боку в бік, переставляла з однієї точки на іншу, оголюючись з одвертістю цинічною.

Тому я не почував її стійкою і не схилявся перед нею навіть тоді, коли вона показувала мені факти, що збуджували радість.

Зрозуміло, що такі факти були дуже рідкі, більшість же їх вселяла свідомість конечної потреби якось змінити дійсність. Мені здавалося, що навіть серед «залізних» людей є такі, для яких дійсність не обов'язкова, не законна, навіть «ворожа», як говорив старик «нечаєвєць» Орлов, перекладач «Спокуси св. Антонія» Флобера і «Розмов» Леопарді. Дійсність суперечлива і балакуча, як перекупка. Мій приятель, маляр Єздоков, гойдаючись у «колісці» на височині третього поверху, пронизливо співає:

Ничего мне на свете не надо,
Только надо тебя мне одну...

Хазяїн будинку Олексій Максимович Губін, церковний староста, колишній міський голова, старий хуліган,— він тільки що побив диякона в церкві, під час обідні,— Губін кричить Єздокову:

— Кого це — одну? Бабу? Однею ситий не будеш, брешеш! Правду треба всім одну — от кого. Таку треба правду, щоб усі ми, сучі діти, рачки лазили від неї, із страху. От кого треба...

Марія Капитонівна Кашина, власниця великого пароплавства, жінка розумненька, мріяла за чаєм:

— Нагромадили всього — багато, набудували — тісно, а жити — скучно. І почати б усе спочатку від диких людей, га! Добре б. Може, по-іншому б вийшло.

Таких висловлень негативного ставлення до дійсності я чув багато. Але хоч «залізні» батьки й матері говорили так,— зрозуміло, більшість їх жила все-таки нещадно «нормально». Я добре знав життя майже всіх найвидатніших купецьких сімей міста і знав, що не один Чернов «виломився» з «нормального» життя,— виломлювались і інші, легко руйнуючи порядок життя, створений трудом десятиліть.

Праця у адвоката, часте відвідування окружного суду розкривали передо мною десятки життєвих драм. Я бачив дуже багато підрядчиків будівельних робіт; усе це були малограмотні, зажерливі мужики, на кожного з них працювали десятки і сотні таких же дикунів, як вони самі. Я знав, що це — «нормально», «так завжди було»,— казали мені теслярі, муляри, землекопи.

Було цілком ясно, що «збивати капітал» — справа така ж проста, як ліпити з глини цеглу, і справа ця не вимагає ніяких особливих зусиль, талантів. Різниця між підрядчиком і робітником була тільки в тому, що перший їв більше і смачніше за другого і що підрядчика ховали урочисто, а робітника похапцем. Ця найогидніша хапливість ображала і обурювала мене, — коли я був підлітком, мені хотілося, щоб усіх людей ховали урочисто, з музикою, з дзвоном. Життя було таке важке, що в нього неодмінно слід було вводити якнайбільше урочистості; таке романтичне бажання з'явилося у мене, мабуть, із читання книг церковнослов'янською мовою, мова ця про все, навіть про пакості — в біблій — «гласит» і «глаголет» піднесено.

Все життя було побудоване на якійсь густій, тяжкій глупоті, всі звикли до неї, і ніхто вже не помічає, яка вона пуста і яка гірка, убога, а я — помічав, але нічого гарного в цьому не бачив для себе. У книгах зображувалось інше життя, воно було ніби ще глибше сумне, але вже не здавалось убогим, а розкривалось спокусливо цікаве, наповнене змістом, невлотимим для мене. Люди у книгах були яскравіші, більші, розумніші від «нормальних» людей.

Читав я багато, з захопленням, з подивом, але книги не відштовхували мене від дійсності, а, посилюючи напруження цікавості до неї, розвивали здібність спостерігати, порівнювати, розпалювали жадобу знання життя.

До двадцяти, до двадцяти двох років мое уявлення про людей склалося так: переважна більшість — плем'я міщан, прокляте плем'я «нормальних»; в середовищі його народжуються «залізні» люди, вони засідають у міській думі, стоять у церквах, їздять по вулицях власними кінями, ходять по місту за попами під час «процесій». Зрідка той чи інший «залізний» виломлюється з «нормального» життя.

І поруч з тими, які виломлювались, Онегіни, Печоріни, Бельтови, Рябініни, «ідіоти» Достоевського і всі книжні «герої» здавались мені карликами на ходулях красивих слів, усі герої цього ряду були для мене «родичами Обломова», як найменував їх Осипович-Новодворський в «Записках ні пави, ні ворони».

Ще більше солом'яними і паперовими бачив я фігурки Светлова, Стожарова, Володіна та інших «революціонерів», яких наспіх виробляли для «виховання юнацтва»

Омулевські, Мордовцеви, Засодимські. Багато чого ще не розуміючи, почував я, що люди цього типу неспроможні зруйнувати «нормальне» життя, а — в кращому випадку — «здатні тільки на те, щоб — переставити меблі», за словами п'яного півчого у п'єсі «Міщани».

В кінці вісімдесятих і на початку дев'яностих років діти «залізних» людей виявили дуже помітний потяг до «прискороного виходу із життя», як написав у передсмертній записці казанський студент Медведєв. Застрелилася, приїхавши з церкви, після вінчання, курсистка Латишова, дочка крупного чайного торговця, весела й талановита дівчина. У 1888 році в Казані заподіяли собі смерть, здається, одинадцять чоловік, із них дві курсистки, решта студенти. Пізніше в Нижньому застрелився гімназист, син одного із багатих мельників Башкирових, і було ще кілька самогубств.

Я відмічав усе це. Вище я вказав, що майже всі «дурники», «блаженні» — діти багатих людей. В отроцтві моєму я, звичайно, не міг спостерігати купецьких дітей інакше, як здаля, але в середині дев'яностих років я вже близько бачив їх гімназистами, студентами. Недавно вмерлий поет і автор роману «Проклятий рід» І. С. Рукавишников приніс мені рукопис першого свого оповідання «Сім'я, покльоване птахами»; оповідання було погано зроблене, але пам'ятаю, що в ньому юнак скаржився на те, як йому батько зіпсував життя. Рукавишников уже тоді дуже старанно пив і переконував мене, що для нього, як для Бодлера, «істинна реальність життя розкривалася тільки в п'яних мріях». А в романі «Проклятий рід» він змалював — дуже невдало — страшну свою бабку Любов, батька свого Сергія і дядьків Івана та Митрофана.

Роман названий абсолютно правильно...

Так, купецьких дітей я бачив багато і дуже заздрив тому, що вони знають іноземні мови, читають європейську літературу в оригіналах. Крім цього, заздрити не було чому. Говорили вони вилощеною мовою і якось малозрозуміло: слова — розумні, а під ними — немов вата або тирса. Так само, як для Рукавишникова, для них «істинна реальність» відкривалась тільки після випивки, хоч вони пили небагато і п'яніли не стільки від вина, скільки від страшних слів. Вони говорили про «страшне» із Е. По, Бодлера, Достоевського, але думали, що говорять про страшне в самих собі, а я бачив, що самі вони ні в чому не

страшні,— Миша Тюленев, Ігоша Смерть у Кишені — страшніші, ніж вони. Їм особливо подобався герой «Записок із підпілля», але було ясно, що, по суті, подобається їм тільки його надія, що прийде хтось, здатний відправити штурханом ноги під три чорти якимсь майбутнє благополуччя.

Мені більше «до серця» був Гордій Чернов. Їх спокушав Шопенгауер, спокуса ця особливо почувалася в нездорових міркуваннях про жінку, кохання,— тут розкривалась підвищена чуттєвість, роздута від розуму і через книги.

Шопенгауера я прочитав раніше від них і без шкоди для себе. Вони пропагували Бальмонта, Брюсова; я розумів, що і той і другий формально, технічно збагачують поезію, але мені зовсім незрозуміле було ставлення цих поетів до дійсності, до «нормальних» людей. Мені здавалось, що вони плавають над життям у словесному тумані, з якого, на їх думку, і створюється «погана дійсність», кінець кінцем теж словесна і приємна їм, тому що на ній вони відточують свої здібності до словотворчості.

На одному із студентських вечорів І. С. Рукавишников читав вірші, і «в пам'ять врізавсь мені» страшний вірш:

Дерзновенны наши речи,
Но на смерть осуждены,
Слишком ранние предтечи
Слишком медленной весны.

Ці сумні слова здивували мене спочатку тим, що їх смуток не гармоніював з веселим ритмом віршів. Вони запам'ятались мені в темпі «польки». Це було природно: на вечірках челяді, де я бував, танцювали, не маючи музики, під пісні і найчастіше:

Прибежали в избу дети,
Второпях зовут отца:
— Тятя, тятя, наши сети
Притащили мертвеца!

І особливо забавно було бачити, як дівчата весело ви-топтували польку, приспівуючи:

И в «утопленное» тело
Р-раки черные впились!

Діти будівників «нормального» життя не здавались мені «нормальними» людьми. Це, зрозуміло,— на честь їм,

але навряд чи — на щастя. Вони самі називали себе «декадентами». Не пам'ятаю — чи думав я про те, предтечами якої весни вони можуть бути?

Вважаю, що я цілком досить сказав для того, щоб читач бачив, на якому матеріалі побудована книга «Фома Гордєєв», як добирався цей матеріал і наскільки погано він розроблений. Критика хвалила цю книгу. Якби я був критиком, я закинув би авторові те, що він звів дуже багатий матеріал до оповідання про те, як одного юнака «звели з розуму».

Мені слід повторити слова, якими почато цю бесіду: можливо, що все розказане відбувалося не зовсім так, як я розповів. Чому?

Знаменитий математик П'єр-Сімон Лаплас, прозваний «Ньютоном Франції», автор «Викладення системи світу», сказав:

Нетерпляче прагнучи пізнати причину явищ, учений, обдарований живим уявленням, часто знаходить цю причину раніше, ніж спостереження дадуть йому підставу бачити її. Упереджений на користь правильності створеного ним пояснення, він не відкидає його, коли факти йому суперечать, а змінює факти, щоб підігнати їх до своєї теорії, він нівечить роботу природи, щоб примусити її бути схожою на роботу своєї уяви, не думаючи про те, що час закріплює тільки результати спостереження і обчислення.

Праця літератора подібна до праці вченого, і літератор цілком так само «часто знаходить причину раніше, ніж спостереження дадуть йому підставу бачити її».

II

У книзі «Фома Гордєєв» помітне місце займає власник канатного заводу Яків Маякін, теж людина «залізна» і при цьому «мозкова», він уже здатний думати ширше, ніж вимагають вузько особисті його інтереси, він політично нагострений і почуває значення свого класу.

У дійсності я не зустрів людини, оформленої психологічно так, як змальований мною Маякін. У літературі знав тільки одну спробу змалювати політично мислячого купця — «Василя Тьоркіна» в романі П. Боборикіна. Боборикін був письменник дуже чуйний до всяких нових «віянь часу», дуже спостережливий, але працював він приййомами «натураліста», завжди надто поспішав

узагальнити свої спостереження і жив більшу частину часу за кордоном, і критика справедливо закидала йому, що для тих узагальнень, які він пропонує читачам, у нього недосить матеріалу і що, послішаючи змалювати «нові віяння» і характери, він впадає в «портретність» і «протоколізм». «Василь Тьоркін» був визнаний критикою романом більше вдалим порівняно з іншими романами цього автора, але мені здається, що це було визнано тільки тому, що в купці Тьоркіні, «амбарному Сократі», критики пізнали добре знайомого їм ліберала-інтелігента і зраділи: «Нашого полку прибуло»,— дикий замоскворіцький житель, купець Островського, переродився майже в європейського буржуа. На мій же погляд герой Боборикіна міркував так само, як міркувала частина інтелігенції в кінці вісімдесятих років, та її частина, яка була розбита і подавлена реакцією після розгрому самодержавством терористів-народовольців. Настрій цієї інтелігенції можна назвати «анархізмом переможених», філософське оформлення цього анархізму було взяте частково з «Записок із підпілля» Достоєвського, але більше із книг Фрідріха Ніцше, з філософією якого інтелігенція ознайомилась із статей у журналі «Вопросы философии и психологии» 1892 року.

Із якого матеріалу була збудована фігура Якова Маякіна? Насамперед: я досить добре знав «хазяїв»; основне їх прагнення жити чужим трудом і міцна переконаність у цьому своєму хазяйському праві — були пізнані мною безпосередньо і різноманітно. Я дуже рано, ще в отрочтві, відчув, що хазяїн вважає мене істотою нижчою за нього, напівлюдиною, відданою в його владу. Але в той же час я нерідко бачив себе грамотнішим за хазяїна, а інколи мені здавалось, що я неначе і розумніший за нього. Разом з цим я не міг не помітити, що хазяїн, всіляко відштовхуючи мене в бік від нього,— навчає мене працювати. Вирішальне, культурно-історичне значення труда я теж зрозумів досить рано, як тільки відчув смак до праці,— відчув, що пиляти дерево, копати землю, пекти хліб можна з такою ж насолодою, як пісні співати. Це зовсім не говорить про якісь особливості моєї «натури»,— кожна людина може стати «особливою», коли вона захоче витратити для цього належну кількість зусиль. Просто: я був здоровий парубок, мав чималий запас енергії, і вона прагнула виявити себе, самоствердитися, вплинути на навколишнє, це — основна властивість енергії, це і є —

вона сама. Потім: зрозуміти організуючу силу труда допомагали мені книги, може, особливо допомогли чотири: «Азбука соціальних наук» В. В. Берві-Флеровського, «Історія розумового розвитку Європи» Дрепера, «Історія індуктивних наук» Уевелля і також «Історія німецької культури» Йоганна Шерра. Ці книги дуже багаті на *фактичний* матеріал, і, разом з моїм особистим досвідом, вони вселяли в мене тверду впевненість, що значення труда як основи культурного росту людства повинно бути очевидним і зрозумілим для всякої робочої людини, якщо вона не ідіот.

Тут доречно буде відповісти на ремствування деяких письменників-початківців, особливо — на жалібний лист одного з них. Повідомляючи про важке своє становище — «дружина, син, скоро буде другий», а головне — «навантаження громадською роботою», — він твердить, що «творчість тільки тоді може досягти максимального результату, коли людина почуває себе виключно літератором, як відчуваєте себе ви» — тобто я. Насамперед дуже раджу початківцям поетам і прозаїкам викинути з свого лексикона аристократичне, церковне слівце — «творчість» і замінити його простішим і точнішим: праця.

Коли юнак, написавши тоненьку книжечку дуже звичайних віршів або не зовсім вдалих оповідань, називає свою «продукцію» «творчістю», це звучить дуже подитячому і смішно в країні, де робітничий клас не тільки створює грандіозні фабрики, а цілком змінює лице своєї землі, здійснюючи на селі щось споріднене з геологічним переворотом, і взагалі, в умовах надзвичайно важких, невтомно провадить колосальну роботу світового значення. При цьому треба бачити і пам'ятати, що робить він майже «з нічого», так само, як — кажуть — ніби хтось «сотворив із нічого» землю і засіяв зірками навколишню безмежність її, що називається всесвітом. Та коли навіть припустити, що нудна казка про бога — не казка, а правда, все-таки необхідно визнати, що земля створена погано: надто багато на ній шкідливого для людини, — багато паразитів, рослинних і тваринних, багато неродючого ґрунту, та й сама людина не дуже вдало вийшла, між нами кажучи. Всю цю невдалу «творчість» необхідно виправити, і от робота по реорганізації землі, по створенню на ній нових умов життя соціалістичного, нового суспільства іде дуже добре і обіцяє «максимально» чудові

результати. Для юнаків буде корисніше, коли вони відмовляться називати себе «творцями» в країні, де потрібні мільйони скромних талановитих працівників. Висувати ж себе із рядів будівників майбутнього хоча б тільки номінально — тобто по імені і по назві — немає рації і може справити на юнацтво шкідливий вплив, — деякі уявлять себе не схожими на звичайних, простих людей і підуть по вулиці догори ногами, як уже бувало.

Далі: особисто я — ніколи не почував і не відчуваю себе «виключно літератором», все життя займався — в тій чи іншій галузі — громадською діяльністю і до цього дня не втратив потягу до неї. Молоді літератори часто скаржаться, що «дріб'язкова громадська діяльність відбирає дуже багато часу, порушує творчу роботу мислі» і так далі. Скарги ці я вважаю неправильними.

Громадська діяльність, навіть і дріб'язкова, не може бути марною. Коли ви підметете двір — ви охороните цим легені дітей від поглинання шкідливого пилу, коли ви своєчасно зробите оправу для книги, вона прослужить довший час, принесе людям більше користі, збереже державі витрати паперу: недбале поводження з книгою в наші дні при величезних тиражах завдає державі дуже великих збитків, а держава — це ми.

Вкажуть, що літератори-дворяни — крім Л. Толстого — громадською діяльністю не займалися, а в роботі своїй досягли виключної досконалості. Але всі вони дістали більш чи менш широке шкільне виховання, воно дисциплінує роботу думки, поглиблює здатність сприйняття і пізнання явищ життя, дворяни бували за кордонами своєї країни, в Європі, ці подорожі розширювали їх спостереження, даючи багатий матеріал, порівняння і так далі — інтелектуально збагачували їх. Знання життя у дворян, звичайно, були значно ширші, ніж знання літераторів-різничників, які обертались у сфері спостережень порівняно вузькій; це особливо сумно відбилось на таких талановитих людях, як Помяловський і Слепцов.

Але тут я повинен повторити уже сказане мною колись: дворянська література мені здається «обласною» літературою, вона черпала матеріал свій головним чином у середній смузі Росії, основний її герой — мужик переважно Тульської і Орловської губерній, а є ж іще мужик Новгородської п'ятини, поволзький, сибірський, уральський, український і так далі. Мужики, наприклад, Бу-

ніна — Тургенева на вятича або ярославця зовсім не схожі. Література дворян і різночинців залишила поза своєю увагою цілі області, не зачепила донське, уральське, кубанське козацтво, зовсім не торкалася «інородців» — нацменшостей. Це, зрозуміло, не закид людям, які жили на «чорноземних полях» або в столицях, це говорить для того, щоб відмітити факт, іще не відмічений, але дуже значний: наша поточна література охоплює всі області Союзу Рад, і це треба вписати в її актив. Не слід думати, що я зводжу художню літературу до «краєзнавства», до речі сказати, справи глибоко важливої, — ні, я вважаю цю літературу чудовим джерелом «народознавства» — людинознавства.

Я відхилився в бік від головної теми, — приклад, якого не раджу наслідувати. Отже — про «хазяїв».

Я дуже уважно придивлявся до них, до їх «нормального» побуту, прислухався до їх розмов про життя, — мені треба було зрозуміти: яке право мають вони ставитися до тих, хто працює на них, і, зокрема, до мене, як до людей більш диких, більш дурних, ніж вони самі? На чому, крім сили, ґрунтується це право? Що їхня міщанська «нормальність» по суті своїй — тушість розуму, обмеженість ситих тварин, — це було цілком ясно, це впливало не тільки із ставлення до робітників, але й до дружин, дітей, книг, про це говорив увесь їх «побут», разюча малограмотність і ворожий скептицизм неучтва щодо розуму, до його роботи. В ту пору, років п'ятнадцяти — двадцяти, я вже дещо знав про взаємини релігії і науки з книжки Дрепера «Католицизм і наука». Ця і інші книги допомогли мені зрозуміти шкідливість канонічного, або — що те ж саме — нормативного мислення, оснований на фактах і догмах нібито незаперечних, «даних назавжди».

Той факт, що консерватизм міщанського мислення затримував розвиток технічної культури, занадто добре відомий, але все-таки я нагадаю, що принцип парової машини був відкритий за сто двадцять років до нашої ери — до Р. Х. — і майже дві тисячі років не знаходив практичного застосування; фонограф у формі змії був винайдений у II столітті нашої ери Олександром Абонтейським і служив йому для «провіщення майбутнього»; факти такого роду налічуються сотнями, усі ці факти викривають найганебнішу неуважність міщанства до роботи дослідницької думки, — останній із них такий: в цьому році

Марконі передав через повітря електрострум із Генуї в Австралію і засвітив там електричні лампи на виставці в Сіднеї. Це ж зробив двадцять сім років тому у нас літератор і вчений М. М. Філіппов, який кілька років працював над передачею електроструму через повітря і нарешті засвітив із Петербурга люстру в Царському Селі. На цей факт не було звернуто належної уваги, Філіппова через кілька днів знайшли в його квартирі мертвим, апарати й папери його арештувала поліція.

Консерватизм хазяїв незабаром відкрив передо мною і свою «ідеологію», вона виявилась у формі суворо визначеній і сугубо монархічній: бог-отець, цар-отець, піп-отець, батько-отець, і від бога до батька туго натягнутий залізний ланцюг незаперечних норм, вони встановлені «назавжди».

Я бачив, що хазяї невтомно роблять «нормальне» життя, але почував, що роблять вони його все-таки лінивенько і що вони наче не стільки хазяї, скільки раби своєї справи, довічно зобов'язані робити її за прикладами дідів і батьків.

Вони завжди роздратовувались, кричали, скаржились на тяготу свого «труда», на тривоги, зв'язані з необхідністю командувати робітниками, покійно служити «начальству», оборонятися проти сильніших — грошово — хазяїв. Інколи здавалося: вони самі розуміють, що на кошти, які ними вже «нажиті», можна б жити не так безрадісно, пошло і по-жебрацькому безглуздо, як живуть вони, а веселіше, вільніше, чи що, взагалі—якось інакше. В багатьох «хазяях» почувалась тривожна невпевненість і навіть страхок перед завтрашнім днем,— цей настрій вони не приховували один від одного.

Коли «нормальний», підкоряючись нападаві «туги», бунтував, зривався з ланцюга релігії і стародавнього сімейного укладу, думалось, що він бунтує саме від страху перед завтрашнім днем. «Тугу» викликав у ньому ряд причин: собака вила, піднявши морду вверх,— значить, буде пожежа; вила, опустивши голову до землі — ясно, що хтось умре; курка пррспівала півнем — це перед невідомим нещастям; зустріч з попом зумовлювала невдачу в справі. Безліч забобонних прикмет підтверджувалась: пожежі і невдачі були, люди вмирили, «банкрутували», розорялись; у сім'ях ішла одвічна і здебільшого марна боротьба «батьків і дітей»; батьки, створюючи крупне промис-

лове діло, наживали великі капітали, дітей в молодості це або не захоплювало, вони вважали за краще витратити, а не нагромаджувати, або ж наполягали на необхідності нових, небезпечних прийомів роботи, на розширенні «діла», або відривалися від сім'ї, ідучи в університети, стаючи адвокатами, лікарями, вчителями. В цілому — «діла» все-таки розростались, неначе самосильно, однак обмеженій свідомості одиниць здавалося, що все тріщить, розвалюється і необхідно «дивитися пильно», «не ловити гав», а то — і «з торбою підеш».

«Солдат сильний рушницею, купець — карбованцем», і «нормальні» вішали карбованці на шиї собі десятками і сотнями пудів. Але дуже «нормальний» торговець мануфактурою Бакалдін, доживши до шістдесяти років, почав читати книги Чернишевського, і коли щось зрозумів, так здивовано заговорив:

— От і перекинуло мене із шановних у дурні. Подумати тільки: сорок років гроші складав, скільки людей розорив, скривдив, а воно, виявляється, що гроші всьому гсрю початок.

Інший, старик Замошинков, кричав:

— Попи забили нам головешки, засмітили душі. Який там, в чорта лисого, бог, коли я, багатий, теж здохнути мушу!

Я наводжу тут скарги, оформлені найбільш гостро, але міг би навести десятки більш нудних, в'ялих і безбарвних ремствувань. Вони мали для мене дуже повчальне значення, бо вказували, що «нормальне» життя зсередини неблагополучне, нездорове. Було цілком ясно, що при всій обмеженості і пересиченості віковою дурістю «нормальні» люди не зовсім впевнені у своїй силі і на завтрашній день чекають якихось нещастя. Вони «роблять життя», а в ньому звідкись з'являється сила, яка суперечить їх прагненню до спокою, до «більш чи менш сталої рівноваги». У них є деяка «історична пам'ять», втілена в легендах про казкові удачі і драматичні невдачі сильних людей: дворян, купців. Пам'ять ця повчає їх, що переможець, увінчаний лаврами, — на лаврах і гине. Гине тому, що об'ївся солодощами життя, або тому, що забув: життя — боротьба, а моментом його забутливості скористався сильніший і — наступив йому на горло. Нормальна людина по суті своїй песиміст і людиноненависник, саме тому вона вірує в когось, хто нібито здатний винагородити її за турботи земного життя.

Але, зрозуміло, надія на посмертне блаженство не заважає нікому скромно втішатися радіщами земного буття—достатньою їжею та питвом, грою в карти, розтлінням дівчат і іншими забавами, не заважає і скаржитися на тяжкість життя.

Звичайно, поруч із скаргами Бакалдіних, Замошинкових чув я й інші голоси, інші думки; їх найкраще висловив трактирник Грачов у суперечці з одним колишнім селінарстом:

— Все це ти дурниці говориш і від убогості твоєї. Ти от що зміркуй: хто найбагатший? Бог. Зрозумів? Ну, тоді й виходить: чим я багатший — тим богові ближчий. Багата людина — велика людина, у неї — свій закон, і не тобі, волоцюзі, закон цей відкидати. Ти от поїв смаженої картоплі, випив чарку, і гайда, іди собі! Людей бентежити я тобі не дозволю, а то — знаєш, хто в Грузинському переулку живе?

В Грузинському переулку містилось жандармське управління.

Такі заяви я чув не тільки від багатих — сильних, але часто і від затурканої міської бідноти, від ремісників, робітників, челяді. Вони визнавали владу хазяїв законною не тільки тому, що «проти рожна не попреш», «головою муру не проб'єш», але і з повчань церкви:

«Сильну руку судить бог», «Сила і слава — багатому дані», «З радістю б подолав, та бог не дав!»

А за всім цим — хоч «нормальні» були малограмотні і тупуваті, проте, якщо дійсність хапала їх за п'ятки, небережно заважаючи свободі їх вчинків, — вони починали не тільки голосніше бурчати й скаржитися, а вже «мислити політично».

На подвір'ї дачі губернського архітектора сидять підрядчики будівельних робіт і, чекаючи, коли до них вийде начальство, міркують про монопольну торгівлю горілкою. Маленький кістлявий муляр Трусов вважає, що:

— Даремно це. Помилочка. Цар повинен стояти осторонь від торгової справи. Справа ця — суперечна, а — хто може з царем сперечатися?

З ним усі погоджуються, крім штукатура Шишкіна. Гриша заперече: цар — повний хазяїн, хоче — горілкою торгує, хоче — хлібом, усе може. Але Трусов, суворо примружившись, говорить:

— Це, Григорію, баечка. Ні, цар у такі справи не зобов'язаний вступати. Ти — зміркуй: коли я всю роботу — і твою, і теслярів, і столярів — під себе візьму, заплачете ви чи ні?

Тут і Гриша погодився:

— Заплачемо.

— Ну, то ж бо і є.

Син м'ясника Курепіна, гімназист, питає:

— Тату, за що царя вбили?

— Не догодив кому-небудь.

Але Курепін одразу ж схаменувся і суворо-ласкаво сказав:

— Ти про це років через десять запитай, а тепер — забудь. Цар у нас — є.

Петро Васильєв «сектант-безпоповець», відомий у Заволжі «начотчик», сидючи в крамниці Головастикова, дає купцям Гостиного двору урок «політграмоти». Він каже, що дворяни завжди убивають царів, коли царі намагаються порушити права дворянства. Так вони убили трьох, кращих: Петра Третього, Павла і Олександра Другого, усіх саме за те, що вони хотіли обмежити права дворян на користь купецтва і селянства. Про користь селян він мислив дуже своєрідно, бо, кажучи про «розпутну» царицю Катерину, яку дворяни посадили на престол, убивши її чоловіка, він міцно лаяв царицю за те, що вона «не наважилася» визнати за купецтвом дворянське кріпосне право на свободу і життя селян. Сам він був селянин.

У книзі «Мої університети» поліцейський Никифорич вигадливо говорить про царя-«павука», — ці слова дійсно були сказані ним.

Усі такі думки і слівця я бережно закріплював у пам'яті, а інколи навіть записував їх, так само, як це, очевидно, робив Дмитро Лаврухін, автор чудесної книги «По слідах героя»; книга ця може багато чого навчити молодого літератора, якщо він добре подумає над нею.

«Політичні» думки хазяїв особливо підкреслювала та обставина, що художня література, через цензурні умови, не відтворювала ці думки в їх відкритій, «побутовій» формі, а правді свідчень літератури я вірив. Тільки Щедрін-Салтиков чудово уловлював політику в побуті, але це був не той побут, який я знав, і притому «езопівська» — алегорична — сердита мова Салтикова не завжди була.

зрозуміла мені. Але, читаючи Гліба Успенського, я самовільно додавав до мови змальованих ним людей слова, вловлені мною в житті.

Багато втратила наша література від того, що ця чудова людина і надзвичайно талановитий літератор жив надто «хвилюючись і поспішаючи» і віддавав так багато своїх сил отруйній «злобі дня» поточного, не заглядаючи в завтрашній день.

Найбільше знань про хазяїв дав мені 96 рік. У цьому році в Нижньому Новгороді була Всеросійська виставка і засідав «Торгово-промисловий» з'їзд. Як кореспондент «Одесских новостей» і співробітник «Нижегородского листка» я відвідував засідання з'їзду, там обговорювались питання зовнішньої торгівлі, митної і фінансової політики. Я бачив там представників великої промисловості всієї Росії, чув їх люті суперечки з «аграріями». Не все в цих промовах було зрозуміле мені, але я почував головне: це — женихи, вони закохались у багату Росію, сватаються до неї і знають, що її необхідно розвести з Миколою Романовим.

З'їзд засідав у приміщенні реального училища на розі Великої Покровки і Мишкіного провулка. Я написав гумористичний фейлетон «Сватання в Мишкіному провулку», «Нижегородский листок» не надрукував його, я надіслав фейлетон Маракуєву в «Одесские новости», там фейлетон і пропав.

Засідали в «реальному» люди «першого класу», дуже солідні фабриканти, великі поміщики, вчені економісти з міністерства фінансів, засідав знаменитий хімік Д. І. Менделєєв, здається — професор Янжул і ще якісь професори. Все це для мене люди нові і вже не дуже «нормальні», а з тріщинкою: я чув у їхніх промовах щось деренчливе, двозначне, можливо, це був тільки надмір красивої словесності, запозичений деякими з членів з'їзду у інтелігенції в тимчасове користування і для взаємного чарування. Дехто говорив про страждання народу, про розорення села, говорилось і про «розпусту», що її вносить у село фабрика, і на одному засіданні якась товстоголова людина читала басом вірші:

Удрученний ношей крестной,
Всю тебя, земля родная,
В рабском виде царь небесный
Исходил, благословляя.

Я знав, що це невірно, про перебування Христа в Росії євангеліє не говорить. Мені здавалося, що більшість «представників преси» ставиться до з'їзду скептично і галасливо, взагалі — несерйозно. Я теж засвоїв цей настрій.

Мені цікавіше і повчальніше було ходити по виставці слідом за дрібним провінціальним промисловцем і торгашем. Цей сорт людей з'явився на виставку в масі. Хмарою синіх, осінніх мух вони лазили, тикались у вітрини павільйонів і дзижчали хоч і здивовано, а переважно неохвально. Цих я вже знав, «прості» їх промови були мені знайомі і зрозумілі. Основною, переважною темою їх розмов на виставці була турбота про селянство, про село. Це — природно, вони самі, в недалекому минулому, були «мужиками» і пишалися цим, тому що: «Руська земля мужикові богом дана» і тому що вони: «Селянська кістка, та вже панським м'ясом обросла» (у збірнику приказок Снегирьова замість «панського» м'яса кістка обросла «собачим»). У відділі мануфактури ці «хазяї» погоджувались, що полотно фабрикантів, наприклад, Гівартовського, — дуже гарні, але бабське, домоткане, — не гірше, а міцність, «носкість» його перевищує фабричне полотно. І — потім: «Весь народ у тонке полотно не одягнеш, ні!» «Його, мабуть, і для актрис невистачає». «За кордон продають». «І хліб туди, і шкіру». «Сало». «Скоро і нас будуть туди продавати, в землекопи». «Та-ак, шикуюемо». «А мужиків — ні продати, ні купити нічого».

Я згадую про те, що було тридцять чотири роки тому, але цілком виразно бачу перед собою бородаті обличчя хазяїв псковських, вятських, сибірських і всяких інших губерній та областей. Бачу їх у машинному відділі. Вони — здивовані — в цьому немає сумніву, але вони незадоволені — це теж ясно. Усміхаються розгублено, посміюються неохоче, хмуряться, зітхають і навіть немов пригнічені. Невідомо чому в машинному відділі поставлена німецька друкарська машина, — здається, на ній передбачалося друкувати видання виставки. Сухенький, гострорободий дідок, з безжально веселими очима рудого кольору і з неспокійними руками, говорить усміхаючись: «Якого чорта грохонули! А навіщо вона?» Завідуючий відділом пояснює: «Газети друкувати». «Газети-и? Лайно оте? Яка ж їй ціна?» Почувши ціну, старик поправив картуз, подивився на навколишніх і, бачачи співчутливі усмішки, сказав: «От куди податки з нас вбивають — у газети! Ах

ти...» У нього неvistачило хоробрості, він стиснув губи і відійшов геть, поскрипуючи новими чобітьми, за ним потяглися його однодумці.

Цій групі запропоновано було піднятися на прив'язній повітряній кулі. «Красно дякую,— сказав старик і запитав: — А якщо відв'язати пузир цей — може він до бога злетіти? Не може? Ну, так якого ж біса в небі бовтатися, як кізак в ополонці?»

Майже щоразу буваючи на виставці, я зустрічав такого, як цей старичок, організатора мислення і настрою «хазяїв». Я цілком певен, що люди саме цього типу через вісім років головували в провінціальних відділах чорносо-тенного «Союзу руського народу». Але для фігури Якова Маякіна вони все-таки не давали мені достатньої кількості матеріалу.

У нарисі «Бугров» «герой» нарисую говорить:

«Маякін — примітна особа. Я навколо себе подібного не бачив, а — почуваю: така людина повинна бути».

Ці слова я нагадую не тому, що їх можна зрозуміти як похвалу мені, а тому, що вони об'єктивно цінні, як доказ правильності прийому, який я вживав для того, щоб із маси дрібних спостережень над «хазяями» зліпити більш чи менш цільну і «живу» фігуру хазяїна середньої величини.

Прийом був простий: я приписав Якову Маякіну дещо із соціальної філософії Фрідріха Ніцше. Свого часу хтось із критиків помітив цю «підробку» і закинув мені пристрасть до вчення Ніцше. Закид необгрунтований, я був людиною «юрби» і «герої» Лаврова—Михайловського і Карлейля не захоплювали мене, так само як не захоплювала і «мораль панів», яку дуже красиво проповідував Ніцше.

Смисл соціальної філософії Ніцше дуже простий: істинна мета життя—створення людей вищого типу, «надлюдей», істотно необхідною умовою для цього є рабство; стародавній, еллінський світ досяг неперевершеної висоти, тому що був оснований на інституті рабовласництва; з того часу під впливом християнського демократизму культурний розвиток людства все знижувався і знижується, політичне і соціальне виховання робітничих мас не може перешкодити Європі повернутися до варварства, якщо вона, Європа, не повернеться до відновлення основ культури стародавніх греків і не відкине геть «мораль рабів» — проповідь соціальної рівності. Треба зважитися

визнати, що люди завжди ділилися на меншість — сильних, які можуть дозволити собі все, і більшість — безси-
лих, які існують для того, щоб безумовно підкорятися
першим.

Ця філософія людини, що кінчила безумством, була
справжньою філософією «хазяїв» і не відзначалась оригі-
нальністю, основи її намітив ще Платон, на ній побудо-
вані «Філософські драми» Ренана, вона не чужа Мальту-
су,— взагалі це найстародавніша філософія, її мета — ви-
правдання влади «хазяїв», і вони її ніколи не забувають.
У Ніцше вона була викликана — можна думати — ростом
німецької соціал-демократії; в наші дні вона — улюблена
духовна пожива фашистів.

Я познайомився з нею в 93 році від студентів ярослав-
ського ліцею, виключених із нього. Двоє чи троє з них,
так само як я, працювали діловодами у адвокатів. Але
ще раніше, взимку 89—90 року, мій друг М. З. Васильєв
перекладав на російську мову кращу книгу Ніцше «Так
сказав Заратустра» і розповідав мені про Ніцше, назива-
ючи його філософію «красивим цинізмом».

Я мав цілком законну підставу приписати деякі риси
стародавньої філософії хазяїв російському хазяїнові.
«Класова мораль» і «мораль панів» — інтернаціональні.
Ніцше проповідував сильному: «Того, хто падає, штовхни»,
це один із основних догматів «моралі панів», християн-
ство Ніцше називав «мораллю рабів». Він указував на
шкідливість християнства, яке, нібито, підтримує «тих,
хто падає», слабких, марно виснажуючи сильних.

Але, по-перше, падали не тільки слабкі, а й сильні,
причому падали вони тому, що «хазяї» збивали їх з ніг,—
це я занадто добре знав.

По-друге: «хазяї» підтримували слабких тільки тоді,
коли слабкі були цілком безпечні — фізично дряхлі, хворі,
жебраки. Підтримка виявлялась у влаштуванні лікарень,
богадільень, а для тих слабких, які зважувались чинити
опір «законові й моралі», будувались тюрми. Я немало
читав про те, як нещадно сильні християни міст боролися
проти сильних же християн-феодалів, хазяїв сіл. Як ті й
другі пожирали одні одних у своєму середовищі. «Історія
селянських воєн у Німеччині» Ціммермана чудово роз-
повіла мені, як рицарі і бюргери, об'єднуючись, винищу-
вали селян, громили «таборитів», які намагалися здійсню-
вати на землі ідею примітивного комунізму, вичитану

ними в євангеліях. Нарешті, я був трохи знайомий з ученням Маркса. «Мораль панів» була мені така ж ворожа, як і «мораль рабів», у мене складалася третя мораль: «Того, хто повстає, підтримай».

У нарисі «Про шкоду філософії» я змалював свого друга і вчителя М. З. Васильєва, який нічого не внушав мені і тільки розповідав і не намагався зробити мене схожим на нього. Інші вчителі мої внушали мені те, що їм подобалось і що «ідеологічно» влаштувало їх. Мені доводилось оборонятися від насильства, і тому я не користувався симпатіями вчителів; ті з них, які ще живі, до цього часу зрідка і сердито нагадують мені про мою непокірливість.

Антипатія їх була дуже корисна мені: вони сперечалися зі мною майже як з рівним; я кажу — майже, бо вони були «кваліфіковані»; пройшли крізь гімназії, семінарії, університети, а я — порівняно з ними — «чорнороб», на відсутність «вищої» освіти мені вказували завжди і ще не перестали. Я — погоджуюсь: шкільної дисципліни мислення у мене немає, це, звичайно, хіба серйозна.

Але і деякі вчителі мої виявили в суперечках зі мною теж серйозну хибу: вони сполучали в собі обидві системи моралі: «мораль панів» і «мораль рабів»; першу внушала їм сила їхнього високорозвиненого інтелекту, другу — їх вольове безсилля і схилення перед дійсністю. Спробувавши діяти революційно, вони «постраждали», дорога в «пани» була закрита перед ними, це понизило їх «волю до життя» і викликало настрій, який я називаю «анархізмом переможених». Анархізм цей чудово сформулював Достоевський у його «Записках із підпілля». Достоевський, член гуртка Буташевича-Петрашевського, пропагандиста соціалізму, теж був «переможеним», поплатився за інтерес до соціалізму каторгою.

Далі: я багато бачив «колишніх людей» у нічліжних домах, монастирях, на битих шляхах. Усе це були переможені в непосильній боротьбі з «хазяями», або власною слабкістю до міщанських «радощів життя», або надмірним самолюбством своїм.

Критика закидала мені, що я нібито «романтизував босяків», покладав на люмпенпролетаріат якісь безпідставні й нездійсненні надії і навіть приписав їм «ніцшеанські настрої».

«Романтизував»? Це навряд чи так. Надій не покла-

дав ніяких, а що наділив їх, так само як і Маякіна, дечим від філософії Ніцше — цього я не стану заперечувати. Але і не стверджую, що в обох випадках діяв свідомо, одначе думаю, що приписував колишнім людям анархізм «ніцшеанства», «анархізм переможених», маючи на це найзаконніше право. Чому?

А тому, що «колишні люди», яких життя вишпурнуло з «нормальних» меж у нічліжки, в «шалмани», і деякі групи «переможених» інтелігентів мали цілком ясні ознаки психічної спорідненості. Тут я скористався правом літератора «домислити» матеріал, і мені здається, що життя цілком виправдало цей «прийом ремесла». «Хазяїн» Яків Маякін після першої революції 1905—6 років став «октябристом» і після Жовтня 17 року показав себе цинічно відкритим і нещадним ворогом трудового народу. Між «колишніми людьми» нічліжок і політиканствующими емігрантами Варшави, Праги, Берліна, Парижа я не бачу іншої різниці, крім формально словесної. «Пройдисвіт» Промтов і філософствующий шулер Сатін усе ще живі, але інакше одягнені і співробітничать в емігрантській пресі, проповідуючи «мораль панів» і всіляко виправдуючи їх буття. Це — їх професія, служба. Роль панських прислужників задовольняє їх. Із усього сказаного зовсім не треба робити висновок, що література має таємничу здібність «передбачення майбутнього», але виходить, що літератор повинен добре знати все, що робиться навколо нього, знати дійсність, в якій він живе, і роботу сил, які рухать її; знання сили минулого і теперішнього дозволяє — з допомогою домислу — уявити можливе майбутнє.

Недавно один літератор-початківець написав мені:

Я зовсім не повинен знати все, та й ніхто не знає всього.

Думаю, що із цього літератора не виробиться нічого путнього. А от недавно один із найталановитіших наших письменників, Всеволод Іванов, чудово сказав в «Літературній газеті» (між нами: вона не дуже літературна):

Праця художника дуже важка і дуже відповідальна. Ще важча, ще відповідальніша праця його читачів, реалізм яких є і буде реалізмом перемоги.

Заохочення для художника необхідне, але ще більше потребує віч, щоб заохочення було внутрішньо потрібне і корисне для нього. Таким заохоченням, мені здається, було для нас — шести московських письменників — відвідання Туркменії,

тобто безпосереднє зіткнення з новою дійсністю. Не знати — це рівнозначно: не розвиватися, не рухатися. Усе в світі нашому пізнається в русі і через рух, всяка сила є не що інше, як рух. Людина — не стоїть, а стає, живе в процесі «становлення», на шляху до розвитку своїх сил і якостей. В наші дні життя стає дедалі бурхливішим, розвиває небувалу швидкість зміни явищ. Творча енергія робітничого класу Союзу Рад навчає надзвичайно багато чого і, між іншим, незаперечно доводить, що людство давно вже пішло б далеко з того болота бруду і крові, в якому воно безумовно тупіє, — коли б засоби самозахисту людей в їх боротьбі з природою, в боротьбі за кращі умови буття створювалися з такою беззавітною енергією і з такою швидкістю, з якими їх створює наш робітничий клас.

Ніколи ще життя не було таке глибоко повчальне, а людина така цікава, як у наші дні, і ніколи «передова» людина не була до такої міри внутрішньо суперечлива. Кажучи про «передову», я маю на увазі не тільки партійця, але й тих безпартійних, які захоплені свободою і грандіозним розмахом соціалістичного будівництва. «Суперечливість» — природна, бо люди живуть на рубезі двох світів — світу різноманітних і непримиренних суперечностей, який створений до них, і світу, який створюється ними і в якому соціально-економічні суперечності — основа всіх інших — будуть знищені.

Критики скаржаться, що герої наших днів відображаються в літературі недосить цілісними, «живими», що вони завжди трохи незграбні й дерев'яні, а деякі з критиків твердять, що «реалізм» нібито неспроможний дати яскравий, повноцінний портрет героя. Критик, по силі професії своєї, більш або менш скептик. Він «тренується» на шуканні хиб, і дуже часто він прикриває свій скептицизм чисто головною «ортодоксальністю» попа. Це протиприродне співжиття якостей шуки і сича створює великий словесний шум, але навряд чи може служити на користь молодим літераторам. Крім того, в тоні ставлення критиків до літераторів часто звучать цілком недоречні і образливі для літературної молоді «хазяйські» нотки, вони мене примушують думати: а чи вільні критики від «моралі хазяїв», чи не надто високої думки вони про свою геніальність?

Особисто мені здається, що «реалізм» упорався б із

своїм нелегким завданням, коли б він, розглядаючи особу в процесі «становлення» на шляху від стародавнього міщанського і тваринного індивідуалізму до соціалізму, зображував би людину не тільки такою, яка вона є сьогодні, але й такою, якою вона повинна бути — і буде — завтра.

Це не означає, що я раджу «вигадувати» людину, а означає тільки, що я визнаю за літератором право і навіть вважаю його обов'язком «домислювати» людину. Літератор повинен навчитися прищеплювати, приписувати одиниці найбільш характерні риси її класу, погані і гарні, ті й інші разом, — коли літератор хоче показати роздвоєну психіку. Знов повторюю, немає потреби «вигадувати», тому що риси ці реально існують, одні — як опухи, бородавки, як «рудиментарні», віджилі органи організму, на зразок червоподібного відростка сліпої кишки, який любить спричиняти хворобу «апендицит», інші — як недавно відкриті «органи внутрішньої секреції», що, можливо, є зародками нових органів, викликаних до життя біологічною еволюцією організму і призначених цілком змінити його. Це, звичайно, уже «фантазія», припущена мною «жартома». Літератори-початківці певинні особливо добре засвоїти дуже просту думку: ідеї не добуваються з повітря, як, наприклад, азот, ідеї створюються на землі, ґрунт їх — трудове життя, матеріалом для них є спостереження, порівняння, вивчення — кінець кінцем: факти, факти!

Необхідно знати *фактичну* історію культури — історію розвитку класів, класових суперечностей і класової боротьби. Правда і мудрість створюються внизу, в масах, а в горішніх поверхах життя тільки його випари, змішані з запахами, чужорідними йому, і в більшій своїй частині ці «умоглядні» ідеологічні випари ставлять собі за мету пом'якшити, затушувати, викривити сувору, дійсну правду трудового життя.

Трудовий світ дожив до усвідомлення необхідності революції. Завдання літератури:

того, хто повстає — підтримай,

— чим енергійніше підтримає його, тим швидше остаточно звалиться той, хто падає.

На запропоновану тему: «Як і що викладалося в гуртках вісімдесятих років» — я можу розповісти небагато, тому що у мене не було часу для правильного відвідування гурткових занять. Але все ж деяке відношення до них мав, у пам'яті дещо залишилось, і це я спробую змалювати. Мабуть, в той час на молоді мого типу особливо характерно і глибоко відбивалися суперечності літератури й життя, книжної догми і безпосереднього досвіду.

Вперше я опинився в «гуртку», коли мені було років п'ятнадцять. Трапилось це так. У Нижньому, під час кулачного бою за Петропавлівським кладовищем, я побачив, що один із бійців нашої «стінки» відповз убік, під огорожу «Лісного двору», хоче підвестись на ноги і — не може. Я допоміг йому. Морщачись, охаючи, він сказав, що його вдарили по нозі, і, мабуть, нога зламана. Живе він недалеко, на Ошарі, — чи не можу я провести його додому? Пішли. Кругловидий, з хорошим, дуже ясным і ласкавим поглядом дівочих очей, він сподобався мені. І одягнений він був «чисто»: в коротенькій суконній куртці, в котиковій шапці, у франтуватих шкіряних чоботях. Він назвав себе Владиславом, здається — Добровольським чи Доброклонським. Коли я зауважив йому, що в шкіряних чоботях на бій не ходять, він сердито відповів:

— Терпіти не можу валянок.

По обличчю його видно було, що він наляканий болем, готовий заплакати і не може йти. Довелось нести його на спині.

Я приніс його в кімнату, де все було незвичайне і нове для мене: велика, дуже світла і парадна, як магазин, вона була наповнена якимсь особливо теплим і запашним повітрям; на підлозі лежав пістрявий, товстий килим, на стінах висіли картини, в кутку, на широкій шафі, — чуцело пугача з рудими очима; у шафі багато срібного і фарфорового кольорового посуду. З'явився великий вусатий чоловік, заспаний, з розтріпанним волоссям, потім прибігла худорлява невисока і спритна жінка з величезними очима на блідому обличчі. Хлопчака поклали на диван, батько відрізав бритвою халяву чобота, потім розрізав передок і, знявши його з ноги, густо запитав:

— Ну, що — легше?

Хлопчак капризно закричав:

— Чаю дайте!

Жінка, поклавши йому на ногу компрес, бинтувала її, дивуючи мене своєю німотою.

Владислав стогнав, покрикуючи:

— Обережніш!

А я дуже жалкував за добрим, непоправно зіпсованим чоботом. Потім напоїли мене дуже смачним чаєм з булочками рожевого тіста, — кислосолодкий смак цих булочок я дуже довго пам'ятав. Прощаючись зі мною, батько й син сказали, щоб я приходив до них, — я це зробив у наступну неділю.

Виявилось, що нога Владислава не зламана, а тільки забита ударом по кісточці; він ходив з палицею, досить легко піднявся по сходах на горище, у свою кімнату, і там став хвалитися книгами в красивих оправах, показуючи мені «Історію Наполеона» з безліччю малюнків Ораса Верне; у нього було дуже багато книг з картинками. Розхвалив «Фізику» Гано і роман Қаразіна «В пороховому диму», але коли я попросив дати мені ці книги почитати, він сказав:

— Не можна, це — дорогі книги!

Сам він видався мені безбарвним і нудним, говорив майже безперервно, але так невиразно, що від його мови нічого не залишалось в пам'яті. І за весь час нашого короткого знайомства мене здивувала тільки одна його сердита скарга на батька:

— Терпіти не можу цих безглузких боїв, а батько посилає, каже, що це стародавня російська забава і треба йти в ногу з народом — і чорт зна, що ще треба!

Він неприємно часто говорив: «Терпіти не можу...»

Я переконався, що в ньому справді є щось від панночки — випечене, капризне, та й обличчя його було нудотно красиве, і усміхався він солодкувато. Старший за мене на три роки, а ростом трошки вищий від мого плеча. Учився в гімназії до шостого класу, потім цілий рік жив з батьком і мачухою за кордоном, а тепер готувався в юнкерське училище.

— Коли буду офіцером — складу змову проти царя, — сказав він, димлячи цигаркою, і, сильно стукнувши палицею в підлогу, насупив вишиті темні брови. На ці його слова я не звернув уваги і згадав їх через довгий час, коли жив у Қазані.

В це друге побачення з ним він мені так не сподобався, що я вирішив піти і більше не приходити до нього. Але на сходах важко загупали, зашуміли, увійшов його батько, в куртці, розшитій товстими шнурками, в чесаних валянках вище колін, з янтарним мундштуком у зубах: його супроводили високий гімназист у блузі і в окулярах, ще якийсь веселий, франтуватий парубчак і чорноволося панночка з довгим, суворим обличчям. Я встав, збираючись іти, але батько Владислава похмуро сказав:

— Куди ти? От — познайомся, посидь, послухай.

Він сів до стола, дістав із кишені коробку з тютюном і, скручуючи цигарку, загув:

— А ви знову спізнались? Ех ви... А ті не прийдуть? Чому? Хворий? Брешете, на ковзанах катається.

Так само похмуро і гучно він запитав мене, чи читаю я книги і які читав. Я назвав кілька книг.

— Мотлох,— сказав він.— Треба, брат, читати не віршики, не романи, а серйозні книги, от що, брат!

Потім я почув, що злочинно сидіти на шиї мужика, а треба робити все для того, щоб мужикові легше жилося. Я не почував, що сиджу на чийсь шиї, мені вже здавалось, що це моя шия служить місцем для сидіння різних більш чи менш неприємних людей, але мені було дуже цікаво слухати важкий, докірливий голос вусатої людини з одутлим, добродушним обличчям, великим, безформним, ніби пом'ятим носом і мутнуватими очима,— вони нагадували сумні очі розумної собаки. Говорив він дуже просто і все жвавніше, цмокав губами, димились вуса, широко відкривав очі і потім, примружуючись, ляскав пальцями, смикав себе за правий вус і, витягуючи шию, запитував:

— Зрозумів, брат? Виходить: «Один — з сошкою, семеро — з ложкою». Значить: він працює, а ми — шарлатанимо...

Так говорив він, напевно, більш як годину, і я дізнався, що Росія живе не кваплячись, від Європи далеко відстала, але в цьому її щастя,— російський народ виявився ближче до Христа, ніж народи Європи; дізнався, що росіянин у переважній більшості людина «артільна» і що треба розширяти права селянської общини, щоб усі люди могли ввійти в неї; коли кожна людина дістане шматок землі — всі заживуть дружно і добре.

— Розумієш, брат, в чому справа?

Я щось розумів і навіть з чогось радів,— можливо,

з того, що можу розуміти такі розмови. Слухав я з великою увагою, але все-таки помітив, що юнакам нудно, вони перешіптуються, безперервно курять, з явною досадою поглядають на панночку і накурили стільки, що всі обличчя в кімнаті здавалися крізь дим синіми. Посиніла і панночка: вона слухала, широко відкривши очі, не кліпаючи і немов стежачи, як на шкідливих товстих щік віровчителя рухається, неначе росте, сивувата щетина.

Пішов я із цього будинку з таким відчуттям, наче він звідти якийсь дивно приймний тягар, — не обтяжуючи, він дозволяв мені почувати себе сильнішим. Я був там ще два чи три рази, але нічого більш значного уже не чув; а може й чув, та не вловив.

Батько Владислава говорив усе про село, хвалив мужиків за «артільний» дух, за простодушну, але глибоку мудрість, читав вірші Некрасова, Нікітіна, прочитав казку Щедрина «Про двох генералів». Одного разу він піднявся на горище напідпитку, його мучила ікавка, заважаючи говорити, він ковтав пиво склянку за склянкою і, нарешті, зовсім сп'янівши, почав учити мене, сина і франтика співати якусь пісню сліпих, але раптом заплакав, замотав головою і став запитувати, каркаючи і мугикаючи:

— Як ми живемо? Як?

Син його став уже зовсім нестерпний для мене. Не подобалось мені, що він розмовляє з батьком грубо, навіть інколи покрикує на нього. Ще дивніше поведився він з мачухою, розмовляв з нею капризно, в'ялим голосом, якось крізь зуби — було ясно, що він робить це навмисне, знущаючись. Вона — мовчала. Я не пригадую жодного слова, сказаного нею. Рухалась вона дуже швидко, але безшумно і все якось боком і завжди — піднявши від ліктя ліву руку, трошки витягнувши її вперед, наче сліпа. Вона викликала у мене почуття жалю до неї і дивне враження: ніби вона хоче втекти з дому, але не може знайти двері на волю. Взагалі мені стало важко і тісно в цьому домі, я перестав ходити туди і скоро виїхав у Казань.

Це знайомство мало для мене цілком певне значення. Про життя села, про те, що таке община, я в той час нічого не знав. Але я добре почував, що жити — важко, і мені дуже сподобалось, що я, виявляється, живу в країні, де є можливість жити легко і хорошо, а здійснити цю можливість дуже просто: всі люди повинні увійти в сільські общини, я теж. «Артільний дух» у мене є, я не раз чув:

— Максимич — хлопець артільний.

Я вже знав артiлі теслярів, землекопів, мулярів, шаповалів, і, на мій погляд, життя цих артiлей дуже суперечило тому, що батько Владислава вкладав у поняття «артільності». Почуття дружби не дуже процвітало в артiлях; необхідність взаємодопомоги усвідомлювалась погано; в кожній артiлі безперервно точилася боротьба, сильні й хитрі командували слабкими й дурними,— це я досить добре бачив. Бачив я, що в артiлях обмаль людей, які хочуть і вмiють працювати «на совість», з захопленням, з радістю. Були, звичайно, і такі люди,— очевидно, предки наших робітників-«ударників»,— але артiль не любила їх, лаяла, вважаючи, що вони «підлещуються» до підрядчиків, «мітять у десятники». Добре, не шкодуючи сил, працювали, коли підрядчик обіцяв дати на горілку, і в цих випадках матiрно лаяли слабких працівників:

— Ей ви! Пити — поруч, а працювати — позаду?

Я дуже любив читати збірники приказок, однак і приказки рiдко вихваляли артiльне життя і працю. Але, незважаючи на це, в Казань я приїхав з «iдеєю», з деякою схильністю на користь артiлі, общини і мужика, у якого треба вчитися жити простодушно і мудро. Я навіть пошикував моїм знайомством з «iдеєю», і мене дуже похвалили за це: «із молодих, та ранній». Не приховав я і моїх спостережень над артiльним життям, над слабiстю в ньому «артiльного духу», але тут мене трошки висміяли, довівши, що я помиляюсь, не про ті артiлі говорю.

Перший час у Казані, місяців зо три-чотири, я досить старанно, вечорами по суботах і недiлях, в гуртку гiмназистів і студентів-першокурсників слухав читання Мiлля з «примітками» Чернишевського, але набагато охочіше відвідував гурток Єлеонського-Міловського, в ньому люди були простіші: маляр і скляр Анатолій, дуже талановитий юнак одних років зі мною, двое столярів, косокий учень годинникаря Полікарпов і парубок років двадцяти — Кабанов, якщо не помиляюсь. Незабаром до цього гуртка приєднався «для зв'язку» гiмназист Гурій Плетньов. Слухати читання і тлумачення політичної економії було важко і нудно, ця духовна пожива виявилася «не по зубах» для мене. Через деякий час мені влаштували щось подiбне до екзамену, примусивши мене написати про те, що я слухав і що засвоїв. Це був єдиний реферат, написаний мною за весь час навчання; писав я його з великим трудом при то-

вариській допомозі Анатолія і Кабанова і написав так невдало, що керівник гуртка, студент духовної академії, сердито сказав мені:

— Ну, брат, ти зовсім нічого не зрозумів і наваракав нісенітницю!

Було трохи образливо почути такий відзив, але я відчував, що мені кажуть правду. Написав я не реферат, а якийсь критичне міркування з приводу однієї фрази; я можу буквально навести її, тому що кілька місяців тому мені нагадали цю фразу:

«З галузі історичних подій ми повинні перенестися в галузь абстрактного мислення, яке, замість даних історії, діє абстрактними цифрами, значення яких умовне і які призначені для зручності».

Мені ніхто ще не пояснював, що значить «абстрактне мислення», «абстрактні цифри», і для чиеї, для якої «зручності» вони «призначаються». Анатолій теж не знав цього, а Кабанов, подумавши, промовив своє улюблене слівце:

— Брехня якась!

Ми чесно намагалися зрозуміти смисл слів «абстрактне мислення», але ніяк не могли «абстрагувати» себе від дійсності, в міцних лещатах якої були затиснені.

Кабанов, потираючи високий свій лоб, пощипуючи мочку лівого вуха, говорив, що взагалі в книгах усе змальовується простіше, ніж у житті, і що це, звичайно, зручно для розуміння, але — неправильно.

— Письменники дивляться на вулицю із-за рогу, — сказав він.

Після цього випадку мені вже не пропонували писати реферати, і я скоро відчув себе зайвим гостем у цьому серйозному гуртку. У Міловського читалися статті про кустарні промисли, про артіль і общину, про сербську «задругу», «чиншовиків», про сектантство; нам дуже сподобалась книга Ядринцева «Община в тюрмі і засланні», і все це здавалося нам цілком серйозною поживою для розуму. У приватній, нелегальній бібліотеці Андрія Деренкова були дібрані і оправлені журнальні статті з кожного питання; добре пам'ятаю, що в збірнику «Становище жінки» разом із статтями Ткачова, Шашкова та інших авторів була й стаття архієпископа Хрисанфа. Але, зрозуміло, найбільше і найохочіше ми читали белетристів шістдесятих — сімдесятих років.

Тут треба розповісти про Кабанова. Він «водився» з нами, зі мною і Анатолієм, місяців зо два, не більше; особисто я бачив його разів шість — вісім, і після кожного побачення хотілось забути про те, що він існує.

— Цей нам не підходить,— сказав про нього Анатолій.

Зовні Кабанов був непоказний: високий, з коротким тулубом на журавлиних ногах; він здавався погано зліпленим із двох нерівних половинок: праве плече вище за ліве, ліва рука довша від правої, ноги теж здавались різномірними; майже завжди він ховав ліву руку за спиною, під розтріпаною, вигорілою на сонці піддьювкою. Каблуки його чобіт були стоптані в один бік — направо. Здала, дивлячись на його ходу, можна було думати, що він кривий; взагалі він ходив по землі і стояв на ній косо, причому, стоячи, спирався правим плечем на стіну, огорожу, стовбур дерева. На довгій його шиї задумливо похитувалась велика голова, не густо вкрита пасмами темного волосся, шкіра на високому лобі, на щоках — сірувата, обличчя — плоске, ніс — не по обличчю, малуватий, губи — тонкі і неначе закушені зубами, а під темними кушиками завжди насуплених брів — невеликі вузькі очі холодного, синюватого кольору. Зовнішня його непоказність поєднувалась з грубістю мови, щедро пересипаної матірщиною, але говорив він байдуже, півголосом, буркотливо і без жестів.

— Ринва восени,— визначив Анатолій його мову.

Я не пам'ятаю, щоб Кабанов сміявся, а усмішка у нього була неприємна: тонкі губи стискувались ще міцніше, сіра шкіра щік, морщачись, піднімалась і закривала очі. Він був сином солдата, сторожа якоїсь казенної установи в кремлі, але з батьком не жив.

— Одбився від рук,— сказав він, і я зараз же уявив, як руки батька його і багато інших рук били, тискали, м'яли цього парубка. Він учився в міському чотирикласному училищі, але з третього класу його виключили; батько віддав його в учні кушніреві, потім він працював на шкіряному заводі у татарина, був ліхтарником, але ніде «не уживався». В пустих проміжках часу він ішов у заштатне місто Арськ, там дядько його служив у поліції.

— Дядько у мене мудрець, а татко — сволота,— повідомив він упевнено і спокійно. Тепер він жив без роботи і не приховав від нас, що живе з торговкою дитячими іграшками.

Він був дуже неприємний і дратував, навіть озлобляв нас своїми розмовами, але у всьому його неприємному було щось привабливе для нас, магніт якоїсь гіркої і суворої правди. Гурій Плетньов, хмурачись, говорив про нього:

— Власне — негідник, але скільки він знає, хай йому чорт!

Читав Кабанов менше від нас, а знав справді більше. До всіх книг і статей ставився недовірливо.

— Книга — книгою, хлоп'ята, а краще самим понюхати, що як пахне. Я от коли махорку курю та сам думаю, так значно розумніше, ніж коли читаю.

Він прочитав усі історичні романи Загоскіна, Лажечникова, Масальського, прочитав неминучих Майн-Ріда, Купера, Емара, Жюль Верна і всю цю літературу закреслив одним словом крізь зуби:

— Брехня!

Єлеонський, очевидно, дуже цинив Кабанова, уважно вислухував його запитання, докладно відповідав, шептався з ним про щось і разів два-три залишав його у себе, випроваджуючи нас. Але Кабанов дивився на нього скоса, спідлоба, говорив з ним неповажливо, відмовлявся читати книги, вказані Єлеонським, вимагав інших. Керівник гуртка не подобався Анатолію і мені, був він людиною важкуватою, якоюсь збовтаною і каламутною, говорив книжно і нудно.

— Говорить холодними вуглинами, — визначив Анатолій.

Ми не розуміли небезпечності справи Єлеонського, його конспіративна обережність смішила і ображала, — він приймав нас у своєму підвалі на Георгіївській вулиці, наче злодіїв. Кабанов говорив про нього:

— М'яло! Ви, хлоп'ята, чого ж у рот йому дивитесь, як собаки? Ви питаєте, допитуєтесь. Що він мимрить? Ну, начитаємося ми, а далі що?

Але ми не знаходили, про що питати, чого допитуватися, і про те, «що — далі», ще не думали.

Єлеонський вів з нами бесіди по «Азбуці соціальних наук» В. В. Берві-Флеровського, і хоч він говорив нудно, безбарвно, однак ми переконувались, що корисний труд — тільки труд селянина, «із цього труда впливає вся проста і мудра правда життя, все світло і все тепло для душі»; на службу селянству міська людина і повинна віддати

всі свої помисли, всі сили. Все, що ми читали, мусило підтверджувати незаперечність цієї істини, нам і здавалося, що всі книжки одноголосно підтверджують саме цю істину.

— Брехня,— ліниво, але рішуче сказав Кабанов, послухавши, як я і Анатолій говорили Плетньову про наше враження від нарису Златовратського «Селяни-присяжні». І потім почав не поспішаючи розповідати нам про «глитаїв», про «снохачів», про бобилок і взагалі про тяжке становище жінки на селі; особливо погано говорив він про мужиків, які служили в солдатах. Повільна і важка мова його, рясно пересипана байдужою матірщиною, виходила з його тонких губ разом з зеленуватим димом махорки, він морщився, кліпав, кашляв, здавалося, що всередині в нього щось жевріє і ось-ось спалахне, розгориться, обпече. Але не розгорялось, не обпікало, він про все говорив спокійно, як про неминуче, неусувне, і це дуже пригнічувало нас; зрозуміло — не надовго. Він говорив нам:

— От Микола Успенський, цей, як то кажуть, найчистішу правду пише, Решетников — теж, а другий Успенський — над ним подумати треба! Коли ворота дьогтем замазані — сметаною не закрасиш, як кажуть.

Нам хотілося сперечатись з ним, але на це у нас неவி-стачало можливостей: ми знайомилися з селом по книжках, а Кабанов знав село не тільки Казанської, але й Сімбірської і Вятської губерній.

— Вятська — бідніша, а грамотних в ній більше,— мимохідь повідомляв він. Ми довідалися: чи вірно це? Нам підтвердили: вірно.

Його оцінки свідчень літератури можна було формулювати так: коли погано — значить вірно, а коли гарно — «брехня». І Анатолій і я, ми обидва вже безпосередньо знали, що погане переважає над гарним, навіть більше: гарного ми ніде, крім книг, не бачили. У книгах гарні були «золоті серця» і взагалі якісь дивовижно чистенькі, гладко шліфовані люди,— в житті ми не зустрічали таких. Єлеонський та інші просвітителі наші не здавалися нам схожими на Светлова, Стожарова та інших героїв із книг Златовратського, Омудевського, Мордовцева, Засодимського, Нефедова і так далі. Але все-таки нам не хотілось погоджуватися з Кабановим, мабуть, тому, що

Тьмы низких истин нам дороже
Нас возвышающий обман,

і тому, що ми спішили примоститися на місце ідеологічно зручне, а система ідей «народництва» здавалась нам досить зручним місцем. Отож, хоч ми почували, що Кабанов багато в чому правий, але це посилювало нашу антипатію до нього. А він твердив:

— От на першу пречисту гайда зі мною в Арськ, у гості до дядька, він вам таке розкаже про село!

— Поліцейський ото!

— Ну так що? Він першому-ліпшому професорові носатре, як то кажуть. Він знахар, лікар, а не піп,— не накаже: вір!

Восени Кабанов кудись зник, але ми не пожаліли про це і навіть, здається, довго не згадували про нього. Але згадувати довелось—і нерідко. Я почав працювати в крендельній; мої відвідування гуртка припинилися років на півтора, зустрічі з інтелігенцією стали рідкими. У крендельній працювало двадцять шість чоловік, в булочній—п'ятеро. Мені часто доводилось працювати в крендельних Донова, Кувшинова; хазяї, одержавши велике і термінове замовлення на товар, «позичали» робітників один у одного. Я спостерігав життя сотні крендельників, і в пам'яті моїй досить часто звучали повільні, гіркі слова: «коли погано, значить — вірно».

Крендельники майже всі одного повіту, забув — якого; здається, і однієї волості — Єдильгеївської, із сіл Каргузи, Собакіна, Клетнів. Я користувався трохи підвищеним ставленням товаришів по артілі, і на великодній тиждень вони запросили мене в гості до себе. Пішов і два тижні «гуляв» із села в село; пив горілку, хоч вона не подобалась мені, бився, коли наших били, дуже смішив мужиків і баб тим, що розмовляв з дівчатами на ви і не «лапав» їх. Останнє особливо дивувало і висміювалось, а благочестивий дідок Кузін, хазяйський навушник, прозвай в артілі Іудою, повчально сказав мені:

— Ти дівчатами не гребуй, у святі не лізь,— із мужиків святих не буває!

Я відповів, що «у святі не лізу», але й не мужик.

— Все одно, наш брат Ісакій,— танцюй з нами!

Не пам'ятаю, що я подумав після цих слів, але міг би подумати: чи не говорить язиком Кузіна «дух артільності»? Років через двадцять я пригадав його слова, прочитавши оповідання Леоніда Андрєєва «Тьма».

В той час «темні сторони російського життя» вже не дуже дивували мене, але все-таки майже кожне село приголомшувало, показуючи картини надміру оригінальні. Здається, в Клетнях парубки, проводжаючи додому трьох дівчат сусіднього села, загнули їм спідниці на голови, за-в'язали подоли над головами ликом,— це називалося «зробити тюльпан»,— зв'язали їм руки і в цьому вигляді залишили в полі; дівчата сяк-так добрались до околиці села, збунтували своїх парубків, братів, батьків, ті озброїлись дрюччям, пішли війною на кривдників, і війна не вибухнула тільки тому, що захмеліле військо скривджених учинило міжусобний бій.

Щоранку в Каргузі грав на сопілці пастух, прозваний за скотолозтво Телицин Чоловік, грав він чудесно, «беручи за душу», знав велику кількість дивних мелодій, старовинних пісень. Було йому років півсотні; кучерявий, сивоволосий, з опуклим лобом, збільшеним лисиною, він здавався красунем, розумником, і очі у нього були приємні, якісь особливо ясні і вдумливі.

У скотолозтво його я не повірив. Але якось увечері біля вітряка він став розповідати парубкам казки, дивовижно моторошні своїм цинізмом, і мене особливо вразила одна з них: святі — хитрий Микола Мірлікійський і п'яниця Касян — жили з сільською бобилкою, уміло обманюючи один одного, та нарешті Касян викрив Миколу Чудотворця і жорстоко побив його; тоді бог покарав Касяна, позбавивши його «іменин»,— Касянів день святкується церквою на чотири роки раз, а Миколин день — двічі на рік.

До того, як почути цю казку від пастуха, я читав її в якомусь збірнику, здається, в білоруському Романова; там сварка святих змальовувалась, звичайно, інакше, привід сварки був інший, але і там і тут від цієї казки віяло глибокою, язичницькою старовиною. Я вирішив, що пастух сам переробив старовинну казку, вона стала дотепнішою, і це дуже підняло пастуха в моїх очах.

Але приятель мій Йосип Шатунов, зітхнувши, похмуро закинув казкареві:

— Розумний ти, Микито, а от — чому паскудник?

Пастух, весело підморгуючи, відповів:

— Яке ж паскудство? І дівка, і вівця — з одного смачна кінця! Вівця німує — то ніхто й не чує. — І кілька хви-

лин він, під загальний регіт, говорив брудні, страшенно цинічні речі.

У Собакіні, на вулиці, на очах усього села, староста биз і топтав ногами свого пасинка, хлопчика років дванадцяти, тягав по землі за волосся його матір, красиву і жваву жінку, — ні одна «душа» із сотні не заступилась за них, спробував втрутитися товариш мій Артюшка, але і йому «попало» — не лізь у сімейну справу!

В якомусь невеликому селі на другий день Великодня побили мужика, він помер. Жінка його щоночі ходила на цвинтар і, сидячи біля могили, плакала. Жалісливі люди збиралися дивитись на неї; стоять під вербами двоє мужиків, три баби, дивляться і слухають тихе голосіння. Цвинтар маленький, весь заріс бур'яном, розпух могилами, деякі з них провалилися, відкривши іржаву, залізну землю, одна з верб нахилилась до землі, немов падаючи, серед сірого бур'яну розбрелися хрести, мов п'яні, — стоять, розмахнувши руками, не наважуючись упасти. Баба сиділа на сирій землі, зігнувшись, схожа на безформний клунок ганчір'я. Дивно й моторошно було слухати її тихеньке, приглушене голосіння. Одна з жінок сказала мстиво:

— Нехай поплаче — від її чоловіченька теж плакали!

Потім поруч зі мною побурмотів якийсь худенький мужик:

— Бабі легко, а от мужик — він плакати не вміє! У нього від сліз водянка буває.

«Пейзаж і жанр» такого роду надовго, на все життя лишали пам'ятну подряпину десь «у серці». Які тужливі, холодні ночі доводилося переживати з Артюшкою, сидячи до світанку за селом, біля «магазеї»! Навіть і тепер, згадуючи про це, неначе піднімаєш тягар не під силу. Неначе пам'ятаю крізь різнобарвний сутінок прожитого: сіренький туман квітневої ночі, горбаті поля, якісь лисі шишки землі, чорні дерева, хати, немов купи сміття, і суконне небо з уламком місяця над вітряком. Артем ненавидів село, говорив про нього матірно, стукаючи кулаком в груди, — він був хлопець нервозний, навіть з ознаками істерії. Я радив йому:

— Іди звідси!

— Куди? — запитував він. — У босяки, чи що?

Вірно, їти — нікуди. Сиділи і мовчали. В ці години я забував про книжки, в яких солодко й красиво описувалось селянське життя, вихвалялась «простодушна

мудрість» мужика, про статті, в яких переконливо говорилося про соціалізм, схований в общині, про «дух артільності». Важких вражень було багато, вони рішуче суперечили свідченням літератури, і мені часом думалося, що письменники навмисне замовчують деякі сторони життя,— замовчують тому, що про ці явища важко і соромно писати. Хазяїн крендельної, розумний мужик, невгамовний п'яниця, оцінивши мою — «відносну» — грамотність і вміння працювати, перевів мене в булочну, додавши два карбованці на місяць,— тепер я одержував п'ять. Вночі він приходив до мене і, дивлячись у вічі різнобарвними очима, повчально бурмотів:

— Усі люди — сволота! Як є — всі: пани, поліцейські, попи. Баби — теж. І мужики. Я — сам мужик, знаю! Треба вибиватися із людей, треба обходити їх стороною. Зрозумів? Я все знаю, що ти базікаєш; мені все відомо. Це ти — даремно! Ти пробивайся наперед, у прикажчики мить. Попрацюй з рік — я тебе прикажчиком зроблю, в магазині торгуватимеш...

Дивна і страшнувата істота був він, хазяїн. І дивно було бачити, що от такий, мало схожий на людину, командує, як хоче, трьома десятками людей, серед яких не менше як десяток значно людяніших від нього. Дивно було, що в книжках не зображений хазяїн,— тоді я не помічав у літературі багато чого, що бачив у дійсності. В той час я мало читав, працювали по чотирнадцять, а перед святами і ярмарками навіть по шістнадцять годин.

Потім я, перейшовши в булочну Андрія Деренкова, перескочив у інше середовище, на аршин вище. Це — середовище студентів університету, духовної академії, ветеринарного інституту. Тут у мене стало вільного часу більше, і я накинувся на книги, як голодний на хліб, — а втім, про це я вже розповідав.

Зрідка і «напоказ», як «людину із народу», мене запрошували на інтелігентські вечірки, найчастіше — до професора Васильєва. Там палко сперечались про долю «народу», і я посилено намагався зрозуміти: як же хочуть розумні люди переінакшити цю «долю»? Особливо цікавив мене якийсь Бродов чи Бодров, маленький дідок в окулярах на гострому довгому носі, з жовтою борідкою, з черевцем, прикрашеним товстим срібним ланцюжком, посередині ланцюжка теліпалась якась золота медаль величиною в полтиник. Жовті, коротенькі і тонкі пальці його руки зав-

жди гралась цією штучкою. Чомусь саме ця гра примусила мене подумати, що дідок — розумніший від усіх, краще за всіх знає, що треба робити; тому він і ставиться до всіх людей зневажливо. Слухаючи суперечки, він усміхався і так витягав шию, що здавалось — витягується вперед і носате обличчя, — це робило його дуже схожим на болотного птаха бугая. Він був людина ні з ким і ні з чим не згодна. Він доводив, що «воля» нічого не дала народові, а тільки розбестила його, після волі «мужик попер у торгівлю»; говорив, що справжню «руську правду» розуміли тільки слов'янофіли і що «вузькі шляхи Європи не придатні для широкої натури нашого народу». Голосок у дідка був негучний, але слова він вимовляв особливо виразно, і була у нього приказка:

— Дурниця і помилка.

На його обличчі поблискували, крізь окуляри, запалені очі з червоними жилками на білках і зіницями, зеленкуватими, наче окис міді. Він говорив: «Помісне дворянство не ворог мужикові, а керівник і вихователь, ворог же — купець, тобто сам же мужик, торгош, фабрикант. Протилежного не доведете».

Я все це зберігав у пам'яті, потім записував, далі просив знайомих студентів, щоб мені дали книги про слов'янофілів. Мене висміювали.

Частіше від інших і завзятіше заперечувала дідкові висока, огрядна жінка, з великим червоним обличчям, щоки — подушечками, вони майже ховали її очі, робили рот бантиком. Та коли вона, гніваючись, кричала, виявлялось, що рот у неї великий, зубатий і голос гуде в ньому, як вітер у димарі. Дідок говорив їй:

— Навіть ваш Гліб Успенський, якщо його вірно зрозуміти...

А вона кричала:

— Я Успенського особисто знаю...

— Колюпанов довів...

— Ви помиляєтесь! Я особисто знаю Ніла Петровича.

Її цілковита впевненість у тому, що всі люди, яких вона особисто знала, вигравали від цього, — діяла на слухачів на її користь. Я теж думав, що людина, яка так багато «особисто знає», повинна бути дуже розумною, але вона здавалась мені нерозумною і смішною. Так само оцінив її і Плетньов, він навіть висловив бажання «заткнути їй рот шапкою», а мені закинув:

— Ти, брат, не на те звертаєш увагу, на що треба звертати її!

Але мені здавалося, що я звертаю увагу куди слід. Люди, самі по собі, здавались мені далеко цікавішими і визначнішими, ніж їх розмови. Один із студентів духовної академії, дуже завзятий «народник», сказав дідкові, що мужик — головний будівник життя, що він величніший від Петра Великого, — але дідок, побрязкуючи ланцюжком, дуже спокійно заперечив:

— Цей ваш Петро зовсім не великий, а божевільний, і дуже жалко, що він прикінчив Олексія, а не навпаки. Мужик же будується тисячу років, а пуття все немає. Отаке-от...

Дідок дуже не подобався мені, але «він дає зрозуміти себе», як сказав про нього першокурсник студент Музикантський, юнак довгий, з довгим волоссям і сумним обличчям; він незабаром помер, здається — застрілвся. Значно важче було розуміти противників діда, і не тільки я, а й Плетньов і інші знайомі студенти-першокурсники — Грейман, Комлев — скаржились один одному на різноголосицю думок серед інтелігенції.

Але все-таки ця різноголосиця давала мені дещо істотне, я запам'ятовував імена авторів, титули книг, відшукував їх, читав, намагаючись об'єднати те, що знав і бачив, з тим, що розповідали книги. Не об'єднувалось, — мабуть, тому, що кількість безпосередніх спостережень життя росла швидше від книжних знань, а також і тому, що основна, «провідна» ідея літератури не висвітлювала дуже багатьох явищ дійсності. Кінець кінцем у мене і Плетньова з розвитком інтересу до літератури виникла недовіра до її свідчень.

Прочитавши «Павутину» Наумова, Плетньов з захопленням сказав:

— От вона, казкова широчінь російської природи!

Але він же після нариса Помяловського «Порічани» задумливо й сумно промовив:

— І тут така сама дикість, як у «Павутині».

Головне, що ми хотіли і повинні були зрозуміти, — це, звичайно, мужик. Його вішала на шию нам література, його звалювали на кволі хребти наші керівники й вихователі — і, як я сказав, ми прийняли всі основні догми народництва за істину. Але нам було дуже важко визначити, що у нас — віра, а що — знання?

В ті роки стояв у «центрі уваги», збуджуючи особливо люті суперечки, Гліб Успенський. Дехто твердив, що він, показавши, яка сильна «влада землі», незаперечно встановив «правду-істину і правду-справедливість» теорії народництва, інші галасували, що він — «зрадник». Ми сприймали істеричну лірику його оповідань про село емоціонально, як сприймається музика. Гліб Успенський збуджував у нас якесь особливо тривожне і актуальне почуття; Грейман дуже влучно визначив його, розповівши, що після читання книг Гліба Успенського хочеться зробити щось рішуче, як зробили це жителі Брюсселя після першої вистави опери Мейєрбера «Пророк», — вони пішли до палацу короля вимагати конституції. Але в Казані не було ні опери, ні короля, в кремлі, у палаці, сидів губернатор, а ми вже знали, що губернатори конституції не дають. Знали ми й те, що поруч із святими мужиками Златовратського, Кароніна та інших живуть зовсім не святі «підлипівці» Решетникова, мужики Миколи Успенського, що в «Розтер'яєвій вулиці» існують безладні майстри, в Петербурзі, на Охті, дикі «порічани», в Сибіру є «по-купецьки розбещені» приїскові робітники і що дуже багато дикого, п'яного народу живе недалеко від нас — у Суконній слободі Казані.

— Треба щось робити, — твердив Плетньов, а я, з його допомогою, почав готуватися на сільського вчителя.

Сумне і дуже пам'ятне враження викликав у нас приїжджий із заслання, сивувата людина з розтріпаною бородою, довгим кістлявим обличчям і горбатим носом, теж немов вирізаним із кістки. Це було в квартирі якогось Перимова, здається — лікаря, в жаркий літній вечір, а приїжджий цей одягнений був у товсте, тепле, але не потів, принаймні на обличчі його не було поту. У мисливських, вище колін, чоботях, підв'язаних під колінами ремнем, він мав такий пом'ятий вигляд, наче зараз тільки обшувився, пройшовши по болотах крізь багато злив і бур. Настійливим сухим голосом він поважно читав щось подібне до акафіста Глібу Успенському, Лаврову і Михайловському. Доповідь свою почав він з розповіді про невдалі спроби революційної пропаганди серед робітників, про те, що робітники давали багато провокаторів, що народовольців остаточно погубив не Дегаєв, а робітник Меркулов. Потім довго доводив, що захисники необхідності розвитку фабрично-заводської промисловості по суті своїй — слуги купців. Закінчив він словами давно знайомими:

всі чесно мислячі люди повинні боротися за те, щоб берегти і розвивати самобутні основи селянської громади і боротися проти людей, які проповідують, що мужик теж повинен крутити колесо бездушної, машинної цивілізації.

Слухало його десятків зо два солідних людей і чоловік п'ять молоді. Коли він закінчив, усі довго і напружено мовчали, покашлюючи, переглядаючись, а якийсь лисий чоловік в мундирі з позолоченими гудзиками встав, понюхав квіти на вікні і боком, обережно пройшов у двері сусідньої кімнати. Неприємне мовчання тривало хвилини зо дві, не менше. Плетньов шепнув мені:

— От чорти.

Чоловік у мисливських чоботях сидів, дивлячись на стіл, розбираючи пальцями клоччя своєї бороди, потім він спитав:

— Ну, про що ж поговоримо?

Господар квартири запропонував перейти в їдальню, пити чай.

— Там і поговоримо.

Туди слідом за засланцем пішло чоловік п'ять-шість, інші розбрелись по домівках. Ми теж пішли.

— Свинство яке вийшло,— сказав Плетньов.— Образили людину. Бачив, як він усміхнувся, коли пішов за господарем?

Я не бачив цього, але почував себе погано: можливо, мені здалося, що люди мовчки відреклися від правди.

Через деякий час, прийшовши до Плетньова в будинок його вітчима, на Собачому провулку, я помітив, що пальці товариша густо пофарбовані в ліловий колір.

— Не можу відмити,— сказав він і повідомив, що йому доручено друкувати прокламації на мімеографі. Я дуже позаздрив йому. Але все це я вже розповів у книжці «Мої університети».

У Борисоглебську я зустрів одного з останніх народників і там уперше почув нову для мене оцінку селянства. Народником був провінціальний журналіст Маненков-Старостін; він ставився до мужика вже до смішного перебільшено, говорив про село, «стоячи на колінах», з таким крикливим пафосом, що слухачі його промов майже завжди і дуже безжально знущалися з нього. Тонким, надірваним голосом, квапливо і з вереском, як пилка на сучку, він говорив усе ті ж слова про «правду-істину» і «правду-справедливість», здійснити які може тільки хлібороб у

його безпосередньому спілкуванні з природою. Не пам'ятаю, хто, здається, В. Я. Алабишев, запитав його, усміхаючись:

— А глитай дозволить здійснювати ці правди?

Тут виступила дівчина, яку я бачив уперше; вона запально заговорила, що пора відмовитися від ілюзії; в селі, як скрізь, є багаті і бідні, і що ще не досліджено питання — що таке куркуль, глитай? Можливо, в наших умовах він прогресивне явище, тому що нагромаджує капітал, будує фабрики і заводи.

Слова її викликали спочатку сміх, потім буйну суперечку, але дівчина виявилась начитаною, хороброю, і, хоч не тільки один Маненков кричав на неї, вона, стоячи біля стіни, держачись за спинку стільця і немов захищаючись ним від натиску роздратованих опонентів, збліднувши і блискаючи очима, теж кричала, що народники пишуть про село оливою.

— Це не література, а елеопомазання! — запально кричала вона.

Наймолодший із незгодних з нею був, мабуть, років на десять старший за неї; із людей молодших на її сторону став тільки моряк Мазін, здається — розжалуваний мічман. Але мені здалося, що він погоджується з нею не тому, що вона була права, а тому, що красива.

Другого дня вона поїхала в Царицин, незабаром була арештована там у справі казанського студента Федосєєва. Років через п'ять після цього її слова про куркуля як прогресивне явище були докладно розвинуті Ціммерманом-Гвоздьовим, він перший у марксистській літературі «загострив ідею», доводячи в книзі своїй «Куркульство-лихварство», що куркуль, нагромаджуючи капітал, пролетаризуючи село, розвиваючи промисловість і торгівлю, є фактором економічного прогресу. Ціммерман, велика широкоборода людина, був схожий на пруського солдата 70—71 років, але народники висміювали його так само, як дівчину Соловйову. Відомо, що марксизм дуже оживив народництво, — люди стають сильнішими, талановітшими від опору їм. «Искра» ще не блищала, але тертя основних суперечностей російського життя ставало напруженіше і сильніше. І хоч усе ще доводилось, що основні сили, здатні рішуче змінити життя, лежать у селі, але вже робились поступки на користь міста, в бік робітничого класу, визнавалось його значення.

Мої «погляди» на хід життя розвивались повільно і трудно; це почасти можна пояснити кочовим життям, великою кількістю вражень, браком систематичної освіти і нестачею часу для самоосвіти. «Економічний прогрес» мало цікавив мене і навіть суперечив моєму розумінню прогресу соціально-культурного, — в цьому, звичайно, позначалась закваска народництва.

У розвиток соціально-культурного прогресу ніяк не вміщався мій хазяїн Василь Семенов і взагалі не вміщались хазяї. З усіх премудростей, які чув і читав я, «в пам'ять врізалась» особливо глибоко одна, сказана Прудонам:

«Власність є крадіжка».

Це було цілком ясно для мене. І хоч я близько знав чимало професіональних злодіїв, я бачив, що вони в значно меншій мірі власники, бачив, що «чесні» хазяї всіма силами, невтомно прагнуть утвердити істину Прудона і що в цьому — весь смисл їх життя.

Європейську літературу — в перекладах — і російську я знав уже на «дуже добре», але багато що, захоплюючи мене красою, було чуже мені. Я довго не міг зрозуміти: навіщо студент Раскольников убив старуху і навіщо російського студента наслідував у цьому вчинку француз, «учень» Поля Бурже? І чому в романі Едуарда Рода «Сенс життя» юнакові, який ніде не міг знайти цього сенсу, саме бабуся вказала його — у церкві? Всі книги, які я читав, зливались для мене в одне нескінченне книжище, і мені здавалось, що основна тема його саме шукання юнаками сенсу життя, — можливо, вірніше сказати: місця в житті. Не розумів я багато чого, але все ж у картинах побуту бачив і схожості і відмінності між літературою іноземною і російською, бачив, що і ті й інші — не на користь російського життя, не втішні для нього.

У літературі я насамперед шукав, звичайно, «героя», «сильну», «критично мислячу особу» — і знаходив Обломов, Рудіна і більше чи менше подібних до них. Остеронь від них одиноко проходив, посміхаючись і злорадствуючи, герой Помяловського Череванін, «нігіліст», народжений в один рік з Базаровим Тургенева, але значно більше «досконалий» нігіліст, ніж Базаров.

Було важко зрозуміти: чому літератори зображують інтелігентів безхарактерними, безвольними, в той час як сотні інтелігентів пішли «в народ», багато з них уже по-

пали в тюрму, на заслання; чому в літературі не знайшли «відображення» люди процесу 193-х, пропагандисти на фабриках і «народовольці», яким ніяк не можна відмовити в наявності характеру і сили волі? Здавалося, що література ображає, знебарвлює життя. В пам'яті залишалися якісь покаянні, усмішливі й сумовиті оповідання: «Гамлети — пара на гріш» — забув автора, оповідання надруковане в одному з журналів Л. Оболенського — «Свет», «Мысль» або «Русское богатство», — «Гамлет Щигровського повіту», «Записки ні пави, ні ворони». Петро Боборикін надрукував оповідання «Порозумнішав», але було прийнято не вірити Боборикіну. Я — вірив йому, знаходячи в його книгах багатий побутовий матеріал. Залишились у пам'яті оповідання В. В. Берві-Флеровського «Галатов», «Філософія Стеші»; автора я знав особисто, і було якось незручно, що цей високий, суворий, нетерпимий, з усіма не згодний старик, автор «Азбуки соціальних наук» і першої російської книги про «становище робітничого класу», міг написати такі безбарвні, надумані речі. Я бачив у житті десятки яскравих, багато обдарованих, дуже талановитих людей, а в літературі — «дзеркалі життя» — вони не відбивались або відбивалися так тьмяно, що я не помічав їх. Але у Лєскова, невтомного мисливця за своєю рідною, оригінальною людиною, такі люди були, хоч вони і не так одягнені, як — на мій погляд — треба було б одягти їх. Разом з захопленням красотою образу і слова мене все більше тривожило почуття невиразної недовіри до літератури.

Я знов і уважно перечитав усю літературу шістдесятих — сімдесятих років. Вона розділилась передо мною на два ряди: в одному — озлоблений і грубий «натураліст» Микола Успенський, похмурий Решетников «Підліпівців» і «Миколи Знаменського», — романи його я «терпіти не міг»; Левітов — «Звичаї московських закапелків» і ті його оповідання, в яких він не дуже зловживає хмільною і багатослівною лірикою; Воронов, Наумов, Нефедов, обережний і скромний скептик Слепцов. Цей ряд очолював талановитий і суворий реаліст Помяловський з його нарисами «бурси», з якої вийшло стільки літераторів, учених, вийшов і сам Помяловський і написав «Міщанське щастя», повість, значення якої недостатньо оцінене.

Я почував, що ці різноманітно і розмашисто талановиті люди, суворо і поспішно розповідаючи тяжку

правду життя, ставлять мені якусь неясну для мене вимогу.

У другому ряді: солодкоголосий «обманщик» Златовратський, — обманщиком його називав нечаєвець Орлов; Каронін-Петропавловський його перших оповідань про Миняїв і Митяїв, сумовитий Засодимський, Бажин, Мих. Михайлов, Мамін-Сибіряк, навіть Гр. Данилевський з його поганими романами «Утікачі в Новоросії», «Утікачі повернулись», — у цьому ряді й багато інших, чії імена забуті не тільки мною одним.

Цей ряд — для мене — очолював і покривав Гліб Успенський. Здавалось, що він увійшов в літературу раніше за всіх письменників цього ряду і всі вони йшли або від нього, або за ним, говорили його голосом, тільки не так гаряче і пристрасно, завжди тоном-двома нижче, — говорили все про ту саму «божу правду», яка звела Успенського з розуму.

Гліба Успенського я читав так само, як деякі — з їх розповідей — читають Достоевського: дивуючись, роздратовуючись, почувуючи, що автор «перемагає» мене, відштовхуючись від нього. У «божу правду» Успенського я не міг вірити, але трепет його гніву і огиди перед «повсюдним душогубством» відчувався мною так само, як — читаючи Достоевського — відчуваєш його непозбутний страх перед темною глибиною його ж власної «душі». Я в чомусь погоджувався з Глібом Успенським і чомусь не вірив у його істеричних криках про спішну необхідність «злитися з умовами селянського життя», знайти собі в ньому місце; мене не могли страшити погрози його: «Гірке буде діло інтелігента в тому випадку, якщо шістдесят мільйонів раптом, по щучому велінню, візьмуть і справляться самі собою».

Надто ясно було, що «взяти» нікому, та й «нічого взяти», — я вже знав, що село з різкою швидкістю занепадало, народжуючи Разуваєвих і Колупаєвих, куркульство пишню росло і цвіло, збільшуючи «душогубство», створюючи «губошльопів». Місця собі «в селянському житті» я не міг дістати, інспектор народних училищ Малиновський рішуче заявив, що я не буду допущений до екзаменів «з причин, не від нього залежних».

Критика, намагаючись поставити мене як письменника в певний куток, вказувала на мою залежність від цілого ряду впливів, починаючи з «Декамерона», Ніцше і кінчаючи

чи вже не пам'ятаю ким. Дозволю собі вказати, що Помяловський-Череванін уже помер, коли Ніцше ще не починав філософствувати. Я думаю, що на моє ставлення до життя впливали — кожен по-своєму — три письменники: Помяловський, Гліб Успенський і Лесков.

Можливо, що Помяловський «впливав» на мене сильніше від Лескова і Успенського. Він перший рішуче повстав проти старої, дворянської літературної церкви, перший рішуче вказав літераторам на необхідність «вивчати всіх учасників життя» — жебраків, пожежників, крамарів, бродяг та інших.

Сито міщанського життя не так часто відсіває висівки, як часто відкидає геть визначних людей, і треба було дуже старанно вивчати причини процесу «декласації», бо ці причини найкрасномовніше говорять про ненормальний кровообіг міщанського суспільства, про його застарілі, хронічні хвороби. Я думаю, що саме під впливом цих трьох письменників вирішив я піти сам подивитися, як живе «народ».

Пішов і побачив дикий хаос, буйне кипіння незлічених, дрібних і великих, цілком непримирених суперечностей; в масі своїй вони створювали страхітливую трагікомедію, — роль головної героїні в ній грала жадібність власника.

«Трагікомедія» — не описка, так і читати: трагікомедія. «Трагедія» — це надто високо для світу, де майже всі «страждання» виникають у боротьбі за право власності на людину, на речі і де під гаслом «боротьби за свободу» часто борються за розширення «права» експлуатації чужої праці. Міщанин, навіть коли він «скупий рицар», все-таки не трагічний, бо пристрасть до монети, до золота — потворна і смішна. Взагалі у старому, міщанському світі смішного стільки ж, скільки похмурого. Плюшкін і батько Гранде Бальзака — нітрохи не трагічні, вони тільки огидні. Я не бачу — чим, крім кількості робленого зла, відрізняється Плюшкін від міщан-мільйонерів, невиліковно хворих на пристрасть до наживи. Трагедія цілком виключає пошлість, неминуче властиву дрібним, міщанським драмам, які так часто бруднять життя. Коли в зоологічному парку б'ються мавпи — хіба це трагедія? Ми тількино вступаємо в епоху справжніх, найглибших і небувалих трагедій, їх створюють не Есхіли, Софокли, Евріпіди і Шекспіри, а новий герой історії — пролетаріат усіх країн

в особі його авангарду, робітничого класу Союзу Рад; пролетаріат, який доріс до усвідомлення необхідності знищити основну причину всього зла і горя життя — приватну власність, доріс до усвідомлення необхідності вирватися з тязького, ганебного полону капіталістів.

Само собою ясно, що я «забіг уперед» і що хоч ненависть до драм і страждань міщанського світу зародилась у мене ще в юнацтві, але, зрозуміло, оформилась вона значно пізніше і оформлялась повільно з причини мого недовір'я до слів. Надто велику кількість людей, слова яких не збігалися з ділом, бачив я, а в той час, про який я веду розповідь, мої «враження буття», перебуваючи в стані хаотичному, дуже болісно обтяжували мене, але я все-таки не поспішав укласти їх у мішок тієї чи іншої догми. Про те, що суперечності життя мають бути розвинені до кінця, — в той час говорили невиразно. Слова Володимира Ілліча не захоплювали мене і не допомагали «розібратися в самому собі», я почав більш чи менш розуміти Леніна після того, як особисто познайомився з ним і почув його промови на з'їзді в Лондоні. А за десяток років до цього мені довелось займатися «самопізнанням», що — до речі скажу — надзвичайно важко для людини «декласованої», якою я був.

У ту пору «вчителі життя» пропонували «іти на виучку до капіталізму», але я уже вважав себе досить вивченим. Тоді загинали істину таким кренделем, як, наприклад, твердження, що «куркульство-лихварство» — фактор економічно прогресивний. В ті роки читалась брошура одного із членів виконавчого комітету розбитої і знищеної партії терористів, — у цій брошурі Лев Тихоміров розповідав, «чому він перестав бути революціонером».

Я дуже багато бачив людей, які «перестали бути революціонерами», вони не збуджували симпатії, і в них я спостерігав щось спільне з «колишніми людьми» різних станів і професій. Уже років три-чотири я друкував оповідання в газетах, нерідко мене похвалювали за них, але похвали не захоплювали, і професіональним літератором я себе не уявляв.

Старанний і уважний читач, я придивлявся і прислухався до читачів, серед яких жив, — придивлявся, прагнувши зрозуміти: чого вони шукають у книгах, що насамперед хочуть знайти? Це було не зовсім ясно, тому що

«смаки» швидко мінялись і тому що «кожний молодець на свій взірєць» оцінював значення книги. Недавно я переконався, що спостереження за смаками читача я встановив ще в юнацтві, у Казані; переконав мене в цьому зошит моїх — тієї пори — записок, присланий мені одним знайомим, колишнім студентом духовної академії; прислав він мені цей сорокарічний зошит з доброю метою викрити мене в малограмотності, чого й досяг: двадцять три ветхих сторінки, списані моїм почерком і з «критичними» примітками на мою адресу, а також — не зовсім до речі — і на адреси деяких молодих радянських письменників, — ці сторінки справді викривають мене в тому, що у вісімнадцять—двадцять років я, мабуть, значно краще працював сокирою, а не пером. Зошит нецікавий, геть увесь наповнений виписками з різних книг, незграбними спробами писати вірші і описом — у прозі — світанку на «Устьє», на березі Волги, при злитті з нею річки Казанки. Але між цими дурницями є опис лекції чи доповіді якогось Анатолія Кремльова, — ця людина вивчала Шекспіра, тлумачила Шекспіра, грала Шекспіра на сцені і читала лекції про Шекспіра і взагалі про мистецтво. Був він, Кремльов, «людина невелика, спритна, франтувата, дзвінка, немов дзвіночок, підскакує, руками махає недоречно», — так записано мною чорнилом по олівцю. Далі йде: «Чернишевського не любить. І Толстого. І Успенського. Інтелігентам платити народові ні за що, голова рукам не платить, руки-ноги працюють на неї, це закон природи. Література для відпочинку душі і все інше — музика, живопис. В потворності є краса — бреше. Письменник не знає ні грішника, ні праведників. Багатство убогих, убозтво багатих. Убогі — Олексій божий чоловік, святий, Іванушка-дурник. Багаті — «Мертві душі». Література живе сама по собі, незалежно, відображає все, як воно є. Не так, як Чернишевський в «Естетичних відношеннях». Не розумію — як. Слухали смирно, як попа проповідь у церкві».

Найбільш цінними словами цієї кострубатої записки я вважаю два: «слухали смирно». На протязі з кінця вісімдесятих до початку дев'ятисотих років я теж, здається, всі суперечки про літературу «слухав смирно». Це не значить, що вони не хвилювали мене, — літератора не можуть не мучити питання: що таке література, і для чого вона? Живе сама по собі? Але я вже бачив: у світі немає нічого,

що існувало б само по собі і само для себе, все існує для чогось, так чи інакше залежне, зв'язане, сплутане.

«Відпочинок душі»? Надто важко уявити істоту, «душа» якої відпочивала б, коли істота ця читає «Прометей», «Гамлета», «Дон-Кіхота», «Фауста», книги Бальзака і Діккенса, Толстого і Стендаля, і Достоевського, Успенського, Чехова, і взагалі ті книги, що постають перед нами як чудово оброблені в образі і слові згустки думки, почуття, крові і гірких пекучих сліз світу цього. «Дзеркало життя»? Дзеркала стоять в домах для того, щоб перед ними люди причісувалися «до лиця», розглядали зморшки і прищики на носах і шкірі щік, «любувалися своєю красою». Пасивну роль я вважав негідною літератури, мені відомо було: коли «пика — крива, нарікають на дзеркала», і я вже догадувався: «пики криві» не тому, що хочуть бути кривими, а від того, що в житті діє якась усіх і все спотворююча сила, і «відображувати» треба її, а не викривлених нею. Але як це зробити, не показуючи потвор, не знаходячи красунів?

Я писав різні дуже сумбурні речі: «Читач», «Про письменника, який зазнався», «Про чижа, який брехав», «Про чорта», — писав дуже багато, а ще більше рвав і палив у грубці. Відомо, що кінець кінцем я знайшов якусь свою стежку.

Буває — і нерідко, — що молоді люди із середовища літераторів-початківців пишуть мені, скаржаться: «немає часу для творчості», «важко жити».

Мушу признатися, що скарги ці не викликають у мене співчуття, а слівце «творчість» навіть трохи смішить, — надто воно голосне і наче не зовсім на місці в наш суворий, «ударний» час, перед лицем робітничої маси, яка, не шкодуючи сил, не скаржачись, дійсно творить щось незмірно грандіозніше і важливіше для всього людства, ніж усякий, навіть талановитий віршик чи оповіданнячко.

Зрозуміло, «на будівництві» — жити важко: одночасно йде робота руйнування і творення: шум, тріск, крик; під ногами — жалюгідне і зле сміття старовини, в повітрі — її отруйний порошок. Усе навкруги змінюється з неймовірною, казковою швидкістю, і немає можливості зосередитись на шуканнях красивого слова, точного і яскравого образу, ніколи почухати потилицю, потерти

лоб, поколупати в носі, придумуючи дзвінку і вдалу риму. Все це — так.

Але ще зовсім недавно, років тринадцять тому, юнацтву жилося незрівнянно гірше, ніж тепер, а років за тридцять — за сорок до наших днів — і зовсім погано.

Звичайно, це не втіха,— але я і не збираюся втішати засмучених «незручністю» і шумом соціалістичного будівництва. Мене запитали: як жилось юнацтву в минулому? Я і розповідаю про це, що знаю, впевнений, що минуле необхідно знати і що добре знання минулого дуже корисне для сучасного юнацтва.

Я почав жити в той час, коли міщанський світ був міцний, щільний, посилено жирів на крові «звільненого» селянства, а воно щедро поповнювало армію міщан із свого середовища. Міщанин жирів і цупко тримав свою молодь в густому баговинні «традиції» — вікових забобонів, упереджень, марновірств. Двоглавий орел самодержавства був не тільки гербом держави, але пташкою дуже жвавою і злісно діяльною. І був живий бог, уособлений солідною армією попів; були міста, в яких 10 тисяч жителів утримували десяток церков, два монастирі і — тільки дві школи. Школа діяла в тісному єднанні з церквою, урядовий педагог був таким же «охоронцем традицій» міщанства, як піп. Суворо наглядалося, щоб фізика, хімія і взагалі науки про явища природи не протистояли законові божому, вченню біблій і щоб розум не суперечив вірі, основаній на «страху божому». Церковність діяла на людей подібно до туману і чаду. Свята, процесії, «чудотворні» ікони, хрестини, весілля, похорони і все, чим впливала церква на уяву людей, чим вона сп'яняла розум,— усе це відіграло значно більшу роль у процесі «угашення розуму», в справі боротьби з критичною думкою,— відіграло більшу роль, ніж прийнято думати. Людина, навіть коли вона міщанин «до мозку кісток», все-таки схильна до краси, жадоба краси — «нахил» здоровий, в основі цієї жадоби закладено біологічне прагнення до досконалості форм,— у церкві була і є — краса, отруйність якої уміло прикрита найчудовішою музикою, живописом, сліпучим блиском золота; бога свого міщани любили бачити багатим. Література не тільки не могла активно, критично «відображати» консервативний і отруйливий вплив церкви, але й не хотіла цього; а деякі літератори зображали роботу церкви в фарбах спокусливих.

Зображаючи переважно життя столиць, дворянських садиб і села, література не приділяла уваги життю й побуту дрібного міщанства—величезній більшості обивателів провінції, а саме там, у провінції, в глухих кутках відбувалися найбільш моторошні драми «батьків і дітей».

На протязі принаймні двох десятків років я спостерігав ці дикі драми ворожнечі «батьків» і «дітей» — не тієї «ідеологічної» ворожнечі, про яку красиво розповів Тургенев, а побутової, зоологічної ворожнечі власника-батька до власного сина. Як тільки в юнака того часу пробуджувався серйозний інтерес до питань життя і виявлялось природне стремління до критики важкого, темного побуту,— навколо «критично мислячої особи» створювалась атмосфера ворожої настороженості батьків, виникали підозри в «зраді старовини», потім ішло «прищеплення істини» кулаком, палицею, віжками, різками. Закінчувалось це «прищеплювання» найчастіше тим, що людину забивали в «первісний стан», тобто батьки робили з неї «собі подібного» міщанина. Коли ж молодий критик виявляв упертість,— його викидали з сім'ї в простір, де він дуже рідко знаходив місце і час для дальшого розвитку критичного ставлення до дійсності і де у нього не було захисника, якого він мав би тепер в особі робітничого класу.

По шляху критики продовжували йти одиниці; відомо, що революційний рух поповнювався дуже скупо відщепенцями провінціальної міщанської сім'ї; в масі своїй «блудні діти» ставали злодіями, босяками, бродягами. Усе це були діти, міщанський індивідуалізм яких, укріплений «мордобоем» і шмаганням, набирав характеру надто лютого. Найобдарованіші з них проявляли особливо нестримне і навіть хворобливе прагнення до деспотизму, до цинічного знущання над слабкими.

Наведу приклад. У 1893 році в Печерській слободі Нижнього Новгорода бешкетував Дьомка Майоров, і його зле, цинічне і дотепне хуліганство викликало страх жінок і шанобливу заздрість слобідської молоді. Це була ще здорова і навіть красива людина років тридцяти, рудоборода, кучерява, невисока, але дуже струнка й сильна. Дивився він на людей примруженими очима, дихав носом, ніс був перебитий і зухвало задертий, ніздрі завжди роздувались, неначе у злої собаки. Говорив він гугняво, але коли сердився — голос його звучав чисто і дзвінко. Гім-

назистом п'ятого класу він поставив «законовчителю»-попові якесь запитання, і його виключили з гімназії. Батько, підрядчик столярних робіт, запросив родичів, знайомих, прив'язав сина до верстата і особисто, урочисто відшмагав його до неприємності. Під час шмагання Дьомка схопив запалення легенів, потім, одужавши, прямо з лікарні втік на пароплав, доїхав, з ласки матросів, до Костроми, попався там на крадіжці хліба, був відправлений етапом на батьківщину,— там батько переламав йому ніс і два ребра. Дьомка знову втік, літом працював мастильником на пароплаві, зимою займався дрібними крадіжками, шулерством, відпочивав у «арестантських ротах», так прожив він більше десяти років. Я поцікавився:

— Про що ти спитав попа?

— Не пам'ятаю, брат! Хлопчак я був жвавий, учителі мене балували, ну — зазнався! У мене товариш був, семінарист, він у бога не вірив, так я, звичайно, що-небудь по цій часті всадив попові! Взагалі від гімназії у мене нічогосінько не лишилось, усе забув!

Що в гімназії він учився — це було вірно, а що від неї у нього нічого не лишилось — теж вірно. Але він добре пам'ятав, як його шмагали.

— Мороз був у ту неділю, лежу я, кріплюсь, щоб не горлати, і бачу: бризкає кров на сніг, пропалює його червоними виразками. Ех ти, клюква...

Таких, як Дьомка Майоров, я зустрічав десятками, але, зрозуміло, їх треба рахувати тисячами,— тюрми населялися переважно «блудними дітьми» дрібного міщанства. Яскравий індивідуалізм цих людей, вбитий у плоть і кров «від руки» батьків, виправданий усією обстановочкою життя міщанства, всім побутом дрібних гризунів. Я цілком певен, що в особі цієї молоді безглуздо пропадали сили соціально цінні.

Гинули і не такі люди, як Дьомка,— «відцвітали, не встигши розцвісти», Помяловські, Кущевські, Левітові, Воронови і багато інших цього ряду.

Літератори-«різничинці» — теж «відщепенці» і «блудні діти», їх історія — «мартиролог», тобто перелік мучеників. Помяловського за час його навчання в семінарії шмагали різками близько чотирьохсот разів. Левітов був побитий в присутності всього класу; він розповідав Кароніну, що у нього «вибили душу з тіла» і що живе він «наче чужою

зморщеною душею». Кушевський написав оповідання про одного літератора, якого батько відпускав у столицю «на оброк» — так само, як поміщики відпускали кріпаків, і, коли син не прислав йому грошей, він викликав його в село і там шмагав. Сам Кушевський працював вантажником на Неві, упав у воду, застудився, написав свій роман «Микола Негорев, або Благополучний росіянин» у лікарні, ночами, купуючи недогарки свічок на лікарняний пайок, потім він спився і вмер, не доживши до тридцяти років. Решетников, у чотирнадцять років попавши під суд, два роки сидів у тюрмі, потім був засланий на три місяці в Солікамський монастир; він умер двадцяти дев'яти років.

Рідко хто з літераторів-різночинців доживав до сорока років, і майже всі зазнали голодного, трущобного, кабацького життя. Читачів у них було дуже мало, і читач, у величезній більшості, був «чужа» людина.

Добролюбов печально і правильно сказав: «Масі народу чужі наші інтереси, незрозумілі страждання, забавні захоплення. Ми діємо і пишемо в інтересах гуртка, більш чи менш значного». Гірку правду цих слів почували — з різною мірою сили — всі літератори-різночинці.

Літератори наших днів не можуть поскаржитися, що вони працюють на чужого. Вони можуть сказати, що «масі народу чужі» їх «інтереси» тільки в тому випадку, коли їм самим незрозумілі і не захоплюють їх революційні цілі і завдання маси. Ці завдання і цілі, втілювані в дійсність героїчним трудом робітничого класу, надали життю характеру безперервної, бурхливої творчості, створили незліченну кількість нових фактів, нових тем, — створили і створюють.

Иные люди в мир пришли,
Иные чувства и понятия
Они с собою принесли.

Сорок років тому молодь жила в щільному кільці старовини, «встановленої від бога», ревно і пильно охоронюваної батьками. Основною силою всіх прагнень батьків були саме інтереси плоті за життя і після смерті. Треба було повністю і навіть до пересичення задовольнити всі її потяги і треба було потурбуватися про те, щоб забезпечити їй за гробом пристойне «інобуття». У вухах міщанина, замкненого в колі особистих інтересів, завжди, крізь шумок обережненької насолоди життям, шипів — і ши-

пить — маленький, чорний жах перед тим, що кінець кінцем плоть сточать хробаки.

Цей жах, маленький і пошлий, не заважаючи жити, дуже добре помагає міщанинові переконуватися в своїй уявній ізольованості від людей і не почувати відповідальності перед ними, бо «всі рівні перед лицем смерті, і кожний відповідає творцеві за себе». До того ж «людина — початок і кінець життя», і так далі в цьому дусі. Саме до таких фраз зводиться убогий зміст філософії міщанського індивідуалізму, хоч би в яких вигадливих словесних формах він не ховався.

«Індивідуальність прагне до визволення від лещат суспільства, що стискують її»,— учив М. К. Михайловський, організатор ідей і настроїв «народництва» в систему моральної філософії. У нього,— здається, в статті «Боротьба за індивідуальність»,— є така фраза: «Коли я протиставляю себе зовнішньому світові, то протиставляю і тим ворожим силам, які криються в цьому світі. Цим силам я оголошую війну, хочу примусити їх служити собі», тобто індивідові, особі.

Але через те, що основною «ворожою силою світу» є командує життям власник, капіталіст, то виявилось, що тільки він має силу примушувати все і всіх служити йому, його цілям. І природно, що кінець кінцем самодостатня особа дуже легко стає на коліна перед «ворожою силою світу» або—у Арцибашева, Л. Андрєєва—приходить до песимізму, до самозаперечення; кричить: «Жити — не цікаво, людство — дурне, людина — нікчемна». Крик цей повторюється все голосніше щоразу після того, як міщанин, набравшись хоробрості з книжок, «згнітивши серце» і розраховуючи на свій особистий успіх, на солідне «місце в житті», суне свій ніс у революцію. Діставши від капіталізму, який «охороняє двері» до солідних місць, щигля по носі, міщанин поринає в болото смутку, озлоблення і вие про свої помилки, страждання. Так було після розгрому партії «Землі і волі», так само галасували й злилися після 905—6 років, те саме міщанське виття повторюється і в наші дні, після розгрому міщанських сподівань на відновлення капіталістичного ладу в Союзі Рад.

Те, що писали в вісімдесятих роках Незлобіни, Суворіни, Буреніни, Дедлови, Меньшикови та інші «мошки та комашки», у 908 році «по-філософському поглиблено» повторювали Струве, Бердяєви і багато інших; а в наші

дні ці зойки повторюються Данами, Керенськими та іншими солістами революції у супроводі невеликого хору «неповерненців», серед яких є хабарники,— хору кімнатних собачок революції, які ще так недавно і улесливо стояли перед робітничим класом на задніх лапках.

Особисто для мене спритні, суворі або пишні фрази спеціалістів по філософії міщанства, імпотентних любовників «істини», не такі цікаві, як грубуваті слова і зойки рядових міщан,— ці слова і зойки ближчі до життя і простіше, точніше зображують психіку «колишніх людей». От, наприклад, видана в 1911 році книжка якогось Ф. Вітберга «Сповідь людини, яка не вміє жити»,— у книжці цій автор «сповідається» так:

Я на все дивлюся заперечливо. Але я заперечую не ідеали, а форми життя, бо всі форми життя здаються мені фальшивими. Огидне мені життя. Обманювати себе вцілілими формами, позбавленими всякого смислу, я не можу. А сміливості і самовпевненості, необхідних для того, щоб кинути ці форми, на очах у всіх зректися їх, у мене немає. А немає її тому, що я глибоко переконаний, що суть і не може втілитися в яку б то не було форму: ні в релігію, ні в поезію, ні в науку, ні в практичне життя, бо всяка форма є обмеження, а суть по природі своїй безмежна. Так чи не однаково, які будуть форми?

Це, як бачите, не дуже грамотно, дуже тьмяно, пошло, і — навіщо б це згадувати? Від часу видання цієї книжки минуло два десятки років, і яких років! Але міщанин має потомків серед нашої молоді, і от один із таких потомків пише мені в 1930 році:

Хоч це так само шаблонно, як щоденний схід сонця, але звернуть до Вас із питанням: в чому сенс життя? В тому, щоб приносити «всім» благо, у цілковито колективному житті, в приношенні в жертву на благо суспільства своїх інтересів? Але чи не занадто «платонічно» це? Сказати правду — взагалі: чи існують і чи можливі навіть такі люди? От це філософія! Чи варто тоді жити? Мабуть — ні! Але й умерти, передчасно, сил немає! Не умреш! — Безвихідь!..

Далі він повідомляє про себе:

Люблю критикувати і насміхатися, але довго пам'ятаю кожную насмішку над собою.

Вітберг і цей парубок говорять однією і тією ж мовою. Коли б такий парубок був один, на нього не варто було б звертати увагу. Але таких «свободомислячих поросят» у нас ще не мало. Вони всі страждають не тільки «класовим потьмаренням розуму»,— як сказав про людей

цього типу один добродушний «ударник»,— у них якась фізіологічна виродливість органу, що сприймає враження буття. Різними словами всі вони скаржаться на те саме: на «неможливість для людини виховати себе в даних умовах гармонічною особою».

Про «гармонічну особу» люди мріяли на протязі багатьох віків, сотні художників слова і філософів, але найчесніше і найвище, що було видумане, виявилось смішним, це — дон-Кіхот.

Що може зробити дон-Кіхот для визволення сотень мільйонів людей із полону власності, з-під гніту капіталізму?

Ми живемо в епоху, коли гармонічною і дійсно, рішуче, до кінця свободомислячою особою стає пролетаріат. Тільки він здатний перемогти «ворожу силу світу», і тільки він, перемігши, створить всі необхідні умови для вільного зростання гармонічної особи.

ВІДПОВІДЬ НА АНКЕТУ ЖУРНАЛУ «Ви»

1. Чи слід побоюватись «ще однієї війни»?

Уряди Європи витрачають величезну кількість народних коштів на озброєння. Відомо, що навіть револьвери купуються не для прикрашення віталень, а для вбивства або самогубства,— тим більш не слід припускати, що броненосці, підводні човни, танки та інше в цьому роді призначається для цілей мирного туризму.

2. Які причини можуть її викликати?

Основною причиною треба визнати факт буття капіталістів — людей, у яких пристрасть до наживи набрала характеру хвороби, вельми схожої на сатириазис. Немає потреби доводити страхітливості буття невеликого класу,— навіть групи маніяків, які, загарбавши в свої руки багатства землі, безвідповідально розпоряджаються життям народів, тобто трудових мас. Злочинна діяльність людей цих абсолютно точно вказана за 1500 років до нашої епохи одним з «отців церкви», Лактанцієм, який був прозваний «Ціцероном християнства». Він у своїй книзі «Про правду», глава VI, говорить буквально так:

Те, що колись було в загальному вжитку у всіх людей, почало скупчуватися часто в будинках у небагатьох; щоб інших піддати своєму рабству, люди почали збирати собі в одні руки перші потреби життя і берегти їх пильно, щоб небесні дари землі зробити своєю власністю, щоб задовольнити єдино свою зажерливість і користолюбство. Після того виробили вони собі найнесправедливіші закони під личиною мнимого правосуддя, з допомогою яких захищали проти сили народу своє хижацтво і скнарність, діючи тут то

насильством, то багатством, то злобою. Таким чином віддаляючись від усіх слідів правди, вони побажали ввести між собою горду і зарозумілу нерівність, піднесли себе зухвало над іншими людьми і стали від них відрізнятися одягом і зброєю.

Крім Лактанція, на злочинність існування капіталістичного ладу вказували всі люди, яким не чужою була добра звичка мислити чесно, наприклад, дуже далекий від соціалізму економіст Сісмонді, він на початку XIX століття прекрасно розумів, що:

більша частина видатків по соціальному влаштуванню призначається для захисту багатих проти бідних.

Відомо, що ці свідчення чесних людей були науково і незаперечно обгрунтовані Карлом Марксом і що, спираючись на філософію історії Маркса—Енгельса, розвинувши її до логічного кінця, Володимир Ленін вказав російському робітничому класові прямий, практичний шлях до визволення з найтяжчого полону безумних і бездарних людей.

Нині ми маємо законне право сказати, що війни ведуться багатими не тільки для зміцнення влади над бідними, але і один проти одного, силами бідних з допомогою розумних, тобто з допомогою тієї інтелігенції, яка служить жорстоким цілям капіталу. Це служіння є одним з найогидніших видовищ нашого світу.

Ось, наприклад, такий собі Черчілль, англієць, в серпні 1930 року говорив на зборах англійських промисловців у Сіті:

Англійська нація не має наміру відмовлятися від контролю над життям і розвитком Індії. Конференція Круглого стола не має повноважень виробити конституцію для Індії. Ніяка угода, досягнута на цій конференції, не буде зв'язувати англійський парламент.

24 000 індійських політиків і обманутих ними людей перебувають у в'язницях. Заворушення ліквідуються рішуче і відразу. Слід проголосити, що британська нація не відмовляється від своєї місії в Індії. Ми не маємо наміру втратити цей найкращий алмаз британської корони. Втрата Індії означала б кінець Британської імперії.

Цинізм цієї промови повинен був би обурити християнські почуття архієпископа Кентерберійського, але не обурив. Архієпископ цей — теж англієць, теж цинік і демонструє свій казенний «гуманізм» тільки в тих випадках, коли це потрібно і вигідно його хазаям, як це він зробив по відношенню до Союзу Рад.

Найтихішим серед божевільних, які управляють долею народів, є король Іспанії,— він убиває свій народ мовчки, тоді як, наприклад, Пілсудський формулює для репортерів своє «божественне право» на вбивство словами хворого на манію величності.

Я належу, — заявляє він, — до числа людей найбільш сильних, скажу навіть — зовсім винятково обдарованих силою волі і здібністю приймати рішення.

Це не хвастощі, він дуже рішуче облаяв сенаторів Польщі ганебними іменами, що нітрохи не вплинуло на їх «гонор» і здоров'я. Може, його не можна було б назвати маніяком, коли б він обмежився тільки паплюженням сенаторів, але він явно прагне наслідувати в діях своїх російських царів, і найбільш ненормальних серед них — Івана Грозного, Павла.

Можна навести ще ряд фактів, які підтвердять основний і страхотливий факт: життям народів управляють люди зовсім збожеволілі. І цілком ясно, що, поки влада над життям і волею народів у руках цих людей, війни і всякі «мирні грабунки» — і взагалі соціальні катастрофи — неминучі.

3. *Про те, якою буде війна*, дуже красномовно писав у серпні 1930 року один з колишніх прем'єрів Франції пан Кайо.

Геть ілюзії! Остання війна була війною важкої артилерії, кулеметів та підводних човнів; майбутня війна, якщо тільки людство безумно на неї погодиться, буде війною хімічною, війною газовою; в 1914—1918 комбатанти гинули мільйонами — в X-му році, який, хочу сподіватись, не буде ніколи внесений в календар, — цивільне населення буде знищене, немає ніяких засобів захистити цивільне населення. Нині є газ, який проникає під шкіру без усяких ран, непомітно для жертви, який викликає через деякий час сильні конвульсії, а потім приводить до хронічного і невиліковного божевілья...

Ці муки віднині призначені зовсім не для самих воюючих, але головним чином для цивільного населення.

Тоді ж, у серпні, свідчення пана Кайо підтвердив один з кращих воєнних вчених генералів, Бертгольд фон-Деймлінг, на основі уважного вивчення повітряних маневрів, що провадились цього літа в Італії, Франції і Англії.

У Ліоні, перед нальотом «ворожих» аеропланів, населенню були роздані протигазові маски і організована подача медичної допомоги. Місто захищалося спеціальним загonom аеропланів, електричними прожекторами й зенітними гарматами. Проте нападаючий загін проник

у місто і закидав його бомбами. Останні маневри показали, що зенітні гармати не дають великої користі, бо аероплани можуть завжди піднятися вище або нижче розриву шрапнелі. Від їх осколків, як довели англійські маневри, терпить далеко більше мирне населення, ніж ворог.

4. *Що коштувала війна 1914—1918 років народові Франції і що міг би він мати, коли б не було цієї війни,*— добре підраховано було журналом «Vu»: витрачено 887 мільярдів франків — все це гроші трудового народу, інших грошей у світі немає. А скільки було знищено здорових, соціально цінних людей!

Якщо я не помиляюся, в кожній державі існує закон «про попередження і припинення злочинів».

Здавалося б, що прямий логічний висновок цих загроз війни повинен бути такий: людей, які думають влаштувати для захисту своїх мізерних інтересів масове винищення людства,— людей цих слід ізолювати.

Є дуже гуманні способи ізоляції таких соціально небезпечних: наприклад, їх можна було б виселити на Соломонові острови або в інші місця, населені антропофагами. Я цілком певен, що цю мою пропозицію не можна вважати жорстокою, особливо для панів Черчілля, Чемберлена, архієпископа Кентерберійського, Пуанкаре та до них подібних. Кентерберійський архієпископ, звичайно, читав праці святого Ієроніма і пам'ятає, що цей святий «юнаком сам бачив у Галлії аतिकотів, плем'я британське, яке живиться людським м'ясом». «Вершители долі Європи», будучи заслані до людодів, могли б там відновити старі смаки. Але замість того, щоб, діючи на підставі закону, який дозволяє попереджати і припиняти злочини, запропонувати той чи інший план ізоляції злочинців, Кайо робить зовсім несподіваний висновок: на його думку, порятунок людства у повторенні стародавнього міфа про Прометея — люди повинні скувати нового Прометея. «Якщо людина хоче існувати, вона повинна скувати нового Прометея: науку».

Таким чином, ось до чого — до варварства приводить світ влада капіталістів — класу, ідеологи якого твердять, що саме цей клас є творцем і охоронцем культури. Капіталісти вважають, що наука дала їм досить засобів для міжособної боротьби і для самозахисту проти робітничого класу,— і доволі науки! Не буде нічого дивного в тому, що Європа так само, як С. Ш. Америки, породить своїх

«низьколобих» Брайанів і що незабаром ми будемо свідками «мавпячих процесів», де обвинувачами виступлять єпископи.

Не бачу причин, чому б капіталістам не відновити інквізицію.

Що капіталізм губить культуру, про це незаперечно говорить інтелектуальне зубожіння Європи.

5. Що можна зробити, щоб уникнути війни?

Те саме, що зроблено в Союзі Рад. Щоб покінчити з порочною дійсністю, необхідно з чогось почати. Робітничий клас почав цілком правильно: установив в країні свою владу. Результати його діяльності за тринадцять років, викликаючи шалену ненависть шахраїв усього світу, викликають і викликатимуть активні симпатії робітничих мас усюди на землі і всіх чесних людей її.

ПРО ЛІТЕРАТУРУ ТА ІНШЕ

Будучи присутнім на великих і бурхливих зборах літераторів і критиків, я слухав промови уважно, а все-таки важко було зрозуміти: про що кінець кінцем «шумят народныя витии»? Збудження деяких здіймалось до таких словесних казусів, як наприклад:

«Оскільки пролетаріат в його соціальній творчості випередив нас, літераторів, то нам робити нема чого і література взагалі не потрібна».

Може, це було сказано з іронією, в «стані запальності і роздратування» і про це не слід було б згадувати, коли б не слід було подумати про мотиви роздратування. В чому річ? Чому кричать? Які вимоги ставлять? Навряд чи можна щиро скрушатися з приводу того, що література відстає від дійсності, вона завжди йшла за життям, «констатувала факти», художньо узагальнюючи їх, давала синтези, і ніхто, ніколи не вимагав від літератора: будь пророком, угадує майбутнє!

У наші дні поставлено питання про необхідність більш тісного зближення мистецтва з дійсністю, про активне вторгнення літератури в життя епохи, основний зміст якої — соціальна революція.

Один з молодих літераторів дуже добре сказав про красу і силу нової дійсності, твореної волею і розумом робітничого класу. Інший — сильно і несправедливо потерпілий від наскоків нашої критики — теж добре говорив про те, що літератор не повинен боятися критики і що

тому, хто усвідомлює історичне значення своєї роботи, не слід ображатись на критику, яка б вона не була. Але обидві ці промови не викликали належної уваги до них і не заразили слухачів, перша — пафосом, друга — завзяттям. А по суті своїй обидві промови поставили перед літераторами саме ті питання, про які давно час поговорити дружньо, щиро і серйозно. Але замість цього в наступних криках і промовах неприховано пролунали відгуки особистих стосунків і цехові, вузько сприйняті мотиви.

Словесні змагання такого типу я чув тридцять — тридцять п'ять років тому, коли «культуртрегери» — згодом кадети, а нині майже «чорносотенці» — сперечалися з залишками народників, а ці останні — з молодими марксистами. Мені здається, що в той час пристрасті і люті вносились у «дискусії» значно більше, може, тому, що і «особистого» було більше, бо змагалось два покоління, з яких старше міцно вірило в вирішальну «роль особи», вірило, що творення історії — професіональна справа інтелігенції, а марксисты, заперечуючи право інтелігента на роль «вершителя долі» народу, стверджували своє переконання в силі пролетаріату, — в силі, створеній і вихованій історією для того, щоб вона зруйнувала пошлий, злочинний міщанський світ і створила вільне всесвітнє братерство трудового народу. Гнів, лютя, образа, істеричні крики тих людей, яким говорили в лице, що їхня гра зіграна і програна, — все це було цілком природне, таке ж природне, як лютя, образа і крики білої еміграції за кордоном, звідки вона не повернеться до нас, навіть і ставши навколішки. В наші дні сперечаються люди, створені і висунуті на першу за важливістю її бойову позицію найбільшої з революцій, будь-коли пережитих людством, — побідонсною революції, яка набирає і набере всесвітнього розмаху. Почато бунт проти старого світу в його цілому і в деталях, бунтом цим керує могутня пролетарська партія, озброєна науково відточеною думкою, бунт веде клас, який з часом стає все молодшим, все більш кількісно і якісно сильним. Не слід забувати, що до Жовтня революціонер починався у віці сімнадцяти — двадцяти років, а в наші дні починається у віці жовтеняти і піонера. Цей незаперечний факт є запорукою, що люди Союзу Рад вступили на шлях, поворот з якого неможливий. Шлях назад — шлях до смерті.

Капіталістичний світ може нав'язати нам війну, може — на час — перешкодити нам у справі побудови нового світу, але в капіталізмі нема сил повернути назад історичний процес, який сам же капіталізм підготував і не міг не підготувати. У капіталізмі нема сил і нема ідей, яка могла б організувати в єдине ціле групи, непримиренно роздроблені з давніх-давен засвоєною зоологічною звичкою до свободи безмежної, безвідповідальної і безглуздої експлуатації енергії робітничого класу і скарбів природи.

Пролетаріат володіє ідеєю, організаційна і культурна сила якої надто очевидна для того, щоб довго говорити на цю тему. Слід сказати тільки одне: ідея ця — весь смисл історії, історія владно прищеплює її трудящим всієї землі.

Здавалося б, що для літератора в цих умовах має бути цілком ясным і смисл його роботи і напрям роботи.

Мені здається, що деякі літератори кричать через непорозуміння, кричать не на людей, а на історію, яка позбавила їх можливості знайти якусь «смугу відчуження» від всесвітньої битви. Літераторові здається, що його насилують критики, політика, в той час, як коли хто і насилує його, так це історія і особливо стара історія. Літератор, здається, протестує проти права революції розпоряджатись творчою енергією одиниці, він протестує в ті дні, коли одиниці робітничого класу, не шкодуючи себе, втілюють свою енергію у творенні фактів майже казкового характеру, у ті дні, коли робітнича молодь творить чудеса, у ті дні, коли древній індивідуаліст — селянин, який тисячоліття жив мрією про приватне, особисте господарство, розуміє уже, що йому вигідніше і достойніше його бути не рабом, а робітником, майстром, художником на землі.

Літератор думає, що література — його приватна справа. Зрідка йому допомагають думати так мудрі недоуки і дурні. Нещодавно один з таких сказав письменникові: «Письменництво — ваша особиста справа і мене не обходить». Це — надзвичайно шкідлива дурниця. Література ніколи не була особистою справою Стендаля чи Льва Толстого, вона завжди — справа епохи, країни, класу. Існує література стародавніх греків і римлян, італійського Відродження, елизаветинської епохи, література декадентів,

символістів, але ніхто не говорить про літературу Есхіла, Шекспіра, Данте і т. д. Незважаючи на надзвичайну різноманітність типів російських літераторів ХІХ—ХХ століть, ми все-таки говоримо про літературу як про мистецтво, що відображує драми, трагікомедії і романи епохи, а не як про літературу одиниць — Пушкіна, Гоголя, Лескова, Чехова.

Із значно більшим правом, ніж раніше, можна і слід говорити про сучасну літературу Союзу Рад як про роботу колективну. І ніколи ще письменник не був таким цікавим, таким близьким масі читачів, яким близьким, цікавим є він у наші дні, у нас, в Союзі Рад, ніколи він не цінувався так високо грамотною масою, і ця оцінка — природна, тому що маса бачить, як вона сама створює письменників і як відображується вона в їхніх книгах.

Зрозуміло, на теми «старого світу» писати легше не тільки тому, що вони «відстоялись», що їх легше формувати словами та образами, але ще і тому, що вони внутрішньо ближчі і миліші деяким письменникам, особливо тим з них, які, маючи про минуле не дуже ясне уявлення, помилково думають, що жити в минулому було спокійніше, радісніше, легше.

Слід відзначити, що найбільші наші літератори хочуть учитися і старанно вчать. Але все-таки для нас, художників слова, час уже вирішити основне і дуже просте питання:

«Чи сумісне для нас «служіння мистецтву» з чесною службою революції? Чи можлива для нас нейтральна позиція у битві класів, з яких один, відмираючи, насильницьки, нелюдськи і безглуздо намагається удержати за собою звичні йому командні висоти, а другий, всевладно ідучи на зміну першому, зростає і працює як сила, котра ще не випробувала своїх творчих здібностей, як єдина сила, здатна створити всесвітнє відродження людства?»

Можливо, що буде поставлене питання: «Отже — необхідно принести себе в жертву революційним вимогам епохи?» Поставлене в такій формі, це — смішне питання. Але все-таки я відповім на нього ствердно: так, необхідно перевиховати себе так, щоб служба соціальної революції була особистою справою кожної чесної одиниці, щоб ця служба давала особистості насолоду. «Есть наслаждение в бою!»

І не слід, безвольно підкоряючись уколам самолюбства, поводитись так, щоб люди спрощеної і покvapної думки мали право думати, що талановиті люди здатні принести себе в жертву тільки темним навіянням старого світу.

Я мушу відзначити факти і моменти, які дещо бентежать, лякають, навіть нерідко ображають літераторів і, відштовхуючи їх від дійсності, змушують кричати.

За старих часів на ярмарках була дуже популярна проба сили на «голові турка». Вирізана з кореневища і грубо розмальована, голова ця поміщалась на тугій пружині в порожній залізній тумбі; люди, яким хотілось показати свою силу, били по цій голові дерев'яною колотушкою, від ударів голова, стискуючи пружину, осідала, а циферблат позаду її показував силу удару в цифрах. В цій пробі сили багато важило уміння нанести удар, і звичайно переможцями виходили не найсильніші люди, а — молотобійці.

Критики і рецензенти дуже часто ставляться до літератора, як силачі до дерев'яної голови турка. Я не буду розповідати сумні і грубі анекдоти про пробу критиками сили слова на головах літераторів, я не хочу давати ворогам нашим можливість зайвий раз поглумитися з нас, підкреслити грубість критики, її некультурність і — нерідко — малограмотність. Дуже можливо, що наші критики — люди ідеологічно прекрасно озброєні, але, видимо, щось заважає їм викласти з граничною ясністю і простою учення діалектичного матеріалізму в його застосуванні до питань мистецтва. Орудуючи цитатами з Маркса, Енгельса, Плеханова, Леніна, вони звичайно затемнюють смисл цих цитат величезною кількістю страшенно сірих слів. Вимоги, які вони ставлять до літератури і літераторів, не мають належної визначеності. Часто буває так, що критики однієї і тієї ж ідеологічної лінії ставлять письменнику зовсім різні вимоги. Суперечність між критиками — звичне явище, і тут найгірше те, що суперечності зростають і розвиваються на ґрунті ставлення критиків до найголовнішого — до методу пізнання явищ життя. Звичайно критичні статті зводяться до осудження, а не до виховання автора, і мова в них ведеться не про метод організації досвіду, а про політичну фізіо-

номію письменника. Але політичні погляди будуть пришиті молодому авторові ззовні, засвоєні механічно, повиснуть у повітрі, якщо досвід автора не організований методологічно, якщо його емоції не гармонують з його інтелектом. Добролюбов, Чернишевський, Плеханов виховували письменника,— тон і прийоми нашої критики дозволяють сумніватись у силі і переконливості її педагогічних прийомів.

Так само, як у літераторів, у критиків надто сильно розвинені індивідуалістичні настрої, цехові і групові інтереси, і часто бачиш, що ці інтереси стоять досить далеко від найсерйозніших питань літератури як однієї з галузей культурно-революційної роботи. Можливо, що завдяки саме цьому віддаленню від живого революційного діла, у нас і трапляються казуси, які не повинні мати місця в нашій дійсності.

Міжусобні сварки забирають у критиків так багато сил і часу, що коли в їх середовищі з'являється ересіарх, вони довгий час не помічають його і лише тоді, коли він договориться «до чортків», починають кричати: «Бий!» Єретика б'ють, учні його приносять публічні покаєння у своєму захопленні ерессю, а він, маленький, від численних ударів пухне, розбухає і розширюється до розмірів «мученика за ідею». Менш за все наша критика повинна б займатися саме фабрикацією мучеників, а скільки ж уже розвелось їх і скільки опубліковано покаєнь у гріху захоплення ересями! Нерідко буває, що в єретика ніяких «ідей» зовсім нема, а живе він настроями і бажанням «догодити начальству».

Інший випадок: якийсь професор Фатов, літературознавець і критик, протягом кількох років беззаборонно зводив посередніх письменників на висоту класиків. Серйозна критика не звертала уваги на його діяльність, навряд чи корисну для молоді, якій він читає свої лекції. Зараз він повідомляє, що «в останні місяці зрозумів деякі свої помилки». Шкода, що він зрозумів не всі помилки! Чи перестав він видавати свої книжки, сповнені помилок? Ні, не перестав. Оскільки того, «що написано пером — не виволочеш волом», виходить, помилки професора лишилися і діють серед молоді, і в цьому випадку критика зовсім не «стоїть на варті» інтересів молодого покоління літераторів. Читають критики покvapно і, читаючи, думають, здається, лише про те, що і як заперечу-

чити авторові, за що «покрити» його. Це я називаю цеховим ставленням до справи і цілком переконаний: таке ставлення, створюючи образи, дратуючи літераторів, відіграє роль «піску в машині».

Культурно-виховне значення художньої літератури, її роль як супутниці історії, її критичне ставлення до сучасного їй побуту — нашою критикою недооцінюється, хоч ми щодня говоримо і пишемо про класову начинку романа, повісті, драми. Говоримо й пишемо багато, але — нічого про те, за допомогою яких технічних прийомів можна і необхідно ввести в сучасну літературу хоч би окремі шматки — часткові синтетики — грандіозної дійсності нашої. Мало того — коли на зборах літераторів, про які згадувалось, один з присутніх справедливо заявив, що живопис наш відображає дійсність фотографічно, обмежено, мертво, у відповідь йому почувся голос: «Це — неправда!» Ні, це правда. І живопис, і література — за невеликими винятками, які поки що мають характер лише вдалих спроб, — при наявності незаперечних талантів, все ж явно неспроможні дати синтетичне охоплення найбільш характерних явищ нашої дійсності, творцем і героєм якої є колективний труд істот, що діють у стані найвищого напруження творчих сил. Дійсність — монументальна, вона давно вже гідна широких полотен, широких узагальнень в образах; наша критика повинна поставити перед собою питання: чим вона може допомогти літераторові, і чи може сучасний літератор при тій техніці, при тих прийомах, якими він володіє, — чи може він дати ці узагальнення, ці синтетики? Чи не слід пошукати можливості поєднання реалізму і романтизму в щось третє, здатне зображувати героїчну сучасність більш яскравими фарбами, говорити про неї більш високим і достойним її тоном?

Труд, все розв'язуючий труд, який, навіть діючи підневільно на безтямного пожирача живої людської сили, завжди давав ключі до всіх таємниць життя, а нині у нас не тільки відроджує, а й перевершує старовинну легенду про подвиги Геркулеса і богоборця Прометея, — ось він, справжній герой нашої дійсності! Навіть у «релігійній» творчості трудового народу, у творчості, яка в свій час мала характер суто художній, — навіть і тут труд сказав своє слово, — боги трудового народу не що інше, як ідеальні робітники, майстри своєї справи: Вулкан і

Тор — ковалі, Геба, Фрейя — чудові куховарки, Діана — удачлива мисливиця, Вейнемейнен — музикант і т. д.

Нам слід твердо визнати і пам'ятати, що художня творчість трудових мас не зникла, не вбита віками підневільної, каторжної праці на всевладну одиницю, яка вигадала містичного бога для виправдання свого буття, нам треба визнати, що здібність трудових мас до образної творчості слова виникає і повинна виникнути, бо революція звільняє людину не тільки соціально, фізично, але і емоціонально, інтелектуально. Поки що ми бачимо, що робітники старовинного Іжорського заводу створюють в умовах технічно злидених блюмінг, визнаємо, що вони створюють його під керівництвом іззовні, але не забудемо, що прагнення будувати небувале йде зсередини робітничого класу. Нам пора вчитися ставати вище таких фактів виявлення творчої енергії робітничої маси, пора вміти синтезувати її в поезії і прозі, тобто література повинна зрозуміти свою роль як роль збудника ще більшої енергії. У нас — тисячі винахідників, ударників, висуванців — чоловіків і жінок. Серед трудового народу, який ще вчора був безграмотний, дикий, лінивий, байдуже ставився до своєї долі і терпляче ніс непосильний тягар життя, — серед цього народу, з його плоті виросла, виробилась армія зовсім незвичайних людей. П'ятирічка будує не тільки гігантські фабрики, але й створює людей колосальної енергії. Сотні таких нових людей уже стоять у нас на відповідальних бойових постах, поряд із старими бійцями робітничого класу, які півжиття вчилися працювати в підпіллі, в тюрмах, на засланні, на каторзі. Літераторам і критикам не слід забувати, що тисячі живуть перед лицем і в оточенні таких людей, що тисячі їх ідуть в літературу і пресу як на бойові ділянки культурної революції. Років через п'ять робітникам уже не доведеться витрачати свої сили на будування блюмінгів голими руками і багато сотень їх перейдуть до роботи по художніх підсумках недалекого минулого. Дуже можливо, що вони будуть сумно і навіть гнівно здивовані, вивчаючи сьогоднішній наш день, поточну нашу роботу, схоластичні і даремні наші суперечки про слова, плутанину особистих наших стосунків і численність пошлех пліток, якими ми живемо. Я цілком певен, що наша робітничая маса, наші нові, вільні робітники на землі швидко йдуть до праці в усіх галузях мистецтва і що ми на-

передодні створення якоїсь форми колективної творчості в мистецтві. Необхідно йти назустріч цьому явищу. Перед нашою літературою і критикою стоїть ряд дуже важливих, складних завдань, і одне з них — не ставати на той шлях, яким ішла армія інтелігентів-індивідуалістів,— на шлях, який привів цю галасливу армію до розкладу і повного банкрутства. Літераторам і критикам необхідно шукати і розробляти шляхи до дружної спільної праці в інтересах трудової маси. Смысл життя — у службі революції, іншого смыслу в наші дні не може бути. Революція є справа, яка вимагає товариського єднання усіх чесних людей, усіх, хто відчуває і розуміє велич завдання, поставленого робітничим класом перед самим собою. Нам вірять, але ми погано виправдуємо це довір'я, погано працюємо перед лицем маси, яка працює героїчно, з небувалим ентузіазмом, з полум'яним пафосом,— з пафосом, який чомусь слабо заражає нас, товариші літератори і критики.

ПРО «БІБЛІОТЕКУ ПОЕТА»

Наша молодь повинна мати ясне уявлення про місце і значення поезії в історії культури, про те, яку роль відігравала поезія в історії зростання, занепаду і розкладу буржуазного суспільства. Чому на початку ХІХ століття буржуазія — клас-«переможець» — висунула з свого середовища так багато видатних поетів-песимістів? Чому вони, люди різних країн, різних мов, неначе поставили перед собою одну мету — примирити переможців і переможених на вчenni про безглуздість буття, про безсилля розуму і волі людей розв'язати «прокляті питання» життя? Чому буржуазія — «переможець» — не створила поезії мужнього, героїчного характеру? Чи тому, що вона будувала своє життя на поневоленні трудового народу, а це давалось їй механічно легко, не вимагаючи від неї особливо високого напруження енергії? Чи тому, що суспільний лад, весь смисл його, зводився й зводиться до нелюдської, брудної справи наживи, до безумного процесу нагромадження грошей, а ХІХ століття особливо різюче яскраво виявило цей свій смисл перед найбільш талановитими і чесними дітьми тієї ж буржуазії, а звідси в дітей розвинулось заперечення смислу життя, презирство до нього, нахил до «світової скорботи», до песимізму і мізантропії?

Настроєм цим, як відомо, заражені були Байрон і Леопарді, Ленау й Альфред Мюссе, Боратинський, Лермонтов, Бодлер, Сологуб і багато інших; не чужі

були йому навіть «олімпієць» Гете і полум'яний Шіллер.

На всі ці запитання найкраще відповіла б історія європейської поезії XIX століття, але видавництво, залишаючи за собою право і обов'язок дати цю історію в майбутньому, вважає необхідним спочатку ознайомити молодь Союзу Рад з історією росту і розвитку російської поезії в XIX столітті.

Наша молодь — зростаюча, висхідна сила, покликана логікою історії створити нові форми і умови життя. Вона повинна знати історію розвитку і розкладу буржуазії, знати, які причини викликали занепад буржуазії, на чому спіткнулось європейське і російське міщанство, з якою повнотою і правдивістю зобразили поети, діти буржуазії, процес виснаження сил своїх батьків і особисті свої драми — драми «зайвих людей», не задоволених дійсністю, створеною батьками. Все це абсолютно необхідно зрозуміти молодим нашим читачам.

А поетам нашим, крім усього цього, треба добре знати історію російської поезії і знати, якими прийомами техніки слова користувались поети минулого часу, як розвивалась, збагачувалась мова російської поезії, як різноманітнілись форми вірша. Треба знати техніку творчості. Знання техніки справи — це і є знання справи. Техніка, взята в цілому, у всіх галузях праці і творчості, є однією з основних сил культурного зростання, однією з сил, що ведуть весь процес культури. Можна багато бачити, читати, можна дещо уявити, але, щоб зробити, — необхідно вміти, а вміння дається тільки вивченням техніки. У роботі із словом і над словом бере участь здібність винаходити, — ми добре знаємо, наскільки болісна і безплідна праця винахідника, не знайомого з технікою, і як часто винаходяться речі, давно і добре відомі.

Не багато хто з наших поетів може похвалитись тим, що знає свою справу так добре, як слід знати її. І не багато хто з них розуміє, наскільки глибоко дійсність, що твориться робітничим класом Союзу Рад, хвилює трудовий світ небувалими надіями і передчуттям неминучої трагедії всесвітньої боротьби позбавленого власності, але багатого революційною енергією пролетаріату проти багатого золотом, але убогої духом світової буржуазії. Життя вимагає героїчної поезії, поезії заглиблення в смисл наростаючої трагедії. Ніколи ще життя не вимагало від

поета і взагалі від літератора так багато, і ніколи література не давала так мало, так скупо, як дає в наші дні. Це можна пояснити тільки вузькістю кругозору літераторів, нестачею їх уваги до життя, нестачею знань про нього. Не знаючи історії культури, неможливо бути культурною людиною, не знаючи минулого, неможливо зрозуміти справжній смисл сучасного і мети майбутнього.

У нас, в Союзі Рад, героїчна трудна дійсність наша не викликає в поезії могутнього відгуку, а повинна б викликати, пора! Наші поети повинні ввести в роботу свою нові теми,— теми, які поезія минулого сторіччя зжила і тому не торкалася. Чи існують спроби розширити коло уваги поетів до життя? Існують, але виявляють сумне безсилля техніки, відсутність поетичної культури. Ось характерний приклад, «гідний наслідування» по суті і плачевний по формі, по невдалій роботі і ще більш плачевний як ознака нерозуміння мети сучасної поезії. Влітку в одному з наших журналів були надруковані такі вірші:

(ТЕХНИКА) × (ЧУТЬЕ)

Пчела постройкой своих восковых
ячеек посрамляет некоторых людей-
архитекторов. Но и самый плохой
архитектор от наилучшей пчелы с са-
мого начала отличается тем, что, пре-
жде чем строить ячейку из воска, он
уже построил ее в своей голове.

К. Маркс

По свидетельству «Капитала»
(В первом томе, в пятой главе),
Новый дом возникает сначала
В человеческой голове.
Хоть и карликовых размеров,
Но в законченном виде уже
Он рождается в мозгу инженеров
И на кальковом их чертеже.
Чтобы ладить ячейку из воска,
Не выводит художник-пчела
Предварительного наброска,
Приблизительного числа.
Перед зодчим и насекомым —
Два пути и один подъем
(Кто чутье заменяет дипломом,

Кто диплом заменяет чутьем...)
Ну, а ты, под напевы гармоник
Из деревни пришедший с пилой,
Кем ты будешь, товарищ сезонник,—
Архитектором или пчелой?
Строя фабрику, лазя по доскам
С грузом цемента и смолы,
Ты наполнил не медом, не воском
Переходы ее и углы.
Но, сложив их для ткани и пряжи,
В хитрый замысел ты не проник,—
Ты, быть может, неграмотен даже,
Ловкий кровельщик, плотник, печник.
В одиночку, вслепую, поденно
Мы не выстроим улыев труда:
Надо техникой гнать веретена,
Надо книгой крепить города!
Видишь? — мед отдают первоцветы,
Видишь? — цифры бегут по столу,
Сочетай их обоих в себе ты —
Архитектора и пчелу!

Это — суша, а на море хлюпком
Кто-то кажет — «правей!» да «левей!»
Кто-то правит над каждым поступком,
Каждым жестом команды своей.
Раза в два веселей капитана,
Но безграмотнее в двадцать два —
Не боящаяся тумана,
Недоступная бурям плотва.
Ну, а ты, чей льняной отворотец
Врезан мысом в холст голубой,
Кем ты будешь, матрос-краснофлотец,—
Навигатором или плотвой?
Видишь? — воду в чешуйчатых стаях
Руль распарывает по шву,—
Ты обоих в себе сочетай их —
Навигатора и плотву!

Это — море, а в газовых ямах —
Спор горючего с весом земным,
Превращенный в победу упрямым,
В высоту и невидимый дым.
В то же время взлетает не хуже
(Даже лучше) увесистый жук,
Вероятно, воспитанный в луже
И не кончивший курса наук.
Ну, а ты, самодельный моторчик
Запускающий детским рывком,
Кем ты будешь, мечтатель и спорщик,—
Авиатором или жуком?
Видишь? — падают гордые Райты,
И глядит на них синь свысока,

Их обоих в себе сочetaй ты —
Авиатора и жука!

Это — воздух, а в путанной сфере
Расстановки общественных сил
Мы — свой мир осознавшие звери,
Мы — совет мировых воротил.
В то же время под лиственной кучей,
Меж корнями — чего б? — ну, хоть ив,
Бессознательный, но могучий
Муравьиный живет коллектив.
Ну, а ты, позабывший о боге,
Притеснителей съевший живьем,
Кем ты будешь, строитель двуногий,
Гражданином иль муравьем?
В этих двух государственных строях
Невозможны князя да графья.
Сочetaй же в себе ты обоих —
Гражданина и муравья!

Так — трудящиеся народы —
Множим технику мы на чутье,
Так мы учимся у природы
И, участь, поучаем ее!

Я кілька разів читав ці вірші різним людям, слухачі зустрічали вірші або байдужим мовчанням або поверховою критикою їх технічної слабкості. Слід сказати, що слабкість цієї дидактичної рацеї надто очевидна і відмітити її — неважко. Але ніхто не відмітив того факту, що одна з цінніших ідей основоположника істинно революційної філософії стала надбанням поезії. Розроблена ця ідея — погано, так. Але все-таки автор віршів заговорив про те, про що до нього не говорили, і це потрібно записати в його актив. Останні два рядки — невірні: «мы учимся у природы», але не «поучаем ее», а, все більш сміливо підкоряючи її стихійні сили силам нашого розуму і волі, стаємо володарями її, створюємо свою, «другу природу».

Поети минулих часів захоплювались красотами і дарами природи як землероби і землевласники, як «діти природи», по суті ж — як раби її. У відношенні поезії до природи найбільш часто і виразно звучали — і звучать — покірність, лестощі. Хвала природі — хвала деспоту і тоном своїм майже завжди нагадує молитви. Поети майже однотайно замовчують такі погані вихватки природи, як, наприклад, землетруси, поводи, урагани, посухи і взагалі різні вибухи і бурі її сліпих сил, які знищують тисячі

людей, руйнують працю їх рук. Намагаючись — не дуже успішно — «глаголом жечь сердца людей» або — безуспішно — будити в людях «чувства добрые», поети ніколи ще не кликали людину на боротьбу з природою, за владу над нею і, дозволяючи собі — не часто — гнів на двоногих деспотів, не гнівалися на сліпого тирана.

Якось було сказано так само правильно, як і рішуче: філософи пояснювали світ, ми — перебудовуємо його. Ми дійсно змінюємо обличчя нашої країни. Але, оспівуючи красу природи, поети ніби не помічали безплідних пісків і боліт. А втім, про болота я пам'ятаю початки двох віршів.

Болота, болота, болота
Да чахлый, сухой березняк,
И здесь-то забытый работой
Спешит приютиться бедняк.

Дуже жалібно і вельми погано.
Потім у Фофанова:

Что ты сказала мне — я не расслышал..
Только сказала ты нежное что-то.
На небо месяц поздно так вышел —
И серебром засверкало болото.

Вірші ці дають і мені право сказати декілька слів про болота. У нас боліт 67 мільйонів гектарів. Ми маємо намір одержати з них 40 мільйонів тонн сухого торфового палива, а потім на величезній площі землі, звільненій від боліт, викопуємо ставки, розведемо в них рибу, розведемо ліс, створимо пасовища, можливо, знайдеться місце і для оранки. Ми з'єднуємо каналами Біле море з Балтійським, Каспійське з Чорним, Сибір одержить вихід у Середземне море. Все це — титанічні завдання, і, звичайно, не тільки ними обмежуються наміри і піклування влади робітничого класу, господаря Союзу Рад. Якщо вся поточна робота створення соціалістичного суспільства, що вперше провадиться в нашій країні, залишається поза колом уваги поетів, — то невже це означає, що людська праця, основна підойма культури, недостойна поетизації?

Я хочу сказати, що наш час включає в галузь поезії цілком нові теми, наприклад: боротьбу колективно організованого розуму проти стихійних сил природи і

взагалі проти «стихійності» виховання не класової, а всесвітньої Людини людства, творця «другої природи», створюваної енергією його волі, розуму, уяви.

Стара поезія, оспівуючи «любов» як основну творчу силу життя, ніби не хотіла пам'ятати про те, що ця сила — теж сліпий, стихійний інстинкт розмноження, він створює незліченні кількості паразитів, які руйнують здоров'я людей, створює комарів, мух, мишей, пацюків і всіляких гризунів, які приносять величезну шкоду здоров'ю і господарству людини.

Капіталістична держава ставиться, по суті, досить байдуже до факту існування різних збудників хвороб і величезної кількості шкідливих комах та тварин, бо від епідемічних хвороб помирає трудовий народ, а його — багато, збитки, що завдаються різними шкідниками господарству капіталістів, відшкодовуються легко — праця дешева. Капіталіст пожадливий, це основна його якість, і тому він варварськи консервативний, тому цілі квартали багатого Парижа позбавлені каналізації і в багатьох будинках нема ватерклозетів. Капіталіст підтримує працю вченого лише тоді, коли ця праця веде прямо до збільшення прибутку і до задоволення міщанської жадоби грошей. Наука про боротьбу з хвороботворними бактеріями створена виключно особистою ініціативою вчених і ніколи не користувалась належною увагою з боку капіталістичних держав. Але держава, де господарює сам трудовий народ, не повинна допускати і не може допустити байдужого, безсердечного ставлення до життя і здоров'я своїх громадян, вона зобов'язана вступити в боротьбу проти безглуздо шкідливої для людей, занадто «вільної» творчості природи. Я зовсім не маю наміру переконувати поетів: «Ловіть мишей!» Я хочу тільки вказати на необхідність перегляду ставлення поезії до природи й перегляду всіх найголовніших тем старої поезії.

Природа, любов, смерть — так звані «вічні» теми поезії. Але, роздумуючи про любов, дуже важко допустити, що в суспільстві, організованому соціалістично, розмноження людей збереже стихійні форми, корисні лише паразитам, що живуть за рахунок чужої фізичної сили. Прийнято думати, що щиглі, чижі, солов'ї й інші співочі пташки повчають нас: любов — головний збудник пісень, і безперечно, що «любов» відіграла роль збудника не тільки в галузі мистецтва, але і в розвитку промисловості, пра-

щоючої на жінку. Романтизація індивідуальної любові має глибокий культурно-виховний зміст — вона виражає бажання чоловіка встановити в ставленні до жінки щось таке, що відрізняє двоногого самця від чотириногих. На ґрунті цього бажання сила уяви допомогла людям обох статей виробити в собі біологічне тяжіння до довершеності форми — сексуальну естетику.

Але поки що, в умовах анархічного суспільства, це тяжіння виявляється все ще тільки в красивих словах, насправді ж веде до вельми брудної розпусти, до розгнужданості пересичених. Незважаючи на посилену, навіть настирливу поетизацію жінки, до неї продовжують ставитись підло і як до людини «другого сорту». Ми знаємо, що церква споконвіку називає любов «блудом», гріхом; і знаємо, що в буржуазному суспільстві кожен паскудненький міщанин бажає бути рабовласником, а з жінки за допомогою церкви легко навчилися виховувати дуже зручних рабинь. Але «всяка дія викликає протидію»; в сучасних умовах жінка починає мстити за себе: медики Німеччини нараховують уже не менше 50 процентів жінок сексуально пасивних внаслідок «статевої холодності», а разом з цим широко розвивається лесбіанство, і є ще немало причин, які дещо скорочують розмноження міщан. І взагалі по всій Європі йде процес руйнування сім'ї, «основи держави». Це, звичайно, дуже добре.

У Союзі Рад жінка цілком рівноправна з чоловіком і працює в усіх галузях життя ніби не гірше чоловіка. Все частіше спостерігаєш і відчуваєш, що вона забула про себе як про жінку, присвячуючи всі сили, всі емоції своїй праці будівництва, винахідництва, пропаганди, важкій справі керівництва країною. Але — може, я помиляюсь — все ж мені здається, що і в радянських умовах ставлення до жінки по суті своїй часто не особливо чітко і різко відрізняється від ставлення, встановленого міщанами Європи.

Молода наша поезія погано помічає швидкий процес духовного зростання жінки, зростання її внутрішньої свободи; це погана ознака, бо це ознака старовинного, міщанського консерватизму. Нова жінка, існуючи в житті, відсутня в поезії, а поезія могла б дуже допомогти вихованню серед молоді нової оцінки жінки, нового і більш достойного ставлення до неї. Любов як тема поета явно вимагає іншого розфарбування; і тут, як усюди, молода наша поезія відстає від дійсності.

Тема смерті, так само як і любові, — «вічна» тема. У нас на цю тему писати вірші не заведено, я не знаю — чому? По-моєму, не слід забувати, що переконання в неминучості смерті — теж дуже корисне і навіть втішне переконання в буржуазному суспільстві, де люди не дорогі один одному, де нагромадилось дуже багато зайвих людей і нагромаджується все більше. Буржуазна держава не зацікавлена в здоров'ї робітника і в довголітті його. Наука не ставила до розв'язання питання про продовження життя людини з тією серйозністю і рішучістю, з якою питання це повинно бути поставлено в суспільстві соціалістичному, де оцінка людини піднімається на належну височінь і де охорона здоров'я одиниці буде одним з найбільш серйозних завдань влади.

Наука, її відкриття і завоювання, її працівники та герої — все це повинно б стати здобутком поезії. Ця — наукова — галузь людської діяльності, може, більш, ніж усяка інша, гідна захоплення, подиву, пафосу.

Герої наших днів — вчений, винахідник, будівник, комсомонець, піонер, — поети не помічають їх, а помітивши, прикрашають словами без «душі». Я не стану перераховувати величезної кількості нових тем, нових явищ, які повинні бути «оспівані». Але все-таки вкажу, що Жовтнева революція все ще не дала свого Руже де-Ліля і що в нас взагалі не створено пісень, гідних нашого часу, нашої роботи. Буржуазний світ, непримиренно ворожий нам, не збуджує в поетів наших належного яскравого, сатиричного ставлення до нього, до його дивовижного цинізму і різноманітних пакостей. Віршів у нас пишеться безліч, і, мабуть, працю поета прийнято вважати за легку працю, а це — дуже шкідлива помилка. В результаті такої помилки ми маємо незчисленні стрічки римованих слів, і — як правило — ці слова, безпристрасно вишикувані в рядки і строфи, цілком позбавлені почуття повного, щирого злиття поета з його темою.

Все це тому, що — повторюю ще раз — наші поети мало культурні, погано озброєні технічно, мало вчаться. Історія зростання, розвитку російської поезії XIX століття, починаючи, скажімо, від Державіна до Некрасова, причини її зниження і занепаду від Некрасова до Надсона, причини формального відродження вірша в самому кінці XIX століття і на початку XX століття, різкої суперечності між поезією і дійсністю до 1905—6 років і вся дальша лінія

розвитку поезії — все це мало відомо, погано зрозуміло або зовсім не відомо нашій молоді і молодим поетам нашим.

«Бібліотека поета» ставить собі за мету ознайомити молодь з історією російської поезії і дати початкуючим поетам матеріал для технічного навчання. Закінчу замітки ці словами В. І. Леніна (я взяв їх з книжки «Ленін про мистецтво», вид. Кубуч, 1926 р.): «Чому ми повинні відмовлятися від істинно прекрасного як від вихідного пункту для дальшого розвитку, — тільки тому, що воно старе?»

Це відмовлення від «істинно прекрасного як від вихідного пункту для дальшого розвитку» Володимир Ілліч назвав «безглуздя, цілковитим безглуздя». А він, Ленін, — революціонер небувалого, гігантського розмаху, і він — основоположник нової, соціалістичної культури. Його могутній розум, завжди укладений в прості, ясні слова, показав нам шлях до нової культури і вчив техніки будівництва її.

З КИМ ВИ, «МАЙСТРИ КУЛЬТУРИ»?

Відповідь американським кореспондентам

Ви пишете:

«Вас, напевно, дуже здивує це послання незнайомих вам людей з-за океану». Ні, ваш лист не здивував мене, такі листи надходять нерідко, і ви помиляєтесь, називаючи ваше послання «оригінальним», — за останні два три роки тривожні крики інтелігентів стали звичайними. Це — природно: робота інтелігенції завжди зводилась — головним чином — до справи прикрашення буття буржуазії, до справи втішення багатих у пошлих прикрасах їх життя. Нянька капіталістів — інтелігенція, — в більшості своїй, займалась тим, що заповзято штопала білими нитками давно зношене бруднувате, густо залите кров'ю трудового народу філософське і церковне облачення буржуазії. Вона продовжує займатись цим важким, але не дуже похвальним і цілком марним ділом і в наші дні, виявляючи майже пророче передбачення подій. Так, наприклад, раніше ніж імперіалісти Японії приступили до поділу Китаю, німець Шпенглер у книзі «Людина і техніка» заговорив про те, що європейці зробили в ХІХ віці величезну помилку, передавши свої знання, свій технічний досвід «кольоровим расам». Шпенглера підтримує в цьому ваш — американський — історик Генрік Ван-Лон, він теж визнає озброєння чорно- і жовтошкірого людства досвідом європейської культури однією з «семи фатальних історичних помилок», зроблених європейською буржуазією.

І от ми бачимо, що помилку цю хочуть виправити: ка-

пігалісти Європи і С. Ш. Америки постачають японцям і китайцям гроші і зброю, допомагаючи їм винищувати одне одного, і в той же час посилають на Схід свої флоти для того, щоб у момент, найбільш зручний для них, показавши японському імперіалізові свій потужно броньований кулак, приступити, разом з хоробрим зайцем, до дільби шкури вбитого ведмедя. Особисто мені здається, що ведмідь не буде вбитий, через те, що Шпенглері, Ван-Лони і подібні до них утішители буржуазії, дуже багато базикаючи про небезпеки, які загрожують європейсько-американській «культурі», де про що забувають згадати. Забувають вони про те, що індуси, китайці, японці, негри не є чимсь соціально монолітним, одноманітним, але розшаровані на класи. Забувають і про те, що проти отрути своєкорисливої думки міщан Європи і Америки вироблена і оздоровлююче діє протиотрута вчення Маркса — Леніна. А втім, можливо, що вони про це і не забувають, але тільки тактично умовчують і що їх тривожні крики про загибель європейської культури пояснюються їх свідомістю безсилля отрути і силою протиотрути.

Галасуючих про загибель цивілізації стає все більше, крики їх лунають все голосніше. Місяців три тому у Франції публічно кричав про нетривкість цивілізації колишній міністр Кайо.

Він кричав:

Світ переживає трагедію достатку і недовір'я. Хіба не трагедія, що доводиться палити пшеницю і топити мішки з кофе, коли мільйонам людей невистачає їжі. Щодо недовір'я — воно завдало вже досить лиха. Воно викликало війну і продиктувало мирні договори, які можуть бути виправлені тільки тоді, коли зникне це недовір'я. Якщо не вдасться відновити довір'я, вся цивілізація буде поставлена під загрозу, бо у народів може з'явитись спокуса повалити економічний лад, якому вони приписують всі злигодні.

Для того, щоб говорити про можливість довір'я серед хижаків, які в наші дні так одверто показують один одному свої кігті й зуби, — для цього треба бути або запеклим лицеміром, або ж людиною надто наївною. А коли під «народом» розуміється робочий народ, то всяка чесна людина мусила б визнати, що робітники цілком справедливо «приписують» ідіотизмові капіталістичного ладу злигодні, якими лад цей винагороджує їх за працю створення цінностей. Пролетарі все виразніше бачать, що сучасна буржуазна дійсність із страхітливою точністю

виправдує слова Маркса — Енгельса, сказані ними в «Маніфесті комуністичної партії»:

Буржуазія не здатна до панування, бо вона не може забезпечити своєму рабу навіть рабського існування, бо вона змушена довести його до такого стану, в якому вона мусить годувати його, замість того, щоб існувати його коштом. Суспільство не може жити під її владою: іншими словами, життя буржуазії несумісне з життям суспільства.

Кайо — один з сотні тих старичків, які продовжують доводити, що їх буржуазний ідіотизм — це мудрість, дана людству назавжди, що краще від неї людство ніколи нічого не вигадася, далі від неї — не піде, вище — не підніметься. І ще не так давно утішительі буржуазії, доводячи господарську мудрість свою і міцність її, спиралися на свою науку.

Тепер вони виключають науку із своєї підлуватої гри. 23 лютого в Парижі той-таки Кайо, ідучи за Шпенглером, говорив перед лицем колишніх міністрів, на зразок Павла Мілюкова, і взагалі колишніх людей:

Техніка створює безробіття в багатьох випадках, перетворює заробіток звільнюваних робітників у надлишки дивіденду акціонерів. Наука «без совісті», не зігріта «совістю», іде на шкоду людям. Люди повинні загнuzдати науку. Сучасна криза — поразка людського розуму. Для науки немає іноді більшого нещастя, як велика людина. Вона висуває теоретичні положення, які мають смисл і значення для даного часу, коли ці положення висуваються. Вони справедливі, як, припустимо, у Карла Маркса, для 1848 або 1870 років, і зовсім невірні в 1932 році. Якби Маркс був тепер живий — він писав би інакше.

Цими словами буржуа визнає, що розум його класу знесилився, збанкрутував. Він радить «загнuzдати науку», забувши про те, скільки вона дала сили його класові для зміцнення влади над світом трудящих. «Загнuzдати науку» — що це значить? Заборонити їй свободу дослідження? Колись буржуазія дуже хоробро і успішно боролася проти посягань церкви на свободу науки. У наші дні буржуазна філософія поступово стає тим, чим була вона в найчорніші роки середньовіччя — служницею теології. Кайо має рацію, кажучи, що Європі загрожує повернення до варварства, провіщене Марксом, вчення якого йому невідоме: так, цілком незаперечно, що буржуазія Європи і Америки, господарка світу, стає з кожним роком все більш неучкою, інтелектуально слабосилою, варварською і уже сама — в особі вашій — розуміє це.

Думка про можливість повернення до епохи варварства — найбільш «модна» думка сучасної буржуазії. Шпенглери, Кайо і подібні до них «мислителі» відбивають настрої тисяч міщан. Цей тривожний настрій викликаний передчуттям класової загибелі — фактом росту в усьому світі революційної правосвідомості робітничих мас. Буржуазія не хотіла б вірити в процес культурно-революційного розвитку трудового народу, але — вона його бачить, відчуває. Процес цей всебічно і прекрасно виправданий. Він є логічно неминучим розвитком всього трудового досвіду людства, досвіду, про який повчально розказують історики буржуазії. Але тому що історія — теж наука, її теж треба «загнуздати» або — ще простіше — забути, що вона існує. Забути історію радить французький поет і академік Поль Валері в книзі «Огляд сучасності». Він цілком серйозно обвинувачує в злигоднях народів саме історію, він каже, що, нагадуючи про минуле, історія викликає безплідні мрії і відбирає у людей спокій. Люди — це, звичайно, буржуазія. П. Валері, мабуть, не здатний помітити на землі інших людей. Ось що говорить він про історію, якою буржуазія ще так недавно пишалася і яку дуже вправно писала:

Історія — найбільш небезпечний з усіх продуктів, вироблюваних у хімічній лабораторії нашого розуму. Вона спонукає до мрій, вона п'янить народи, вона породжує в них облудні спогади, перебільшує їх рефлекси, яtringe їхні старі рани, відбирає в них спокій і ввергає їх у манії — величі або переслідування.

На своїй посаді утішителя він, як бачите, дуже радикальний. Він знає: буржуазія хоче жити спокійно, заради спокійного життя вона вважає себе вправі знищувати десятки мільйонів людей. Вона, розуміється, легко може знищити кілька десятків тисяч книг, — як усе на світі, бібліотеки теж у її руках. Історія заважає спокійному життю? Геть історію! Вилючити із вжитку всі праці з історії. Не викладати її в школах. Оголосити вивчення минулого справою соціально небезпечною і навіть злочинною. Людей, схильних до занять історією, визнати ненормальними і заслати на безлюдні острови.

Головне — спокій! Саме про це дбають всі утішители буржуазії. Але для здійснення спокою потрібне, як каже Кайо, — взаємне довір'я в середовищі національно-капіталістичних хижаків, а для того, щоб встановилося

довір'я, треба, щоб двері у чужий дім — наприклад, у Китай — були широко розчинені для грабежу перед усіма хижаками і крамарями Європи, а крамарі й хижаки Японії хочуть зачинити двері чужого дому для всіх, крім себе; вони роблять це на тій підставі, що Китай — ближчий до них, ніж до Європи, і для них грабувати китайців — зручніше, ніж індусів, яких звикли грабувати «джентльмени» Англії. На ґрунті змагання у грабежі виникають суперечності, які загрожують тривогами нової всесвітньої бойні. А крім того, за словами паризького журналіста Гренгуара, «для Європи втрачена Російська імперія, як нормальний і здоровий ринок». Гренгуар бачить в цьому «джерело зла» і разом з багатьма іншими журналістами, політиками, єпископами, лордами, авантюристами і шахраями наполягає на необхідності загальноєвропейської інтервенції в Союз Рад. Далі — в Європі все зростає безробіття, зростає і революційна правосвідомість пролетаріату. Кінець кінцем для встановлення «спокою» — дуже мало можливостей і навіть — начебто — зовсім нема місця. Але я — не оптиміст і, знаючи, що цинізм буржуазії безмежний, допускаю одну можливість, за допомогою якої буржуазія може спробувати очистити собі місце для спокійного життя. На цю можливість натякнув 19 лютого расистський депутат Бергер у Кельні, він сказав у своїй промові:

Якщо, після приходу Гітлера до влади, французи спробують окупувати німецьку територію, ми переріжемо всіх євреїв.

Довідавшись про зроблену Бергером заяву, прусський уряд заборонив йому дальші публічні виступи. Заборона викликала обурення в гітлерівському таборі. Одна расистська газета пише:

Бергер не може бути обвинувачений у закликанні до незаконних дій: ми переріжемо євреїв на підставі закону, який буде проведений після нашого приходу до влади.

Ці заяви не слід розглядати як жарт, як німецький «віц»: європейська буржуазія, в її сучасному настрої, цілком здатна «провести закон» не тільки про поголовне винищення євреїв, а про винищення всіх, хто мислить незгідно з нею, і насамперед про винищення всіх, хто незгідно з її нелюдськими інтересами діє.

Замкнені в це «порочне коло» інтелігенти-утішители поступово втрачають свою майстерність втішати і вже самі потребують утіхи. Вони звертаються по неї навіть до людей, які принципіально не подають милостині, бо — милостиня стверджує право жебрування. Талант «красивої брехні», основний їх талант, вже не може, не в силі прикривати брудний цинізм буржуазної дійсності. Дехто з них починає відчувати, що розважати і втішати людей, втомлених грабежем світу, занепокоєних все різкішим опором пролетаріату їх підлим цілям, — людей, у яких шалена жадоба наживи набрала характеру буйного божевілля і форм соціально-руйнівних — втішати і розважати цих людей стає справою не тільки марною, але вже й небезпечною для самих утішителей.

Можна б указати і на злочинність утішання засмучених розбійників та убивців, але я знаю, що це нікого не розчулить, бо це — «мораль», тобто щось виключене з життя через непотрібність. Далеко істотніше вказати на той факт, що в нинішній дійсності інтелігент-утішитель стає тим «третім», буття якого відкидається логікою.

Коли він, виходець з буржуазії, — пролетар за своїм соціальним стаповищем, він начебто розуміє принизливий драматизм своєї служби класові, який приречений на загибель і цілком заслуговує загибелі, як заслуговує її професіональний бандит та вбивця. Починає розуміти, тому що буржуазія перестає потребувати його послуг. Він все частіше чує, як люди його групи, догоджаючи буржуазії, кричать про перепродукцію інтелігенції. Він бачить, що буржуа охочіше звертається по «втіху» не до філософів і «мислителів», а до шарлатанів, які прорікають майбутнє. Газети Європи рясніють об'явами хіромантів, астрологів, які складають гороскопи, факірів, ясновидців, графологів, спіритів та інших фокусників, ще більших неуків, ніж сама буржуазія. Фотографія і кіно вбивають мистецтво живопису, художники, щоб не вмерти з голоду, міняють свої картини на картоплю, на хліб, на поношений одяг міщанства. В одній з газет Парижа надрукована така весела замітка:

Злидні серед берлінських художників великі, і просвітку не видно. Ідуть розмови про організацію самопомогі художників, але яку самопомогу можуть організувати один для одного люди, позбавлені заробітків і будь-яких перспектив на заробітки? Тому в художніх колах Берліна з захопленням зустрінена оригінальна ідея

художниці Аннот-Якобі, вона пропонує товарообмін. Нехай торговці вугіллям постачають художникам паливо в обмін на статуї і картини. Часи зміняться, і торговці вугіллям не пошкодують про вчинені ними порядком товарообміну угоди. Нехай зубні лікарі лікують художників. Хороша картина ніколи не буде зайвою у приймальні зубного лікаря. М'ясники, молочники повинні скористатися з нагоди і зробити добре діло і, водночас, не витрачаючи готівки, придбати справжні художні речі. Для розвитку і застосування на практиці ідеї Аннот-Якобі утворилося в Берліні спеціальне бюро.

Повідомляючи про цей товарообмін, газета не говорить, що він існує і в Парижі.

Кінематограф поступово знищує високе мистецтво театру. Про розтлінний вплив буржуазного кіно не варто говорити, це цілком ясно. Використавши всі теми сентименталізму, він починає демонструвати фізичні каліцтва:

У Голлівудській студії Метро-Гольдвін-Майер зібрала оригінальна трупя для роботи над фільмом «Примхи». В складі її — Ку Ку, дівчина-птаха, яка дуже скидається на лелеку; П. Робінзон, людський скелет; Марта, що народилася з однією рукою і вправно вміє плести мереживо ногами. Доставлені в студію Шільце, прозвана «голова-шпилька», жінка з нормальним тілом, але з надзвичайно маленькою головою, схожою на шпильку; Ольга — жінка з широкою чоловічою бородою; Жозефіна-Жозеф, напівжінка, напівчоловік; сіамські сестри-близнята Гільтон, карлики, ліліпути.

Барнай, Поссарт, Моне-Сюллі та інші артисти цього роду — не потрібні, їх замінюють Фербенкси, Гарольд-Ллойді та інші фокусники на чолі з одноманітно сентиментальним і сумовитим Чарлі Чапліним, так само як музику класиків замінює джаз, а Стендаля, Бальзака, Діккенса, Флобера — різні Уоллеси, люди, які вміють розповідати про те, як поліцейський сищик, охороняючи власність великих грабіжників та організаторів масових убивств, ловить маленьких злодіїв та убивців. В галузі мистецтва буржуазію цілком задовольняє колекціонування поштових марок і трамвайних квитків, а в кращому разі колекціонують подробиці картин старовинних майстрів. В галузі науки буржуазію цікавлять прийоми і методи найзручнішої, найдешевшої експлуатації фізичних сил робітничого класу; наука для буржуа існує настільки, наскільки вона здатна служити цілям його збагачення, репулювати діяльність його шлунково-кишкової сфери і підносити його статеву енергію розпусника. Розумінню буржуазії недоступні основні завдання науки: інтелектуальний розвиток, фізичне оздоровлення людства,

виснаженого гнітом капіталізму, перетворення інертної матерії в енергію, розгадка техніки будови і росту людського організму — все це для сучасного буржуа так само мало цікаве, як для дикуна центральної Африки.

Бачачи все це, деякі інтелігенти починають розуміти, що «творчість культури», — яку вони вважали своєю справою, результатом своєї «вільної думки» і «незалежної волі», — вже не їх справа і що *культура не є внутрішньою необхідністю капіталістичного світу*. Події в Китаї нагадали їм про загибель університету та бібліотеки Лувена в 1914 році, вчорашній день розповів про зруйнування японськими гарматами в Шанхаї університету Тунцзі, морського коледжу, школи рибальства, національного університету, медичного коледжу, сільськогосподарського та інженерного коледжу, робітничого університету. Цей акт варварства не обурює нікого, так само як нікого не обурює скорочення асигнувань на культурні заклади і разом з тим невпинний ріст озброєнь.

Але, розуміється, лише деяка і незначна частина європейсько-американської інтелігенції почуває неминучість свого підкорення «законові виключеного третього» і замислюється над тим — куди йти? За звичкою — з буржуазією, проти пролетаріату чи по честі — з пролетаріатом, проти буржуазії? Більшість же інтелігентів продовжує задовольнятися службою капіталізму — господареві, який, добре бачачи моральну гнучкість свого слуги і втішителя, бачачи безсилля і марність його примиренської роботи, починає одверто зневажати слугу і втішителя свого і вже сумнівається в необхідності буття такого слуги.

Мені часто доводиться одержувати листи спеціалістів у справі втішання міщанства, наведу тут один з них, одержаний від гр. Свена Ельверстада:

Вельмишановний п. Горький.

Страшенна розгубленість, що доходить до розпаду, панує нині в усьому світі, викликана жахливою економічною кризою, яка потрясає всі країни світу. Ця світова трагедія спонукала мене почати на шпальтах найпоширенішої норвезької газети «*Tidens Tegn*» ряд статей, які мають на меті піднести дух і розпалити надії мільйонів жертв жахливої катастрофи. Маючи це на меті, я визнав за потрібне звернутися до представників літератури, мистецтва, науки і політики з проською висловити їх думку з приводу трагічного становища народів в останні два роки. Перед кожним громадянином будь-якої

держави постає завдання: вмерти під тягарем ударів жорстокої долі чи продовжувати боротись, сподіваючись на щасливе розв'язання кризи. Ця надія на благополучний вихід із сумного становища, що створилося, потрібна кожному, і в кожному вона блисне яскравим полум'ям, коли він читатиме оптимістичну думку, висловлену людиною, до слова якої всі звикли прислухатися. Тому я дозволяю собі просити вас прислати мені ваше висловлення про теперішнє становище, це висловлення може бути не довше трьох, чотирьох рядків, але воно, безсумнівно, врятує багатьох і багатьох від розпачу і дасть їм силу сміливо дивитись назустріч майбутньому.

З пошаною *Свен Ельверстад*.

Людей, подібних до автора цього листа, людей, які ще не втратили наївної віри в цілющу силу «двох, трьох рядків», в силу фрази, — таких людей ще немало. Віра їх така наївна, що навряд чи вона щира. Дві, три фрази або двісті, триста фраз не оживлять дряхлий світ буржуазії. У всіх парламентах світу і в Лізі Націй щодня виголошуються тисячі фраз, нікого не втішаючи, не заспокоюючи, не вселяючи нікому надій на можливість спинити стихійний ріст кризи буржуазної цивілізації. По містах роз'їжджають колишні міністри та інші нероби, умовляючи міщанство «загнуздати», «дисциплінувати» науку. Базікання цих людей негайно підхоплюють журналісти — люди, для яких «все равно, все наскучило давно», — і один з таких, Еміль Людвіг, в серйозній газеті «Дейлі експрес» радить «прогнати спеціалістів у шию». Всю цю пошлу нісенітницю дрібне міщанство слухає, читає і робить з нісенітници свої висновки. І коли європейське міщанство визнає необхідним закрити університети, — в цьому не буде нічого дивного. До речі: воно може послатися на такий факт — в Німеччині щорічно звільняється 6 000 службових вакансій, які потребують університетського диплома, а вузи Німеччини щороку випускають до 40 тисяч універсантів.

Ви, громадяни Д. Смітс і Т. Моррісон, помилково приписуєте буржуазній літературі і журналістиці значення «організатора культурних думок», — цей «організатор» — паразитна рослина, яка старається прикрити брудний хаос дійсності, але прикриває його менш удало, ніж, наприклад, плющ і бур'яни прикривають бруд і сміття руїн. Ви, громадяни, погано знаєте, яке культурне значення вашої преси, яка одностайно твердить, що «американець насамперед — американець» і тільки після цього — людина. В свою чергу преса расистів Німеччини вчить, що

расист насамперед — арієць, а тоді вже — лікар, геолог, філософ; журналісти Франції доводять, що француз насамперед — переможець і тому повинен бути озброєний сильніше від інших, — мова йде, звичайно, не про озброєння мозку, а тільки про кулак.

Не буде перебільшенням, якщо сказати, що преса Європи і Америки заподадливо і майже виключно займається справою зниження культурного рівня своїх читачів, — рівня і без її допомоги низького. Обслужуючи інтереси капіталістів, своїх роботодавців, майстерно вмюючи роздути муху до розмірів слона, журналісти не ставлять собі за мету втихомирення свині, хоч, звичайно, бачать, що свиня збожеволіла і казиться.

Ви пишете: «В Європі ми з глибокою гіркотою відчули, що європейці ненавидять нас». Це дуже «суб'єктивно» і суб'єктивізм, дозволивши вам помітити якусь деталь, приховав од вас загальне: ви не помітили, що вся буржуазія Європи живе в атмосфері взаємної ненависті. Пограбовані німці ненавидять Францію, яка, задихаючись від золотого ожиріння, ненавидить англійців, так само як італійці — французів, а вся буржуазія одностайно ненавидить Союз Рад. 300 мільйонів індусів живуть ненавистю до англійських лордів та крамарів, 450 мільйонів китайців ненавидять японців і всіх європейців, які, звикши грабувати Китай, теж готові зненавидіти Японію за те, що вона право грабувати китайців вважає своїм виключним правом. Ця ненависть всіх до всіх, розростаючись, стає все гущіша, гостріша, вона спухає серед буржуазії, як гнійний нарив, і, звичайно, прорветься і, можливо, знову потечуть річки найкращої, найздоровішої крові народів усієї землі. Крім мільйонів найбільш здорових людей, війна знищить величезну кількість цінностей і сировини, з якої вони створюються, а все це поведе до зубожіння людства на здоров'я, метали, паливо. Само собою зрозуміло, що війна не знищить ненависті між національними групами буржуазії.

Ви вважаєте себе «в силі служити загальнолюдській культурі» і «збоб'язаними захищати її від зниження до варварства». Це — дуже добре. Але поставте перед собою просте питання: що ви можете зробити сьогодні і завтра для захисту цієї культури, яка — до речі — ще ніколи не була «загальнолюдською» і не може бути такою при наявності національно-капіталістичних державних

організацій, які зовсім безвідповідальні перед трудовим народом і нацьковують народи один на одного?

Так от: запитайте себе, що ви можете протипоставити руйнуючим культуру фактам безробіття, виснаженню робітничого класу голодом, ростові дитячої проституції? Чи зрозуміло вам, що виснаження мас значить — виснаження ґрунту, з якого зростає культура? Вам, напевно, відомо, що так званий «культурний шар» завжди був похідним від маси. Це ви повинні б добре знати, бо у американців є звичка хвастати тим, що в США хлопчики — торговці газетами — піднімаються до кар'єри президентів.

Нагадуючи про це, я хочу відзначити тільки спритність хлопчиків, але не таланти президентів, — про таланти останніх мені нічого не відомо.

Є і ще питання, над яким вам слід було б подумати: чи гадаєте ви, що 450 мільйонів китайців можна перетворити в рабів європейсько-американського капіталу, в той час як 300 мільйонів індусів уже починають розуміти, що для них роль рабів Англії зовсім не призначена богами? Збагніть: кілька десятків тисяч хижаків та авантюристів бажають вічно і спокійно жити за рахунок сили мільярда трудящих. Це — нормально? Це — було, це — є, але чи вистачить у вас хоробрості твердити, що це й повинно бути так, як воно є? Чума теж була майже нормальним явищем середніх віків, але чума майже зникла, і тепер роль її на землі виконує буржуазія, вона отруєє весь кольоровий світ, прищеплюючи йому глибоку ненависть і презирство до всієї білої раси. Чи не гадаєте ви, захисники культури, що капіталізм провокує расові війни?

Докоряючи мені, що я «проповідую ненависть», ви радите мені «пропагувати любов». Ви, мабуть, вважаєте мене здатним перекоконувати робітників: возлюбіть капіталістів, бо вони пожирають сили ваші, возлюбіть їх, бо вони безплідно знищують скарби землі вашої, возлюбіть людей, які витрачають ваше залізо на вироблення гармат, що нищать вас, возлюбіть негідників, з волі яких діти ваші здихають з голоду, возлюбіть тих, хто знищує вас заради спокою і ситості своєї, возлюбіть капіталіста, бо церква його тримає вас в темноті неучтва.

Щось подібне проповідує євангеліє, і, згадавши про це, ви говорите про «християнство» як «важіль культури». Ви дуже запізналися — про культурний вплив «вчення любові і лагідності» чесні люди давно вже не го-

ворять. Ніяково і неможливо говорити про цей вплив у наші дні, коли християнська буржуазія у себе вдома і в колоніях проповідує покірливість і примушує рабів любити її з допомогою застосування «вогню і меча» з більшою енергією, ніж вона завжди застосовувала вогонь і меч. У наші дні меч замінено, як вам відомо, кулеметами, бомбами і навіть «гласом божим з небес». Одна з паризьких газет повідомляє:

У війні з афридіями англійці додумались до прийому, який дає їм величезну користь. Група повстанців сховалася на якій-небудь площадці серед неприступних гір. Раптом над ними на великій висоті з'являється аероплан. Афридії хапаються за рушниці. Але аероплан не скидає бомб. Замість бомб з нього сиплються слова. Голос з неба умовляє повстанців рідною їх мовою скласти зброю, припинити безглузде змагання з англійською імперією. Було чимало випадків, коли, вражені голосом з неба, повстанці дійсно припинили боротьбу.

Спроби з голосом бога були повторені і в Мілані, де, в день роковин заснування фашистської міліції, все місто почуло глас божий, який виголосив коротке похвальне слово фашизмові. Міланці, які мали нагоду чути генерала Бальбо, впізнали в голосі з неба його оксамитовий баритон.

Отже — знайдено простий спосіб довести буття бога і утилізувати глас його для поневолення дикунів. Можна сподіватися, що бог заговорить над Сан-Франціско або Вашингтоном англійською мовою з японським акцентом.

Ви ставите за приклад мені «великих людей, вчителів церкви». Дуже смішно, що ви говорите про це серйозно. Не будемо говорити про те, як, з чого і навіщо зроблені великі люди церкви. Але раніше ніж спиратися на цих людей, вам слід було б випробувати їх міцність. В міркуванні про «справу церкви» ви виявляєте той «американський ідеалізм», який може зростати лише на ґрунті глибокого неуцтва. В даному разі, щодо історії християнської церкви, неуцтво ваше можна пояснити тим, що жителі США не зазнали на своїй шкурі, що таке церква як організація насильства над розумом і совістю людей, не зазнали з тією силою, з якою це зазнало населення Європи. Вам слід було б познайомитись з кривавими бійками на вселенських соборах, з бузувірством, честолюбством і корисливістю «великих учителів церкви». Вам особливо багато дала б шахрайська історія собору в Ефесі, вам слід було б прочитати що-небудь з історії ересей, ознайомитися із знищенням «еретиків» у перші віки християнства.

єврейськими погромами, винищенням альбігойців, таборитів і взагалі з кривавою політикою церкви Христової. Цікава для малопописьменних історія інквізиції, але, звичайно, не у викладі вашого земляка Вашингтона Лі, — викладі, схваленому цензурою Ватикану, організатора інквізиції. Цілком допустимо, що, ознайомившись з усім цим, ви переконалися б, що отці церкви ретельно працювали для зміцнення влади меншості над більшістю і, якщо вони боролися з ересями, то це тому, що ересі зароджувалися в масі трудового народу, який інстинктивно відчував брехню церковників, — вони проповідували релігію для рабів, — релігію, яку пани ніколи не приймали інакше, як через непорозуміння або із страху перед рабами. Ваш історик Ван-Лон у статті про «великі історичні помилки» твердить, що церква повинна була боротися не за вчення євангелія, а проти нього; він говорить:

Величезну помилку в свій час зробив Тіт, зруйнувавши Єрусалим. Вигнані з Палестини, євреї розсіялися по всьому світу. У заснованих ними общинах визрівало і міцніло християнство, яке було для Римської імперії не менш згубним, ніж ідеї Маркса і Леніна для капіталістичних країн.

Так воно і було і є: християнська церква боролася проти наївного комунізму євангелія, до цього і зводиться її «історія».

Що робить церква в наші дні? Вона, звичайно, насамперед — молиться. Єпископи Йоркський та Кентерберійський, — той самий, який проповідував щось на зразок «хрестового походу» проти Союзу Рад, — ці два єпископи склали нову молитву, в якій англійське лицемірство прекрасно поєднується з англійським гумором. Цей дуже довгий твір побудований за формою молитви «Отче наш». Єпископи так волають до бога:

Щодо політики нашого уряду по відновленню кредиту та добробуту — хай буде воля твоя. Щодо всього того, що робиться для влаштування майбутнього управління Індією — хай буде воля твоя. Щодо наступної конференції по роззброєнню і всього того, що робиться для утвердження миру цього світу, — хай буде воля твоя. Щодо відновлення торгівлі, довір'я до кредиту та взаємної доброзичливості — хліб наш насущний даждь нам днесь. Про співробітництво всіх класів у роботі на загальне благо — хліб наш насущний даждь нам днесь. Якщо ми були винні в національній гордині і знаходили більше вдоволення у пацуванні над іншими, ніж у поданні їм допомоги в міру сил наших, — прости нам довги наші. Якщо ми проявили себелюбство у веденні наших справ і ставили наші інтереси й інтереси нашого класу над інтересами інших — прости нам довги наші.

Ось типова молитва переляканих крамарів! На протязі її вони разів десять просять бога «простити» їм «довги» їх, але жодного разу не говорять про те, що готові й можуть перестати робити довги. І тільки в одному разі просять у бога «прощення»:

За те, що ми віддалися національній зарозумілості, знаходячи задоволення у владі над іншими, а не в умінні служити їм, — прости нас, господи.

Прости нам цей гріх, але — ми не можемо відмовитися грішити,— ось що кажуть вони. Але більшістю англійських попів це прохання простити було відхилене,— мабуть, вони визнали це незручним і принизливим для себе.

Молитву цю повинні були «піднести» до престолу англійського бога 2 січня в Лондоні, в соборі Павла. Священикам, яким молитва не подобається, єпископ Кентерберійський дозволив не читати її.

Отже, ось до яких пошлех і безглуздох комедій доросла християнська церква, і ось як забавно попи знизили бога свого до становнища старшого крамаря й учасника в усіх комерційних справах крапчих крамарів Європи. Але було б несправедливо говорити тільки про англійських попів, забуваючи, що італійськими організований Банк святого духа, а у Франції, в місті Мюллуезі, 15 лютого, як повідомляє паризька газета російських емігрантів,—

За розпорядженням судових властей арештовані завідувач і прикажчик книгарні католицького видавництва «Юніон», на чолі якого стоїть абат Ежі. У книгарні продавалися порнографічні фотографії й книжки, які ввозилися з Німеччини. «Товар» конфісковано. За змістом деякі книги — не тільки порнографічні, але заливали гряззю і релігію.

Фактів такого роду — сотні, і всі вони стверджують одне й те саме: церква, служниця вихователя і господаря свого — капіталізму, заражена всіма хворобами, які руйнують його. І якщо допустити, що колись буржуазія «зважала на моральний авторитет церкви», то треба визнати, що це був авторитет «поліції духу», авторитет однієї з організацій, які використовувалися для гноблення трудового народу. Церква «втішала»? Не заперечую. Але втіха ця — один з прийомів угашення розуму. —

Ні, проповідь любові бідного до багатого, робітника до хазяїна — не мое ремесло. Я не здатний втішати. Я надто давно і добре знаю, що весь світ живе в атмо-

сфері ненависті, я бачу, що вона стає все густішою, активнішою, благодетельнішою.

Вам, «гуманістам, які хочуть бути практиками», час зрозуміти, що в світі діють дві ненависті: одна виникла серед хижаків на ґрунті їх конкуренції між собою, а також з почуття страху перед майбутнім, яке загрожує хижакам неминучою загибеллю; друга — ненависть пролетаріату — виникає з його огиди до дійсності і все яскравіше освітлюється його свідомістю права на владу. В тій силі, до якої обидві ці ненависті дорозвинулися, ніщо і ніхто не може примирити їх, і ніщо, крім неминучої, бойової сутички їх фізичних, класових носіїв, ніщо, крім перемоги пролетарів, не звільнить світ від ненависті.

Ви пишете: «Як багато хто, ми теж думаємо, що в країні вашій диктатура робітників приводить до насильства над селянством». Я раджу вам: спробуйте думати, як небагато хто, як ті, — поки що їх небагато, — інтелігенти, які вже починають розуміти, що вчення Маркса і Леніна — це вершина, якої досягла наукова думка, що чесно досліджує соціальні явища, і що тільки з висоти цього вчення ясно видно прямий шлях до соціальної справедливості, до нових форм культури. Зробіть певне зусилля над собою і забудьте — хоч би на час — вашу спорідненість з класом, вся історія якого була і є історія невинного фізичного і духовного насильства над масами трудового людства, — над робітниками і селянами. Зробіть це зусилля, і ви зрозумієте, що ваш клас — ваш ворог. Карл Маркс — дуже мудра людина, і не слід думати, що він з'явився на світ, як Мінерва — з голови Юпітера, ні, його вчення є таким же геніальним завершенням наукового досвіду, яким були в свій час теорії Ньютона і Дарвіна. Ленін — простіший від Маркса і як учитель не менш мудрий. Клас, якому ви служите, вони покажуть вам спочатку в його силі й славі, покажуть, як прийомами нелюдського насильства він створював і створив зручну для нього «культуру» на крові, на лицемірстві і на брехні, потім покажуть процес загнивання цієї культури, а далі, сучасне гниття її — ви самі бачите: адже саме цей процес і викликає у вас тривоги, висловлені вами в листі до мене.

Поговоримо про «насильство». Диктатура пролетаріату — явище тимчасове, вона необхідна для того, щоб пе-

ревиховати, перетворити десятки мільйонів колишніх рабів природи і буржуазної держави — в одного і єдиного господаря їх країни і всіх її скарбів. Диктатура пролетаріату перестає бути необхідністю після того, як весь трудовий народ, все селянство буде поставлене в однакові соціально-економічні умови і перед кожною одиницею постане можливість працювати за здібностями, одержувати за потребами. «Насильство», як ви і «багато хто» розуміють його, — непорозуміння, але частіше, ніж це, воно — брехня і наклеп на робітничий клас Союзу Рад і на його партію. Поняття «насильства» застосовується до соціального процесу, що відбувається в Союзі Рад, ворогами робітничого класу з метою опорочити його культурну роботу — роботу по відродженню його країни та організації в ній нових форм господарства.

На мій погляд, можна говорити про примус, який зовсім не є насильством, бо, навчаючи дітей грамоти, ви ж не насилуєте їх? Робітничий клас Союзу Рад і його партія викладають селянству соціально-політичну грамоту. Ви, інтелігенти, так само змушені чимсь або кимсь відчутти драматизм вашого життя «між молотом і ковадлом», вам теж хтось внашує основи соціально-політичної грамоти, і цей хтось, певна річ, — не я.

У всіх країнах селянство — мільйони дрібних власників — є ґрунтом для росту хижаків та паразитів; капіталізм, у всій його потворності, виріс на цьому ґрунті. Всі сили, всі здібності і таланти селянина поглинаються його турботами про своє злиденне господарство. Культурний ідіотизм дрібного власника цілком дорівнює такому ж ідіотизмові мільйонера; ви, інтелігенти, повинні були б добре бачити і відчувати це. У Росії до Жовтневої революції селянство жило в побутових умовах XVII століття, це — факт, який не наважеться заперечувати навіть російські емігранти, озлоблення яких проти Радянської влади набрало вже комічно потворного характеру.

Селянство не повинно існувати як напівдикі люди четвертого сорту, як пожива для спритного мужика, для поміщика, для капіталіста, не повинно існувати в умовах каторжної праці на дрібнопокрайній, виснаженій землі, нездатній прохарчувати її злиденного власника, неписьменного, позбавленого змоги удобрити землю, працювати машинами, розвивати агрикультуру. Селянство не повинно

виправдувати похмуру теорію Мальтуса, в основі якої, на мою думку, ховається бузувірство церковної мислі. Якщо селянство, в масі, ще не здатне зрозуміти дійсність і принизливість свого становища — робітничий клас повинен внушити йому цю свідомість навіть і шляхом примусу. Але в цьому однак немає потреби, бо селянин Союзу Рад, який відстраждав муки бойні 1914 — 1918 років, розбуджений Жовтневою революцією, вже не сліпий і вміє практично мислити. Йому постачають машини, добриво, перед ним відкриті шляхи до всіх щикіл, щороку тисячі селянських дітей виходять в життя інженерами, агрономами, лікарями. Селянство починає розуміти, що робітничий клас в особі своєї партії прагне до того, щоб створити в Союзі Рад одного господаря, в якого 160 мільйонів голів і 320 мільйонів рук, а це — головне, що треба зрозуміти. Селянство бачить, що все, що робиться в його країні, — робиться для всіх, а не для невеликої групи багатих людей; селянство бачить, що в Союзі Рад робиться тільки корисне для нього і що двадцять шість «науково-дослідних інститутів» країни працюють для збагачення родючості його землі, для полегшення його праці.

Селянин хоче жити не в брудних селах, як він жив віки, а в агромістах, де є добрі школи і ясла для його дітей, театри, клуби, бібліотеки, кінематографи для нього. В селянстві зростає жадоба знань і смак до життя культурного. Якби селянин не розумів усього цього — робота в Союзі Рад не досягла б за п'ятнадцять років тих грандіозних результатів, які досягнуті з'єднаною енергією робітників і селян.

У буржуазних державах робітничий народ — механічна сила, в масі своїй позбавлена свідомості культурного значення своєї праці. У вас хазайнують трести, організації хижаків національних сил, паразитів трудового народу. Ворогуючи між собою, граючи грішми, намагаючись розорити один одного, вони влаштовують шахрайські біржові драми, — і ось, нарешті, їх анархізм привів країну до небувалої кризи. Мільйони робітників пухнуть з голоду, марно розтрачається здоров'я народу, катастрофічно зростає дитяча смертність, ростуть самогубства — виснажується основний ґрунт культури, її жива людська енергія. І, незважаючи на це, ваш сенат відхилив законопроект Лафоллет-Костігана про асигнування 375 мільйо-

нів доларів на безпосередню допомогу безробітним, а «Нью-Йорк амерікен» публікує такі дані про проведені в Нью-Йорку виселення безробітних та їх сімей з квартир за невнесення плати: протягом 1930 року — 153 731 випадок виселень, а в 1931 році — 198 738. Протягом січня ц. р. в Нью-Йорку щодня виселяються з квартир сотні сімей безробітних.

У Союзі Рад господарюють і законодавствують робітники і та частина селянства, яка доросла до свідомості необхідності знищення приватної власності на землю, соціалізації та машинізації праці на полях, доросла до свідомості необхідності психологічно переродитися в таких же робітників, якими є робітники фабрик і заводів, тобто бути справжніми і єдиними господарями країни. Кількість селян колективістів та комуністів невинно зростає. Вона зростатиме все швидше, в міру того як нове покоління позбуватиметься спадщини кріпацтва і забобонів вікового рабського побуту.

Закони в Союзі Рад створюються внизу, в надрах трудової маси, вони впливають з умов її життєдіяльності. Радянська влада і партія формулюють і затверджують як закон тільки те, що визріває в процесах праці робітників і селян, — праці, основна мета якої — створити суспільство рівних. Партія — диктатор, наскільки вона є організуючим центром, нервово-мозковою системою робітничої маси; мета партії — перетворити в найкоротший строк найбільшу кількість фізичної енергії в енергію інтелектуальну, щоб дати простір і свободу розвиткові талантів та здібностей кожної одиниці і всієї маси населення.

Буржуазна держава, роблячи ставку на індивідуалізм, старанно виховує молодь в дусі своїх інтересів і традицій. Це, розуміється, річ природна. Проте ми бачимо, що серед молоді саме буржуазного суспільства найчастіше виникали і виникають ідеї і теорії анархізму, а це вже неприродно і говорить про ненормальний, нездоровий стан середовища, в якому люди, задихаючись, починають мріяти про повне зруйнування суспільства в інтересах необмеженої свободи особи. Ви знаєте, що ваша молодь не тільки мріє, але й відповідно діє, — преса Європи все частіше повідомляє про «пустощі» буржуазної молоді вашої і своєї, — про пустощі, які мають характер злочинів. Злочини ці викликаються не мате-

ріальною скрутою, а «нудьгою життя», цікавістю, шуканням «сильних» почувань, і в основі всіх таких злочинів лежить надзвичайно низька оцінка особи і її життя. Залучаючи до свого середовища найбільш талановитих вихідців з робітників і селян, примушуючи їх служити своїм інтересам, буржуазія хвастає «свободою», з якою людина може досягти «деякого особистого добробуту» — зручного лігва, затишної нори. Але ви, звичайно, не станете заперечувати, що у вашому суспільстві тисячі талановитих людей гинуть на шляхах до пошлого добробуту, будиши не в силі подолати перешкоди, що їх ставлять перед ними побутові умови буржуазного життя. Література Європи і Америки рясніє описами безплідної загибелі обдарованих людей. Історія буржуазії — це історія її духовного зубожіння. Якими талантами може пишатися вона в наші часи? Нічим їй пишатися, крім різних Гітлерів, крім пігмеїв, хворих на манію величності.

Народи Союзу Рад вступають в епоху відродження. Жовтнева революція покликала до життєдіяльності десятки тисяч талановитих людей, але їх все ще мало для здійснення цілей, які поставив перед собою робітничий клас. В Союзі Рад немає безробітних, і всюди, в усіх сферах застосування людської енергії не вистачає сил, хоч вони ростуть швидко, як ніколи і ніде не росли.

Ви, інтелігенти, «майстри культури», повинні були б зрозуміти, що робітничий клас, взявши в свої руки політичну владу, відкрив перед вами найширші можливості культурної творчості.

Подивіться, який суворий урок дала історія російським інтелігентам: вони не пішли із своїм робочим народом і ось — розкладаються в безсилій злобі, гниють в еміграції. Незабаром вони всі поголовно вимруть, залишивши пам'ять про себе, як про зрадників.

Буржуазія ворожа культурі і вже не може не бути ворожа їй, — ось правда, яку стверджує буржуазна дійсність, практика капіталістичних держав. Буржуазія відхилила проект Союзу Рад про загальне роззброєння, і самого цього вже цілком досить, щоб сказати: капіталісти — люди соціально небезпечні, вони готують нову всесвітню бойню. Вони тримають Союз Рад в напруженому стані оборони, змушуючи робітничий клас витрачати величезну кількість дорогоцінного часу і матеріалів на вироблення знарядь захисту проти капіталістів, які

організуються, щоб напасти на Союз Рад, зробити величезну країну своєю колонією, своїм ринком. На самозахист проти капіталістів Європи народи Союзу Рад витрачають величезну кількість сил і засобів, які можна було б ужити з безспірною користю на справу культурного відродження людства, бо процес будівництва в Союзі Рад має загальнолюдське значення.

У гнилому, збожеволілому від ненависті і від страху перед майбутнім середовищі буржуазії все більше народжується ідіотів, які зовсім не розуміють смислу того, що вони кричать. Один з них звертається до «панів правителів і дипломатів Європи» з такою відозвою: «В даний момент сили жовтої раси повинні бути використані Європою як засіб для розгрому III Інтернаціоналу». Цілком допустимо, що цей ідіот вибовкнув мрії і наміри декотрих подібних до нього «панів дипломатів і правителів». Цілком можливо, що вже є «пани», які серйозно думають про те, про що зарепетував ідіот. Європою і Америкою правлять безвідповідальні «пани». Події в Індії, Китаї, Індо-Китаї цілком можуть сприяти ростові расової ненависті до європейців і взагалі до «білих». Це буде третя ненависть, і вам, гуманісти, слід подумати: чи потрібна вона для вас, для дітей ваших. І наскільки корисна для вас проповідь «расової чистоти», тобто проповідь знов-таки расової ненависті в Німеччині? Ось, наприклад:

Вождь гітлерівців у Тюрингії Заукель наказав націонал-соціалістичній групі Веймара протестувати проти присутності у Веймарі на наступному урочистому святкуванні століття з дня смерті Гете — Гергарда Гауптмана, Томаса Манна, Вальтера фон-Моло і професора Сорбонни Генрі Ліхтенберже. Заукель ставить у провину вказаним особам їх неарійське походження.

А також час вам розв'язати просте питання: з ким ви, «майстри культури»? З чорноробочою силою культури за створення нових форм життя, чи ви проти цієї сили, за збереження касти безвідповідальних хижаків, — касти, яка загнила з голови і продовжує діяти вже тільки по інерції?

ПРО СТАРУ І НОВУ ЛЮДИНУ

ХІХ століття дістало гучний титул: «вік прогресу». Титул — заслужений, в цьому віці розум, науково досліджуючи явища природи, підпорядковуючи громадським інтересам її стихійні сили, досяг небувалої висоти і створив безліч «чудес техніки». Вивчаючи органічне життя, розум відкрив невидимий світ бактерій,— відкриття, не використане в усій його повноті через ганебний і цинічний консерватизм соціально-класових умов. В російському перекладі книги Уоллеса «ХІХ вік» сказано: «В цьому віці орлиний зліт думки велично і гордо показав людству її силу».

Але поряд з науковою думкою не менш діяльно працювала інша, вона створила в середовищі буржуазії настрій, відомий під іменем «світової скорботи»,— філософію і поезію песимізму. У 1812 році лорд Ноель Байрон опублікував перші пісні «Чайльд Гарольда», а незабаром після цього Джакомо Леопарді, граф Мональдо, філософ і поет, почав проповідувати, що знання виявляє тільки безсилля розуму, що все в світі — «суета сует» і тільки страждання і смерть — істинні. Думка — не нова, її дуже красиво оформив Екклезіаст, її проповідував Будда, вона обтяжувала розум Томаса Мура, Жан-Жака Руссо та багатьох людей великого розуму і таланту. Відродження цієї думки Байроном і Леопарді важко пояснити самою тільки скорботою представників феодального дворянства, переможеного буржуазією, але, розуміється, успадкувавши землі

аристократів, міщанство успадкувало і деякі ідеї їх,— ідеї мають шкідливу здатність переживати умови, якими вони створені.

Живучість ідей песимізму добре пояснюється тим, що змістом своїм ця філософія глибоко консервативна і, утверджуючи безглуздість буття, цим самим цілком задовольняє запити не дуже допитливих умів і заспокоює любителів спокою. Пояснюється ця живучість ще й тим, що коло споживачів ідей надто вузьке, нечисленне і оригінальністю, сміливістю мислення не багате.

У XIX столітті ідеями песимізму найретельніше обслуговували Європу німці. Не кажучи про буддійську філософію Шопенгауера і Гартмана, анархіст Макс Штірнер у книзі «Єдиний і його власність» є не ким іншим, як найглибшим песимістом. Те саме слід сказати і про Фрідріха Ніцше, виразника буржуазної жадоби «сильної людини»,— жадоби, яка, регресуючи, опустилася від прославленого Фрідріха Великого до Бісмарка, до недоумкуватого Вільгельма Другого, а в наші дні — до явно ненормального Гітлера.

На протязі перших 12 років прикладом «великої людини» був для буржуазії Європи «маленький капрал» Бонапарте. Вплив цієї напівфантастичної біографії на думку і почуття ряду поколінь міщанства ще недостатньо досліджений, хоч саме він, Бонапарте, особливо переконливо доводить необхідність для міщанства ставки на «героя» і неминучість краху героя.

Відомо, що роль «героя» як творця історії дуже красиво, хоч дещо істерично, доводив Карлейль. Йому вірили, але це не завадило героям скоротитися до розмірів Клемансо, Черчілля, Вудро Вільсона, Чемберлена та інших «вождів культурного людства», як іменують цих людей їх лакеї.

Роботодавці ставляться до героїв, які перебувають на службі у них, стриманіше, бо кожна група роботодавців, затіваючи бойню 1914—18 років і знаючи, що «війна породжує героїв», розраховувала дістати Олександра Македонського, або Тамерлана, або хоч би Наполеона, а дістала Жоффрів, Першінгів, Людендорфів. «Повертаючись до наших баранів», слід згадати в ряду німецьких песимістів Вейнінгера, автора похмурої книги «Стать і характер», і Шпенглера, автора книг «Присмерк Європи», «Людина і техніка».

«Присмерк Європи», тобто духовне зубожіння її, виснаження талантів, бідність і убозтво організуючих ідей,— все це явища, властиві не тільки Європі, але й обом Америкам, та і всьому світові. Погасли яскраві зорі в небесах буржуазії!

«Форсайти» в Англії, «Буденброки» в Німеччині, «Містер Бейт» в ПАСШ явно нездатні породжувати «героїв» і змушені вигадувати їх з дрібних авантюристів.

У країні, де колись туманна благодущність оптиміста Діккенса заслонила здоровий критицизм Теккерей, недавно замовк похмурий Т. Гарді і нині стали можливі такі злі, сповнені моторошного відчаю книги, як «Смерть героя» Р. Олдінгтона. Література Франції у ХХ столітті не піднялася навіть і до таких художніх узагальнень, які вдалися Голсуорсі, Томасу Манну і Сінклеру Льюїсу. Ромен Роллан, автор прекрасної епопеї «Жан Крістоф», людина мужня і чесна, живе поза межами своєї батьківщини, витіснений з неї тваринним тупоумством буржуа. На цьому Франція програла. Світ трудового народу — виграв.

Рантє Франції живе в настрої удава, який, проковтнувши надто багато їжі, не в силі перетравити її і в той же час боїться, що все, чого він ще не встиг пожерти, — пожеруть інші тварини його типу. Певна річ, інтелектуальне убозтво не заважає звичному і безглуздому прагненню крамарів до загарбання нових родючих ділянок землі, до поневолення людей в колоніях. Але золоте ожиріння все більш потворно і тяжко тисне на мозок буржуазії. Видовище духовного зубожіння Європи — вражає, хоч в ній все частіше з'являються люди, яким соромно жити в цинічних умовах, створених крамарями, і які розуміють, що ставка крамарів на «героя», на індивідуалізм — програна.

На запитання: чого досягла соціальна культура Європи в ХІХ столітті? — можлива тільки одна відповідь: забавіла до такої міри потворно, що її багатство стало зовсім очевидною для всіх причиною небувалих злиднів робітничого класу. Вирита прірва між робітничим класом і буржуазією до такої глибини, яка робить абсолютно неминучим падіння буржуазії в цю прірву.

Розуміється — туди їй і дорога. Потерпить «культура»? Революції ніколи не були паузами в історії культурного росту людства, революція — це процес виклику до життя нових творчих сил.

Процес культурної революції швидко розвивається на території колишньої Росії царів Романових і напівграмотних торгашів, які, розпродаючи скарби своєї країни капіталістам Європи, грабували селян і робітників, відданих під владу неуків-попів, гасителів розуму.

Думаю, що тут мені слід нагадати про мою біографію. Ця біографія дає мені право вважати себе свідком обізнаним і правдивим.

Майже п'ятдесят років я спостерігав життя людей різних класів. Не дуже довіряючи своїм безпосереднім враженням, я перевіряв їх, вивчаючи історію мого народу, порівнюючи її з історією народів Заходу. Я був достатньо «об'єктивним» навіть і тоді, коли почував, що об'єктивізм уповільнює моє розуміння найпростіших «правд» життя, вигинає пряму лінію розвитку мого пізнання світу.

Нелегко засвоїти, що в основі об'єктивізму криється властиве більшості людей прагнення якщо не примиряти, то врівноважувати факти, внутрішній смисл яких є непримиреним. Це дуже добре повинні зрозуміти люди, в країні яких вигадане вчення про компроміс і де лиш небагато інтелігентів, спеціалістів висвітлення таємниць життя, тільки після огидної війни 1914—18 років починають розуміти, що суперечності вимагають не примирення, а вивчення їх причин.

Я тверджу, що робітникові і селянинові царської Росії жилося незрівнянно важче, ніж будь-якому з трудових класів Європи. Люди праці в Росії були більш безправні, темні.

Тиск держави і церкви на волю і розум людини в Росії був важчим, грубішим і більш спотворюючим, ніж в Європі. Ніде талановиті люди не гинули в такій кількості і так легко, як у російській землі. Я не належу до сліпих «патріотів своєї вітчизни» і певен, що добре знаю «душу народу». Ця дуже «широка», містка душа була насичена і отруєна темними, потворними забобонами і дикими передсудами примітивних побутових умов. До речі: з нею треба знайомитись не з Тургенева, Толстого і Достоевського, а з фольклору — з її пісень, казок, прислів'їв, легенд, з побутових і церковних обрядів, з її сект і кустарних промислів, — з його роботи в галузі художньої промисловості. Тільки це дає повне і тяжке уявлення про моторошну темноту народу і разом з тим про його подиву гідну, різноманітну, глибоку талановитість.

У першій половині XIX століття дворяни-літератори зображали селянство — «народ-богоносець» — дуже жалісливо, м'якосердим ліриком і мрійником, покірним своїй долі; треба було переконати уряд, що селянин — теж людина, що пора зняти з його шиї ярмо раба — кріпосне право — і вчити мужика грамоти. Цю пропаганду примітивного гуманізму продовжувала буржуазна інтелігенція у другій половині століття, малюючи мужика тими ж світлими і ніжними фарбами, якими малювали його Тургенев, Толстой та інші. Можна сказати, що дворяни хотіли бачити мужика письменним тільки для того, щоб мати трохи більш продуктивну трудову силу, а буржуазія — для того, щоб використати цю силу в боротьбі проти самодержавства.

Наприкінці століття разом з розвитком промисловості серед російської буржуазії появились «легальні марксисті» — свійські птахи міщанства на зразок гусей, які нібито врятували Рим. Вони заговорили про необхідність «виварити» ліричного мужичка у «фабричному котлі». Тоді ж самодержавний уряд, «ідучи назустріч запитам часу», висунув проти земських — світських — шкіл церковнопарафіяльні школи, в яких викладали сільські попи. Разом з усім тим різко змінилося ставлення літератури до мужика: благодушний мрійник і лірик зник, з'явилися дикі, п'яні і дивні «мужики» Чехова, Буніна та інших авторів.

Я не схильний думати, що така зміна типу відбулася в дійсності, але в літературі початку XX століття вона — очевидна. Ця літературна трансформація не дуже переконливо говорить на користь соціальної незалежності мистецтва, але з усією рішучістю вказує на гармонійне поєднання голосу «свободомислячої індивідуальності» з голосом її класу і на заміну поняття «переконувати» поняттям «догоджати».

Отже, у XX столітті російська буржуазія мала перед собою не дуже симпатичний літературний портрет мужика. Оригінал портрета в 1905—7 роках, вирішивши звільнити для себе землю, почав палити і розоряти садиби поміщиків, але до робітників — «страйкарів» — поставився буркотливо і не дуже довірливо. Але в 1917 році він відчув просту правду робітничого класу і, як відомо, встроїв штик у землю, відмовився нищити робітників і селян Німеччини.

Відомо також, що німецька армія, спираючись на «право завоювання», добре-таки пограбувала російського мужика, а капіталісти Європи, ображені його надзвичайним вчинком, одностайно послали своїх мужиків і робітників приборкувати, винищувати непокірних росіян. Цю дуже підлу справу підтримала більшість російської ліберальної і радикальної інтелігенції; вона стала на захист капіталізму, саботуючи Радянську владу, організуючи змови проти неї, вдаючись до терору проти вождів робітників і селян. Постріл у Леніна показав робітничо-селянській масі, хто є її справжнім другом і вождем, показав, до якої міри мерзенні її вороги, і викликав вороже ставлення до цієї частини інтелігенції,— ставлення, виправдане її зрадою. Звідси інтелігенти Європи можуть дістати певний урок для себе.

Відтоді минуло п'ятнадцять років.

Що зроблено в Союзі Рад за ці роки? Я не стану говорити про грандіозну роботу індустріального озброєння країни, технічно відсталой, країни, примітивне господарство якої було остаточно зруйноване загальноєвропейською війною капіталістів і потім війною робітничого класу проти тубільних дикунів і дикунів Європи,— війною, в якій робітники билися за право на культуру, інтелігенти — за право буржуазії на грабіж.

Вкажу на широкий розвиток — за 15 років — університетів, науково-дослідних інститутів, на те, як багато відкрито в ці роки викопних скарбів землі, що на довгі віки забезпечують її дальший господарський і культурний ріст,— все це відомо. Не бачать цих завоювань розуму і волі лише ті, хто засліплений зоологічними інтересами і нелюдськими передсудами класу. Не бачать цього ті, кому ліньки бачити, і журналісти, яким хазяї заборонили бачити правду.

В Союзі Рад один господар — ось основне його досягнення і відмінність від буржуазних держав. Цей господар — робітничо-селянська держава, керована організацією учнів Леніна. Мета, яку вони поставили перед собою, цілком ясна: ця мета — створити для кожної одиниці 160 мільйонів різноплемінного населення умови вільного зростання її талантів і здібностей. Іншими словами, перевести всю масу потенціальної і пасивної нервово-мозкової

енергії в активний стан, розбудити її творчі здібності. Чи можливо це?

Це — здійснюється. Маса людей, перед якими відкриті всі шляхи культури, виділяє із свого середовища десятки тисяч талановитої молоді в усі галузі прикладання енергії: в науку, техніку, мистецтво, в адміністрацію.

Живемо і працюємо, звичайно, не без помилок, але інстинкт власності, дурість, лінощі та інші пороки, спадщину віків, не можна знищити за півтора десятка років. Але тільки безумний або озлоблений до безумства зважиться заперечувати безспірний факт: відстань, яка відділяє молоде покоління європейських робітників від незаперечних досягнень загальнолюдської культури, скорочується в Союзі Рад з фантастичною швидкістю.

Спираючись на все те, що є в старій культурі непохитно цінним, народи Союзу Рад сміливо розвивають своє національне, але загальнолюдськи цінне. В цьому може переконатися кожний, хто побажав би звернути увагу на молоду літературу і музику національних меншостей Союзу Рад.

Треба відзначити розкріпачення жінки тюркських і тюрко-фінських племен, її прагнення до нових форм побуту, її активність.

Законодавча діяльність Союзу Рад зароджується і виникає в масі трудового народу, на ґрунті її трудового досвіду і різних змін трудової обстановки,— Рада Народних Комісарів тільки формує досвід і закони і може формувати їх тільки в інтересах робітничої маси,— іншого господаря в країні не існує.

У всьому світі закони падають кам'яним дощем згори, і всі вони мають дві мети: експлуатувати трудову енергію робітничих мас і створювати перешкоди перетворенню фізичної енергії в інтелектуальну. Коли б кошти, які буржуазія витрачає на озброєння для взаємного грабежу, витрачались на народну освіту,— жахливе обличчя міщанського світу було б, напевне, не таким огидним. Ненависть буржуазії до Союзу Рад змушує і його витрачати час і метали на озброєння,— це слід розцінити як ще один злочин європейської буржуазії проти її робітників і селян.

Ніхто не може вказати жодного декрету, виданого Радою Народних Комісарів, який не ставив би метою своєю задоволення культурних запитів і потреб трудового на-

роду. Перебудовується Ленінград — в нарадах з цього приводу беруть участь лікарі, художники, санітари, архітектори, літератори і, розуміється, робітники — представники заводів. Наскільки мені відомо, в Європі такий погляд не прийнятій.

Преса Союзу Рад з причепливістю, на мою думку, надмірною і навіть шкідливою, бо вона збуджує у мозку міщан нездійсненні надії, оголяє всі помилки роботи, всі пороки і безглуздість старого побуту, чого не може дозволити собі буржуазна преса, яка розбещує некультурного читача докладними і садистськими описами вбивств або спокусливими розповідями про спритних шахраїв.

За 15 років робітничо-селянська маса висунула із свого середовища тисячі винахідників і безперервно висуває їх. Вони економлять Союзові Рад десятки мільйонів і поступово звільняють населення від імпорту.

У робітника, який почуває себе господарем виробництва, природно, розвивається свідомість його відповідальності перед країною: ця свідомість змушує його прагнути до поліпшення якості продукції, до зниження її вартості.

Селянин до революції працював в умовах XVII століття, цілком залежав від стихійних капризів природи, від своєї виснаженої землі, роздертої на дрібні клапті. Тепер він швидко озброюється тракторами, сівалками, комбайнами, широко використовує удобрення, на нього працює 26 агрономічних науково-дослідних інститутів. Людина, що не мала ніякого уявлення про науку, наочно переконається в її силі, могутності людської думки.

Сільський хлопець, з'являючись працювати на завод, побудований на основі новітніх і найдосконаліших завоювань техніки, потрапляє у світ явищ, які, вражаючи його уяву, збуджуючи думку, звільняють її від стародавніх диких забобонів та передсудів. Він бачить роботу розуму, втілену в найскладніших машинах і верстатах. Через недосвідченість свою він, звичайно, псує дещо, але матеріальна втрата, завдана ним, покривається ростом його інтелекту. Він бачить, що господарі заводу — такі ж робітники, як він сам, що молодий інженер — син робітника або селянина. Він дуже швидко переконається, що завод для нього — школа, яка відкриває перед ним можливість вільного розвитку його здібностей. Якщо він має їх, завод висуває його в один з вищих учбових закладів,

але є вже й заводи, при яких відкриті вищі технічні школи. Його нервово-мозкова енергія, в якій прихована наша здатність дослідження і пізнання явищ світу, могутньо збуджується всією сумою умов, які були зовсім невідомі його батькові.

Він відвідує театри, визнані найкращими в Європі, читає класичну літературу Європи і старої Росії, буває в концертах, відвідує музеї, вивчає свою країну, як до нього ніхто не вивчав її.

Недавно товариш Куйбишев запропонував комсомольцям взяти участь в роботі по розвідуванню в усій країні родовищ рудних і нерудних копалин. Це значить, що десятки тисяч молоді, працюючи під керівництвом видатних геологів Союзу Рад, повинні будуть збагатити господарство країни своєї відкриттям нових покладів сировини і збагатити самих себе новим досвідом. Можливість організації таких армій для таких цілей капіталістичним країнам недоступна, та і нема чого шукати в цих країнах, пограбованих безвідповідальним хазяйнуванням капіталістів. В тому разі, коли хижакі Європи все-таки спробують зробити розбійницький наліт на Союз Рад, їх армії зустрінуть бійці, кожний з яких добре знає, що саме він буде захищати.

У цинічній своїй грі капіталісти ставлять ставку на глупоту мас, тоді як в Союзі Рад розвивається процес організації свідомості в робітничій масі її права на владу. В Союзі Рад зростає нова людина, і вже не помиляючись можна визначити її якість.

Вона має довір'я до організуючої сили розуму, — довір'я, що його втратили інтелігенти Європи, виснажені безплідною роботою примирення класових суперечностей. Вона почуває себе творцем нового світу і хоч живе все ще в умовах тяжких, але знає, що створити інші умови — її мета і справа її розумної волі, тому в неї немає підстав бути песимістом. Вона молода не тільки біологічно, але історично. Вона — сила, яка тільки що усвідомила свій шлях, своє значення в історії, і вона робить свою справу культурного будівництва з усією сміливістю, властивою юній, яка ще не працювала, силі, керованій простим і ясним вченням. Їй смішно чути стогони і зойки Шпенглерів, переляканих технікою, бо вона добре знає, що тех-

ніка ще не працювала в інтересах культурного розвитку сотень мільйонів людей рабської фізичної праці. Вона бачить, що буржуазія ганебно програла свою ставку на індивідуалізм, що вона взагалі не сприяла ростові індивідуальностей, а своєкорисливо обмежувала цей ріст ідеями, які приховано чи явно утверджували як «вічну істину» безправність її влади над більшістю людей. Заперечуючи буржуазний зоологічний індивідуалізм, нова людина прекрасно розуміє високу цільність індивідуальності, міцно спаяної з колективом,— вона сама — саме така індивідуальність, яка вільно черпає енергію і натхнення свої в масі, в процесах її праці. Капіталізм привів людство до анархії, яка загрожує йому страхітливою катастрофою,— це ясно кожній чесній людині.

Мета старого світу: відновити приййомами фізичного і морального насильства шляхом воєн на полях і кровопролить на вулицях міст старий прогнилий, нелюдський «порядок», без якого капіталізм не може існувати.

Мета нових людей: звільнити трудові маси від старих забобонів і передсудів раси, нації, класу, релігії, створити всесвітнє братерське суспільство, кожен член якого працює по здібностям, дістає по потребах.

З ПРИВОДУ ОДНІЄЇ ПОЛЕМІКИ

У середовищі письменників Франції палко розгоряється полеміка з питання про те, як треба писати. Питання дуже серйозне, добре знайоме нам і теж не розв'язане у нас, як про це свідчить багатослівна полеміка з приводу роману Ільєнкова «Ведуча вісь». У Франції спір піднято книгою Анрі Пулайля «Хліб насущний». Критики твердять, що роман Пулайля написаний погано. Сам Пулайль заперечує це, і одне з його заперечень зводиться до того, що книги такого майстра слова, як, наприклад, Густав Флобер, уже неможливо читати, не вдаючись до словника. Не берусь судити, наскільки це заперечення солідне, але думаю, що його можна віднести тільки до таких книг Флобера, як уїдлива «Спокуса святого Антонія», цей надзвичайно могутній, спрямований проти церкви і релігії удар у дзвін скептицизму. Можливо, що допомоги словника потребує «Саламбо», і безсумнівно, що ця книга потребує знання історії. Але по російських перекладах романів «Мадам Боварі», «Виховання почуттів», «Бувар і Пекюше», оповідання «Просте серце» важко уявити, щоб ці монументальні побудови простих, прозоро ясних і в той же час нерозривно міцно спаяних слів втратили уже своє незаперечне технічно повчальне значення. Мені здається, що заперечення Пулайля і його прибічників зводиться, в основному і прихованому своєму смислі, до захисту права працювати погано.

Героїня роману Ільєнкова — «ведуча вісь» — тріснула

саме тому, що матеріал її був оброблений погано. Я кажу не про роман, а про певну частину паровоза, умисно зроблену з поганого матеріалу. Ільєнков — людина талановита, і, я думаю, його не можна підозрівати в тому, що він своїм романом намагається утвердити право пролетарських письменників обробляти матеріал їх вражень недбало, поспішно, сяк-так, аби швидше «змайструвати» і увінчати пролетарське чоло вінком слави.

Ільєнков, безперечно, талановитий, але йому, видимо, властивий недолік, спільний майже для всіх пролетарських письменників — недостача знань. Якщо я не помиляюся, причиною цієї недостачі є слабо розвинене бажання набувати і розширяти запас знань. Потім, недостача ця змушує наших літераторів хвастати наявним, нікчемним запасом поверхових, непродуманих спостережень, і, хвастаючи, вони дуже часто пишуть дурниці. Ось, наприклад, у романі Ільєнкова «археологи вигрібають з глини рештки мамонтів, пещів і північних оленів». Треба все-таки знати, що «вигрібання з глини решток» доісторичних тварин не є спеціальністю археологів, а пещець — хижа тварина, роду собак, родини лисиць, — до доісторичних тварин на-вряд чи відноситься. Далі Ільєнков пише: «чарівники добувають за рецептами алхімії золото». «Чарівники» — витвір фантазії — увійшли в світ наших уявлень задовго до того, як в дійсності з'явилися алхіміки, і, значить, чарівники не могли користуватись рецептами, яких не існувало, та й взагалі не потребували рецептів добування золота. «Пісок, нанесений тисячоліттями і водою», — це теж «пил ерудиції», пущений Ільєнковим у вічі читача; сполучником «і» автор роз'єднав одночасовість дії часу і води, вода у нього діє ніби поза часом і незалежно від нього. Таких фактів хвастощів дешевенькою «ерудицією», необережно виколупаною з книжок, у Ільєнкова немало, і вони не прикрашають його роман.

Не дуже дбає Ільєнков про досягнення своєрідності «стилю» свого роману. Цінність його «словотворчості» дуже сумнівна. «Взбрыкнул, трушились, встопорщил, грякнул, буруздил» і десятки таких погано вигаданих слівець, все це — навіть не полова, не солома, а шкідливий бур'ян, і є небезпека, що насіння його дасть буйні сходи, засмітить нашу багату, соковиту, міцну літературну мову. Автор може заперечити: «Такі слова говорять — я їх чув!» Хіба мало що і мало як говорять у нашій величезній

країні,—літератор мусить уміти відібрати для роботи зображення словом найбільш живучі, чіткі, прості і ясні слова. Літератор не повинен вважати пошлість і глупоту героїв своєю власністю, так само, як не повинен він користуватися перекрученою мовою героїв для своїх описів, він користується цією мовою тільки для характеристики людей. Безперечно — ми живемо в країні, де все — і мова — оновлюється, удосконалюється, і смішно і незручно зустрічати такі сполучення слів, як, наприклад: «хлынул аккорд», «взнуздать арканом мысли», «лицо перечеркнуто хмурью», «сосмурыженные сапогами проходы» і подібні недоладні словосполучення, які нічого не говорять «ні уму, ні серцю». Намагання писати образно приводять Ільєнкова до таких ефектів: «Тележкин, прямой, как кол, воткнулся головой в потолок». Біжить чоловік,— «обгоняя его, будто оторванная ветром, по воздуху летела его собственная, мертвенно-желтая нога». Автор хотів зробити «страшно», а зробив смішно. І оскільки чоловік біг вночі, в «предгрозовой тьме»,— він ледве чи міг бачити колір своєї ноги. Усі такі форсисті штучки Ільєнкова дуже шкодять його роману.

Я тільки з книг знаю побут і середовище, зображенню яких присвячено роман «Ведуча вісь»,— я, звичайно, не вважаю себе вправі говорити про зміст роману, критикувати взаємовідносини героїв його. Побут різних класів Європи я знаю теж тільки з книг. Але Гамсун, Бальзак, Золя, Мопассан, Діккенс, Гарді й інші літератори Європи дуже рідко збуджують у мене, читача, сумнів у точності зображення ними подій, характерів, логіки почуття і думки. Ільєнков не завжди викликає довір'я до фактів, які він показує мені. Наприклад, один з героїв його роману, Зайцев, серед 16 тисяч робітників знайшов тільки трьох, які «думают над машиною», тобто стараються вивчити, зрозуміти машину, зробити її покірною своїй людській волі. Тільки трое? Мені здається, що цього мало на 16 тисяч «особливих, неповторних життів, зв'язаних в один міцний вузол рухом металу від верстата до верстата»,— як сказано Ільєнковим,— мало для країни, в якій так широко розвинене робітниче винахідництво.

Людей автор зображує прийомами надто спрощеними, а тому зображує не дуже переконливо. Деякі постаті його роману викликають здивовання. Наприклад, Сергій Векшин. Але і в цьому характері є щось, чому не вірять-

ся: на екрані кіно впав Чарлі Чаплін; смішно падати і взагалі смішно жити — це професія Чапліна, цим він завоював всесвітню славу. Чаплін упав, глядачі сміються. Але хоч обличчя Чапліна «незворушне, ні болю, ні озлоблення, ні туги»,— Векшин обурений, йому «треба було обов'язково знати, чому всі сміються, коли людина розбилась об брук?» Людина не розбилась, але Векшин виявляє дивну чутливість сентиментальної панночки і скандалить, лається: «Сволота! З чого смієтесь?» Я певен, що сам Векшин завжди сміявся і сміється, коли бачив і бачить, що людина падає, в цьому випадку рідко хто не сміється: акт падіння майже завжди комічний, особливо ж коли падає товста людина. В дальшому, на протязі всього роману, Векшин цієї чутливості не виявляє, та й взагалі здається зайвою людиною в романі. Постаті старих робітників зроблені Ільєнковим набагато яскравішими, ніж постаті молодих,— мабуть, це тому, що комсомол не грає помітної ролі в роботі «ведучої осі». Мені здається, що в цьому випадку Ільєнков допустив певну суперечність з дійсністю і що механічна роль «ведучої осі» як частини паровоза падло затушувала роботу політичної ведучої осі. Хоч можливо, що я неправий, бо не зовсім ясно, в які роки розвивається дія роману. Очевидно — не в наші дні, бо на заводі відсутні: процеси соцзмагання, ударники і ще багато чого, характерного для останніх чотирьох років.

Молодий робітник Зайцев — слабовольний і переможений в першій же сутичці з дійсністю. Молодий спец Платов у сцені з Векшиним міркує далеко не так, як належало б міркувати революціонеру. Найцінніше, що догадався сказати Платов, це: «Займатися теоріями про стомленість — політично шкідливо». Дуже доречні слова в книзі, де показано стомлених людей. Все це, розуміється, лише мої враження — враження старого читача.

Ільєнков — реаліст, і дуже суворий. Він любить і вміє підкреслити деякі деталі нашої дійсності, наприклад: «Дворічний товстун сидів на стежці і тягнув у рот засохлий свинячий кал». Не знаю, наскільки цей жанр характерний для наших днів. «Людина подивилась на небо і розстєбнула штани»,— описує Ільєнков «озлобленого» Жарова. Дуже слабо виправданий сухотний Носов, що руйнує грамофон і весь свій «затишок», створений роками

праці. Люди його типу не відмовляються від затишку так легко, як про це розказав Ільєнков.

Про позитивне значення роману Ільєнкова я не буду говорити, повторю тільки, що автор — людина, безсумнівно, талановита. Але цілком необхідно, щоб він ставився до роботи своєї більш серйозно, вдумливо, не хизувався «образністю», не спотворював мови. На мій погляд, роман Ільєнкова надмірно розхвалений групою літераторів на чолі з О. С. Серафимовичем, і можна побоюватись, що ця надмірна похвала не принесе користі авторові «Ведучої осі». Ця словесна вісь побудована з доброго матеріалу, але — недосить добре, і тому вона компрометує матеріал.

Тут доречно буде відзначити дуже шкідливе явище, нерідке у нас. Молодий чоловік написав книгу, доброзичливі його товариші, прочитавши цю книгу недосить уважно, старанно і голосно хвалять, кричать: «Ах, який талановитий!» Окрилений хвалсю автор загинає хвіст на спину, ходить по землі левом і, вважаючи, що «всё, что мог, он уже совершил», нічого не вчиться, прагне дальших оп'янінь похвалами. Але його тижнів три підносять, а потім раптом і скинуть з висоти, на яку несподівано підняли. Звичайно він не вдумується, за що його піднесли, і не розуміє, за що скинули. Приголомшений, ображений до нестями, він пише кому-небудь розпачливі листи, в яких його дрібне самолюбство виявляє його соціальну і літературну малограмотність, а також його нездатність зрозуміти надзвичайно глибоке значення літературної роботи в нашій країні, в наших умовах. Часто буває, що автора підносять і скидають з міркувань вузько групових інтересів, які не мають майже нічого спільного з прямою, культурно-революційною лінією літератури. Це дуже погано і, як усе погане, зовсім не потрібне. Авторів, несправедливо звеличених і потім скинутих, у нас набралось вже немало, і багато з них «отруюють атмосферу» вищанням і скрипом ображених самолюбств.

Полемізуючи з Анрі Пулайлем, Гехенно заявив: «Якщо ви не можете писати добре, — не пишіть зовсім». Це, звичайно, дуже суворо сказано, і сказано людиною, якій не ясні, а може, і зовсім чужі революційний смисл і культурна мета пролетарської літератури. Порада, якої потребує пролетарський літератор, звучить інакше: това-

ришу, ви повинні вчитися і навчитися писати книги прекрасно, це — ваш обов'язок перед вашим класом! Радянський день, судячи з радянської преси, судячи з листів робітників-ударників, з роботи винахідників, з безлічі очевидних, реальних фактів побудови нового світу, — радянський день громогласно, на весь світ співає про велетенську, героїчну, талановиту роботу вашого класу, співає про людину-героя, якого народжує колективний героїзм класу. Ця грандіозна робота, цей герой все ще не відображається в літературі, не знаходить в ній гідного зображення. Якщо зобразити героя епохи в освітленні, яке він заслужив, вам заважають прийоми реалізму, шукайте інших прийомів, виробляйте їх. Факт — ще не вся правда, він — тільки сировина, з якої треба виплавити, добути справжню правду мистецтва. Не можна смажити курку разом з пір'ям, а схиляння перед фактом веде саме до того, що у нас змішують випадкове і неістотне з корінним і типовим. Треба навчитися вискубувати неістотне оперення факту, треба вміти добувати з факту смисл. Недурний робітник Андрюшкін бачить, що дитина «тягне в рот свиначий кал», було б природно, якби, прийшовши додому, він, робітник, сказав неробі жінці своїй: «Дурепо, візьмись за діло!»

Темп нашого життя не виправдує роботи наспих, якнебудь, аби швидше зробити. Проповідь опрощення роботи літератора може привести тільки до бездушного натуралізму, до мертвої фотографії тієї всесильної роботи, яка відроджує світ трудящих, звільняє його від вікового рабства побуту й думки. Проповідь опрощення може перетворитися у звичку все опрощати, може узаконити ганебний звичай недбалої роботи, яка недостойна матеріалу, спотворює його.

У світогляд пролетаря все ще вторгаються ідеї, ворожі йому. У нас, наприклад, була можлива проповідь необхідності «організованого зниження культури». Відгомін цієї теорії ще не завмер у шумі будівництва, і прагнення до опрощення в літературі — один з таких відгомонів антипролетарської, антикультурної ересі. Між опрощенням і простотою є істотна різниця, її можна висловити так: опрощення — це штучність і, значить, фальш, а простота — справжнє мистецтво. Правда майбутнього — проста і ясна. Літератор-пролетар повинен ставити метою

своєю саме простоту, ясність, чіткість. Він працює на завтрашній день, і його книги скоро почнуть читати піонери, жовтенята — господарі завтрашнього дня. Треба пам'ятати, що літератор відповідальний перед поколінням, яке йде на зміну йому. Почуття відповідальності перед завтрашнім днем у нас розвинене слабо, і цим пояснюється дуже багато поганого, що давно б уже пора знищити.

ПРО ПРОЗУ

Ці нотатки розраховуються на увагу до них з боку товаришів літераторів і критиків. Нотатки ці — результат довгочасних спостережень над процесом росту нашої літератури і, разом з цим, — над процесом засмічування її словесним мотлохом.

Мені здається, що другий процес набирає розмірів загрозливих і що я повинен виступити з доказами цього факту. Чому — я? По праву кваліфікованого працівника з довголітнім стажем у його «майстерності» і ще тому, що наша критика вчить думати, а не вчить робити. Я вважаю, що наша критика — неприпустимо однобічна. Займаючись майже виключно викладанням соціально-революційної педагогіки, вона не вчить молодих літераторів майстерності. Коли викладач архітектури обмежиться тільки викладанням «Будівельного статуту», він не навчить учнів будувати. Він повинен знайомити слухачів з ученням про опір матеріалу, про добротність його, про його хвороби і потворності і т. д.

Основним матеріалом літератури є слово, що оформляє всі наші враження, почуття, думки. Література — це мистецтво пластичного зображення за допомогою слова. Класики вчать нас, що чим простіше, ясніше, чіткіше смислове і образне наповнення слова, — тим міцніше, правдивіше і стійкіше зображення пейзажу і його впливу на людину, зображення характеру людини і її ставлення до людей. Критика недооцінює значення слова як основного

матеріалу літератури; нижче я спробую довести, до чого це веде і як шкідливо впливає на молодих літераторів, дозволяючи їм писати неохайно, непродумано, навіть безграмотно, а — загалом — з повною відсутністю поваги до читача.

Думаю, що слід сказати кілька слів про читача в минулому, а також і про права сучасного, радянського читача.

Років за сорок — за тридцять до наших днів, коли в літературу входили новачки, люди мого покоління, читач був надто різномірний і неясний. Фізично він, зрозуміло, відчувався як істота цілком реальна і людиноподібна, а психологічно був істотою загадковою. Література і взагалі мистецтво служило основною його духовною поживою; мистецтво ж будівництва культури займало тільки його «розум і мрії», — практичне будівництво заборонялось начальством, та, крім цього, більшість читачів не відчувала внутрішнього прагнення до будівництва нових форм життя. Читач вірував, що процес соціальної еволюції — безперервний, що капіталізм — явище все ще прогресивне і що коли в найогидніший і брудний хаос життя поступово запроваджувати маленькі реформи, то все піде як по маслу в цьому «найкращому із світів». Вірувати так він, старий читач, не перестав і по сьогодні, коли капіталізм наочно виявив свою дряхлість і цинічно не приховує реакційних намірів своїх «припинити еволюцію», повернути життя в минуле, назад віків на два, на три. Але це, характерне для колишнього російського читача, вірування вияснилося тільки в світлі марксистської критики дійсності, а остаточно ясним стало лише після Жовтневої революції.

В «добрі старі часи» читач ставився до письменника прихильно, поблагливо похвалював або гудив його і взагалі «давав себе знати». Проте пізнати й зрозуміти його справжнє ставлення до літератури було дуже важко. Заважала цьому всеїдність читача, — всеїдність, яку він і найбільш красномовні критики іменували «широчінню світогляду». Ця широчінь вважалась обов'язковою для всіх пристойних людей і оцінювалась як найголовніша якість справжнього інтелігента. Це дуже зручна для життя штука — широчінь. Вона має фантастичну ємкість:

бувши дуже споріднена з порожнечою, вона, в той самий час, не заважає «заблудитися в трьох соснах», наприклад: я, світ, бог; або: я, любов, смерть; або: я, народ, держава. Вона є ніби складом різної старовини, музеєм відмерлих, уже позбавлених смислу, але все ще «красивих» фактів і анекдотів, вона допомагає не помічати у віджилому мотлоху того, що іще живе і потребує знищення. Ця широчінь старого читача схожа на хмару, яка, не даючи дощу, затемнює сонце. У багатьох вона викликала пересичення «духовною поживою», і тоді з неї випливають такі афоризми, як, наприклад: «Все суєта суєт і душевна нудьга», «Хто збільшує пізнання — збільшує скорботу», «Так було — так буде» та інші подібні заспокійливі премудрості.

Всеїдний читач ухитрявся гармонійно поєднувати в собі любов до «Мертвих душ» з любов'ю до «Дворянських гнізд», інтерес до Маркса з інтересом до Ніцше, захоплювався Чеховим одночасно з Джеком Лондоном і т. д. Дуже часто здавалося, що марксистом уявляє себе герой «Звичайної історії» або Іван Карамазов, есером — істеричний братик його Митя, а через деякий час знамениті брати ставали дивовижно схожими на Іллю Обломова. Так само нерідко «повноцінна особа» викликала враження збірника коротких рецензій про книги з іноземної і російської літератури.

Всеїдність читача робила його багатоликим і як матеріал незрозумілим, невловимим для письменника; почасти тому читач 1800—910-х років залишився не зображеним у нашій літературі. Важко було зрозуміти: що є власна шкіра фізіономії читача і що — маска, надіта тимчасово, за вимогою моди, з непорозуміння для прикриття внутрішньої пустоти, для надання собі «видимості» і цілого ряду інших, таких самих мало поважних підстав.

Повторюю: зрозуміло, не слід забувати, що в той час колективне будівництво життя було найсуворіше заборонено, навіть «переслідувалось законом», а дозволялось тільки грабіжництво, засноване на захочувальних законах. Тому інтелігент, «основний» читач тієї пори, діяв — у малій кількості — нелегально і «підпільно», в більшості ж «кожний молодець» намагався жити «на свій вірець» і вигадував життя відповідно до свого бажання так чи інакше ухилитися від драматичних зіткнень з ним.

Особливо охоче «заглиблювались у себе» — заглиблення це дуже легко перетворювалось у марнословство, блудословство і, нарешті, перетворювало Рудіна в Саніна.

Все вище сказане про читача можна укласти в таку форму: в минулому читач заслуговував дуже мало поваги до нього.

В наші дні літератор має перед собою читача, який і сам по собі — як жива, реальна особа — і, виходить, як матеріал письменника — заслуговує найглибшої уваги і пошани. Грубий матеріал? Камінь, навіть коли це — мармур, теж грубий матеріал, але стародавні греки створили з нього зразки скульптури, все ще неперевершені по красі й силі. «Едда», «Пісня про Нібелунгів», «Калевала», «Пісня про Роланда» і весь взагалі епос створений теж на грубому матеріалі. Основна якість більшості радянського читача — його класова однорідність і однорідність його цілеспрямованості. Цей читач пройшов крізь епічні роки громадянської війни. Він — молода людина не тільки віком, — йому тепер 15—35 років, — він історично «новонароджений». Він вступає в історію людства вільним діячем в галузі державного будівництва, він створює небувалі по новизні умови культурного життя. Маючи всесвітнє значення, його героїчна праця викликає люту і отруйну ненависть всесвітньої буржуазії, дряхлої, бездарної, але багато озброєної і більш ніж завжди здатної на всякі наймерзенніші злочини проти робочого народу. Він працює в атмосфері брудного і паскудного наклепу на нього, працює при наявності в його країні і в його справі трудно вловимих ворогів, які шкодять йому скрізь, де можуть пошкодити. Шкодять ділом і словом, шепотом і стогоном, що збуджує жальсть до людей, нібито несправедливо «принижених і ображених». Внушається, що «принижує і ображає» людей не залізна логіка історії класової боротьби, а «сваволя» людей, — людей, які поставили перед собою велику мету: назавжди знищити боротьбу класів, джерело всіх драм і трагедій людства.

Скаржаться прихильники і слуги того ворога, безумна жадність якого зубожила десятки мільйонів робітників. Скаржиться — ворог, і основний смисл його скарги такий: не бий мене, дай краще я тебе убію!

Радянський читач поспішає зробити свою країну непереможною, і тому у нього не вистачає часу озброїти себе достатньою кількістю знань. Учиться він, живучи в побутових умовах все ще дуже важких. Його інтелектуальне озброєння все ще недосить сильне і не зовсім, не завжди заглушує в ньому деякі емоції, успадковані від предків, вихованих класовим суспільством, в якому грубо зоологічні інстинкти тварин переважають над культурними навиками людей. Це успадковане від дідів і прадідів затьмарення розуму дуже заважає багатьом молодим людям зрозуміти всесвітній смисл їх грандіозного труда. Заважає і те, що молодь недосить ознайомена з каторгою минулого, в якій жили її батьки.

Але при всіх своїх хобах, перебороти які дуже важко в даних умовах, наша молодь якісно росте з дивовижною швидкістю. Не стану нагадувати про героїзм і успіхи її праці,— про це голосно говорять факти кожного дня, ці успіхи визначаються вже і ворогами. Але недосить голосно і переконливо говориться про те, що не тільки справа промислово-технічного відродження Країни Рад, а й справа культурно-революційного будівництва поступово стає справою молоді. Вона висуває сотні талановитих одиниць в галузі науки, мистецтва, техніки, адміністрації. Проте — всім відомо, що часто людина, незважаючи на її емоціональну талановитість, виявляє слабкість свого технічного озброєння для культурної праці. Особливо часто і різко ця слабкість помітна в галузі літературної праці, яку у нас прийнято іменувати туманним і досить дурним словом — «творчість».

Я думаю, що це — шкідливе слівце, бо воно створює між літератором і читачем якусь — неначе — істотну різницю: читач дивовижно працює, а письменник займається якоюсь особливою зверхпрацею — «творить». Інколи здається, що це слівце впливає гіпноотично і що є небезпека виділення літераторів із всесоюзної армії будівників нового світу в особливу аристократичну групу «жерців» або — простіше кажучи — попів мистецтва.

Повторюю ще раз: ніколи ще і ніде в світі не було читача, який заслуговував би такої глибокої уваги, пошани і любові, як наш, радянський читач. Любов — поняття і почуття, що ніби випало із нашого побуту; випало воно, може, тому, що стара література вживала його надто часто, безвідповідально і — фальшиво, лицемірно. Потім

розуміється, що в класовому суспільстві любити «взагалі людину» неможливо, бо це привело б до «непротивлення злу» і — далі — до всевітньої вошивості, як сказано в одній з «Російських казок» автора цих рядків.

І, нарешті, існувала причина, що обмежувала широту любові, причина ця викладена в такій баєчці, написаній ще в 95 році з нагоди однієї полеміки:

«Вы любите народ?» — писателя спросили.
Затылок почесав, писатель отвечал:
«Я знаю, что народ — начало всех начал,
Но весь его любить я все-таки не в силе.
Уверен, что за ним — в конце концов — победа.
Но до нее — далеко! И — пока —
Люблю-то я, конечно, бедняка,
А уважаю — мироеда.
Бедняк — бесспорно! — симпатичный нищий,
Да — не снабдить ему меня приличной пищей!»

Баєчка — незграбна, перший рядок її запозичений у знаменитого письменника Козьми Пруткова, але — баєчка приваблює своєю відвертістю.

Нині об'єкт пошани, про який говориться в байці, цілком заслужено відсунутий вбік від життя і потребує тільки неусипної уваги до його намірів.

Отже: наш читач стає класово все одноріднішим. Він має право вимагати, щоб письменник говорив з ним простими словами найбагатшої і гнучкої мови, яка створила в Європі ХІХ століття, може, наймогутнішу літературу. І, спираючись на цю літературу, читач має право вимагати такої чіткості, такої ясності слова, фрази, які можуть бути дані тільки силою цієї мови, бо — поки що тільки вона спроможна створювати картини щирої художньої правди, тільки вона спроможна надати образів пластичності і майже фізичної видимості, відчутності.

Радянський читач не потребує мішури дешевеньких прикрас, йому не потрібна вишукана витіватість словесного рисунку, — життя його сповнене епічної суворості і цілком гідне того ж епічно могутнього відображення в літературі.

Беру книгу Андрія Белого — «Маски». У передмові до неї автор, трохи надміру завзято, попереджає читача: «Я не йду купувати собі готового набору слів, а готую свій, нехай безглуздий», «я пишу не для читання очима, а для читача, який внутрішньо вимовляє мій текст», «я

автор не той, що пописує, а той, що розказує співуче, жестикуляційно», «моя проза зовсім не проза, вона — поема у віршах (анapest); вона надрукована прозою лише для економії місця», «я згоден, наприклад, що селяни не говорять, як мої селяни; але це тому, що я свідомо насичую їхню мову, даю квінтесенцію мови; не говорять у цілому, але всі елементи народної мови існують, не вигадані, а взяті з приказок, баєчок».

Андрій Белий — немолодий і поважний літератор, його заслуги перед літературою — відомі, книгу його, мабуть, читатимуть сотні юнаків, які готуються до літературної праці. Цікаво, що подумає такий юнак, прочитавши у «маститого письменника»: «Я не йду купувати собі готового набору слів, а готую свій, нехай безглуздий?»

Мені здається можливим, що якийсь письменник-початківець запитає у Андрія Белого адресу крамнички, в якій продаються «готові набори слів».

Ще можливіше, що юнака спокусить стверджуване Белим право писати «безглуздими» словами. Читаючи текст «Масок», юнак переконається, що Белий пише саме «безглуздими» словами, наприклад: «серявые» замість — «сероватые», «вонящие» замість — «запах», «вонь», «скляшек» замість — «стекляшек», «сверт» замість — «поворот», «спаха» замість — «соня», «высверки», «перепых», «перепере-при оттопатывать», «мырзать носом» і т. д., — вся книга — 440 сторінок — написана такою мовою.

Чому треба писати «тутовий» замість — «здешний»? Є «тутовое дерево» і є нудотне, досить потворне слівце — «тутошний», — навіщо треба ще більше спотворювати його! Інколи безглузді слова свідчать про глухоту автора, про те, що він не чує мови: «И с уса висела калашная крошка» — причому тут Ісус? «Леночка обнажает глаз папироски» — чий «глаз»? Ії, Леночки, чи папіроски «глаз»? Чи можливий солдат — «пехотинец», який не знав би, що таке «дуло» гвинтівки? «Пехотинцы» у Белого співають:

«В пуп буржуя дилимбей. (?)
Пулей, а не дулом бей.

І ще:

Как ходил я в караул,
Щеку унтер дулом вздул.

Селянин, навіть косноязычний, кажучи про війну, про бій, ніколи не скаже: «избой всемирный». І — ніхто ніколи не ходив «в рогогорие кустарники, вереща пяткой».

Надто інтересні у Білого прізвища героїв: Титилев, Гнидоєдов, Посососов, Педерастов, Пепардіна, Детородство, Психопержицька, Барвінчинсинчик, Подподольник, Шибздик і т. д.

Із цього видно, що інколи набір «безглузвих» слів Білого перетворюється в набір найвульгарніших. Можливо, що він цього не відчуває. Він — естет і філолог, але — хворіє на глухоту до музики мови і, в той же час, на настирливе прагнення механічного римацтва. Може — надто сміливо і навіть образливо назвати А. Білого глухим? Але ж глухота не вада для математика, а Бєлий ставить до музики слова, як Сальєрі Пушкіна ставився до музики Моцарта. Йому приписують деякі літературознавці «музичність оповіді», яка виражається ним у таких формах, як, наприклад: «Трески трестов о тресты под панцырем цифр; мир растрещина фронта, где армии — черни железного шлема — ор мора: в рой хлора, где дождиком бомб бьет в броню поездов бомбомет; и где в стали корсета одета — планета».

Андрій Бєлий називає це нагромадження слів — віршами. В старовину такою римованою потертою частували ярмаркову публіку «балаганні діди», з них особливо славився Яків Мамонтов, але його «езопова мова» завжди приховувала в собі побутову сатиру і гумор. Важко знайти сатиру і гумор в такому, наприклад, словесному хаосі:

«Очень немногие терпят стяжанье подтяжек с отбросом ноги, сбросы пепла в штаны, притыкание окурков, прожжение скатерти, ну и так далее, — то, без чего Никанору Ивановичу невозможно общение с застенчивым полом. И мало его он имел. Но в Ташкенте сходиллся с девицею без предрассудков — в штанах и в очках, — рассоряющей пепел себе на штаны; он на этом на всем собирался жениться; но раз доказала девица зависимость деторождения от фактора экономического; тогда с фырьком ужасным поднялся на это на все; с «извините пожалуйста» сел, грань увидя меж пеплом, очками, штанами — ее и своими; с подъерзом на цыпочках, чтоб не скрипеть сапожищем, ушел: его ждали заканчивать спор. Человек с убеждением, — исчез он навеки. С немногими ладилось».

Зміст цього «опису» навіть і досвідченому читачеві не дається без серйозного зусилля; треба випрямити спотворені слова, переставити їх, і тільки тоді починаєш дога-

дуватися, що хотів сказати автор. Читач менше досвідчений, але такий, що все-таки легко розуміє істерично плутані розмови героїв Достоєвського і «езопову мову» Салтикова, навряд чи зрозуміє старечо буркотливу і явно роздратовану мову Белого.

Такі його описи, а діалоги дуже схожі на маячіння. От — приклад:

«Что временно — бременно; помер — под номером; ванна — как манна.

— И Анна...

— Что?

— Павловна...

— Зря!

— Анна Павловна — тело, как я. Тут окачено, схвачено, слажено.

— Под простыню его, Павел!

Массажами глажено; выведено, как из ада.

— Прославил отчизну!

— А клизму?

— Не надо!

Сорочка, заплата, халат: шах и мат. Вата в глаз!..

— Раз?

— И — точка».

Прочитаєш отаке і — треба збагнути, в чому справа? Якщо хтось помер і його миють у ванні, то навіщо ж питати: чи потрібна покійникові клізма?

І передмова до «Масок» і весь текст цієї книги цілком виразно свідчать, що в особі Андрія Белого ми маємо письменника, який абсолютно позбавлений усвідомлення його відповідальності перед читачем.

Я зовсім не маю наміру применшувати заслуги Андрія Белого перед російською літературою в минулому. Він із тих неспокійних діячів словесного мистецтва, які безперервно шукають нові форми зображення світовідчувань. Шукають, але рідко знаходять їх, бо шукання нових форм — «муки слова» — далеко не завжди викликаються вимогами майстерності, шуканнями сили переконливості її, сили навіювання, а частіше означають прагнення підкреслити свою індивідуальність, показати себе — що б там не було — не таким, як співбрати по роботі. Тому буває так, що літератор, працюючи, думає тільки про те, як будуть читати його літератори і критики, а про читача — забуває.

А. Белий написав передмову до «Масок» для критиків і літераторів, а текст «Масок» — для того, щоб показати їм, як спритно він може псувати російську мову.

Про читача він забув.

Недавно вийшла книга «художника пензля» Петрова-Водкіна — «Простір Евкліда». Це — другий акт його «творчості», перший — «Хлиновськ» — книжка, яку я в свій час читав, але зараз не маю перед собою і тому не можу писати про неї.

У «Просторі Евкліда» Козьма Сергійович Петров-Водкін розповідає читачеві про себе, і перед читачем постає людина цілком дивовижних якостей, найголовнішою з яких є її безмежна, м'яко кажучи, фантазія. Ось, наприклад, він розповідає, як йому «от тоски, от безвыхода и от водки» захотілося досягти краю горизонту. Він «бросился наземь» і «увидел землю, как планету». «Обрадованный новым космическим открытием, я стал повторять опыт боковыми движениями головы и варьировать приемы. Очертя глазами весь горизонт, воспринимая его целиком, я оказался на отрезке шара, причем шара с обратной вогнутостью,— я очутился как бы в чаше, накрытой трехчетвертьшарием небесного свода. Самое головокружительное по захвату было то, что земля оказалась не горизонтальной, и Волга держалась, не разливаясь, на отвесных округлостях ее массива, и сам я не лежал, а как бы висел на земной стене».

Так. От як! Нагадую, що це «космічне відкриття» зроблено не уві сні, а наяву і на 19 сторінці книги. В кінці її на сторінці 340, К. С. Петров-Водкін пережив іще щось «космічне». Він піднявся на Везувій, і там відбулося нижченаведене:

«Извержение началось с первых моих шагов. Гора заходила подо мной, винтом затолкало меня в разные стороны...» «Почернело вокруг меня. Охватило жаром. Я бросился вперед, когда Везувий как будто присел подо мной и прынул. Загрохотало уже во мне, в мозгу и в каждом мускуле. Я еще успел воспринять красный блеск, пронизавший тьму, и меня взметнуло, как резиновый мяч, и швырнуло в мягкоту горячего пепла. Сознания я не потерял, но я не мог и не хотел двигаться, погребаемый устилавшими меня лапиллями и пеплом. Никаких связ-

ных мыслей у меня не было, но восторг мой не прекращался. Пусть разлетится вдребезги земля подо мной: я еще дальше, глубже сольюсь с пространством...»

Не злився. І хоч він, Козьма Петров-Водкін, «унюхал близьку гарь,— очевидно, тлело пальто»,— та лапіллі — грудки розпеченої лави — не завдали йому ніякої шкоди, гарячий попіл виявився для нього ніжним пухом. Ось який він, російський родич німецького барона Мюнхаузена.

Він передбачливо не повідомляє, коли саме сталося це на диво людинолюбне виверження Везувію. Він «любив море до захлеба», він, звичайно, був зірваний хвилею океану із скелі і, звичайно, мало не потонув, але виявився «равномудрим» з океаном. Він, взагалі, надзвичайно легко ладить із стихіями; а втім — так само він ладить і з людьми.

У Сахарі Петров-Водкін відбився від нападу на нього п'ятох арабів. Один із них уже «схватил его за коліно».

«Сверк ножей,— розповідає Петров-Водкін,— підказав мені момент, и я выстрелил вниз, под ноги нападавших». Один з арабів був поранений, наш хоробрий художник по-рицарськи перев'язав йому рану. Але під Римом він все-таки потрапив до рук бандитів.

Виявляється, на початку ХХ століття «в Риме да и вообще в Италии скапливались бродяги всех стран». І от сидів Петров-Водкін «на руинах» в Римській Кампанії, і схопили його бандити,— схопили і, зрозуміло, потягли кудись під землю, під «коробовий свод». Там Петров «приподнялся в сидячее положение», і розігралась жахлива сцена:

«Бородатый вскочил, взмахнул ножом и басом рывкнул:

— Питоре, ни с места или смерть!

— Смерть! — прошипели двое других.

Не знаю почему, мурашки мурашками по спине, но мне понравилось, что бандит назвал меня по профессии.

— Твоя судьба сейчас решится,— мрачно сказал тот же и острием ножа начертил круг на стене. Разделил его чертой пополам.

В левой доле наметил крест, в правой — кружок. Над кружком вывел латинскую букву «В», а над крестом — «Эм».

— Жизнь! Смерть! — пояснил горбоносый бандит».

Потім бандити стали кидати в кружки ножами,

визначаючи долю полоненого, і, нарешті, «закричали в унісон: «Жизнь! Питторе спасен!»

Далі горбоносий бандит запропонував Водкіну написати портрет прекрасної Анжеліки і купив портрет нашого художника за 250 лір. Прекрасна Анжеліка, звичайно, закохалась у Козьму Петрова-Водкіна, як це завжди бувало в поганеньких «романах пригод», автори яких обирали місцем дії Італію сорокових — п'ятдесятих років ХІХ століття.

У мистецтві зображення явищ життя словом, пензлем, різцем «вигадка» цілком доречна і корисна, коли вона удосконалює зображення з метою надати йому найбільшої переконливості, поглибити його зміст — показати його соціальну обґрунтованість і неминучість. «Вигадка» створила «Дон-Кіхота» і «Фауста», «Скупого рицаря» і «Героя нашого часу», «Барона Мюнхаузена», «Уленшпігеля», «Кола Брюньйона», «Тартарена» і т. д., — вся «велика» література користувалась і не могла не користуватися вигадкою. Але є дуже добре правило, що обмежує «вигадку»: «Збреши, але — так, щоб я тобі повірив». Духовний родич «Тартарена з Тараскона», Козьма Петров-Водкін вигадує так погано, що вірити йому — неможливо. Погано вигадує він тому, що, при всій його непомірній хвастовитості і самозакоханості, він людина всебічно малограмотна. Про нього можна було б не говорити, коли б книга його не була вмістилищем словесного мотлоху. Про його повчання художникам пензля, мабуть, напише хто-небудь із них. Моя справа — дати приклади припущених Петровим-Водкіним перекручень мови і приклади його «філософічних» міркувань. Ось початок 20 розділу його книги:

«Все случившееся неизбежно и неповторимо, потому что нельзя повернуть обратно событие и повторить его в исправленном виде». «Всякая опасность есть канун нашей смерти»... «Железные законы передвигают человека из пейзажа на улицу, с улицы на площадь в ручье себе подобных». «Коротка ли человеческая жизнь, но так мало космических неожиданностей дарит природа, их приходится создавать внутри себя, чтоб всколыхнуть застой окружающего, чтоб нарушить привычность. Да уж не скучна ли очень и вся постройка мира, и уж не бездарно ли он создан? В меня вошло затемнение: я разучился всколыхивать космос».

Такою мовою написано всю книгу.

Людей він зображує так: скульптор Паоло Трубецькой — «огромный, длиннолицый, с излишками конечностей», приробляє йому «княжеские» руки, а Трубецькой князем не був. Лев Толстой: «Толстовский нос, всюю утверждающий себя, пучился над усами впавшего рта». Сава Мамонтов: «Одной ногой здесь, другой просверливал Мурманскую железную дорогу».

Мамонтов будував залізницю на Архангельськ, а не на Мурман.

Російською мовою «заговорил Заратустра», «расширяя» — на думку Петрова-Водкіна — «слишком человеческое» такими словами:

— «Народу служили вы и народному суеверию, вы все, знаменитые мудрецы! — а не истине!» «Но кто же ненавистен народу, как волк собакам: — свободный ум, враг цепей»... «Упрямые и хитрые, как ослы, вы всегда были ходатаями за народ».

«Модерністи» літератури і живопису сприймали смисл цих слів як «мудрість, що до кінця визволяє людину», насправді ж «розширення» «занадто людського» було оголенням класової, сугубо міщанської суті «модернізму», «символізму» та інших спроб схватитися від суворої дійсності.

Сучасна дійсність ставить перед людьми мистецтва вимогу, може, не дуже «делікатну», але цілком законно обґрунтовану, — вимогу активної участі в боротьбі, розпочатій усюди в світі вождем трудового народу, комунізмом, проти капіталізму — джерела всесвітнього зла і горя, проти нелюдської, нахабної і підлої групи всесвітніх грабіжників, які, давно втративши свою творчу силу, все ще продовжують захищати свою цинічну владу над сотнями мільйонів людей. Кінцева мета цієї боротьби — культурне відродження трудового народу і створення умов, які забезпечили б безперервний ріст інтелектуальних сил людини в її боротьбі з природою. Що можуть внести в цей грандіозний процес книги А. Белого, Петрова-Водкіна і подібних до них Нарцисів?

Вважаю, що я ставлю питання не пусте. Я вказую на необхідність робити книги, зняряддя культурного виховання, простою і точною мовою, цілком доступною

розумінню наших читачів,—Сідней Вебб нараховує їх від 50 до 60 мільйонів. Я заперечую проти засмічення нашої мови мотлохом вигаданих слів і обстоюю чіткий образ.

Беру книгу Федора Гладкова «Енергія». Перші дві фрази книги такі:

«Шоссе хлестало бурным напором ветра. Оно несло издали, из перспективной точки призрачной поземкой и улетало мимо бушующим плеском гранитных гребешков по обочинам дороги».

Я тверджу, що цей набір слів позбавлений змісту. Як це «шоссе» може «хлестать напором ветра» і куди, «мимо» чого воно може «нестись», «улетать», «по обочинам дороги»? Як може «тишина дышать гулом необъятного ливня»? Чи можливо та й чи слід обняти «ливень»? «Водкин напер на людей перед столом и, ломая им головы, схватился за графин и забулькал воду в стакан»,— а голови людям навіщо ламати? «Она спала, как черепаха, без сновидений», «Бубликов привораживал его к месту наркотическим взглядом удава»,— мабуть, гіпнотичним, але великі рептилії не мають властивості гіпнозу, ця властивість приписується тільки гримучій змії. Вся книга Гладкова написана такою «шикарною» мовою, вся рясніе жахливими для читача фокусами. Люди у нього — «быковато съеживаются», «муравьятся в работе», «брызгают зрачками», «распыляют глаза в ресницах» і, нарешті, «в одну секунду меняют множество настроений». Він настирливо твердить — «быком щерился», «смущенно забычился», «быковато шел», «быковатый», «бычиться», мабуть, думаючи, що це дуже «образно», і не думаючи про те, що, натрапивши на таке «безглузде» сполучення слів, як «быковато съежился», читач уявить собі бика, їжака і теж подумає: як це Федір Гладков ухитряється бачити щось спільне між биком і їжаком? А молодий письменник-початківець, наслідуючи приклад старого літератора, напише: «Слоновато пятился навозный жук» або: «Китовато нырjala утка» і так по цій лінії почне розростатися нісенітниця.

Гладков — «реаліст». Реалізм він розуміє дуже спрощено, як видно з усього відзначеного вище, а особливо — з мови героїв його. Вони у нього на сторінці 33 розмовляють такою мовою:

«Посади меня на хороший харч, я зареву сразу на обои дыры». «А зад у вас — тяжелее башки». «Оглобля

ваша давно уж чешет вас по заду. Но только зад ваш — безмозглий...» «Выбирай Матрену-красноармейку... еще мужнину вонь не выдуло. Какая в бабе сила! Ни пасти, ни власти... У нее борода не на месте».

Це говорять «мужики», «свинтусы и несознательный элемент», як характеризуює їх якийсь парубок, котрий твердить, що у них, мужиків, «зад — безмозглий». Один із героїв «Енергії», інженер Шагаєв, неначе виправдує «емоціональність» мови мужиків Гладкова, він каже:

«Душа всякого языка — в его интимном лиризме, в его эмоциональности. Язык без постели — абстракция».

Цей Шагаєв рекомендує себе людиною «весьма реалистической». Перед читачем він виявляє себе як найнестерпніший базіка і глибокий неук. Він дуже багато посіяв мотлоху в романі Гладкова. А втім, і інші герої роману не поступаються йому в цій справі.

Гладков — старий письменник. Літературна молодь, мабуть, учиться на його книгах, як треба писати. Це повинно б викликати у Федора Васильовича особливо серйозне ставлення до слова. Всім нам, дорогі товариші, пора зрозуміти, що у нас, в Країні Рад, література покликана до справи глибокої всесвітньої ваги і що ніколи ще і ніде на літераторах не лежала така відповідальність перед читачем, яка покладена на всіх нас. І пора зрозуміти, що вчитися ніколи не пізно і що нам необхідно вчитися більше, ніж людям іншого майстерства, бо ми, виступаючи в ролі зображувачів нової дійсності, тим самим виступаємо як «учителі життя».

Ф. Панфьоров — визнаний як письменник обдарований і посів у літературі нашій місце, цілком достойне його. Але і йому слід було б поставитись до праці своєї серйозніше і уважніше. Перші сторінки його «Брусків» написані чистою мовою, по-реалістичному зображально і чітко, твердо. Але потім він перескакує в солодкуватий, багатослівний і в'язкий тон «оповіді», на жаль, засвоєний багатьма: «...картуз с каркасом с головы смахнул, картузом в Огнева сунул».

Нема ніякої потреби сунути в одну фразу стільки свистячих звуків. «С рыком сорвался с цепи» — теж не звучно. Та й не «сорвался», а «рванулся». «Отмахнулся

Захар. Корявою рукою волоси на голові чесанул. В волоссх соломинка попалась, еє выдрал». Це вже тому погано, що може бути виражено наочніше меншою кількістю слів. Не було таких панів, які купали б «у вини коней», у це читач не повірить: надто багато треба вина, щоб викупати в ньому коня. І — яка ж ванна необхідна для цієї операції? Не повірить і в те, що якась баба «три года колбашки с золотом за пазухой носила», аж у неї тіло загнило і черви накинулись. Чи добре сказано: «Стучала Катя в печи ухватом, будто в огромном пересохшем рте»? Чи можливий рот, здатний вмістити «ухват»? Дуже сумнівна річ, щоб у самогон клали для міцності «крупное дерьмо». Чому треба писати «вечерняя серина»? «Скукожился»? Це у Панфьорова таке ж улюблене слівце, як у Гладкова — «сбычился». Чому «трясогузку» треба перейменувати в «трясуху»? В деяких місцевостях нашої країни «трясуха» — гарячка, малярія. Місцеві вирази, «провінціалізма» дуже рідко збагачують літературну мову, частіше засмічують її, вводячи нехарактерні, незрозумілі слова. Панфьоров пише, як чув: «проклит» замість — «проклят». «Проклит» — не характерне для країни, в якій щороку церква проклинала еретиків, бунтівників, атеїстів і де мільйони сектантів самі проклинали антихристову владу церкви. Все це — уже не дрібниці, коли їх так багато, і все це з мого боку — не «навчання граматики», як думають деякі молоді письменники. Ми повинні добиватися від слова найбільшої активності, найбільшої сили впливу, — ми доб'ємося цього тільки тоді, коли виховано в собі повагу до мови як матеріалу, коли навчимося відсіювати від неї половину, перестанемо перекручувати слова, робити їх незрозумілими і потворними. Чим простіше слово, тим воно точніше, чим правильніше поставлено — тим більше надає фразі сили і переконливості. Пристрасть до провінціалізмів, до місцевих виразів так само заважає ясності зображення, як утруднює нашого читача втикання в російську фразу іноземних слів. Немає рації писати «конденсація», коли ми маємо своє гарне слово — згущення.

Ось Борис Пільняк у книзі «О'кей» пише — «лонча и динеря», замість «завтракая» і «обедаая», причому «завтрак» по-англійськи вимовляється «ленч», а не «лонч». Пільняк, письменник взагалі дуже неохайний і фокусник, в останній своїй книзі особливо «розперезався» і

недбальствує. Він пише: «залезали за заборами», «для всіх їх в їх квартирах», «в ванну, приймати душ или ванну», «в захворюваннях манией грандіозной» замість—«маний величя». Його книга сповнена абсолютно неприпустимої плутанини слів; наприклад, що це означає: «Індивідуалізм! ніякої одеський»? Або на 73 сторінці: «Это он пугает очень многим по очень много количеству пунктов мозги». Або на 103: «Эйнштейн приехал в Америку как знаменитый певец, приехал так, как он не приезжал ни в одну страну, забросив свое имя поистине в массы таким образом, когда известно, что Эйнштейн предпочитает сандалии, а не твердую обувь».

Чого ж можуть навчитися молоді «початкуючі» літератори, бачачи в книгах «старших богатирів» словесне фокусництво, малограмотне і хвалькувате вигадництво, явно безуспішні потуги на «оригінальність стилю», недбалість, неприпустиму неохайність праці?

Я прочитав десятки книг молодих авторів, і я міг би дати не одну сотню виписаних мною із книг словесних «красот» такого, приміром, вигляду:

«Песенка, близорукая, как пенспэ»; «Нос издавал звучание будильника, опущенного в воду»; «Жена взмывалась над полкой и винтом пролетала по вагону» (в дружині ще жили сновидіння); «Утренний подъем жены давал ему победу всего рабочего дня»; «Поскрипывая глиной, течет черствый кирпич» і т. д. Це—із книжки «Мульолья», написаної Ів. Дмитроченком і редагованої М. Чумандріним, який абсолютно даремно і передчасно береться за роботу, для нього непосильну. А. М. Слоніський редагував книжку В. Матвеева «Розгін раднаркому». Особисто я не знайшов у цій книжці «раднаркому» і не знайшов «розгону». В ній діє якийсь Запрягаєв, безстрашний герой типу Козьми Петрова-Водкіна, і білі офіцери «з чорними пов'язками на лівому оці». Вони, звичайно, озброєні револьверами, але це не заважає Запрягаєву одному вступити в бій з ними. Епічна картина бою зображена так:

«Запрягаєв ухопив дубовий стілець і з страшним тріском опустив його на свого сусіда. Молодий чоловік упав на підлогу, дико й пронизливо закричавши. Наче на команду, від сусідніх столиків до Запрягаєва кинулись молоді люди в військовій формі. Запрягаєв штовхнув їм назустріч крохмального метр-д-отеля і пару мармурових

столиків. Люди збилися в купу, потім знову кинулися вперед. До них приєдналися інші, що сиділи далі від Запрягаєва; Запрягаєв рештками стільця збив з ніг спочатку одного, потім ще двох. Спіткнувшись на них, упали ще декілька чоловік. Кидаючись на Запрягаєва, молоді люди самі не давали підвестись тим, що впали, і мимоволі м'яли їх під ногами. Навколо голови Запрягаєва замиготіли стільці, потім у руках молодих людей з'явилися обідні ножі й виделки. Блиснули нагани, але зараз же зникли. Мабуть, не бажаючи пострілами привернути до себе увагу, молоді люди вирішили не стріляти. Запрягаєв схопив новий стілець. Він кидався то вперед, то вбік, то назад. Його кололи виделками і ножами, кидали під ноги стільці, стараючись звалити на підлогу. Він стрибав, стільцем збивав людей і знову стрибав. Іноді йому під ноги потрапляли люди, — стрибаючи, він топтав їх важкими чобітьми. Дике виття розляглося по залу і ввірвалось у довгі коридори гостиниці.

«Через півгодини з гостиниці Миронова вийшов загін. У центрі загону йшли заарештовані — чоловік із п'ятдесят».

Я обмежусь цими двома книжками, вони — свіженькі, недавно вийшли.

Статейка досить похмура, і обтяжувати її зразками нісенітниць — я втомився. Для розваги товаришів літераторів наведу дещо анекдотичне: один молодий і жвавий написав у своїй книжці таке: «Девушек было четверо; трое из них...» От до чого довела людину творчість; забула, що всі дівчата жіночої статі, що це їх відмінна від парубків ознака. Нагадаю, що для величезної більшості дівчат перебування в чині таких — не стале і короткочасне. Інший добрий молодець пише: «Умер он по собственной неосторожности; у него было две сестры...» Але ж це «неосторожность» батьків, а не померлого!

Нерідко, читаючи книги молодих, розумієш, з яким трудом людина шукала відповідної форми для висловлення своєї думки, для включення її в слова, які дали б ясний і точний образ. І часом здається, що, не знаходячи потрібних слів у своєму лексиконі, автор узяв їх з першої, що потрапила йому в руки, книги уславленого автора.

Але є уславлені автори, які малюють словами, наприклад, — так: «Вітер із свистом помчав степом і зчи-

нив з травою такий шум, що через нього не було чути ні грому, ні рипу коліс. Він віяв з чорної тучі, несучи з собою хмари куряви, запах дощу й мокрої землі. Місячне сяйво затуманилось, стало наче брудніше, зірки ще більше нахмурились, і видно було, як, на краю шляху, кружляли, спішили кудись назад хмари куряви і їх тіні. Чорнота на небі роззявила рота й дихнула білим вогнем, зараз же знову загуркотів грім, чорне лахміття туч здіймалося вгору і одно з них, схоже на кошлату лапу, потяглося до місяця і стерло його з неба.

Це зробив А. П. Чехов у своєму оповіданні «Степ»*, і по цій картині можна вчитися писати: все — ясно, всі слова — прості, кожне — на своєму місці.

Візьмемо тепер книжку літератора Четверикова «Афанасій Ковенчук», редаговану літератором М. Козаковим. На самому початку її автор пише так: «После дневного пекла земля была горяча, как горшок, только что обожженный в печи искусным гончаром. Но вот в небесной печи догорели последние поленья. Небо стыло, и звенел обожженный глиняный горшок — земля».

Я повишеш уявити, що живу на горщику або в горщику, — але мені здається, що такого місцеположення я, читач, не заслужив. Я не можу уявити небо «піччю», в якій горять «поліна». Вдень у небі ми бачимо тільки сонце, — не думаю, що сонце здавалось кому-небудь схожим на палаюче «поліно».

Чому земля саме «глиняний» горщик? Хіба серед її ґрунтів переважає глина? Чи правильно «гончара» названо «вмілим»? Адже коли б він умів робити горщики, як міг би він залишити на зовнішніх стінках «горщика» — землі — такі величезні куски «глини», якими є гранітні і осадові маси гірських хребтів Кавказу, Алтаю, Паміру, Альп, Кордільєр, Атлаських і Скелястих гір? Я не розумію: що означає «стынет горшок», так само не розумію, як можна «верещать пяткой», «думать вокруг себя нахлестанным мальчишкой кубарем». І не розумію, як досвідчений літератор Козаков, редактор книги літератора Четверикова, може ставитись до своєї праці редактора з такою неприпустимою недбалістю?

«Старші богатири» літератури нашої ніби не почувають і не знають, що на їх книгах молодь вчиться і що

* Цитовано по «пам'яті», книги під рукою не було, можливі неточності.

наш радянський читач кровно зацікавлений у добротній, чесно — просто і ясно написаній книзі.

Марієтта Шагінян працює в літературі 30 років і дуже задоволена своєю мовою, вона сама сповіщає про це в своєму «щоденнику»: «У мене прозора мова, все видно, про що я пишу». І — пише:

«Пыль... густая до того, что чихнуть страшно — заползает в глотку и ноздри». Але ж чхають саме тому, що «пыль уже заползла» в ніздрі, подразнила слизові оболонки, і чхання є саме результатом подразнення. До речі: пил не «ползаєт», а літає. «Прозрачная» мова шановної літераторки не дозволяє бачити, як це можна «лысинкэй намокать»? — але вказує, звідки Четвериков дістає право писати: «стынет горшком». Неможливо визнати «прозрачними» такі словосполучення, як, наприклад: «сипло смычкастит себе что-то по струнам в дырке городского оркестра», «люди притихли, опали, как тесто на остуделых дрожжах». Колишній булочник — я не розумію: що означає «остуделые» дріжджі? Тісто, збадьорене дріжджами, «опадає» лише тоді, коли воно «перестоїть», перекисне. «Окна трясутся, танцую стеклянные трели», «Четко играет, гуляя по цитрам рассеянной трелью, румынский оркестр» — це дуже нагадує «наспівний стиль» А. Белого, але надто важко уявити, як це «оркестр гуляє по цитрам трелью» і як можна вікнами «танцевать трели»? Пристрасть Шагінян до «трелей» мимоволі нагадує старовинні вірші Марини Цветаєвої:

Я любовь узнаю по щели,
Нет! — по трели
Всего тела вдоль.

Можливо, що товариші письменники образяться на мене і припишуть мені злісний намір принизити їх заслуги перед нашою радянською літературою. Я не маю наміру принижувати будь-чий заслуги, і я маю сміливість думати, що ці заслуги оцінюються мною правильніше і вище, ніж цінять їх самі товариші літератори. У мене немає бажання переоцінювати міцно усталені репутації, але — в інтересах літератури — я повинен сказати, що деякі з цих репутацій «стоять на кривих ногах», — як висловився недавно один із читачів, мій кореспондент, закоханий у літературу щиро і палко.

Основний мій намір зводиться до бажання допомогти письменникам-початківцям оволодіти всією силою мови,

збудити в них любов і дбайливе ставлення до матеріалу, з якого будеється книга. Всякий матеріал — а мова особливо — вимагає уважного відбору всього найкращого, що в ньому є, — ясного, точного, барвистого, звучного, і — дальшого, любовного розвитку цього кращого. Цілком природно, що є потреба вказувати учням на хиби вчителів. Ці хиби, розуміється, є і в мене, але — не моя вина, що критики і літературознавці не відзначають їх, а особисто у мене для самокритики не вистачає часу, та й запізнився я серйозно зайнятися самокритикою.

ПРО ПРЄСИ

Найтрудніше і найгірше засвоюються прості думки. От, наприклад, за сто років до наших днів Гете сказав: «У діянні початок буття».

Дуже ясна і багата думка. Немовби самосильно виникає з неї такий же простий висновок: пізнання природи, зміна соціальних умов можлива тільки за допомогою діяння. Виходячи звідси, Карл Маркс сказав: «Філософи лише по-різному *пояснювали* світ, але справа полягає в тому, щоб *змінити* його».

Прості думки погано засвоюються тому, що людство століття прожило в туманах спокусливої і лукавої мудрості, абсолютно необхідної володарям життя для того, щоб приховати ганьбу, жах і непримиренність соціально-класових суперечностей, які в наші дні дорозвинулись до мерзотної очевидності,— прикрити її вже неможливо ніяким мудруванням, ніякою хитрою брехнею. Але споконвіку дана звичка мудрувати лукаво все ще діє, і особливо міцно сидить вона в мозку людей, які не вважають себе відповідальними за мерзенність життя. Розумові цих людей прості істини немовби хімічно ворожі.

Про те, чим займалися і займаються філософи, коротко, але цілком зрозуміло розповів байкар Іван Хемніцер у байці «Метафізик». Суть цієї байки така. Якийсь юнак, гуляючи в полі і розмірковуючи «про начало всіх начал», упав у яму, звідки своїми силами вилізти не міг. Йому кинули мотузку, але він зразу ж поставив запитання: «Мо-

тузка — що таке?» Йому сказали, що філософствувати про мотузку як «річ у собі» — не час,— вилазь. Але він запитав: «А час — що?» Тоді його залишили в ямі, де він і по цей день міркує: чи необхідний всесвіт, і якщо необхідний, то — для чого?

Метафізики, відриваючи думку від діяння, переносять її в безплідну ділянку чисто словесних, логічних побудов, а час можна збагнути тільки як вмістилище руху, тобто— діяння.

Робітничий клас, який іде нині до влади над світом, є родоначальник нового людства і цілком нового ставлення до світу,— він заповнює час своєю працею й усвідомлює весь світ як своє господарство.

Художник слова має право уявити собі робітничий клас в образі історичної, всесвітньої людини, джерелом наймогутнішої, всеперемагаючої енергії, творцем «другої природи» — матеріальної і «духовної» культури.

Робота збуджує мислення, мислення перетворює робочий досвід у слова, стискає його в ідеї, гіпотези, теорії— у тимчасові робочі істини.

Кожний знає, що перетворити слово в діло значно важче, ніж діло в слово.

Літератор, працюючи, одночасно перетворює і діло в слово і слово — в діло. Основний матеріал, з яким працює письменник,— слово.

Народна мудрість дуже правильно і влучно — у формі загадки — пояснює значення слова: «Що таке: не мед, а — до всього липне?»

У світі нашому нема нічого, що не мало б імені, не було б укладене в слово. Все це — примітивно просто, але мені здається, що значення слова недостатньо освоєне молодими авторами п'єс.

Вважаю за потрібне попередити, що все нижчеподане я говорю не як автор п'єси, а як взагалі літератор і театральний глядач. У нас, на жаль, увійшло в звичай, що молодий літератор, який написав одну-дві п'єси, уявляє себе «цих справ майстром», зразу ж починає приладнувати до них газетні статейки або ж усні доповіді, в яких розповідає «місту і світу» про методи своєї творчості і навіть інколи намагається вигадати щось на зразок «теорії

драми». В силу міркувань, які надалі — сподіваюсь — зрозуміють правильно, я вважаю себе вправі піти за поганим прикладом. Я написав не дві, не п'ять, а близько двадцяти поганих п'єс і, як старий літератор, зобов'язаний поділитися з молоддю моїм досвідом.

П'єса — драма, комедія — найважча форма літератури, — важка тому, що п'єса потребує, щоб кожна діюча в ній одиниця характеризувалась і словом і ділом самосильно, без підказувань з боку автора. В романі, в повісті люди, зображувані автором, діють за його допомогою, він весь час з ними, він підказує читачеві, як треба їх розуміти, пояснює йому таємні думки, приховані мотиви дій зображуваних постатей, відтіняє їх настрої описами природи, обстановки і взагалі весь час тримає їх на ниточках своїх цілей, вільно і часто — непомітно для читача — дуже спритно, але довільно керує їх діями, словами, ділами, взаємовідносинами, всіяко піклуючись про те, щоб зробити постаті романа найбільш художньо ясними й переконливими.

П'єса не допускає такого вільного втручання автора, у п'єсі його підказування глядачеві виключаються. Дійові особи п'єси створюються виключно і тільки їхніми словами, тобто чисто розмовною мовою, а не описовою. Це дуже важливо зрозуміти, бо для того, щоб постаті п'єси набрали на сцені, в зображенні її артистів, художню цінність і соціальну переконливість, необхідно, щоб мова кожної постаті була суворо своєрідна, гранично виразна, — тільки при цій умові глядач зрозуміє, що кожна постать п'єси може говорити і діяти тільки так, як це твердить автор і показують артисти сцени. Візьмімо, для прикладу, героїв наших прекрасних комедій: Фамусова, Скалозуба, Молчаліна, Репетилова, Хлестакова, городничого, Расплюєва і т. д., — кожна з цих постатей створена невеликою кількістю слів і кожна з них дає цілком точне уявлення про свій клас, про свою епоху. Афоризми цих характерів увійшли в нашу буденну мову саме тому, що в кожному афоризмі з граничною точністю висловлене щось беззаперечне, типове.

Мені здається, що звідси досить ясно, яке величезне і навіть вирішальне значення має розмовна мова для створення п'єси і як настійно необхідно для молодих авторів збагачувати себе вивченням розмовної мови.

Загальною і сумною вадою нашої молоді драма-

тургії є, насамперед, бідність мови авторів, її сухість, безкровність, невиразність. Усі постаті п'єс говорять одним і тим же ладом фраз і неприємно дивують одноманітною стертістю, заяложеностю слів, що зовсім не відповідає нашій бурхливій дійсності, тому напруженню творчих сил, в якому живе країна і яке не може не позначитись і в галузі словотворчості. Підла і шкідлива чи чесна, соціально цінна справа перетворюється на сцені театру в нудний шум безбарвних, недбало пов'язаних слів.

Ми живемо в атмосфері ненависті до нас з боку дикунів Європи, її капіталістів, нам теж треба вміти ненавидіти,— мистецтво театру мусить допомогти нам у цьому; навколо і серед нас сичить засмучене міщанство,— театр, оголяючи перед глядачем наймерзеннішу суть міщанина, повинен збуджувати презирство й огиду до нього; нам є чим пишатися, є з чого радіти, але все це не відображається в художньому слові з належною силою. Наша молода драматургія—нижча від героїчної нашої дійсності, а основне призначення мистецтва—піднятися над дійсністю, поглянути на справу пишнішого дня з висоти тих прекрасних цілей, які поставив перед собою робітничий клас, родоначальник нового людства. Ми зацікавлені у точності зображення того, що є, лише настільки, наскільки це необхідно нам для глибшого і яснішого розуміння всього, що ми повинні викоренити, і всього, що має бути створене нами. Героїчна справа потребує героїчного слова.

Що мистецтво ніколи не було, не могло бути «самоціллю» для себе—в наші дні це надто ясно з того, як трагічно знесило воно разом з дряхлістю класу, його старого замовника і споживача, і як швидко росте воно разом з культурно-революційним зростанням пролетаріату. Так само, як релігія, воно в буржуазному суспільстві служило певним класовим цілям, так само, як у галузі релігії, в мистецтві були еретики, які марно намагалися вирватись із полону класового насильства і платили за ганьбу сліпої віри в «непорушні істини» міщанства виснажливою тривогою невір'я в безмежну творчу силу історичної людини, в її беззаперечне право руйнувати і створювати.

Особисто я причиною невір'я вважаю відсутність пристрасті до пізнання і недостачу знань. Але, зрозуміло, я не тверджу, що знання потребує віри в нього, знання—

безперервний процес вивчення, дослідження, і якщо воно стає віруванням, значить — воно перервалось.

У нашій країні жаждоба знань розгортається все палкіше; особливо могутньо і продуктивно ця жаждоба заявляє про себе в галузі науки і техніки. Молоді наші вчені і техніки дивують зрілістю своєю, пафосом любові до знання, багатством своїх досягнень і сміливістю намірів. Молоді літератори явно недооцінюють важливості знань. Вони немовби занадто надіються на «натхнення», але мені здається, що «натхнення» помилково вважають збудником роботи, певно воно з'являється вже у процесі успішної роботи як наслідок її, як почуття насолоди нею. Не зовсім доречно і занадто часто молоді літератори вживають гучне і теж не дуже визначене церковне слівце — «творчість». Створення романів, п'єс і т. д. — це дуже важка, копітка, дрібна робота, якій передують довге спостереження явищ життя, нагромадження фактів, вивчення мови.

«Творчість» більшості драматургів наших зводиться до механічного, часто непродуманого і довільного сполучення фактів у рамках «заздалегідь обдуманого наміру», при цьому «класова начинка» фактів взята поверхово, та так само поверхово обдумано і «намір», погано обдуманий намір калічить факти, не розкриває їх смислу, а до цього додається груба шаблонність характеристик людей за «класовою ознакою». Безперечно, що «класова ознака» є головним і вирішальним організатором «психіки», що вона завжди з різною мірою яскравості забарвлює людське слово і діло. У каторжних, насильницьких умовах держави капіталістів людина мусить бути найпокірнішою мурашкою свого мурашника, на цю роль її прирікає послідовний тиск сім'ї, школи, церкви і хазяїв, почуття самозбереження посилює її покірність законові й побуту; все це — так. Але конкуренція в надрах мурашника така сильна, соціальний хаос у буржуазному суспільстві так очевидно зростає, що те ж саме почуття самозбереження, яке робить людину покірним слугою капіталіста, вступає у драматичний розлад з її «класовою ознакою».

У наші дні в середовищі європейської інтелігенції такі «розлади» стають звичайним явищем, вони неминуче будуть кількісно зростати відповідно до зростання соціального хаосу і, природно, посилювати хаос. Зрозуміло,

далеко не вся маса таких фактів свідчить про відмирання чи навіть послаблення «класової ознаки», про наявність глибокого ідеологічного переродження, ні,— значно частіше справа пояснюється просто: старий господар одряхлів, розоряється — слуги наближаються до нового господаря, і зовсім не завжди з наміром працювати з ним, а лише для ознайомлення з його якостями. Крім цього, не слід забувати, що деякі тварини мають здатність «мімікрії» — здатність наслідувати навколишню обстановку, зливатися з нею з метою самозбереження, самозахисту. Звичайно, злиття це неглибоке, воно зникає, як тільки проминула небезпека.

Класичним випадком такої мімікрії є поведінка російської «революційної» інтелігенції в 1904—1908 роках. Потім необхідно знати і пам'ятати, що деякі класово міщанські якості широко розповсюджені, зросли до ступеня загальнолюдських, що якості ці властиві навіть і пролетарям і що одна справа — погляди, друга — якості.

Історична людина, та, яка за 5—6 тисяч років створила все те, що ми називаємо культурою, в чому втілена величезна кількість її енергії і що є грандіозною надбудовою над природою, значно більш ворожою, ніж дружною їй,— ця людина як художній образ — найбільш висока істота! Але сучасний літератор, драматург має справу з побутовою людиною, яка віками виховувалась в умовах класової боротьби, глибоко заражена зоологічним індивідуалізмом і взагалі є постаттю надто різнобарвною, дуже складною, суперечливою. Тому: якщо ми хочемо — а ми хочемо — перевиховати її, нам не слід спрощувати сьогоднішню, побутову людину, а ми повинні показати її самій собі у всій красі її внутрішньої заплутаності й роздробленості, з усіма «суперечностями серця і розуму». Треба в кожній зображуваній одиниці знайти, крім загальнокласового, той індивідуальний стрижень, який найбільш характерний для неї і кінець кінцем визначає її соціальну поведінку.

«Класову ознаку» не слід наклеювати людині зовні, на обличчя, як це роблять у нас; класова ознака не бородавка, це щось суто внутрішнє, нервово-мозкове, біологічне. Завдання серйозного письменника — побудувати п'єсу на постатях художньо переконливих, добитися тієї «правди мистецтва», яка глибоко хвилює і здатна перевиховати читача. От, наприклад, Уїнстон Черчілль, він,

звичайно, вже не людина, а щось незмірно гірше, він — вельми характерний як істота, у якої класова ознака виражена абсолютно ідеально у формі його консерватизму і зв'язної ненависті до трудового народу Союзу Рад. Але якщо драматург візьме його тільки з цього боку, — тільки як істоту ненавидячу, — це буде не весь Черчілль і тому — не живий Черчілль. Він, певно, має ще якісь придатки до основної своєї потворності і, мені здається, що, напевно, це придатки убогі, комічні. Я цілком упевнений, що у цього лорда є щось дуже смішне, чого він соромиться, що таємно мучить його і через що він так злісно пише свої книги.

Я говорю це, зрозуміло, здогадно і зовсім не для того, щоб розсмішити англійців, а щоб сказати: одна тільки «класова ознака» ще не дає живої, цільної людини, художньо оформленого характеру.

Ми знаємо, що люди — різні: цей — балакучий, той — лаконічний, цей — настирливий і самозакоханий, той — соромливий і невпевнений у собі; літератор живе немовби в центрі хороводу скнар, пошляків, ентузіастів, честолюбців, мрійників, веселунів і похмурих, роботящих і ледарів, добродушних, озлоблених, байдужих до всього і т. д. Але і кожна з цих якостей ще не завжди цілком визначає характер, — дуже часто вона впадає в очі тільки тому, що прихована менш спритно і вміло, ніж інша, супутна їй, але не збіжна з нею і тому здатна надто явно показати дволичність, «дводушність» людини.

Драматург має право, взявши будь-яку з цих якостей, поглибити, розширити її, надати їй гостроти і яскравості, зробити головним і визначаючим характер тієї чи іншої постаті п'єси. Саме до цього зводиться робота створення характеру, і, зрозуміло, досягти цього можна тільки силою мови, ретельним відбором найбільш міцних, точних слів, як це робили найвидатніші драматурги Європи. У нас зразково повчальною п'єсою є чудова своєю досконалістю комедія Грибоедова, який надзвичайно економно, невеликою кількістю фраз створив такі постаті, як Фамусов, Скалозуб, Молчалін, Репетиллов, — постаті, в яких історично точно відбита епоха, в кожній яскраво дані її класові і «професіональні» ознаки і які вийшли далеко за межі епохи, доживши до наших днів, тобто є вже не характерами, а типами, як, наприклад, Фальстаф Шекспіра, як Мізантроп і Тартюф Мольєра та інші типи цього

ряду. Людину для п'єси треба творити так, щоб смисл кожної її фрази, кожної дії був цілком зрозумілий, щоб її можна було зневажати, ненавидіти і любити, як живу. Щоб досягти цього уміння, треба вчитись читати, вивчати, вивчати людей так само, як читаються, вивчаються книги, і треба зрозуміти — вивчення людей важче, ніж вивчення книг, написаних про людей. Річ, зроблена з заліза, помилково здається далеко зрозумілішою нам, ніж сама залізна руда.

Люди дуже складні, і, на жаль, багато хто впевнений, що це прикрашає їх. Але складність — це строкатість, звичайно, дуже зручна для пристосування до будь-якої даної обстановки,— для «мімікрії».

Складність — сумний і потворний результат крайньої роздробленості «душі» побутовими умовами міщанського суспільства, безперервною дріб'язковою боротьбою за вигідне і спокійне місце в житті. Саме «складністю» пояснюється той факт, що серед сотень мільйонів ми бачимо так мало людей видатних, характерів різко визначених, людей, захоплених однією пристрастю,— великих людей. І ми бачимо, що мільйонами трудового народу правлять або тупоголові циніки, типу консерваторів Англії або типу колишнього президента ПАСШ Гувера, якого навіть американська преса, не соромлячись, називала «нерозумною людиною», або «нищі духом», як, наприклад, Ганді, бездарні авантюристи — Гітлер і подібні йому шахраї, на зразок «короля сірників» Крейгера, що застрелився, а кінець кінцем за такими «героями» стоїть інтернаціональна взаємно і непримиренно ворожа, кількісно нікчемна група капіталістів,— група похмурих карикатур на людину.

У світі капіталістів сталося щось, що повинно було статись: оволодіваючи — з допомогою енергії чорноробів культури — стихійними силами і скарбами природи, люди стають усе більш безсилими і жалюгідними рабами соціальних умов класової держави, і тяжкий гніт цього рабства починають почувати навіть самі організатори його — капіталісти. Вони вже дійшли до того, що хочуть повернутися назад, вони налякані, наймані виразники їх почуттів і думок горлають: досить науки, треба зупинити зростання техніки.

Дехто з них уже проповідує, що подолати економічну кризу і безробіття можна тільки поверненням від машин

до ручної праці. Але разом з тим вони все озброюються, і Ллойд Джордж недавно заявив: «Світ напередодні нової війни». Вони не можуть жити, не організовуючи масового винищення народів, вони — професійні вбивці робітничих мас. Відомо, що ми, люди Союзу Соціалістичних Рад, заважаємо жити групі всесвітніх грабіжників і вбивців і що вони дуже хотіли б частково — знищити нас, частково — перетворити в рабів.

Ми живемо в країні, де робітничий клас поставив перед собою важку і прекрасну мету: знищити всі умови, які спотворюють людей з дитинства. Ми боремось за дійсну свободу людини, можливу лише тоді, коли зникнуть усі причини заздрості, жадібності, ворожнечі, і ми добре знаємо, що ці причини можуть бути і будуть знищені. В основному розумінні політична і культурна діяльність соціалістів Союзу Рад зводиться не до боротьби проти людини, а до боротьби за звільнення людини від усіх тих мерзенних властивостей, навиків і забобонів, якими заразила і заражає її звиродніла, психічно нездорова буржуазія. Ми боремось проти зоологічного ідеалізму міщан для того, щоб створити умови для вільного розвитку яскравих індивідуальностей, для того, щоб забезпечити всім людям повну свободу творчості в усіх галузях.

Є люди, які не вірять, що людину можна перевиховати, звільнити від засміченості пилюкою і брудом вікового насильства. Вони не вірять, тому що не знають, вони самі засмічені, але до того вже, що неспроможні знати, неспроможні вивчати життя, бачити його брудний, огидний жах і озброюватися творчим гнівом на боротьбу з організаціями жаху. Це люди лінивого і байдужого розуму, вони хочуть жити спокійно — і тільки. Деякі з них ховаються від життя за примітивними нікчемними думками про смерть, твердячи, наприклад, що «смерть — найзначніший момент життя» і що «нормальна психологія другої половини життя є психологія підготовки до смерті». Ось це, напевно, правда, бо мова йде про психологію міщанського, одряхлілого, умираючого суспільства. Нам міркувати про смерть — ніколи, ми взяли в свої руки життя і перебудуємо його, — це надто важка робота, яка вимагає безперервного, героїчного напруження всіх сил волі і розуму.

У Союзі Соціалістичних Рад зароджується нове людство.

Коли споруджують нову будову, не думають про землетрус, який, можливо, знищить її. У нас нема охоти ховатися від життя у марних і гумористичних роздумах про катастрофи космосу, про те, що — може — через мільйон років наше сонце погасне. Ми проходимо сувору школу самоосвіти, ми вчимося мислити на процесах нашої праці, і на результатах її ми пізнаємо таємниці світу через працю, і ми справді перетворюємо життя. Де в чім, зрозуміло, ми помиляємось, але не помиляються тільки мертві, бо вони не діють.

Серед нас є непоховані мерці, вони ще п'ють, їдять, ходять по вулицях і дихають, але все навколо отруюють важким запахом тління. Але вони вже скоро зникнуть, — повернуть у господарство природи ту цінну матерію, з якої вони створені і якою користуються на шкоду оточуючим їх і самим собі.

Напевно, багато з того, що сказано вище, можна б не говорити тільки для того, щоб нагадати щось відоме: ми живемо в епоху, глибоко, небувало, всебічно драматичну, в епоху напруженого драматизму процесів руйнування і творення. Але розуміють це тільки ті, хто робить, а ми все ще живемо і діємо в оточенні великої кількості людей, спокушених пошлістю неробства, серед глядачів, які споглядають і спостерігають для того, щоб критикою помилок діяння виправдати свою бездіяльність і розчулитися невинністю своєю, бо вони нікого не займають до пори, поки перед ними не виникне можливість безпечно і безвідповідально підставити ніжку ближньому чи покласти камінь на його шляху.

У наші дні людина зазнає найрізноманітніших впливів буйно звихреної дійсності, вона переживає в собі самій боротьбу індивідуаліста з соціалістом, боротьбу суперечностей непримиренних, зіткнення якостей, уладкованих нею під гнітом вікового насилля міщанства, з рішучою і суворою вимогою історії, — з вимогами партії робітничого класу, покликаного історією бути родоначальником нового людства. Є люди, у яких класова, революційна самосвідомість уже переросла в емоцію, в незламну волю, стала таким самим інстинктом, як голод і любов, але є і люди, самосвідомість яких немовби лежить на поверхні їх розуму і, легко піддаючись ударам бойової дійсності, безперервно хитається зліва направо і зворотно.

Ставлення людей до світу зручно — хоча це буде трохи

грубуvато — розмістити в чотири форми: світовідчування, тобто пасивне відчування дійсності як низки різних і неусувних протидій зростанню і рухові людини; світопогля-дання — настрій байдужий і «об'єктивний», доступний лише тим, хто ще забезпечений ситістю, спокоєм, безпекою і впевнений, що на його вік усього цього вистачить; світогляд — система «раціональних» поглядів, засвоєних у сім'ї і школі, доповнених читанням різноманітних книг,— про людину з такими універсально гнучкими по-глядами чудово і влучно сказано:

Что ему книга последняя скажет,
То на душе его сверху и ляжет.

А найдраматичнішим героєм сучасності є людина сві-торозуміння,— вона прагне вивчити і зрозуміти світ з ме-тою повного освоєння його як свого господарства. Вона — людина нового людства, велика, смілива, сильна,— тому вона така шалено ненависна людям старого світу.

Наші молоді драматурги перебувають у щасливому становищі, вони мають перед собою героя, якого ще ні-коли не було, він простий і ясний так само, як великий, а великий він тому, що непримирений і бунтівний значно більше, ніж усі дон-Кіхоти і Фаусти минулого. Саме та-ким повинен бачити його драматург для того, щоб допо-могти йому відчути саме таким себе.

Наше мистецтво повинно стати вище дійсності і під-няти людину над нею, не відриваючи її від неї. Це — про-повідь романтизму? Так, якщо соціальний героїзм, якщо культурно-революційний ентузіазм творчості нових умов життя в тих формах, як цей ентузіазм виявляється у нас,— може бути названий романтизмом. Але, зрозуміло, цей романтизм неприпустимо змішувати з романтизмом Шіл-лера, Гюго і символістів.

Драматурги наші ще й тому щасливі, що вони можуть писати п'єси, не зв'язуючи себе «канонами» і «традиціями», бо взятих у строгому розумінні понять канону й традицій у нас, в російській драматургії — не було, і — на мій по-гляд — не було драми в тій формі, як її створила Європа. Чудові наші комедії «Лихо з розуму», «Ревізор», «Плоди освіти» аж ніяк не гірші від комедій Мольєра і Бомарше, але в нас не було Шекспіра, Кальдерона, Лопе-де-Вега, Шіллера, Клейста і Гюго, не було навіть таких спритних і розумних фабрикантів п'єс, як Скріб, Ож'є, Пальєрон,

Сарду і т. д. Визнано,— та й очевидно,— що у нас драма не досягла тієї висоти, якої досягла вона на Заході — особливо в Іспанії й Англії — вже у середньовіччя. Це пояснюється тим, що на Заході драма розвивалася з матеріалу «народної творчості». Значно раніше від Христора Марлоу і майже за двісті років до Гете ремісники Англії і Німеччини у дні своїх цехових свят розігрували саморобну «Комедію про доктора Фауста». Гете, працюючи над «Фаустом», користувався віршами нюрнберзького шевця Ганса Сакса, який жив і помер у XVI столітті.

Європейські драматурги не гребували фольклором — усною поетичною творчістю трудового народу, користувались вони піснями трубадурів, мейстерзінгерів. У нас до початку XVII століття теж були свої «лицедії» — скоморохи, свої мейстерзінгери — «каліки перехожі», вони носили по всій країні «лицедійства» і пісні про події «великої смуги», про «Івашку Болотникова», про бої, перемоги і загибель Степана Разіна.

Але коли воцарився перший Романов, а особливо за сина його Олексія, церква і боярство винищили «скоморохів» і калік перехожих, а тих холопів, які пам'ятали і співали скоморошні пісні, велено було «нещадно бити кнутом». Кнутобійне ставлення уряду до народної поезії дуже міцно і надовго ввійшло в страшний російський побут — ще в тридцятих роках XIX століття в Нижньому Новгороді били кнутом «слободського коваля Семена Нечесу за паскудні пісні про Бонапарта».

Російські літератори-дворяни, крім всезнавця Олександра Пушкіна, не звернули уваги на фольклор, надзвичайно багатий драматичним матеріалом; а втім, вони не торкались і матеріалу історії, можливо, тому, що предки їх робили історію вельми погано. Важко уявити, наприклад, кого-небудь із князів Трубецьких, який у XIX столітті наважився б правдиво написати роман або п'єсу на тему про поведінку князя Трубецького, одного з героїв «семибоярщини».

Основна вимога, яка ставиться до драми: драма повинна бути актуальна, сюжетна, насичена дією. Основною положенням російської драматургії вважається Островський, знавець мови і найталановитіший зображувач побуту російських, точніше — московських купців. Його п'єси завжди сюжетні; щоб переконатися в цьому, досить

лише згадати їх титули: «Не в свої сани не садись», «Не так живи, як хочеться», «Правда — хорошо, а счастье — лучше», «Свои собаки дерутся — чужая не приставай», «Не было ни гроша, да вдруг алтын», «На всякого мудреца довольно простоты» і т. д. Все це побутові комедії, написані з метою викриття разуючого неуцтва, самодурства, мракобісся ситих і п'яних дикунів. Але комедія потребує іронії, сарказму, а Островський був багатий лише на один добродушний гумор.

Талановитість його п'єс безперечно, але викривальна сила їх невелика, і навіть можна думати, що добродушність автора подобалася глядачам, яких він викривав. Можливо, що вони широко забавлялися, бачачи себе на сцені тільки своїми тваринами в довгих сюртуках, у шовкових платтях, і, бачачи себе такими, нітрохи не соромилися втрати людинолюбства, навіть не відчували цієї втрати.

Я не уявляю, чого міг би навчитись у Островського сучасний молодий драматург. Другий наш дуже визначний діяч театру А. П. Чехов створив — на мій погляд — цілком оригінальний тип п'єси — ліричну комедію. Коли його витончені п'єси грають як драми, вони від цього важчають і псуються. Герої його п'єс — інтелігенти з тих, котрі все життя своє намагалися зрозуміти: чому так незручно сидіти одночасно на двох стільцях? Найменше тепер нам необхідна лірика.

Слід згадати про п'єси Леоніда Андреева. Про них, може, трохи злісно, але правильно було сказано: «Не можна ж щодня харчуватися тільки мозком, та до того ще він — завжди недожарений!»

Нарешті, я повинен сказати дещо і про себе, бо є небезпека, що моя «драматургія», нині надмірно вихвалювана, може спокусити молодих людей до марного вивчення її і — ще гірше — до наслідування її. Наша критика звичайно надто спішить — і хвалить і гудить, але не досить добре і уважно читає.

От, наприклад, один із критиків заявляє з приводу «Єгора Буличова»:

«Цілком очевидно, що тут треба говорити про нову техніку драматургії, бо вирішальним критерієм є критерій практики, а практика свідчить про величезний вплив Горького-драматурга, про велику могутність горьковського театру. Цей горьковський театр треба вивчати».

Ні, вивчати — не треба, тому що — нічого вивчати. Я написав майже двадцять п'єс, і всі вони — більш чи менш слабо зв'язані сцени, в яких сюжетна лінія зовсім не витримана, а характери — недописані, неяскраві, невдалі. Драма повинна бути строго і наскрізь дійова, лише при цій умові вона може служити збудником актуальних емоцій, конче необхідних у наші дні, коли потрібне бойове, полум'яне слово, яке обпалювало б міщанську іржу душ наших.

Одна з моїх п'єс тримається на сцені 30 років, але — це непорозуміння, бо вона застаріла. Я думаю, що мені слід розповісти історію цієї п'єси. Вона стала підсумком моїх майже двадцятирічних спостережень над світом «колишніх людей», до числа яких я відношу не тільки прочан, мешканців нічліжок і взагалі «люмпенпролетаріат», але й деяку частину інтелігентів — «розмагнічених», розчарованих, скривджених і принижених невдачами в житті. Я дуже рано відчув і зрозумів, що люди ці — невиліковні. Коновалови здатні захоплюватися героїзмом, але самі вони — не герої і лише в рідких випадках «рицарі на годину».

Коновалових я зустрів і в середовищі інтелігентів. Коли я писав Бубнова, я бачив перед собою не тільки знайомого «босяка», але й одного з інтелігентів, мого вчителя. Сатін — дворянин, поштово-телеграфний чиновник, відбув чотири роки тюрми за вбивство, алкоголік і скандаліст, теж мав «двійника» — це був брат одного з відомих революціонерів, який заподіяв собі смерть, сидючи в тюрмі. Побувавши в толстовських колоніях — у Тверській і Сібірській, — я і відчув у них щось спільне з «нічліжкою» Кувалди.

Кінець вісімдесятих і початок дев'яностих років можна назвати роками виправдання безсилля і втіхи приречених на загибель. Література вибрала героєм своїм «не-героя», одна з повістей того часу так і була озаглавлена: «Не герой». Ця повість читалась дуже старанно. Гасло часу було оформлене такими словами: «Наш час — не час великих завдань», — «не-герої» пишномовно доводили один одному правильність цього гасла і втішалися віршиками:

Друг мой, брат мой, усталый, страдающий брат!
Кто бы ты ни был — не падай душой!
Верь: настанет пора, и погибнет Ваал!

Особливим успіхом в ролі утішителя користувався Михайло Меньшиков, спочатку — співробітник ліберальної «Недели», а потім — один із стовпів «Нового времени», газети, яку Салтиков-Шедрін убивчо влучно назвав «Чего изволите?» Пошленькі книжки Меньшикова «Про любов» і «Про письменництво» жадібно читалися дрібною службовою інтелігенцією, особливо сільськими вчителями, великою культурною силою того часу. Дуже багато вчителів і юнацтва засмітило і вивихнуло собі мозок цими книгами.

Але крім найпошлішого лицеміра Меньшикова, було багато «утішителів», примирителів і проповідників на тему: «Придите ко мне все страдающие и обремененные и аз упокою вы». Філософічне павутиння на цю тему старанно ткала і людина такого високого тиску, як автор книг: «Сповідь», «У чому моя віра?», «Царство боже всередині нас» і т. д.

Скрізь проповідувалось людинолюбство. У теорії воно поширювалось на всіх людей без розрізнення класів і станів, але на практиці деяких Василів називали Василями Івановичами, а більшість — Васьками, деяких Марій — Маріями Василівнами, решту — Машками.

З цілковитою впевненістю можно сказати, що заклики зверху «не падати душею» до слуху Васьок і Машок не досягали, і процес падіння душ в отруйну грязь побуту відбувався звичайно безперервно і різноманітно, як завжди.

Утішители з горішніх поверхів життя мали величезну кількість двійників у низах, у трудовій масі. Я дуже уважно прислухався і придивлявся до них. Вони були не так хитро заперті марним мудруванням і заховані в пустослів'ї, як люди горішніх поверхів. Одразу відкривалось, що от цей утішає щиро, він замовляє свій «зубний біль у серці» і знає, який він болісний для людей. Але утішитель такого типу зустрічався дуже рідко. Найбільш розповсюджений серед волющог і прочан «по святих місцях» утішитель-професіонал, ремісник, — він утішає тому, що за це — годують. З такими утішителями цілком витримують порівняння сучасні європейські журналісти з тих, котрі втішають «страдающих и обремененных» капіталістів.

Найбільш огидним типом утішителя є честолюбець, мізерна людина, яка звеличує себе в своїх очах грою на стражданнях людей, нікчема, який хоче бути помітним і не тільки шанованим, але й любимим. Таких не мало.

І, нарешті, є ще дуже велика кількість утішителей, які втішають тільки для того, щоб їм не набридали своїми скаргами, не тривожили звичного спокою до всього при-звичаєної холодної душі.

Найдорогоцінніше для них саме спокій, ця стійка рів-новага їх почувань і думок. Потім, для них дуже дорога своя торбина, свій власний чайник і казанок для варін-ня їжі. Мідний казанок і чайник вважають кращими. Уті-шители цього ряду — найрозумніші, знаючі й красномовні. Вони ж тому і найшкідливіші. Саме таким утішителем повинен був бути Лука в п'єсі «На дні», але я, мабуть, не зумів зробити його таким.

З усього сказаного мною про цю п'єсу, сподіваюсь, яс-но, до якої міри вона невдала, як погано відбиті в ній ви-кладені вище спостереження і яка вона слаба «сюжетно». «На дні» — п'єса застаріла і, можливо, навіть шкідлива в наші дні.

Хоча ця «самокритика» запізнилась, але я повинен сказати, що з'явилась вона, звичайно, не тепер, у 1932 ро-ці, а ще до Жовтня. Я вважаю її корисною для тих моло-дих товаришів, які надто поспішно і непродумано опра-цьовують матеріал своїх спостережень. У наші дні утішитель може бути показаний на сцені театру лише як постать негативного значення і — комічна.

Історична, але небувала людина, Людина з великої лі-тери, Володимир Ленін, рішуче й назавжди викреслив із життя тип утішителя, замінивши його вчителем револю-ційного права робітничого класу. От цей учитель, діяч, будівник нового світу і повинен бути головним героєм су-часної драми. А для того, щоб змалювати цього героя з належною силою і яскравістю слова, треба вчитися писати п'єси у старих, неперевершених майстрів цієї літературної форми, і найбільше у Шекспіра.

ПРО СОЦІАЛІСТИЧНИЙ РЕАЛІЗМ

Техніка літературної роботи зводиться — насамперед — до вивчення мови, основного матеріалу всякої книги, а особливо — белетристичної. Французьке поняття «бель летр» російською мовою означає — красиве слово. Під красою розуміється таке поєднання різних матеріалів, — а також звуків, барв, слів, — що надає створеному — зробленому — людиною-майстром форму, яка діє на почуття і розум як сила, що збуджує в людях здивовання, гордість перед їх здібністю до творчості.

Справжня краса мови, що діє як сила, створюється точністю, виразністю, звучністю слів, які оформлюють картини, характери, ідеї книг. Для письменника-«художника» необхідне широке знайомство з усім запасом слів дуже багатого нашого словника і необхідне вміння вибирати з нього найточніші, найвиразніші, найсильніші слова. Лише поєднання таких слів і правильна — за змістом їхнім — розстановка цих слів між крапками може зразково оформити думки автора, створити яскраві картини, виліпити живі фігури людей так переконливо, що читач побачить зображене автором. Літератор повинен зрозуміти, що він не тільки пише пером, а й — малює словами, і малює не як майстер живопису, який зображує людину нерухомою, а прагне зобразити людей у безперервному русі, в дії, в нескінченних зіткненнях між собою, у боротьбі класів, груп, одиниць. Але — у світі немає руху, що не натрапляв би на опір. Звід-

си — ясно, що, крім потреби старанно вивчати мову, крім розвитку вміння добирати з неї найпростіші, найчіткіші і найбарвистіші слова чудово розробленої, але вельми старанно засмічуваної порожніми й потворними словами літературної мови, — крім цього письменник повинен добре знати історію минулого і знати соціальні явища сучасності, в якій він покликаний виконувати одночасно дві ролі: роль акушерки і могильщика. Останнє слово звучить похмуро, проте воно цілком на своєму місці. Від волі, від уміння молодих письменників залежить наповнити його змістом бадьорим і веселим, для цього слід тільки згадати, що наша молода література покликана історією добити й поховати усе вороже людям, — вороже навіть тоді, коли вони його люблять.

Розуміється — наївно й смішно говорити про «любов» у буржуазному суспільстві, одна з заповідей моралі якого виголошує: «Полюби ближнього твого, як самого себе», і, значить, стверджує любов людини до себе самої як основний зразок любові*. Добре відомо, що класове суспільство не могло б побудуватися та існувати, якби воно підкорялося заповідям: «не крадь» у ближнього і «не вбивай» його.

У Союзі Соціалістичних Рад уже хлопчики-піонери навчаються розуміти і розуміють огидно очевидну істину: цивілізація і культура буржуазії основана на безперервній звірячій боротьбі меншості — ситих «ближніх» — проти величезної більшості — голодних «ближніх». Цілком неможливо «любити ближнього», коли необхідно грабувати його, а якщо він чинить прабежу опір — убивати. Здавна, в процесі розвитку буржуазного «ладу», бідні й голодні виділяли з середовища свого розбійників на суші й на воді, а також гуманістів — людей, які, будши недосить ситими, доводили ситим і голодним потребу обмежити себелюбство.

Через те що діяльність розбійників занадто наочно розкрила справжню основу держави багатих, у багатих з'явилась потреба почасти винищувати розбійників, а почасти — залучати їх до справи керування державою. В старовину, наприклад, у середні віки, крамарі й міщани у

---

* «Любов до самого себе є першою вимогою закону божого і тим вихідним пунктом, з якого розвивається наша любов до ближніх». «Церковный вестник» № 45, 1909 р. Стаття «О сжигании трупов». Не підписана — мабуть, проф. Євсеева.

боротьбі проти ремісників та селян робили з розбійників «вождів» собі: герцогів, диктаторів, «князів церкви» і т. д., — цей спосіб самозахисту торгашів проти робітників зберігся і в наші дні, коли буржуазні держави очолюються банкірами, фабрикантами зброї, хоробрими авантюристами і взагалі — «соціально небезпечними».

Гуманісти теж заважали крамарям жити спокійно, а тому тих, хто найупертіше доводив потребу обмежити себелюбство, буржуазія або винищувала різними способами, аж до спалювання живцем на вогнищах, або ж — як у наші дні — спокушала на зраду, зводячи їх на високі позиції, куди влізаючи, гуманісти починають охороняти буржуазний лад і спокій, як це ми бачимо з діяльності міністрів Європи, сфабрикованих крамарями з робітників, що були соціалістами.

Але все це не приводить буржуазію до «мирного співробітництва класів» і бажаної нею «гармонії суспільних відносин», — гармонії, смисл якої в тому, що меншість ситих «ближніх», користуючись «повнотою політичної влади», робить усе, що їй вигідно, а більшість — голодні «ближні» — смиренно підкоряється всьому, чого від неї вимагають пересичені крамарі всіх націй, — пересичені й отупілі від пересичення «радощами» їх злочинного життя. Історія безперервно і нищівно доводить їм, яке гумористично нестале благополуччя навіть цілком закутих у золото таких ділків-авантюристів, яким був славетний «король сірників» Івар Крейгер і подібні до нього.

Про несталість буття крамарів красномовно свідчать дедалі частіші самогубства в їх середовищі. Але ті, що самознищуються, ні в чому і ніяк не змінюють тих, що лишаються жити й механічно, з послідовністю ідіотів, продовжують свою підлу й безумну справу, — справу організації нової кривавої бойні, тієї бойні, яка, мабуть, знищить касту людей, чие себелюбство є причиною всіх нещасть, усього горя життя трудового народу.

Молодий радянський літератор дуже допоможе собі освоїти сенс дійсності, — його матеріалу, — коли він уявить, що хитається між двох сил, з яких одна діє на його розум, друга — на почуття. Саме так поставила його історія в епоху загибелі капіталізму в роки дедалі частіших і кривавіших сутичок пролетаріату з буржуазією, напередодні

всесвітньої класової битви і неминучої перемоги соціалізму. Але, хоч шум розпочатої боротьби й великий,— його все-таки ще заглушує буденне квакання маленьких міщан, які, плазуючи в тилу великої буржуазії, здавна звикли потрошку торгувати, красти і, з природи своєї, не здатні воювати; коли ж великі хазяї починають війну — маленькі стають мародерами, добивають і грабують пораних, обкрадають мертвих і на цьому ремеслі нерідко виростають з дрібних у великі. Відомо, що буржуазні «війни породжують героїв», але далеко більше вони породжують шахраїв, причому герої звичайно лишаються на полях битв розірваними на шматочки, а найспритніші шахраї вдираються в життя хазяями, законодавцями і, пізнавши вигідність масового людиноббивства,— знову починають готувати таке ж вигідне дільце, бо промисловість, що працює на війну, особливо вигідна. Є такий бог, ім'я йому — Баріш, — тільки в нього буржуазія й вірує, йому і приносить криваві жертви мільйонами робітників і селян.

Дрібне міщанство, — та й багато робітників, отруєних фізичним сусідством з ним, живучи по вуха в болоті, — скаржаться на вогкість. Ці безглузді скарги, вплугуючись у героїчні заклики революційного пролетаріату, заглушають їх. Скаржачись на невгоди життя в гнилому й тісному болоті, роблять надто мало зусиль для того, щоб вилізти на високе й сухе місце, а багато хто навіть переконаний, що саме болото — «рай земний».

Але, хоч «мальовничість» обов'язкова для літератора, — будемо говорити не так «мальовничо».

Наш, радянський письменник повинен твердо знати, що більшість його сучасників — матеріал його роботи — люди, виховані віками нещадної боротьби один з одним за шматок хліба, і що всі його «ближні», кожен з них, охоплені прагненням до матеріального благополуччя. Це цілком природне прагнення, основа його — біологічна потреба харчуватися, мати зручне житло і т. д., — потреба ця властива всім тваринам і комахам: лисиця й шулика, кріт і павук будують гнізда й нори, але деякі з хижаків і паразитів убивають більше, ніж можуть пожерти. На прагненні людей до матеріального благополуччя побудована вся культура людства, але його паразит — буржуазія, — маючи владу і нічим не обмежену можливість експлуатації робітників і селян, створила на ґрунті задоволення необхідних потреб той спокусливий

надмір, що зветься «розкішшю». Розбещуючий вплив цього надміру усвідомлювала й вона сама: так, наприклад, закони проти розкоші існували в стародавньому республіканському Римі, в середні віки проти розвитку розкоші боролась буржуазія Швеції, Франції, Німеччини. Буржуазія пожирала чужої робочої сили завжди більше, ніж це було потрібно для задоволення її найширших потреб, вона заризалася пристрастю до легкої наживи, до нагромадження грошей і речей, заризалася сама і заризала весь світ. Ця зараза й створила сучасну нам ідіотську картину: у столицях Європи цілі вулиці магазинів золотих виробів, дорогоцінного каміння, «розкішних дрібничок», на створення яких затрачується маса найціннішої енергії робітничого класу, а сам робітничий клас живе впроголодь, у нього цілком віднята можливість розвинути свої потреби, здібності, таланти. Міщанська пристрасть до безглузлого нагромадження речей, хвороблива пристрасть до особистої власності прищеплена і йому.

Не слід думати, що я проти розкоші взагалі, ні, я — за розкіш для всіх, але проти ідолопоклонства речам. Роби речі якнайкраще, вони будуть міцніші, звільнять тебе від затрати зайвої праці, але — «не сотвори собі кумира» з чобота, стільця або книги, зроблених тобою, — от гарна «заповідь»! І було б дуже добре, якби заповідь цю засвоїла наша робітничка молодь.

Ідолопоклонники матеріального благополуччя, спокою та затишку «за всяку ціну» і в наші дні загального розпаду буржуазної культури все ще вірують у можливість особистого, міцного, легкого й «красивого» життя. Мабуть, зайва річ повторювати, що основа цього вірування — себелюбство, прищеплене людям історією минулого і зміцнюване церквою, — її «святі» — найтиповіші себелюбці й людиноненависники. У світській філософії особливо старанно утверджував себелюбство — інакше індивідуалізм — премудрий німецький міщанин Іммануїл Кант, людина, що мислила зразково механічно і була чужа життю, наче той мрець.

Це — запізніле вірування, і, як усяке вірування, воно — сліпе. Проте воно — загнуждує людей, внушаючи їм безглузде й хибне переконання, що кожен із нас — «початок і кінець» світу, «єдиний», і найкращий, і найцінніший. У цій самооцінці особливо яскраво виявився вплив особистої власності: з'єднуючи людей тільки фізично й

механічно для нападу — для експлуатації погано озброєних і беззбройних, вона з необхідності — за «законом» конкуренції — тримає кожного з них у стані самооборони проти «ближнього» власника та однодумця. З'єднуючи міщан зовнішньо для нападу, власність внутрішньо роз'єднує їх для самооборони один від одного, бо — кожен «сам за себе», і цим створюється справді вовче життя. Прислів'я «людина людині — вовк» створене саме мораллю власників.

Зоологічний індивідуалізм — хвороба, якою заразила весь світ буржуазія і від якої вона, — як ми бачимо, — гине. Розуміється, чим швидше вона загине — тим краще для трудового народу землі. В його силі і волі — прискорити цю загибель.

Для молодого радянського письменника міщанство — матеріал важкий і небезпечний своєю здатністю заражати, отруювати. Молодий наш письменник, «початківець», не спостерігав міщан у «силі й славі», недавнє минуле міщанства знає тільки з книжок і — погано, тривожне і хворе життя європейської буржуазії, яке цині розкладається, мало відоме йому і теж тільки з книжок, із газет. В його країні існують ще численні недобитки зруйнованого міщанства, вони більш або менш спритно прикидаються «соціальними тваринами», пролазять навіть у середовище комуністів, захищають своє «я» всією силою хитрощів, лицемірства, брехні, — силою, успадкованою ними з багатівікового минулого. Вони свідомо і несвідомо саботують, ледарюють, шкурничають, із їх середовища виходять бракороби, шкідники, шпигуни та зрадники.

Про ці недобитки викинутого з нашої країни людського мотлоху у нас написано і пишеться чимало книг, але майже всі ці книги недосить сильні, дуже поверхово й невиразно змальовують ворога. Основані на «окремих випадках», вони мають характер анекдотичний, в них не почувається «історизму», необхідного в художньому творі, і соціалістично-виховне значення цих книг — дуже невисоке. Розуміється, за 15 років не створиш Мольєрів і Бальзаків, не наживеш автора «Ревізора» або «Панів Головльових», але в країні, де за ці роки енергія робітничого класу побудувала нові міста, гігантські фабрики, змінює фізичну географію землі своєї, сполучаючи моря

каналами, зрошуючи й заселяючи пустелі, чудово збагачуючи державу незліченними відкриттями скарбів у надрах землі, в країні, де робітничий клас висунув із свого середовища сотні винахідників, десятки найвидатніших працівників науки, де він щороку вводить у життя майже півмільйона молоді, яка дістає вищу освіту, — в цій країні можна поставити високі вимоги до літератури.

В ній — молодій літературі — вже немало дуже цінних формальних досягнень, її охоплення дійсності все ширшає, — природно побажати, щоб воно й глибшало. Воно й буде глибшим, якщо молоді літератори зрозуміють необхідність для них учитися, розширяти свої знання, розвивати свою пізнавальну здатність, вивчати техніку вибраної ними глибоко важливої і відповідальної революційної справи.

Підкоряючись тяжінню двох сил історії, — міщанського минулого і соціалістичного майбутнього, — люди помітно вагаються: емоціональне начало тягне до минулого, інтелектуальне — до майбутнього. Багато й гучно галасують, але — не чувається спокійної переконаності в тому, що рішуче й твердо вибрано цілком певний шлях, хоч він достатньо вказаний історією.

Збанкрутілий, одряхлілий індивідуалізм усе ще живе та діє, виявляючись у фактах міщанського честолобства, у намаганні швидше вискочити вперед, на видне місце, у роботі «напоказ», нещирій, неохайній, яка компрометує пролетаріат, і особливо в роботі «по лінії найменшого опору». У літературі — це лінія критичного ставлення до минулого. Як уже сказано вище, бридке лице його знайоме молодим літераторам поверхово й теоретично. Легкість критичного зображення минулого відвертає авторів у бік від потреби зображати грандіозні явища й процеси сучасного.

У молодих авторів ще немає достатньо потужних сил для того, щоб викликати у читача ненависть до минулого, і тому вони не так відштовхують читача від минулого, як, — на мій погляд, — безперервно згадуючи про минуле, зміцнюють — фіксують, консервують його в пам'яті читача.

Для того щоб добре висвітлити й зрозуміти отруйну, каторжну мерзотність минулого, треба розвинути в собі уміння дивитися на нього з висоти досягнень сучасного, з висоти великих цілей майбутнього. Ця висока

точка зору повинна й буде збуджувати той гордий радісний пафос, що надасть нашій літературі нового тону, допоможе їй створити нові форми, створить необхідний нам новий напрям — соціалістичний реалізм, який — само собою розуміється — може бути створений лише на фактах соціалістичного досвіду.

Ми живемо в щасливій країні, де є кого любити й поважати. У нас любов до людини повинна виникнути — і виникне — з почуття подиву перед її творчою енергією, із взаємного поважання людьми їх безмежної трудової колективної сили, що створює соціалістичні форми життя, з любові до партії, яка є вождем трудового народу всієї країни і учителем пролетарів усіх країн.

ЛІТЕРАТУРУ — ДІТЯМ

В «Известиях» від 23 і 27 травня була надрукована стаття «Література — дітям!» Автор цієї статті С. Маршак, талановитий і досвідчений працівник в галузі літератури для дітей, цілком правильно надав заголовку і темі своєї статті характеру вимоги, характеру бойового лозунга.

Перед нами — факт, недопустимість якого цілком очевидна: в державі, де передовий загін робітничого класу, господаря і диктатора країни, батьки і матері — комуністи, захоплені будівництвом соціалістичної держави, розвинули і все більше розвивають дивовижну, небувалу по силі напруження енергію, — в цій державі справа соціалістичного виховання дітей знаходиться далеко ще не на першому плані, ніби для цієї справи, першочергове і вирішальне значення якої цілком ясне, у нас уже не вистачає уваги, часу і творчої сили.

Ми навчаємо дітей грамоти з семи-восьмирічного віку, але нашим дітям нема чого читати. Кожного року з'являються сотні тисяч нових читачів, а книг для них немає. У першому-ліпшому колгоспі, в першому-ліпшому робітничому селищі, де тільки організуються дитячі очаги і ясла, виникає попит на дитячу книжку. Камчатка, Далекий Схід, Північний край вимагають книжок для дошкільників. Але що нам відповісти далеким окраїнам, коли і в Москві і в Ленінграді діти не мають комплекту книг, істотно необхідного для їх розвитку?

«Немає книг». Ці слова говорять не тільки про те, що написані за 15 років десятків зо два вдалих книжок для дітей молодшого віку видаються в мізерній кількості примірників, — слова ці говорять про те, що в нас не створено, не написано для дітей книг, які повинні сприяти розвиткові у малят інтересу і смаку до знань, повинні полегшувати їм розуміння шкільної науки, знайомити їх із старою дійсністю, зруйнованою батьками, з новою дійсністю, яку творять батьки для дітей. Мова йде про настійну необхідність створити для дітей нову, радянську, соціалістичну популярно-наукову і художньо яскраву книгу. Діти повинні бути культурнішими і ще активнішими, ніж їх батьки, основоположники нового світу. Не боячись високих слів, ми повинні сказати, що наші діти мусять виховатися ще активнішими вождями світового пролетаріату. І для цього ми зобов'язані озброїти їх з дитячих років всією силою знань, необхідних для опору консерватизмові старого побуту, впливу косного міщанського середовища.

Буржуазна дореволюційна дитяча література, незалежно від її якості, давала дітям деякі уявлення про світ: дитині молодшого віку це давалося в казці і малюнку, старшому — в оригінальній і перекладній повісті і оповіданні. У дитячій бібліотеці переважала белетристика, але було багато і науково-популярної літератури — десятки книжок з фізики, астрономії, зоології, сотні — з історії.

Наше завдання ускладнюється тим, що ми можемо взяти із цієї буржуазної спадщини тільки дуже небагато, значно менше, ніж взяла література для дорослих: деякі твори класиків і світового народного епосу, — та й то в нових перекладах і переказах, — дещо з науково-популярної літератури для старшого віку («Життя рослини» Тімірязєва, «Історія свічки» Фарадея і т. д.).

Перш за все наша книга про досягнення науки і техніки повинна не тільки давати конкретні результати людської думки і досвіду, але вводити читача в самий процес дослідницької роботи, показуючи поступове подолання труднощів і шукання вірного методу.

Треба написати — і не одну, а кілька книг про те, що вже дали людям і що можуть дати нам в умовах нашого соціалістичного будівництва фізика і хімія.

Можливі і бажані також книги на більш вузькі і конкретні теми.

Такі теми часто відкривають дотепні, оригінальні шляхи до трактування серйозного матеріалу. Так задумана, наприклад, книга «Про роль жаби в науці», запропонована одним із молодих учених. Ось кілька зразків тем:

Книга про те, звідки взялася приватна власність і якою перешкодою є вона в наш час на шляху розвитку людства, як гальмує вона свободу розвитку наукової думки.

Майстри, герої і боги. Про те, як образи майстрів, героїв праці, цілком реальні у народу, зробилися абстрактними божествами у жерців. Книга про священників і жерців.

Що таке білок?

Що таке філософія? Книга ця повинна дати на грі слів елементарну уяву про техніку мислення, розповісти про те, як створюються поняття.

Подорож до центра землі. Книга по геології з додатком розсувного геологічного глобуса.

Книга з фізичної географії, з відповідними розбірними моделями.

Опір матеріалів. Найпростіші конструкції, за допомогою яких дитина знайомиться з опором матеріалів.

Значення пустоти в техніці («Для чого — нічого?»).

Міра і вага. Книга про те, яке значення має для людей точність виміру простору, ваги і часу. Результати порушення цієї точності — зіткнення поїздів, неможливість заміни частин машин, отруєння людей отрутами, що містяться в ліках, і т. д. (Ця тема частково порушена в книзі молодого письменниці Меркульєвої «Фабрика точності»).

Книга про будову людини (з розбірними моделями черепа, стравоходу, шлунка і т. д.) .

Як людина стала велетнем? Книга про те, як наука і техніка подовжили наш зір (телескоп, телевізія), слух (телефон, радіо), ноги (сучасні способи пересування), руки (керування на відстані) і т. д.

Великим розділом в галузі дитячої книги повинна бути історія культури. Ми не маємо на увазі зв'язного і послідовного курсу навчального характеру. Це повинна бути серія книг і альбомів на найрізноманітніші теми, які стосуються історії різних видів праці й історії речей (історія плуга, корабля, ткацького верстата і т. д.).

Поряд з цим треба дати дітям зведення сучасних наукових уявлень про весь світ, щось на зразок книги Уоллеса «Місце людини у всесвіті».

Ми повинні домогтися того, щоб кращі письменники і художники дали нам книги і альбоми, присвячені народам світу. Про народи СРСР краще всього можуть розповісти краєзнавці і учасники численних експедицій, розкиданих по території всього Союзу. Вони покажуть нам національний побут в процесі зміни і розвитку. Такі книги будуть дуже важливими документами епохи.

Не слід думати, що всі без винятку дитячі книжки повинні давати пізнавальний матеріал. Наша книга му- сить бути не дидактичною, не грубо тенденційною. Вона повинна говорити мовою образів, повинна бути худож- ньою. Нам потрібна і весела, забавна книжка, яка б роз- винула в дитині почуття гумору. Необхідно створити нові гумористичні персонажі, які б стали героями цілих серій книжок для дітей.

Дошкільникам потрібні прості і в той же час відзна- чені високою художньою майстерністю вірші, які да- вали б матеріал для гри, лічильниці, дражнилки. Поряд з віршами сучасних майстрів дитячої книги необхідно видати кілька збірок, складених з кращих зразків фольк- лору.

Всіх потреб дитячої літератури не перерахуєш.

Це недивно.

Російській дореволюційній літературі було близько 150 років. Радянська книга для дітей рівно в десять разів молодша — їй всього 15 років. Вона ще не встигла на- громадити достатнього вибору книг з усіх численних пи- тань, які цікавлять дитину в процесі її знайомства з світом.

Але ми повинні вжити найрішучіших заходів, щоб у найкоротший термін забезпечити нашу дитину літерату- рою, необхідною для її культурного зростання.

Цього можна досягти шляхом майстерного і старан- ного добору найцінніших книг із світової і радянської літератури, як загальної, так і дитячої, а також шляхом добору і залучення широких кадрів письменників, учених і художників.

1. Таке завдання може бути під силу тільки спеціаль- ному видавництву, присвяченому дитячій літературі, — Дитвидаву.

2. Це видавництво повинно бути забезпечене компе- тентними і відданими справі людьми, а також достат- ньою матеріальною базою.

3. Необхідно виділити для потреб видавництва фабрику, яка б виготовляла придатні для дитячої художньої книги сорти паперу і картону, а також організувати при видавництві добре обладнану друкарню і майстерню начних приладь.

Пора поставити питання про дитячу літературу широко і серйозно, так, як ставляться у нас, в Країні Рад, усі великі питання, що вимагають невідкладного вирішення.

ПРО КОЧКУ І ПРО ТОЧКУ

У Союзі Рад науково організований розум дістав необмежену свободу в його боротьбі проти стихійних сил природи. Перемагаючи ці сили, примушуючи їх покійно служити великій, всесвітній справі створення безкласового суспільства рівних, розум все більш сміливо, успішно й наочно показує свою міць творця й організатора «другої природи», тобто культури, на ґрунті, на силах і скарбах першої природи, стародавньої, неорганізованої і навіть ворожої інтересам трудового людства. Поєднаний з волею пролетаріату-диктатора, розум осушує болота, добуваючи з них паливо, зрошує засушливі степи, змінює течії річок, примушує силу падіння води створювати електроенергію й вогонь, він ріже дорогами непрохідні гори, перемагає вічну кригу Арктики, з'єднує моря каналами, він змінює фізичну географію величезної країни соціалістичних республік, роблячи природу все більш плідотною, місткою, багатою, зручною для людей. У сільськогосподарський вжиток нашої країни сміливо запроваджується безліч нових культур, швидко зростає її технічне озброєння, і — найголовніше — в ній ростуть діти, які наше дореволюційне минуле з усіма його брудними й підлими потворностями знатимуть лише з книжок як сумну й фантастичну, безглузду казку.

Молодим людям здаватиметься смішним, якщо я, старик, признаюсь, що пишу зараз у тому настрої, який на ранній зорі культури дозволяв людям створювати

нев'яучі поеми, легенди. Так, я пишу саме в такому настрої, і дуже тяжко мені усвідомлювати, що в мене немає слів такої сили, яка дорівнювала б силі фактів, що збуджують у душі радість і гордість чудовими успіхами в труді пролетаріату-диктатора. Настрій радості й гордості викликаний у мене відкриттям Біломорсько-Балтійського каналу. Я не говоритиму про його господарче значення для нашої країни,— це не моя справа. Я візьму цей факт з боку його соціально-культурного значення.

У чім річ? На будівництві каналу працювало кілька десятків тисяч людей, класово ворожих пролетаріатові, закоренілих власників, людей соціально небезпечних, порушників законів нашої країни. Багато тисяч цих людей у нагороду за їхню героїчну, самовіддану роботу дістали скорочення строків покарання, багатьом повернені права громадянства, видані премії і т. д. Тисячі набули високої робочої кваліфікації. Утворився величезний кадр досвідчених гідротехніків, будівельників, які пішли на роботу по каналу Москва—Волга й на інші спорудження цього типу. Ще більше посиливши свій досвід будівельників, вони підуть на роботу по створенню Каспійсько-Чорноморського каналу. Не перебільшуючи, ми маємо право сказати, що десятки тисяч людей перевиховані. Є з чого радіти, чи не так?

Але за цим криється щось іще значніше. У цій державній справі, на цьому «опороченому» людському матеріалі виявилось якнайясніше, що наші грандіозно сміливі заходи, які скеровують фізичну енергію мас на боротьбу з природою, особливо легко дозволяють людям відчувати своє справжнє покликання — опанувати сили природи, приборкати їхнє шаленство.

Я дуже наполягаю на увазі до цієї думки, я певний, що вона варта уваги. Люди, спотворені умовами класової держави, де — як це особливо наочно показує Європа наших днів — «людина людині» справді «вовк», люди, енергія яких була скерована «соціально небезпечно» і виявлялась у вчинках, ворожих суспільству, — ці люди були поставлені в умови, які виключали необхідність вовчих сутічок за смачний шматок хліба. Перед ними відкрили найширші можливості вільного розвитку їхніх здібностей, в них розбудили природне й плодотворне прагнення до змагання. Шкідники, куркулі, злодії,— вони з різною мірою свідомості зрозуміли, що можна жити не хапаючи одне одного

за горло, що можливе життя, за якого людина людині не ворог, а товариш по роботі. Ворог з'явився перед ними як неорганізована, стихійна сила бурхливих річок, як гранітні скелі, грузькі болота. Цього ворога можна подолати тільки організованою енергією людських колективів. І ось люди наочно переконалися в творчій, пермагаючій всі перешкоди силі колективної праці. Впрягаючи річки, наче коней, в роботу на людину, багато хто з «ворогів суспільства» зрозумів, що він працює на збагачення й щастя сім'ї у 160 мільйонів одиниць. Для літератора допустимо уявити, що деякі з колишніх ворогів відчули себе не дрібними власниками й хижачками, якими вони були, а володарями незліченних сил і скарбів усієї землі. Відчувати так — означає вирости вище й крупніше за всіх героїв усіх народів і віків.

Це — романтизм? Навряд, товариші. Я гадаю, що це ось і є соціалістичний реалізм, — реалізм людей, які змінюють, перебудовують світ, реалістичне образне мислення, яке ґрунтується на соціалістичному досвіді.

Одиничні приклади мало переконливі, але все ж я вважаю, що маю за собою право нагадати, що я — людина, яка безпосередньо зазнала рятівної і облагороджуючої радості фізичної праці, хоч це й був безглуздо тяжкий труд на паразитів, на вбивць радості труда й відпочинку, на вбивць усіх радостей життя. Добре робити — означає добре жити. Ця проста, ясна істина добре відома тисячам і сотням тисяч товаришів — першим будівникам соціалізму на землі. Ця істина, яка міцно об'єднує теорію й практику, етику й естетику, повинна служити основою виховання наших дітей. Ніде в світі немає батьків, які мають так чудово обґрунтоване право пишатися перед дітьми величию своєї праці, як обґрунтував і закріплює за собою це право пролетаріат-диктатор Союзу Рад.

Докорінна відмінність капіталістичного світу й нашого полягає саме в тому, що в нас керівна ідея і вся господарча практика, рішуче заперечуючи й відкидаючи експлуатацію людини людиною, невтомно й успішно виховують людей як розумних експлуататорів енергії природи.

Капіталізм живе експлуатацією людини, а сили природи експлуатує настільки, наскільки вони допомагають

двоногим хижакам експлуатувати робітника як виробника й споживача, м'якотілого інтелігента-гуманіста як примирителя в незмірній боротьбі класів, паразитивну дрібну буржуазію як свій резерв, і взагалі для капіталізму людина є щось таке, приречене задовольняти ідіотизм пристрасті до наживи, зміцнювати й виправдувати безумство влади золота, якому Володимир Ілліч Ленін приділив роль будівельного матеріалу для громадських вбиралень.

Я повторюю неодноразово сказане: ніде в минулому, навіть в епохи найбільших напружень енергії, як, наприклад, в епоху Відродження, кількість талантів не зростала з такою швидкістю і в такій величезній кількості, як зростає вона в нас за час після Жовтня. Основним прагненням наших талантів є сміливе прагнення змінити всі умови життя в їхніх основах, збудувати новий світ. Це відомо нам як фраза, як слова, але ми погано знаємо це як нашу справу,— бо в нас немає органу, який виразно й послідовно показував би нам точні підсумки наших досягнень у всіх галузях промисловості, техніки, науки, винахідництва, розвитку сільськогосподарської культури, зростання енергії масового розуму. Найбільш успішно й наочно виявляються наші досягнення в науці й техніці. За мое схилення перед людьми науки й техніки з мене завжди підсміювались, дехто й зараз продовжує займатися цією необразливою для мене, але об'єктивно й соціально шкідливою розвагою невігласів. За цими усмішками ховається бридкенький пережиток старовини, саме: скептицизм невігласів, міщанський скептицизм.

Але в сучасності немає нічого більш повчального, як повчальна загальна картина інтелектуального зростання мас і осіб Союзу Рад. Мене ця картина зобов'язує визнати справжніми героями нашої дійсності працівників науки й техніки. Я маю на увазі не тільки глибоке культурно-революційне значення їхньої різноманітної роботи,— говорити про це тут немає місця. Але я скажу кілька слів про нашого вченого й нашого інженера як про соціальний тип. Це справді нова людина. Нова не тільки тому, що вона рішуче відкинула лозунг учених спеціалістів буржуазії «наука для науки», лозунг шукачів «непорушної істини», — наш молодий вчений знає, що вічних істин нема, що кожна істина є лише знаряддя пізнання,

ступінь уперед і вище. Він нова людина тому, що від усіх інших майстрів культури він відрізняється як безпосередній діяч, який практично перетворює світ, як «висуванець» пролетаріату, показник прихованої, «потенціальної» талановитості робітничої маси, що виявляє цю талановитість. І особливо цінною його рисою треба визнати розвиток у ньому почуття відповідальності,— справді соціалістичне почуття, на мій погляд. Він усвідомлює себе відповідальним перед матеріалом, з яким працює, перед технічним процесом, у якому бере участь, перед колективом, в оточенні якого виявляє свої здібності, перед партією й класом, у якому він не найманець, а одна з творчих одиниць класу. Він — частина робітничого колективу, — необхідна, іноді головна, — він об'єднує й згущує енергію колективу в процесі праці. Він не може не відчувати глибокої відповідальності своєї.

Мимоволі й не без суму напрошується порівняння інженера й працівника науки з іншими майстрами й провідниками культури в маси, наприклад, з артистами сцени, з літераторами. Письменник і артист ближче знайомі суспільству, вони користуються увагою, симпатіями, піклуванням громадськості і влади значно більше, ніж працівники науки й техніки. Праця майстрів техніки й науки оплачується поки що не так високо, як праця відомих літераторів, не кажучи про працю лікаря, стража й борця за охорону здоров'я людей, про працю вчителя, який розкриває дітям очі на світ, оточуючий їх.

Є дуже ґрунтовні підстави твердити, що почуття соціальної відповідальності розвинене у літераторів значно менше, ніж в інших майстрів культури. Можна навіть поставити питання: чи усвідомлює письменник свою відповідальність перед читачем, епохою, суспільством, чи він її відчуває тільки перед критиками? Дуже часто помічаєш, що нашим літераторам погано відома, а то й зовсім невідома, відповідальність перед матеріалом. Температура індивідуалізму в літераторів значно вища, ніж у інших майстрів культури. Кажуть, що це пояснюється характером роботи,— не берусь судити, наскільки таке пояснення правильне. Індивідуалізм інженера і вченого зумовлюється їхніми спеціальностями: астрономові, астрофізику не обов'язково знати біологію, медицину, будівник паровозів або мостів, певно, може не знати етнографії або зоології.

Літератор повинен знати якщо не все, то якомога більше про астронома й слюсаря, про біолога й кравця, про інженера й пастуха і т. д. Недосить сказати про блощицю, що вона — червона або руда, як звичайно кажуть наші літератори про ворогів пролетаріату. Добре знають і розуміють письменники деякі давні афоризми на зразок: «Ти — цар, живи сам». А афоризмик — невірний. Царі оточували себе безліччю різноманітних слуг. Наслідуючи царів, літературні барони також намагаються обставити себе деякою челяддю. Не викреслений з ужитку письменників інший стародавній афоризм — «мистецтво для мистецтва», і деякі мастаки намагаються фабрикувати рафіновану літературу, наслідуючи, наприклад, Дос-Пасоса, невдалу карикатуру на Пільняка, який і сам достатньо карикатурний. Усе ще сперечаються про нібито існуючу суперечність між формою і змістом, немовби можлива якась форма, позбавлена змісту. Наприклад, гармата, зроблена з повітря, — хоч і повітря також є щось матеріальне, — не гармата, що стріляє справжніми бойовими снарядами. Чим серйозніше соціальне значення матеріалу, тим суворішої, точнішої і яснішої форми він вимагає, — мені здається, це давно час зрозуміти.

Дуже багато літераторів анітрохи не дбають про те, щоб твори їхнього розуму й пера були порівняно легко доступні розумінню читача, — на це я неодноразово й цілком безуспішно вказував. Якщо сказати навіть незаслуженому літераторові: «Товаришу, а річ же поганенька!» — він гнівається, біжить кудись скаржитись, і з'являється стаття, яка доводить, що означений літератор геніальний. Є й такі, яким здається, що коли «так було», то, певне, «так і буде», вони надзвичайно охоче порпаються в бруді минулого і, знаходячи ще деякі залишки його в сучасному, не без задоволення підкреслюють подібність між учора й сьогодні. Створюють групочки взаємно симпатичних, порочать групочку антипатичних, їм, останнім, відповідає тим же й «Літературная газета», і називається цей неприємний розгاردіаш «літературним життям».

Через те що істина пізнається зіставленням «суперечностей», — я, звичайно, не проти групочок в тому разі, коли кожна з них створена під впливом однорідного досвіду й прагне не командувати, не владарювати, а протиставляє суму свого досвіду якомусь іншому й робить це

чесно, з метою досягти якоїсь вищої ідеологічної єдності, необхідної союзів літераторів.

Скажуть: «Почав за здоровіє, а скінчив за упокій». Дуже схоже, а все-таки не зовсім. Бо література є справа, а в нашій країні, в наших умовах — навіть велика справа. Потім сила життя така, що я вірю: упокійники можуть воскреснути.

Дорогі товариші! Ви живете в атмосфері колективної праці мас, яка змінює фізичну географію землі, ви живете в атмосфері небувалої, напрочуд сміливо й успішно початої боротьби з природою, — в атмосфері, яка перевиховує шкідників, ворогів пролетаріату, запеклих власників, «соціально-небезпечних» на корисних, активних громадян. Може, і для вас, товариші, вже настав час перевиховатися на справжніх майстрів своєї справи, на активних співробітників пролетаріату, який працює на свободу, на щастя пролетаріату всіх країн?

Є кочка зору і точка зору. Це треба розрізнити. Відомо, що кочки — особливість болота й що вони залишаються на місці висушуваних боліт. З височини кочки не багато побачиш. Точка зору — дещо інше: вона утворюється в результаті спостереження, порівняння, вивчення літератором різноманітних явищ життя. Чим ширший соціальний досвід літератора, чим вища його точка зору, тим ширший його інтелектуальний кругозір, тим видніше йому, що з чим має зіткнення на землі і які взаємодії цих зближень, зіткнень. Науковий соціалізм створив для нас найвище інтелектуальне плоскогір'я, з якого виразно видно минуле і вказаний прямиий і єдиний шлях у майбутнє, шлях з «царства необхідності в царство свободи». Успішний хід роботи партії, створеної політичним генієм Володимира Леніна, переконали пролетаріат усіх країн і навіть здравомислячих людей, класово чужих пролетаріатові, що шлях з «царства необхідності в царство свободи» — не фантазія. Передсмертна судорога буржуазії, іменована «фашизм», і особливо страшнувата агонія буржуазії німецької, ще переконливіше говорить: шлях пролетаріату правильний. Залізна воля Йосифа Сталіна, рульового партії, чудово справляється з ухилами від прямого курсу й дуже швидко виліковує від усіляких «запаморочень» команду партійного судна. До всього цього

треба додати, що все більш рішуче й успішно «історія пращое на нас».

Це — оптимізм? Ні. Треба добре бачити всю підлість і гидоту, що зовні загрожують нам, першій в історії людства державі, яку буде пролетаріат-диктатор на ґрунті наукового соціалізму. Треба безжально й нещадно боротися проти всього, що вороже основній меті пролетаріату й здатне затримати його культурно-революційний, соціалістичний зріст. І треба твердо знати, що хоч по деяких країнах рух пролетаріату до влади затримується, все-таки немає сил, які могли б спинити його. Наша система політичного виховання має є система виховання правдою, проти якої капіталізм може заперечити тільки силою зброї, але — зброя перебуває в руках пролетарів. Ганебна громадянська смерть «вождів» німецької соціал-демократії — самогубство боягузів, зляканих зростанням революційної правди.

На прикладі педагогічного досвіду Біломорсько-Балтійського каналу, Болшевської та інших колоній цього типу ми, літератори, повинні зрозуміти, які блискучі наслідки дає наша система виховання правдою і яка велика сила цієї єдиної, справді революційної правди. Але до цієї теми я повернуся в іншій статті, а тепер знову звернусь до літератури. Для наших письменників життєво й творчо необхідно стати на точку зору, з височини якої — і тільки з її височини — виразно видно всі брудні злочини капіталізму, вся підлість його кривавих намірів і видно всю велич героїчної роботи пролетаріату-диктатора. Піднявшись до цієї точки можна, лише визволившись від професіонального, цехового, побутового павутиння, яким ми помаленьку облуптуємо самі себе, можливо, не помічаючи цього. Треба зрозуміти, що побутовщина здатна перетворити нас на паразитів робітничого класу, на тих громадських блазнів, якими завжди була більшість письменників буржуазії.

Тривогу, яка примушує мене говорити так, відчуваю не тільки я, вона знайома Миколі Тихонову, одному з найталановитіших наших літераторів, авторові статті про «байдужих», вона відчувається в дружніх розмовах з найбільш чуйними з літературної молоді — тієї, яка щиро й жваво занепокоєна долею літератури і розуміє її культурно-виховне значення. Тривога ця пояснюється і байдужим ставленням літераторів до роботи по організації

всесоюзного їхнього з'їзду. Є питання: з чим з'являться літератори центра перед лицем сотень письменницької молоді областей і республік? Про що вони говоритимуть з молоддю? Можна сподіватись, що колишні рапповці ще раз прилюдно покаються в помилках своїх і, незважаючи на покаяння, колишні їхні вороги, друзі та однодумці ще раз піддадуть їх суворій критиці, яка, будши неспроможна будь-чого навчити, виявилася цілком здатною збуджувати деякі ліберальні надії і посилювати безвідповідальність деяких сочинителів.

Нещодавно, цими днями, перед членами оргкомітету було поставлене запитання: що зробили вони для підготовки всесоюзного з'їзду? Виразної відповіді вони не могли дати, хоч питання стосувалося їхньої «кровної» справи.

Їхнє вміння виголошувати довгі й тьмяні промови виявило явне недокрів'я, анемію думки. Деякі з них демонстративно гуляли повз бесідувачих, любуючись досить поганою погодою і, очевидно, певні того, що за будь-яких умов вони зостануться геніями. Жоден з них не пошкодував, що в нього не знайшлося часу побувати на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу, нікому не відомі наслідки дворічної роботи найвидатнішого гідрографа й гідроелектрика, інженера Анджелло Омодео в Закавказзі й на Кавказі, в Середній Азії, в Сибіру, нікого не цікавить, в якому стані перебуває справа створення грандіозного інституту експериментальної медицини, і взагалі хід будівництва нової культури залишається, очевидно, поза колом їхньої уваги, а якщо вони і знайомляться з ним, то тільки з газет, а це — живлення мало поживне для художників слова. Ось зараз під Москвою будуються бараки для тисяч робітників по каналу Волга — Москва. Ці тисячі різноманітних людей — чудовий матеріал для вивчення. Я не певен, що який-небудь «собрат по перу» зверне увагу на цей багатющий матеріал.

Я не забуваю, що молода наша література дала за 15 років десятки дуже цінних і талановитих книг. Але не забуваю й того, що число тем, розроблених у цих книжках, дуже не велике і що багато тем, будши взяті нашвидкуруч, поверхово, скомпрометовані, тобто зіпсовані.

Не можна не відзначити, що літератори наші, за винятком майже тільки М. Огнева, не дали жодної цінної книги про дітей — для батьків і матерів, — я вже не кажу про те, що писати книги для дітей, очевидно, вважають

нижче гідності «високого мистецтва». Не зачеплена тема переродження селянина на фабриці, тема інтелектуальної та емоціональної асиміляції людини з нацменшостей в комуніста-інтернаціоналіста, не дано жодного яскравого портрета жінки-адміністраторки, не дано портретів працівника науки, винахідника, художника,— портретів людей, з яких деякі народилися по глухих наших селах, по брудних закутках міст, виховувалися разом з телятами по курних хатах або разом з жебраками й злодіями на «пустирях» міст. А вже багато хто з таких людей відомі в Європі як люди великої талановитості. Ми в своїй країні не знаємо їх, а пізнавши — забуваємо про них.

Вузький, вузький кругозір товаришів літераторів, і причина цієї вузькості — кочка зору. Мільйони й десятки мільйонів пролетарів усіх земель чекають від нас яскравого, палкого слова, чекають простих і ясних зображень великих успіхів роботи, твореної масами й одиницями, в яких згущена чудесна енергія мас. Як не зводила б наклепи преса світової буржуазії, як завзято не вигадувала б вона всілякі паскудства, як не брехали б твердолобі парламентарії, намагаючись опорочити нашу роботу, але навіть і ця преса вже не може не визнати успіхів нашого будівництва, успіхів нашої дипломатії. І пролетаріат Європи, територіально найближчий до нас, тепер все частіше з вуст ворога свого, з вуст буржуазії, чує визнання великих досягнень «соціалізму в одній країні».

Літератори Союзу Соціалістичних Радянських Республік повинні поширювати свій кругозір для того, щоб поширити і поглибити свою діяльність. Цього вимагає від них епоха, нова історія, створювана пролетаріатом Союзу, цього вимагають діти, які незабаром стануть юнаками і тоді можуть поставити перед батьками ряд нищівних питань і, нарешті, цього вимагає від них мистецтво.

Зарубіжні й внутрішні вороги, мабуть, зрадіють, скажуть: «Ось і Горький дає нам шматочок приємної «духовної поживи»! Це буде радість помилкова. Я не маю наміру годувати свиней. Стаття викликана високими вимогами дійсності Союзу Рад. Висоти і значення цих вимог вороги пролетаріату органічно не здатні зрозуміти. Література Союзу Рад зростає добре, але дійсність велична й прекрасна. Необхідно, щоб література досягла висот дійсності. Ось у чім річ.

ПРО ТЕМИ

Питання про теми дитячих книг — це, зрозуміло, питання про лінію соціального виховання дітей.

У нашій країні виховувати — значить революціонізувати, тобто визволяти мислення дитини від наперед указаних минулим її дідів і батьків технічних навичок думки, від її помилок, в основі яких закладений багатовіковий досвід консервативного побуту, побудованого на класовій боротьбі і на прагненні одиниць до самозахисту, до ствердження індивідуалізму і націоналізму як «вічних» форм і законів соціального буття.

Треба ставити справу виховання дітей так, щоб вони з малих років навіть на іграх рішуче відривалися від свідомого і несвідомого потягу до минулого, — звідси випливає, що необхідно розкрити перед дітьми процеси минулого. Це недосяжно шляхом ознайомлення тільки з фактами, ідеями, теоріями, цього можна досягнути лише розповідями про трудові процеси, про те, як ці процеси створювали факти і як із фактів виникали поняття, ідеї, теорії. Треба показати, що свобода думки можлива тільки при повній свободі трудової життєдіяльності, яка зовсім не знаходила і не знаходить місця в умовах капіталістичного ладу суспільства і обов'язкова для кожного при соціалістичному ладі.

Не слід забувати про різницю впливу на думку фактів і процесів. Це трапляється не тільки в побуті, але і в науці, де так звані «міцно встановлені факти» нерідко

відіграють консервативну роль, тримають думку в полоні «очевидностей» і цим затримують темп і свободу пізнавального процесу. Дуже часто «істина» — знаряддя пізнання, тимчасово вихідна його точка — відбиває особисте свідоме чи інстинктивне прагнення «виробника» істини до спокою, до влади над умами і, відкидаючи критику, викладається як непорушний, «вічний» закон, як «віра».

Цілком припустимо, що гіпотеза «ентропії» — тяжіння енергії до спокою — є тільки виявом прагнення стомленої думки до відпочинку, заспокоєння. Так само і вчення про «надкомплектність» — про те, що фізіологічні дефекти організму нібито компенсуються підвищенням інтелектуальних здібностей, — є вченням, основна ідея якого, буди перенесена в область соціології, виправдала б ганебні потворності суспільних відносин, як намагалися виправдати їх Мальтус і багато інших мислителів буржуазії. Всі вони спиралися на факти, але тільки Маркс геніально розкрив процеси творчості фактів, тільки він ясно і незаперечно показав, що основною причиною трагічного життя і всіх страждань людства став розрив між розумною робочою рукою і розумною головою.

Олівер Лодж, біолог, в молодості — матеріаліст, під старість — містик, в одній із перших книг своїх доводив, що мислення виникло із відчуття болю, як хімічна реакція нервової клітини на поштовхи і удари зовнішнього світу. Тривалі і безперервні зіткнення якогось примітивного організму з навколишнім середовищем створили нервово-мозковий орган чуття, він, згодом, розвинувся як дотик, зір, слух, смак, нюх, і, нарешті, у стародавнього предка людини виріс в інстинкт самозбереження, підказав йому необхідність озброюватись для боротьби проти явищ, що загрожують його здоров'ю і життю. На якомусь стародавньому ступені розвитку люди були «соціальні» не більше, ніж вовки в наші дні. Але родич мавпи, людина, розвинула передні кінцівки свої більш уміло, і от ці розумні її руки, саме вони — та сила, яка, виділивши людину із середовища тварин, сприяла швидкому росту її думки і кінець кінцем організувала її такою, якою вона є в наші дні: найвправніший майстер обробки металів у найточніші інструменти, апарати, машини,

найталановитіший піаніст, хірург, що творить майже чудеса і т. д.

Сказане аж ніяк не зменшує сили впливу суспільних відносин на ріст і розвиток думки, але — це пізніший момент. Нам необхідно показати дітям історичну людину, що виходить із «тьми віків» і на самому початку її напівсвідомих трудових процесів; необхідно, щоб діти мали певне уявлення про шляхи, які пройдені від винахідника кам'яної сокири до Стефенсона і Дізеля, від творця казки, яка була фантастичною гіпотезою, до великого вчення Маркса, що вказало нам широку і пряму дорогу в світле майбутнє трудового людства. Вступаючи в новий світ, у світ вільної, технічно полегшеної праці і в безкласове суспільство, діти повинні знати, яке величезне значення фізичної праці, як вона змінює не тільки форми, але й якості матерії, як, оволодіваючи її стихійними силами, створює «другу природу».

Незаперечно, що мислення є не що інше, як відбиття в мозку людини об'єктивного, реально існуючого світу матерії, найбільш дивовижним і складним продуктом якої є нервово-мозкова тканина людини. Але треба, щоб діти знали: коли б свобода трудової діяльності не утискувалась, не обмежувалась на всьому протязі історії своекорисливістю і жадібністю командуючих класів, трудове людство було б на висоті, що незмірно перевищує сучасний ступінь «загальнолюдської культури», побудованої на кістках трудового народу, цементованої його кров'ю. Розуміється, «все обумовлено», але для нас історія уже не фетиш, ми будуємо її за планом. Нам треба особливо різко підкреслити вирішальне значення свободи праці. На прикладі буржуазного світу ми бачимо, що капіталізм усе рішучіше відмовляється від своєї «культури», бо вона стає ворожою йому. На прикладі вільної життєдіяльності робочої енергії Союзу Соціалістичних Рад ми маємо незаперечне право показати, як швидко, різноманітно, міцно збагачує колективна праця величезну нашу країну, як за 15 років закладено міцні основи нової культури. На безлічі прикладів кривих, спотворених відображень у буржуазній довбешці явищ об'єктивного світу ми повинні показати дітям, як і чого ради спотворювалось правильне, закономірне сприймання світу. Ще раз: нам необхідно підняти на належну висоту уявлення про історичну трудову людину, вмістителя енергії, яка організовує і змінює

світ, створює свою «другу природу» — культуру соціалістів.

Людина — носій енергії, яка організовує світ, створює «другу природу», культуру, — людина є орган природи, створений нею немовби для її самопізнання і перетворення, — от що необхідно прищеплювати дітям. Треба, щоб вони вже з шести-семи років починали розуміти чудесну силу роботи думки, вникали в смисл соціальних явищ, привчались до пізнання своїх здібностей. Тому ознайомлення дітей з життям треба починати з оповідань про далеке минуле, про початок трудових процесів і організуючої роботи думки.

Треба твердо пам'ятати, що історію створення культури почали люди безпомічні, безграмотні, цілком поглинені боротьбою за своє життя проти ворожих їм явищ природи і хижих звірів. Буржуазні історики культури звичайно зображують первісну людину, члена родового колективу, мислителем, якого бентежили питання: що таке сон, смерть, якою силою створена земля, для чого створена людина і т. д. Але людина того часу жила в безперервному фізичному труді і в безперервному стані самооборони, вона була насамперед творцем реальних фактів і не мала часу мислити абстрактно. «Реальне перетворилось в ідеальне» саме так, як про це догадався універсальний розум Маркса: під впливом трудових процесів. Способи самовиховання у первісної людини були дуже прості: людина розуміла, що їй необхідно стати сильнішою від звіра, і, раніше ніж навчитися перемагати звірів, припускала цю можливість, створюючи казки про переможців левів — Самсона, Геркулеса. У неї не було ніякої іншої необхідності створювати богів, крім припущення можливості фантастичного розвитку своїх сил і здібностей. Припускаючи це, вона не помилялась: найкращих майстрів первісних ремесел вона зображувала як переможців страшених опорів природи, матерії людській волі. Найдавніші міфи не знають богів, які не були б майстрами: це вправні ковалі, мисливці, пастухи, мореплавці, музиканти, теслярі; богині теж майстерниці: пряжи, куховарки, лікарки. Те, що називається «релігійною творчістю первісних людей», було, по суті своїй, художньою творчістю, без ознак містики. Містика вторглась тоді, коли індивідуальність, з тих чи інших причин відриваючись від колективу, починала розуміти безглуздість свого бут-

тя і безсилля своє перед лицем природи, а особливо перед владою колективу, який вимагав — не міг не вимагати — від одиниці рівності в труді. Надто важко припустити, щоб первісна сім'я і рід терпіли в середовищі своєму нероб, ледарів і взагалі суб'єктів, які ухилялися б від участі в колективному труді по добуванню їжі і охороні життя,— такі люди, мабуть, винищувались.

Абстрактно і містично мислити людина починала і тоді, коли старіла, коли збудником її мислення служив страх перед неминучістю смерті. Страх може викликати в колективі паніку, але паніка не може бути тривалою і не пригнічує біологічну енергію колективу. Стихійні катастрофи, наприклад, діяльність вулканів, землетруси, періодичні поводи ніколи не були причинами переселення народів. Найпесимістичнішою релігією є індуїзм—ведоїзм, буддизм — але, як відомо, це не заважає індусам жити і розмножуватися. Індо-німецька філософія Шопенгауера, Гартмана не збільшила помітно кількості самогубств, навіть в буржуазному, роздрібненому суспільстві.

Страх перед життям — перед «непізнаваним» і т. д.— властивість індивідуаліста,— як сказано, впливає із відчуття людиною особистої своєї мізерності. Індивідуалісти навчилися утилізувати свій страх, вселяючи його людям труда як вищу мудрість, як надрозумне проникнення в таємниці, не доступні розумові. Цілкові імовірно, що першими основоположниками містичних релігій, організаторами культів, жерцями — були саме налякані нероби і старезні люди.

Випадки передчасної втрати думки, її переляку перед її ж висновками можна простежити на протязі всієї історії буржуазії. Чим ближче до нашої епохи, тим частіші такі випадки. ХІХ, ХХ століття особливо багаті на стрибки науково-революційної і матеріалістичної думки в реакційність і містику. Олівер Лодж, Вірхов, Менделєєв, Крукс, Ріше і ще багато «людей науки» фактами втрати їх мислення підтверджують старечу дряхлість буржуазного суспільства.

Для того щоб добитися успіхів у справі створення художньої і освітньої літератури для дітей, нам потрібні кадри талановитих письменників, здатних писати просто, цікаво і змістовно, кадри культурних редакторів, які

мають достатню політичну і літературну підготовку, потрібні технічні умови, що забезпечують своєчасний вихід і якість дитячої книги. Такі завдання не розв'язуються в один день.

Отже: треба взятися до їх розв'язання негайно. Можливо, що ми в якійсь мірі допоможемо справі створення нової дитячої книги, намітивши кілька тем, які мають бути розроблені:

З е м л я

Геохімічне і геофізичне уявлення про землю; історія її утворення; метали, мінерали, походження родючих ґрунтів. Роль високих температур, оволодіваючи якими, наука з основної руди — із заліза — створює сталь і за допомогою сплаву з тим чи іншим металом виробляє дедалі тривкіші, твердіші метали. Практичні висновки.

П о в і т р я

Його хімія, гази, особливо кисень і водень; фізична дія повітряних течій. Утворення кислот, солей, лугів. Горіння, гниття. Рух як основа всіх явищ фізики і хімії. Наші спроби утилізації повітряних течій.

В о д а

Її фізична і хімічна робота. Рух — падіння — води як джерело електроенергії.

Ці три теми треба розробити так, щоб юний читач дістав досить ясне уявлення по можливості про всі різноманітні процеси зміни матерії і про поступовість завоювання наукою стихійних сил природи.

Далі необхідно розробити ще теми:

Р о с л и н а

Історія її розвитку і освоєння людиною.

Т в а р и н а

Історія росту органічного життя від рослинної клітини до людини.

Як з'явилися люди на землі.

Міфологічні пояснення: люди виходили із води, із лісу, від звірів, взагалі створені силами природи. Церковні, жрецькі пояснення: творцями людей є боги.

Теорія органічної еволюції.

Як люди навчилися думати

Теорія утворення нервової клітини. Почуття дотикання і розвиток п'яти почуттів. Роль схожостей і відмінностей у явищах природи, у змінюванні реальностей. Приємні і неприємні відчуття. Інстинкт самозбереження. Утворення понять із спостереження схожості і відмінності. Роль світла і темряви в справі добування їжі. Звуконаслідування як один із можливих збудників мови. Скрип, рев, грім, вищання, шурхіт, шелест і т. д.

Як люди оволоділи вогнем

Іскри при обробці каменя. Спалахи сухого дерева при терті. (Пояснення бушмена: «Коли дерево довго терти, воно пітніє, димить і гнівається — спалахує». Збіг: слов'янські слова — вогонь — гнів, гніватися, огніватися). Блискавка. Міф про Прометея.

Як люди навчилися полегшувати свою працю і життя

Винайдення і застосування первісних знарядь праці. Пташині гнізда як зразок плетіння; дзьоб птаха, що шие гнізда, міг дати ідею голки, шкаралупа пташиного яйця або горіха — прототип човна, павутиння — тканиня. Спостереження над кротоми, польовими мишами, зерноїдними птахами могло повести до освоєння хлібних злаків.

Яке значення для людей мало освоєння заліза та інших металів

Про солодке, кисле, солоне, прісне

Глюкози, кислоти, солі, луги. Їх роль у людському організмі, значення в промисловості і т. д.

Про чудесне в роботі науки

Головним чином — у хімії. Виготовлення скла: непрозора матерія стає прозорою, як повітря. Тугоплавке, гнучке скло і т. д.

Можна розповісти про перетворення картоплі в каучук і про цілий ряд інших процесів, що особливо сильно діють на уяву як на силу, що сприяє розширенню мислимих границь можливого.

Думки і діла

Їх взаємний зв'язок, їх суперечності, розв'язання суперечностей у процесах трудового досвіду.

Про техніку майбутнього

Геліотехніка, радіотехніка, утилізація сили вітру, різниці температури і т. д.

Для чого і як люди склали казки

Немає фантазії, в основі якої не лежала б реальність. Існуюче і бажане: звір сильніший за людину — людині треба бути сильнішою за звіра. Великі звірі не можуть піймати птаха в повітрі, звідси — бажання літати, швидко пересуватися по землі — «чоботи-скоророходи», «килим-самольот» і т. д. Фантазія первісної людини як вияв бажаного нею, уявлення про можливе для неї. Скелети птерозаврів і літаючий ящір — «дракон воланс» — як прототип дракона Змія Горинича. Казка як прототип гіпотези.

Що таке релігія і для чого вона вигадана

Хто створював релігії? Містичні боги жерців створювались за типом богів-майстрів: Вулкана, Тора, Бальдура, Вейнемейнена, Аполлона, Ярили і т. д. Ангели-птахи. Життя святих складалось на основі народних казок. Жерці-боготорці, народ-богоборець. Найстародавніші докази богоборства: Прометей, Калеві — герой естонської «Калевіпоег», Локі — ворог богів та ін., — церква включила богоборців в образ сатани. Матеріалізм і скепсис язичества. Містика християнської церкви, її жорстокість. Інквізиція, безперервна її боротьба з еретиками і, незважаючи на це, — химери і диявол на вежах Паризького собору, людські сідниці як водосток на соборі у Фрейбурзі Шварцвальдському і т. ін. в цьому роді.

Антицерковні казки, легенди. Що дала релігія людям?

Про те, як наука зробила людей велетнями

Телескоп, телебачення подовжили зір, мікроскоп поглибив його. Телефон, радіо — посилення слуху. Сучасні способи пересування по землі, воді, повітрю — вирости ноги. Керування на віддалі — довгі руки.

Історія двигуна від парової машини до дизеля, «для чого — нічого?»

Значення пустоти в техніці. Міра, вага. Значення точності вимірювання простору, часу ваги. Наслідки порушення точності: зіткнення поїздів, необхідність точності

в заміні спрацьованих частин машин, отруєння при неправильному зважуванні ліків і т. д.

Дві природи

Перша частина.

Влада природи над людиною. Вороги людини: вітер, гроза, болото, холод, спека, річкові пороги, пустеля, хижий звір, отруйні рослини та ін.

Друга частина.

Війна людини з ворожою природою і створення нової природи. Підкорення вітру, води, електрики. Болота дають людині торф як паливо і добриво. Тварини і рослини на службі у людини і т. д.

Третя частина.

Влада людини над природою. Плановий організований труд соціалістичного суспільства. Перемога над стихіями, над хворобою і смертю.

Особливо важливе і серйозне завдання — *дати дітям книги про те, звідки взялася приватна власність, і про те, як у наш час власність стає головною перешкодою на шляху розвитку людини.* Це завдання може бути розв'язане і рядом історичних книг, і гострими політичними памфлетами, і побутовою сатирою, скерованою проти пережитків власництва в умовах Радянської Країни, в середовищі дорослих і дітей.

До революції в Росії було досить багато книг, присвячених західним країнам, наприклад — книги Водовозової. Більша частина цих книг була написана досить поверхово. Побут різних країн подавався зовнішньо, народи відрізнялися незмінними рисами характеру, — скажімо, французи — гумором, англійці — спокоем, а голландські жінки — головними уборами. Ні про яку класову боротьбу в цих книгах не було й мови.

Але все ж книги розвивали в дитині інтерес до побуту і культури західних країн, спонукали її вивчати чужі мови.

Ми повинні добитися того, щоб кращі письменники і художники дали нам книги і альбоми, присвячені народам світу. Про народи СРСР найкраще можуть розповісти краєзнавці і учасники численних експедицій, розкиданих

по території всього Союзу. Вони покажуть нам національний побут в процесі його зміни і розвитку, виховують у дітей інтернаціоналізм.

Надзвичайно важливо залучити до справи створення цих книжок і представників нацменів — зокрема, студентів, що навчаються в загальних вузах і втузах, а також в інститутах народів Півночі і Сходу.

Загалом нам необхідно будувати всю літературу для дітей на цілком новому принципі, який відкриває найширші перспективи для образного науково-художнього мислення; цей принцип можна формулювати так: в людському суспільстві розгоряється боротьба за визволення трудової енергії робітничих мас з-під гніту власності, з-під влади капіталістів, боротьба за перевтілення фізичної енергії людей в енергію розуму — інтелектуальну, — боротьба за владу над силами природи, за здоров'я і довголіття трудового людства, за його всесвітню єдність і за вільний, різноманітний, безмежний розвиток його здібностей, талантів. Ось цей принцип і повинен бути основою всієї літератури для дітей і кожної книжки, починаючи з книги для молодшого віку. Ми повинні пам'ятати, що вже немає фантастичних казок, не виправданих трудом і наукою, і що дітям треба дати казки, основані на запитах і гіпотезах сучасної наукової думки. Діти повинні вчитися не тільки лічити, вимірювати, але й уявляти і передбачати.

Не треба забувати, що беззбройна фантазія стародавніх людей передбачала можливість для людини літати в повітрі, жити під водою, безмежно посилювати рух на землі, перетворювати матерію і т. д. В наші дні фантазія і уява можуть спиратися на реальні дані наукового досвіду і цим безмежно посилити творчу могутність розуму. Ми бачимо серед винахідників наших — людей, які, мало знаючи механіку, створюють правильні ідеї нових верстатів, машин, апаратів. Ми повинні закликати науку на допомогу фантазії дітей, повинні навчити дітей думати про майбутнє.

Сила Володимира Ілліча та його учнів таїть саме в їх дивовижному вмінні передбачати майбутнє. В нашій літературі не повинно бути різкої відмінності між художньою і науково-популярною книгою. Як цього добитися? Як зробити освітню книгу дійовою і емоційною?

Насамперед — і ще раз! — наша книга про досягнення науки й техніки повинна давати не тільки кінцеві результати людської думки і досвіду, але вводити читача в самий процес дослідницької праці, показуючи поступово переборювання труднощів і шукання вірного методу.

Науку й техніку треба зображати не як склад готових відкриттів і винаходів, а як арену боротьби, де конкретна жива людина переборює опір матеріалу і традиції.

Авторами такої книги можуть і повинні бути кращі наукові працівники, а не позбавлені індивідуальності посередники-компілятори, готові зляпати нарис, статтю або цілий трактат на замовлення будь-якого видавництва і на будь-яку тему. Радянська дійсність, що виганяє посередників із промисловості, повинна вигнати їх і з галузі літератури.

Тільки при безпосередній участі справжніх працівників науки і літераторів високої словесної техніки ми можемо розпочати видання книг, присвячених художній популяризації наукових знань.

Смілива і вдала спроба кількох авторів, що створили для дітей і юнацтва книги про перспективи нашого будівництва: Ільїн — «Оповідання про великий план», Паустовський — «Кара-Бугаз» та ін. — переконує нас у тому, що з дітьми можна говорити просто і захоплююче, без усякої дидактики, на найсерйозніші теми.

Простота і ясність стилю досягаються не зниженням літературної якості, а в результаті справжньої майстерності. Автор, що йде в дитячу літературу, повинен урахувати всі особливості читацького віку. В противному разі у нього вийде книга, позбавлена адреси, не потрібна ні дитині, ні дорослому.

Поряд з письменниками, майстрами слова, дитяча література повинна вміти використати багатий життєвий досвід «бувалих людей» — мисливців, моряків, інженерів, льотчиків, агрономів, працівників МТС і т. д.

Книги людей різних професій чудово знайомлять дитину з конкретною обстановкою нашого будівництва і боротьби, з усією різноманітною радянською дійсністю.

Само собою зрозуміло, що тут намічена лише груба схема роботи і що її треба старанно і детально розглянути, для чого слід негайно організувати групу молодих учених і літераторів.

З ПРИВОДУ ОДНІЄЇ ДИСКУСІЇ

19 січня «Вечерняя Москва» між іншими «новинами дня» повідомила, що

закінчилась організована ДВХЛ дискусія про «Бруски» Ф. І. Панфьорова.

У своєму заключному виступі товариш Панфьоров загострив питання про мову радянської художньої літератури.

Автор «Брусків» вважає, що у нас за останній час багато говорять про мову, але ніхто не говорить про мову революції. Ця тема зовсім випадає з поля уваги критиків: вони воліють говорити про мову Буніна, Толстого, інших класиків, але не помічають нової мови, створеної революцією.

Зразків нової мови товариш Панфьоров не навів, але спинився на захисті права свого користуватися безглуздим словом «скукожился», твердячи,

що це слово вживають мільйони: це не те, що «сжался», «стусежался», а саме «скукожился».

Вважаючи себе зобов'язаним боротися проти засмічення російської літературної мови невдалими «місцевими реченнями» і взагалі словесною половою, я звертаю увагу товаришів літераторів ось на що: визнано, що народна російська мова, особливо в її конкретних дієслівних формах відзначається чудовою образністю. Коли говориться: «с-ежился», «с-морщил-ся», «с-корчил-ся», і т. д., ми бачимо обличчя і пози. Але я не бачу, як змінюється тіло і обличчя людини, яка «скукожилась». Дієслово «скукожиться» зроблено явно штучно і безглуздо, воно звучить так, нібито в ньому з'єднані три слова: «скука», «кожи», «ожил». Зрозуміло, що не варто б сперечатись з приводу

включення в літературну мову одного потворного слова. Але справа в тому, що у товариша Панфьорова, незважаючи на його безперечну талановитість, відносини з літературною мовою взагалі неблагополучні. Він чомусь думає, що над російською літературою все ще тяжить словник Даля, який взагалі не тяжив над нею, і він немовби забув, що література наша має багатий мовний матеріал «народників», а також лексикони таких своєрідних «стилістів», як Герцен, Некрасов, Тургенєв, Салтиков, Лесков, Г. Успенський, Чехов. З цією чудовою спадщиною наші молоді письменники погано знайомі і ніби не хочуть знайомитися, задовольняючись такими пошлыми зразками «словотворчості», як, наприклад, «катись колбаской», «дать пять» і т. д.

Товариш Панфьоров думає, що слово «обезрадить» — нове слово, але за п'ятдесят років до наших днів повстари-пімокати, вирушаючи з Верхньої Волги на Урал, у відхожий промисел, співали:

Ой, закружит, завихрявит молодого паренька,
...Обезрадостит чужая, чужа дальняя сторона.

Пісня ця цитується в одній із статей М. А. Плотникова про відхожі промисли селян Верхньої Волги, включена і в «лубочні» пісешники І. Ситіна.

Слово «обезрадостил» звучало і в одній з численних пісень казанських проституток. За Панфьоровим, слово «обезрадили» народжене в роки, коли у дрібного власника взяли коня, який «приносив йому радість» і привели його на колгоспний двір. Або вислів — «душа на место встала». Він виражає цілу епоху: селянин прийшов у колгосп і, коли повірив у нього, одержав трудодні, відчув, що все лихо відпало, у нього «душа на место встала».

Це теж не «нова» фраза: нею давно користувались після пережитого переляку або прикрості. Взагалі товариш Панфьоров дуже безтурботний і недбалий там, де потрібна точність; він пише: «блевать, где застанет блевотина», «притоптывая ногой, точно она была костяная», Скляний «пил» у нього одночасно і «стружка» і «опилки», на соснах «лопаются почки», — такими «описками» рясніє вся третя книга «Брусків».

У словах він не економний і часто пише так:

Він теж бачив перед собою рисака, але захоплювався іншим — гордістю, тим, як гордо тримає рисак свою з нашорощеними вухами голову.

Підкреслені сім слів явно зайві в цій фразі. Іноді він розповідає щось неможливе, наприклад: в долоню людини «вп'ялась дрібнісінька скляна стружка-пил». «Він кинувся до топки, зачерпнув фукою розпечену скляну лаву і швидко, майже торкаючись долоні, кілька раз провів нею, і ошурки розтанули, звільнили шкіру». Це не дуже ясно розказано, але зовсім ясно, що людина, яка зачерпнула голою рукою розпечену лаву для того, щоб цією лавою розплавити скло в шкірі своєї долоні, людина ця — «чудотворець».

Панфьоров твердить: «Я пишу мовою мільйонів». Це зовсім невірно. Він часто пише слова так, як вони вимовляються: наприклад, «поєдим» замість — «поєдем», «трюжильний» замість — «двужильний», «пыжжай». Чому «пыжжай»? У нас є області, де мільйони вимовляють це слово правильно — «поезжай», є області, де говорять — «паезжай», говорять і з «апострофом»: «п'езжай». Мовні капризи нашої країни дуже різноманітні. Завдання серйозного літератора зводиться до того, щоб відсіяти, відібрати з цього хаосу найбільш точні, місткі, звучні слова, а не захоплюватись мотлохом на зразок таких безглузвих словечок, як «подъялдыкивать», «базынить», «скукоживаться» і т. д. До речі, «базынить» Панфьоров вживає для визначення шуму. Я чув це слово в Галещині Кременчуцького повіту, там «базынить» означало: розводити плітки через перелаз тину.

Можна б, звичайно, не відзначати словесних помилок і недбалої техніки літератора обдарованого, але він виступає як радник і вчитель, а вчить він виробленню літературного браку.

Визначаючи, що

молоді письменники можуть нахапати непотрібних слів і наповнити ними літературу,

Панфьоров говорить:

Але я все-таки за те, щоб письменники тягли ці слова в літературу. Я ставлю питання так, що коли з 100 слів залишиться п'ять добрих, а 95 будуть поганими, і то добре.

Це зовсім не добре, це злочинно, бо це є саме заохочення фабрикації літературного браку, а його у нас цілком досить «твориться» і без заохочення товарища Панфьорова.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ О. С. СЕРАФИМОВИЧУ

Олександр Серафимович!

Я прочитав Вашу статейку «Про письменників обличених і необличених» і почуваю себе зобов'язаним заперечити Вам.

Хоч форма і тон статейки Вашої говорять, що Ви напевно хотіли надати їй характеру розважного, але, за змістом її, вона є безумовно шкідливою.

Ми з Вами — старі письменники і, не дуже хвастаючись, можемо сказати, що в літературі радянській визнані ніби за протопопів. Ми проповідуємо, молодь слухає нас, але, на жаль, рідко піддає проповіді наші критиці—це, мабуть, з пошани до нашої дряхлості. Але хоч і протопопи, однак ми не маємо права «канонізувати», тобто прилічувати людей до лику святих угодників, що вже не підлягають широкій критиці. Проте ми привласнюємо собі це право і—часто, надто часто! — помиляємось, проголошуючи: письменник — цей чи той — хоч і молодий, але вже геніальний і приречений на безсмертя в пам'яті людей.

Днями мені було правильно вказано, що я перехвалив книгу Алексеєва «Отаманщина». Звичайно, не тільки одна ця помилочка за мною,—перехвалював я багато кого з середовища «пишучої братії». Нині Ви канонізуєте Панфьорова, говорячи про нього такими словами:

Чи бачите, яка штука: ідеш бувало лісом, блідий туман. Дивися, щось вимальовується, людина не людина, а щось таке рога-те стирчить у всі боки, і не відразу зміркуєш, у чому ж справа?

А коли підійдеш — це просто величезна вивернута бурею сосна. І ось стирчить корінням у всі боки. І потім, через довгий час, якось випадково пригадуєш, як серед цього туману в усі боки стирчить якась сила. Але в цій рогатості міститься сила, яку постійно з собою носиш, якої не збудешся, якби й хотів. Ось це Панфьоров.

Сидить у ньому мужицька сила, і її не вирвеш з його свідомості. Ну, а коли б він задумав зробити свою річ «облизаною», нічого б не вийшло, вона втратила б свою силу, таку кострубату, здорову, мужичу.

Я готовий думати, що навіть Панфьоров «не поздоровшає від таких похвал», хоч він людина, яка надто поспішає досягти слави і чину протопопа в літературі. Але є значно більше підстав побоюватись, що Ваша важка похвала пошкодить молодому письменнику, бо Ви утверджуєте за ним право лишитись таким, який він є, не турбуючись про дальший його технічний і культурний ріст.

Дозвольте нагадати Вам, що мужицька сила — сила соціально нездорова і що культурно-політична, талановито послідовна робота партії Леніна — Сталіна спрямована саме до того, щоб витравити з свідомості мужика цю його хвалену Вами «силу», бо сила ця є в основі своїй не що інше, як інстинкт класовий, інстинкт дрібного власника, що виражається, як ми знаємо, у формах зоологічного озвіріння. Цей інстинкт викликає у мужика думки і прагнення, які дуже вірно оформлені Панфьоровим на 107—108 сторінках третьої книги «Брусків», але через недбалість автора оформлені так, що можна думати: автор викладає свої особисті думки і почуття, а не почуття і думки одного з героїв.

Панфьоров добре розуміє мужицьку силу, яка живиться стихійною «владою землі», — владою, яку особливо глибоко зрозумів і переконливо зобразив Гліб Успенський.

Але одна справа — розуміти, інша — почувати, і ось, наприклад, мені, читачеві, здається, що в третій книзі «Брусків» суперечність між розумом і почуттям виражена дуже різко, через що і виходить так, що вороже ставлення «мужицької сили» до соціалістичної культури дано набагато яскравіше, наочніше, більш «відчутно», ніж визвольне значення революційної роботи пролетаріату.

Перевиховання прославленого народниками мужика, страдника, який в один бік фабрикує жебраків, а в дру-

гий — глитаїв, крамарів, фабрикантів і взагалі найжорстокіших грабіжників,— це перевиховання по суті своїй має на меті змінити класовий тип людини, вихованої віками звірячої власницької культури.

Наскільки типово зображений цей процес у «Брусках»? Критика не ставила перед собою це питання у всьому його об'ємі і глибині, критика ще не спромоглась співставити «Бруски» з «Ненавистю» Шухова і «Піднятою цілиною» Шолохова. І нам з Вами, протопопам, слід було б надати слово критиці, підждавши трохи з висловленням наших власних смаків і симпатій. Поставлені прихильною оцінкою читачів на певну висоту, ми, старики, меценатствуємо, а це — справа шкідлива.

Ви твердите: «По творах Панфьорова вчать ся зараз і в майбутньому вивчатимуть нашу епоху». Мені здається, що хоч ми і протопопи, але нам слід утримуватись від пророкувань, зовсім недоречних в епоху могутньої і надзвичайно глибокої соціальної революції, і не слід поспішати створювати літературні авторитети для нашої молоді.

Нагадаю, що поспішність у цій справі вже створила кілька смішних анекдотів: так, наприклад, років шість тому якийсь професор Фатов твердив, що письменник Пантелеймон Романов рівний Бальзаку, Тургеневу, Толстому і ще комусь. Професорові вірили, але скоро виявилось, що він бездарний і літературно малограмотний. Були і ще анекдоти такого роду. Недавно якийсь Резніков твердив, що Панфьоров теж рівний Бальзаку і класикам. Я певен, що цим твердженням Резніков дуже шкідливо вплинув на Панфьорова, який потребує більш уважного і серйозного ставлення до нього.

Ні, Олександр Серафимович, не будемо квапитись проголошувати геніями письменників, які ще повинні вчитися літературної грамоти, дуже слабо освоєної ними. Я цілком згодний з Вами, коли Ви говорите, що

...прійде час, багато хто з нас, «облизаних», білітиме кістками на полицях — ми свою справу теж, я думаю, зробили і робимо, — але багато з нас будуть біліти кістками на полицях, а от панфьоровська річ — кострубата, така, що стирчить у всі боки, надовго лишиться, бо всупереч своїм недолікам, своїй кострубатості вона насичена тією силою, яка властива мужикові. Ця сила теж кострубата, теж з отакими штуками.

Тут я дозволю собі маленький відступ: мені не зовсім зрозуміло, чому кістки мої будуть «біліти на

полицях»? Чи означає це, що плоть і кістки мої не будуть спалені в крематорії? Невже скелет мій виварять і кісточки мої будуть розібрані шановниками таланту мого «на пам'ять»? Або, може, буде створений музей скелетів письменницьких для того, щоб підказувати малоприємну істину: «як не пиши, а — помреш»? Якщо так, то хоч це і оригінально, однак жахає похмурістю своєю.

Але — обличмо жарти!

Я рішуче заперечую проти твердження, що молодь може чогось навчитись у Панфьорова, літератора, який погано знає літературну мову і взагалі пише непродумано, недбало. Прошу зрозуміти, що тут *йдеться не про одного Панфьорова, а про явне прагнення до зниження якості літератури*, бо виправдання словесного штукарства є виправдання браку. Робітників за вироблення браку гудять, а літераторів — виправдують. До чого це веде?

Ось у книжці Нітобурга «Немецкая слобода» я зустрічаю такі потворні слівця: «скокулязило», «вычикурдывать», «ожгнуть», «небо забураманило» і т. д., зустрічаю такі фрази, як, наприклад: «Белевесый был. Гогона, крикун, бабник, одно слово: брянский ворокоса безуенный». «Шалапутный табунок анархиствовавших девиц невзначай лягнулся задиристой фразой». Що означають ці слова?

Ось у Пермітіна в книзі «Враг» читаю такі самі дикі словечка: «дюзнул», «скобыской», «кильчак тебе промежду ягодиц», «саймон напрочь под корешок отляшил», «ты от меня не усикнешь», «как нинабудь». «Пожили близнецов в один мясоед, и молодухи долго путали своих мужей, особенно в бане,— в банях кержаки моются семьями, мужчины, женщины, дети — все вместе. Не один год мучались бабы, пока не приноровились узнавать каждая своего». Що за нісенітниця!

Ось Петро Сажин, книжка «Британский профиль», у нього: лебідки «хардыбачат», сонце — «карминовая медуза», «согнулась спина, утащив за собою грудь», героям його «природа еще в муках рожденная подарила ослиное терпение», «облака — паршивые клочья густой влаги — неслись на запад в поисках пристанища», омнібуси у нього «орут, как заблудившиеся мастодонты» — де він чув, як кричать мастодонти? У нього «желания забредали в гости к чувствам», «туман ослабил вожжи», «рожь

сочная, зерном любопытства наповнена», «они шли с песней и звуками флейт. В тишине были слышны отчетливо их шаги» — хіба флейти і пісні не порушували тиші?

Можна навести ще десяток книг,— все «продукція» цього року,— сповнених такою нісенітницею, таким явним, а іноді, здається, злісним знущанням з мови і з читача. Вражає надзвичайне неумцтво спритних письменників: у них «с треском лопаються сосновые почки», вони не знають, що дерево не гние у воді, у них «чугун звенит, как стекло», пилка «выхаркивает стружку», промовці «загораются от пороха собственных слов» і т. д.— без кінця іде якийсь старече плетіння словесних дурниць, збуджуючи в читачеві шаленство, огиду до людей, які все ще не можуть або не хочуть зрозуміти, яка величезна повинна бути роль письменника в нашій країні, яке необхідне чесне, суворе ставлення до роботи з словом і над словом.

У галузі словесної творчості мовна — лексична — малограмотність завжди є ознакою низької культури і завжди поєднана з малограмотністю ідеологічною,— пора, нарешті, зрозуміти це!

По лінії ідеологічній славні літератори наші сугубо безтурботні і навіть більше того: деякі хвастають слабкістю ідейного озброєння свого. Так, наприклад, у якійсь газетці я знайшов нижченаведену заяву автора «Цусіми», Новикова-Прибоя:

У мене цього не буває, щоб викреслювати з написаного що-небудь, хоч рядок... Це викреслюють ті, хто старається напустити якомога більше ідеології і кому доводиться сказати: «Ти з цією, з дозволу сказати, ідеологією тільки соромиш Радянську владу». А у мене ідеологія у крові і волоссі.

Про склад крові цього письменника мені, звичайно, нічого не відомо, але волосся на голові його, пам'ятаю, не дуже багато, а судячи з наведених його слів — зовсім немає волосся.

Хтось редагує, хтось видає силу-силенну словесного браку, якісь безвідповідальні люди хвалять цю продукцію безвідповідальних бракоробів,— хвалять, очевидно, через неумцтво і внаслідок особистих симпатій до автора.

Жоден з наших критиків не вказав літераторам, що мова, якою вони пишуть, або важко доступна, або зовсім неможлива для перекладу на іноземні мови.

Але ж пролетаріат Союзу Рад завоював і утверджує право своє більшовизувати світ, і література пролетаріату-диктатора повинна б — пора вже! — зрозуміти своє місце, своє призначення в цій великій справі.

Я запитую Вас, Серафимович, і єдиномислячих з Вами: чи можна за допомогою ідіотичної мови, зразки якої подані вище, зобразити героїку і романтизм дійсності, твореної в Союзі Соціалістичних Рад?

Нам треба згадати, як ставився до мови Володимир Ленін.

Необхідна нещадна боротьба за очищення літератури від словесного мотлоху, боротьба за простоту і ясність нашої мови, за чесну техніку, без якої неможлива чітка ідеологія. Необхідно щонайжорстокіше боротися проти всіх спроб зниження якості літератури.

До чого я і закликаю всіх, хто розуміє її справжнє значення могутньої зброї соціалістичної культури.

ПРО СПРИТНІСТЬ

Один з літераторів, добродушно зачеплених мною в «Листі до Серафимовича», докоряє мені за те, що я невірньо оцінив його книгу і образив його особисто, назвавши письменника «спритним».

Коли говорять: «спритний хлопець» — це похвала, а не осудження. Але в даному випадку, мабуть, і сам літератор невиразно відчув, що його словесна спритність — непохвальна, недоречна і навіть шкідлива в такій глибоко серйозній справі, якою є наша радянська література. Якщо він дійсно відчув це — його можна поздоровити, бо, виходить, він починає розуміти істотну і різку відмінність між спритністю і бойовим, революційним ставленням до роботи словесного художнього відображення «об'єктивної дійсності». Ця відмінність розуміється, видимо, не легко.

Час владно вимагає найсуворішої точності формулювань, і в нас є де, є у кого вчитися майстерності цієї точності. Ми живемо в напруженій героїчній і успішній роботі будівництва нового світу і живемо в стані безперервної війни із старим світом, звірина ненависть якого зростає разом з нашими перемогами, разом з нашим все більш зростаючим впливом на пролетаріат усіх країн. Як уся робота нашої партії, наша література — бойова революційна справа. Її завдання: боротьба проти минулого в теперішньому і ствердження соціалістичних досягнень теперішнього як ступеня на висоту соціалістичного

майбутнього. Чи можна виконати ці завдання за допомогою багатослів'я, пустослів'я і набору потворних слів з міщанського лексикону провінції? Прошу зрозуміти: я кажу не про смисл книжок,— це справа критиків,— я кажу про необхідність технічно грамотного ставлення до роботи, про необхідність боротися проти засмічення мови сміттям потворно вигаданих слів, про необхідність учитися точності і ясності словесних зображень. Літературна і розмовна мова наша володіє багатющою образністю і гнучкістю, недаремно Тургенев назвав її «великою, прекрасною». Не можна посилатися на те, що «в нашій області так говорять»,— книжки пишуться не для однієї якоїсь області. У нашій величезній країні існують місця, ще слабо освітлені вогнями Жовтня, темні місця, де населення продовжує вживати погано засвоєні слова чужих мов, безобразні слова. Процес засвоєння іншомовних слів цілком законний тоді, коли чужі слова фонетично споріднені з мовою, яка засвоює. За роки революції нами створені й засвоєні десятки чужих слів, наприклад: листаж, типаж, віраж, монтаж, халтураж, але це тому, що раніше ми засвоїли слова: паж, багаж, кураж, а ще раніше в нашу мову вкоренилися слова: страж, кряж, тяж і т. д. Цілком природно замінити слово «правіло» більш коротким англійським — «руль». Усі мови прагнуть до точності, а точність вимагає короткості, стислості.

Після 1812 року два французьких слова «шер амі» * залишились у нашій мові як одне «шерамижник», зроблене за типом: подвижник, книжник і т. д. Шерамижник означає: прошак, надокучник, брехун, взагалі — жалюгідна і ненадійна людина, і в цьому слові міститься складне враження, яке викликалося полоненими французами. Слово «грип» легко ввійшло в мовний ужиток тому, що в нас є: скрип, хрип. І завжди причиною засвоєння слів чужої мови є їх короткість і звукова спорідненість з мовою, яка засвоює.

Нема ніяких причин замінити слово «їсти» блатним словом «шамати» і взагалі вводити в літературу блатну мову. Нема рації писати «бубенчик звеникаєт», коли є точніші звуконаслідувальні визначення: «брякаєт», «звякаєт», «бренчит». Я пропоную молодим літераторам

---

* Любий друг (франц.).— Ред.

звернути увагу на «частушки» — безперервну і справжньо «народну» творчість робітників і селян. Чи багато ми знайдемо в частушках провінціалізмів, потворних місцевих речень і беззмістовних слів? Відкинувши вбік наслідування частушок, які складають вільнодумні мішани і скептично настроєні жартівники, ми побачимо, що частушки будуються з чистої мови, і, якщо інколи слова в них скорочені, змінені, це робиться завжди на догоду ритму, рими.

Балачки про необхідність збагачення російської мови підозрілі своєю щирістю і безрезультатністю, коли не вважати позитивним результатом засмічення мови мотлохом. Досить багато літераторів захоплюються словотворчістю Велемира Хлебникова та Андрія Белого, проте не помітно, щоб хтось із тих, що захоплюються, користувався лексиконом названих авторів. Я — не прихильник Хлебникова і Белого, на мій погляд, обидва вони творили словесний хаос, прагнучи висловити тільки болісну плутанину своїх, вузько і загострено індивідуальних сприйнять. Проте це були талановиті люди, і в них можна б дечого повчитися. Але — як видно — учитися ми не дуже любимо. А навколо нас великі тисячі молоді охоплені прагненням знання, пролетаріат швидко зміцнює і розвиває сили свої, створюючи нову інтелігенцію, вона уже ставить перед літературою все вищі і серйозніші вимоги, і в нас цілком можливе таке становище, коли масовий читач буде ідеологічно і культурно грамотніший за письменників. Повторюю ще раз: ідеологічно і художньо точне зображення нашої дійсності в літературі владно вимагає багатства, простоти, ясності і твердості мови.

Тепер про «спритність». У поняття «спритність» разом із швидкістю міркування і вчинків завжди включається легковажне, поверхове, непродумане ставлення до людей, до різних явищ життя. Спритна людинка квапить показати себе людям не схожою на них, звернути на себе увагу ближніх, висунутися вперед, пококетувати словом, новеньким костюмом і навіть лахміттям старого. Лахміття теж може прикрасити людину, і ми знаємо, що серед старців є немало таких, які прекрасно уміють рисуватися своєю убогістю. Відомо також, що є люди «нищі духом»; вони вважають основним достоїнством і прикрасою пережиті ними невдачі, нещастя і, бажаючи показати світові свою винятковість, настирливо розповідають про свої

особисті страждання, не вмючи — а іноді й свідомо не бажаючи — виявити загальносоціальні причини, якими ці страждання зумовлені. Не бажають тому, що бояться поставити себе в нескінченний ряд «страдників» і визнати себе необхідність активної участі в боротьбі проти джерела всіх страждань. Не бажають тому, що їм найбільше «до душі» роль живих, двоногих «докорів» людям, які діяльно руйнують звичні для естетів страждання, похмурі «достоевські» умови життя, достоевську філософію цінності страждань. Не бажають, нарешті, тому, що «хай світ загине, а мені щоб чай пити». Всі ці красені виховані і невиліковно отруєні суспільством крамарів, в якому, як відомо, «людина людині — вовк». Спритна людина — духовний родич їм, бо вона — індивідуаліст і навряд чи виліковний.

Як заявляє вона про себе в нашій радянській літературі, яка працює напередодні організації безкласового суспільства, що буде збудоване на яскравих індивідуальностях, але не може і не повинно включити в себе представників міщанського індивідуалізму і анархізму?

Я досить добре знаю тип дореволюційного літератора; здебільшого — це малоприємний тип, м'яко кажучи. Але я стверджую, що дореволюційний літератор не вживав так часто і голосно займенник «я», як це заведено у наших літераторів з розряду спритних...

Якщо прислухатися до шуму в теперішній літературі — почувеш, що в ньому переважає звук «я». «Я почав писати», «я пишу», «я закінчив», я-я-я! Ждеш, що скоро почнуть розповідати: «я полаявся з дружиною», «я ходив у баню», «мені снилося, піби я Габріель д'Аннунціо» і т. ін.

Поквапливе прагнення заявити про буття своє і діяння свої приводить до того, що людина, написавши першу частину книги і бачачи, що вона не звернула на себе належної уваги, пише не другу її частину, а нову книгу. Це — не поодинокий випадок, і це дуже погано, бо говорить про те, що людина зовсім не захоплена матеріалом першої своєї книги і що їй однаково про що писати, аби зробити шум і вкушати від «фіала слави».

Найгаласливішим письменником із групи спритних у нас є драматург Вишневський. Він іменує себе «новатором» в галузі драматургії. Він вважає, що співтовариші його «переписують» Толстого, Ібсена, Достоевського, Чехова,

Гоголя, Ришкова, і він написав «Оптимістичну трагедію» за формою п'єс Леоніда Андреева «Цар Голод», «Життя людини». Нікчемного Ришкова Вишневський поставив поряд з Толстим і Гоголем, очевидно, для «приниження» класиків. За настроєм своїм Вишневський родич «грунтоводам», а ці останні твердять, що «писати треба мітлою», «жиром» і т. д. Безкультурність «грунтовиків» вважає їм ознайомитися з мотивами, джерелами і матеріалом творчості класиків, які чудово могли б навчити їх, як чесно і серйозно слід працювати. Та, не кваплячись учитися, «грунтовики» поспішають учити письменників-«початківців», причому навчання зводиться до захвалювання і за допомогою захвалювання — до псування молоді.

Далі: Вишневський, який вважає себе «новатором», дає на 27 сторінці «Оптимістичної трагедії» випадок з гаманцем, в крадіжці якого жінка звинуватила матроса, — за що товариші вбили його — не крадь! — а потім знайшла гаманець у себе в кишені, за що матроси вбили її — не помиляйся! Випадок цей приведений в одному з оповідань Івана Вольнова з тією неістотною різницею, що діють не матроси, а солдати в «теплушці» на ходу поїзда і що жінка — стара. Для новатора такий збіг фактів — дивний. Вишневський — проти реалізму, він за «нові форми». Але в нього матрос говорить жінці: «Виспатись на тобі хочу», а це саме реалізм, та ще найгрубіший і до того — непотрібний. Такий же реалізм в огидній фразі Сиплого: «Революційний сифілітик краще здорового контрреволюціонера». І вся п'єса глибоко реалістична не тільки за розгнужаною грубою мовою, але й за змістом її. Зміст — безстрашна загибель заgonу матросів-революціонерів. Так, це — трагедія, хоч «нове» тлумачення трагедії як літературної форми Вишневським досить спірне й туманне. До чого тут «оптимізм»? Адже гинуть не вороги! Взагалі спроба Вишневського виступити в ролі Теофіля Готье навряд чи може бути визнана вдалою. Він хоче бути романтиком, про що й кричить на протязі всієї п'єси, а також і в стенограмі, доданої до неї.

У стенограмі він запитує: чи може «хороша форма, але абсолютно стара, яка закономірно виросла на старому ґрунті, бути адекватною тому, що ми маємо в галузі соціальних зрушень?» Звичайно, може, бо в цій «старій формі» є незаперечне достоїнство — її точна, чиста мова, її технічна грамотність. Ні в кого з старих письменників

Вишневецький не знайде такої безглуздої фрази, як його фраза: «Україну перетинають ланцюги, новоросійські степи і Таврію». До того ж: неможливо пізнання, яке заперечувало б знання, що передувало йому, як учили нас Маркс, Ленін, учить Сталін.

Вишневецький явно хоче бути романтиком, проти цього нічого не можна заперечити, бо героїзм дійсності вимагає романтизації уже не тільки в нас, але і європейської, і китайської, оскільки в Китаї і Європі нову дійсність створює революційний пролетаріат. Революційний романтизм — це, по суті, псевдонім соціалістичного реалізму, призначення якого не тільки критично показати минуле в теперішньому, а головним чином — сприяти ствердженню революційно досягнутого в теперішньому й висвітленню високих цілей соціалістичного майбутнього. Романтизм Вишневецького поки що зводиться до неможливих перебільшень. Так, наприклад, на 92 сторінці його книги він розповідає про матроса, який «насмикав цілий котелок» брильєнтів з «якоїсь божої матері» в Казані. «Цілий котелок» з однієї ікони — багатенько, товаришу Вишневецький, треба зменшити! На котелок не вистачило б «брильєнтів» з усіх ікон усіх церков Казані. Та крім того, справжні коштовні камені не стирчали в ризах ікон: хазяї церков звичайно зберігали такі камені в сейфах банків і перетворювали їх на гроші. Це особливо практикувалося саме в Казані, після того як була в десятих роках украдена знаменита «чудотворна» ікона «божої матері».

Які мотиви змушують мене писати все це? Зовсім не весело відзначати хиби товаришів літераторів і взагалі людей, значно приємніше говорити про їхні достоїнства, але обов'язок кожного з нас, товариші,— взаємно сприяти зростанню наших достоїнств. Молодим літераторам нашим взагалі властиві «спритність» і покvapливість на шляху до слави, цим і пояснюється надзвичайна недбалість їх роботи. Заперечувати цей сумний факт можуть тільки ті критики, які, читаючи книги, не помічають різкої суперечності між мовою авторів і фактичним матеріалом книг, між формою і суттю, між наміром і виконанням. Суперечність ця все зростає, і чим яскравіше, красивіше, значніше розвивається наша дійсність, тим ясніше і тривожніше чуєш, як тьмяно звучить мова, як поверхово, хоч і розма-

шисто, зображується чудесне наше життя. Не заперечуючи великої кількості молодих талантів, щиро і радісно милуючись ними, я все-таки «б'ю на сполох» і буду невтомно робити це. Чесні люди зрозуміють, що це необхідно, і, сподіваюсь, що, відкинувши геть особисті і групові сварки, вони теж визнають — час визнати! — той факт, що літературна робота повинна бути дружною, колективною бойовою справою найглибшого культурно-революційного значення. До цього кличе нас грізний голос подій на Заході і на Сході,— подій, від участі в яких не можна відкупитися тільки жертвами на користь родин революціонерів, винищених мерзотниками.

ПРО МОВУ

Відомо, що всі здібності, які відрізняють людину від тварини, розвинулись і досі розвиваються в процесах праці; здатність членороздільної мови зародилася теж на цьому ґрунті. У далекій давнині мова людей була, розуміється, дуже бідна, кількість слів — мізерна. Створювались і діяли тільки слова дієслівних форм, що відповідають сучасним: рубати, тягти, піднімати і т. д., слова вимірвальні: важко, коротко, близько, довго — далеко, гаряче — холодно, боляче та ін. Навіть назви знарядь праці з'явилися набагато пізніше, вже в ту пору, коли людина знайшла змогу командувати комусь: подай, принеси, поклади, відламай...

Мова збагачувалась на нові слова у прямій залежності від розширення трудових прийомів, викликаних зростаючою різноманітністю цілей праці і відповідно до ускладнення цих прийомів. Легко зрозуміти, що ця мова цілком виключала наявність в ній слів беззмістовних.

Тисячоліття найважчої праці привели до того, що фізична енергія трудових мас створила умови для росту енергії розуму — інтелектуальної енергії. Розум людський загорівся в роботі по реорганізації грубо організованої матерії і сам по собі є не що інше, як тонко організована і дедалі тонше організовувана енергія, вилучена з цієї ж енергії шляхом роботи з нею і над нею, шляхом дослідження і освоєння її сил та якостей. Класова організація суспільства повела до того, що право на користування

силою розуму і на вільний розвиток його було, разом з іншими правами, відняте у робітничих мас. Це повело до злочинного штучного сповільнення росту культури, до того, що вона зосередилась у вжитку меншості людей, і, нарешті, до того, що в наші дні виявилась поверховість, неміцність цієї культури, — виявилась готовність експлуататорів відмовитися від інтелектуальних цінностей і наче закреслити багатовікову працю мас — фундамент «культури духу», обладнанням якої буржуазія ще недавно пишалась і хвасталась як своєю власністю, своїм досягненням.

У найглибших соціальних подіях, що розвивалися здавна і до наших днів, не повинні б мати місця слова, позбавлені змісту, — всі вони осмислені правдою або брехнею. Брехня і правда розвинулися з одного джерела: з суспільних відносин, в основі яких закладена експлуатація праці більшості меншістю і боротьба трудящих проти експлуататорів. Найстараннішими і найспритнішими творцями брехні завжди були теологи, церковники і філософи, які, йдучи шляхами, вказаними всевладною в свій час церквою, застосовували гнучку силу по-езуїтському розтлінного розуму на боротьбу проти всіх паростків істинної соціальної правди. Але й серед цих людей були рідкі випадки, коли порочний розум усвідомлював трагедію трудового людства, і навіть монархи починали говорити про необхідність зміни тяжких і ганебних умов життя трудового народу.

Теологи насмітили дуже багато слів, осмислених брехнею: бог, гріх, блуд, пекло, рай, геєна, смирення, покірливість і т. д. Брехливий зміст цих слів викритий, і хоч шкаралупа деяких — наприклад, слова пекло — лишилась, але наповнюється іншим, уже не містичним, а соціальним змістом. Лишаються в силі такі церковні слівця, як-от: лицемірство, двоєдушність, скудоумство, лиходійство і безліч інших слівець, якими, на жаль, стверджується буття фактів. Через це один із кореспондентів моїх, стверджуючи «потребу вигнати з мови церковнослов'янські слова», не влучає в ціль: виганяти треба насамперед ганебні факти з життя, і тоді самі собою зникнуть із мови слова, що визначають ці факти. У старій слов'янській мові все ж є переконливі, добротні й образні слова, але треба відрізнити мову церковної догматики й проповіді від мови поезії. Мова, а також стиль листів протопопа Аввакума і

«Життя» його лишається неперевершеним зразком полум'яної і пристрасної мови бійця, і взагалі в старовинній літературі нашій є чого повчитися.

Звідки і як з'являються в мові, оснований на процесах праці, на спробах роз'яснити або затемнити дедалі зростаючу складність суспільних відносин, слова паразитивні, позбавлені змісту? Є дуже проста відповідь: усякий паразитизм породжують паразити. Але відповіді так — занадто просто, а тому — шкідливо.

Не пам'ятаю де, колись в юнацтві, я прочитав таке пояснення слова «рококо», яким найменовано стиль внутрішнього оздоблення жител: група французьких дворян, запрошена буржуазією якогось міста на свято, була вражена вигадливістю і пишністю оздоб мерії — міської думи; серед цих оздоб особливо виділявся галльський півень, зроблений із квітів. Один із вельмож, можливо, заїка або ж просто дурень, вигукнув: «Ро-ро-ро», а супутники його підхопили: «Ко-ко-ко». І цього було досить, щоб «отці міста» прийняли беззмістовне слово як назву стилю оздоб. Тому що це — безглуздо, то можна думати: це — вірно.

Але вже цілком безперечно, що засмічування мови словами без змісту є відбитком класової ворожнечі, оскільки вона набирала форм зневаги, презирства, насмішкватості, іронії. Феодалне дворянство Англії, Франції глузувало і висміювало мову буржуазії, коли буржуазія почала говорити мовою своїх — «світських» — філософів, своїх літераторів і стала більше грамотною, більше «свободомислячою», ніж дворяни, виховані попами. В свою чергу буржуазія глузувала з мови ремісників, селян і позбавляла її змісту цілком так само, як наші селяни висміювали, спотворювали, позбавляли змісту слова поміщиків, дачників і взагалі городян.

Розуміється, засмічення мови паразитивними, позбавленими змісту словами йшло не тільки по цій лінії, — багато шкоди принесли й приносять у цей процес нероби. У поволзьких містах засмічування мови паскудними вигадками було однією з улюблених забав гостинодворських купців. Зима, жити — нудно, торгівля йде тихо, рідких покупців обслужують прикажчики, хазяї втомилися граги в шашки, втомилися чай пити, розмовляти нема про що. Але дар слова ще не втрачений. І от нижегородський купець Аляб'єв — «Торговля пенькой, лубком, рогожей» —

розважає нудьгуючих сусідів, називаючи гру в шашки «баботія», дамку — «барерина», відхоже місце — «вытри козе», тобто ватерклизет. Або брав два рядки старовинної «частушки»:

Мела баба сени,
Потеряла веник —

і приладжував до них власні вигадки:

Чорт веник нашел —
В баню париться пошел,
В бане мылась барыня,
Пудовые титьки...

Далі — нецензурне. Але моторошно було дивитися, коли цей великий товстий чолов'яга, з маленькою голівкою підлітка, з жовтим опухлим личком скопця, з ріденькими вусиками kota, зеленоокий, дрібнозубий, наче шука, впадав у нестяму і, притоптуючи важкими ногами, смикаючи руками поділ лисячої шуби, жирно схропував і сипів:

Пароходы — моровозы,
Гыр-гыр, гар-гар,
Гадят Волгу, портят воду,
Дым-дым, пар-пар.
Возят курв, халд, шлюх,
Возят всякую стерву,
Губят окуня, стерлядь,
Эх, чох, чих, чух...

Хоч купецтво поза спиною Аляб'єва посміювалося з нього, — «паяц, клоун», — але до «творчих» його припадків ставилось дуже серйозно, почуваючи в них якийсь зміст, і дуже побоювалося гри буйного його язика. «Чоловік — віщий, розуміє, чого нам не зрозуміти», — говорив про нього Павло Морозов, торговець канатом і вірьовкою, який захоплювався «от скуки жизни» тим, що псував слова, переставляючи в них склади: замість «не хочу» він говорив: «не чухо», «сахар» називав «харса», «калач» — «лачка» і т. д. Але коли прикажчик його Попов, прославлений ненажера, назвав «празник» — «грязник», Морозов дав йому ляпаса: «Не передражній, дурню, хазяїна!»

Нові слова купецтво й міщанство через малограмотність свою видумувало бажко й нехитро. Коли уральські

заводи Яковлева успадкував Стенбок-Фермор, гостинодворці не могли правильно вимовити це прізвище і казали: «Столбок-морковь». Словесний мотлох дуже рясно постачали купцям і міщанам паразити: прочани по святих місцях, блаженні дурники, юроди типу Якова Корейші, «студента холодних вод», який розмовляв такою мовою: «Не цацы, а бенды кололацы». Величезну роль у справі псування й засмічування мови відігравав і досі відіграє той факт, що ми намагаємося говорити в Тифлісі фонетично пристосовуючись до мови грузинів, у Казані — татар, у Владивостоці — китайців і т. д. Це суто механічне наслідування, однаково шкідливе для тих, кого наслідують, і тих, хто наслідує, давно стало чимсь на зразок «традиції», а деякі традиції є не що інше, як мозолі мозку, що спотворюють його пізнавальну роботу. Є у нас «одеська мова», і не так давно лунали легковажні голоси на захист її «права громадянства», але перший почав захищати право казати «тудою», «сюдою» — ще до Жовтневої революції — сіоніст Жаботинський.

У числі велетенських завдань створення нової, соціалістичної культури перед нами поставлене й завдання організації мови, очищення її від паразитивного мотлоху. Саме до цього зводиться одне з найголовніших завдань нашої радянської літератури. Безперечна цінність дореволюційної літератури в тому, що, починаючи з Пушкіна, наші класики добрали з мовного хаосу найточніші, найяскравіші, найважливіші слова і створили ту «велику, прекрасну мову», служити дальшому розвитку якої Тургенев благав Льва Толстого. Не слід забувати, що наша країна різномовна незмірно більше, ніж перша-ліпша з країн Європи, і що, різномовна мовами, вона повинна бути ідеологічно єдиною.

Тут я знову змушений сказати кілька слів про Ф. Панфьорова — людину, яка стоїть на чолі журналу і навчає молодих письменників, сама будучи, видно, не здатна або не бажаючи вчитись. У передмові до збірника «Наше покоління» він пише про «нитиків і людей, по-рабськи вірних класичному минулому», про людей, що «готові за пару невдалих фраз покласти на вогнище будь-яку сучасну книгу». Він твердить, що «після постанови ЦК письменники пішли, мов плотва», що «молоде покоління іде в лі-

тературу твердою ногою, несе в літературу плоть і кров наших дітей». Який смисл має фраза: «молоде покоління несе в літературу плоть і кров наших дітей»? Що означає «класичне минуле»? Чому Панфьоров твердить у передмові до збірника «Наше покоління», що «марксизм — стіна»? Я тверджу, що ці слова сказала людина, яка не розуміє змісту того, що вона каже. «Плотва» — рибка дрібна й несмачна, багато хто з молодих людей іде в літературу, як «у відхожий промисел», і дивляться на неї як на легку працю. Таке ставлення до літератури уперто прищеплюють молодим людям наставники та «учителі життя» типу Панфьорова. Безпідставно захвалюючи, передчасно друкуючи твори початківців, учителі завдають шкоди і літературі, і авторам. У нашій країні кожний боєць повинен бути добре грамотною людиною, і «вожді», що створюють собі армію з неуків, вождями не будуть.

Боротьба за очищення книг від «невдалих фраз» так само потрібна, як і боротьба проти мовного безглуздя. З дуже великим жалем доводиться вказати, що в країні, яка так успішно — загалом — підводиться на вищій ступінь культури, розмовна мова збагатилася на такі безглузді слівця й приказки, як-от: «мура», «буза», «волынть», «шамать», «дай пять», «на большой палец с присыпкой», «на ять», і т. д. і т. п.

Мура — це черствий хліб, товчений у ступці або протертий на терці, змішаний з цибулею, политий конопляною олією і розведений квасом; «буза» — п'янкий напій; «волынка» — музичний інструмент, на якому можна грати і в швидкому темпі; «ять», як відомо, — буква, викреслена з алфавіту. Навіщо потрібні ці слівця й приказки?

Треба пам'ятати, що в словах містяться поняття, організовані багатовіковим трудовим досвідом, і що одна справа — критична перевірка смислу слова, інша — перекручення смислу, спричинене свідомим або несвідомим прагненням перекрутити смисл ідеї, ворожість якої відчута. Боротьба за чистоту, за смислову точність, за гостроту мови є боротьба за знаряддя культури. Чим гостріше це знаряддя, чим точніше скероване — тим воно переможніше. Саме тому одні завжди намагаються придуляти мову, інші — вигострювати її.

**ВСТУПНА ПРОМОВА
НА ВІДКРИТТІ ПЕРШОГО ВСЕСОЮЗНОГО З'ЇЗДУ
РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
17 СЕРПНЯ 1934 РОКУ**

Шановні товариші!

Раніше ніж відкрити перший за всю багатомісячну історію літератури з'їзд літераторів Радянських Соціалістичних Республік, я — по праву голови Оргкомітету Спілки письменників — дозволяю собі сказати кілька слів про смисл і значення нашої спілки.

Значення це — в тому, що різноплеменна, різномовна література всіх наших республік виступає як єдине ціле перед лицем пролетаріату Країни Рад, перед лицем революційного пролетаріату всіх країн і перед лицем дружніх нам літераторів усього світу.

Ми виступаємо, демонструючи, зрозуміло, не тільки географічне наше об'єднання, але демонструючи єдність нашої мети, яка, звичайно, не відкидає, не обмежує різноманітності наших творчих прийомів і прагнень.

Ми виступаємо в епоху загального здичавіння, озвіріння і відчаю буржуазії, — відчаю, викликаного відчуттям її ідеологічного безсилля, її соціального банкрутства, в епоху її кривавих спроб вернутися, шляхом фашизму, до бузувірства феодального середньовіччя.

Ми виступаємо як судді світу, приреченого на загибель, і як люди, що утверджують справжній гуманізм — революційного пролетаріату, — гуманізм сили, покликаної історією звільнити весь світ трудящих від заздрості, зажерливості, пошлості, глупоти — від усіх потворностей, які протягом віків спотворювали людей праці. Ми — во-

роги власності, страшної й підлої богині буржуазного світу, вороги зоологічного індивідуалізму, що його утверджує релігія цієї богині.

Ми виступаємо в країні, де пролетаріат і селянство, керовані партією Леніна, завоювали право на розвиток всіх здібностей і обдаровань своїх, і де робітники та колгоспники щоденно, різноманітно доводять своє уміння користуватися цим правом.

Ми виступаємо в країні, освітленій генієм Володимира Ілліча Леніна, в країні, де невтомно і чудодійно працює залізна воля Йосифа Сталіна.

Ось що треба добре пам'ятати нам у нашій роботі і в усіх виступах наших перед світом.

Наша мета — організувати літературу як єдину, культурно-революційну силу.

З гордістю і радістю відкриваю перший в історії світу з'їзд літераторів Союзу Радянських Соціалістичних Республік, що охоплюють в межах своїх 170 мільйонів чоловік.

РАДЯНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

*Доповідь на Першому всесоюзному з'їзді радянських письменників
17 серпня 1934 року*

Роль трудових процесів, які перетворили вертикальну тварину на людину і створили основні начала культури, — ніколи не була досліджена так всебічно і глибоко, як вона того заслуговує. Це — природно, бо таке дослідження — не в інтересах експлуататорів праці, які, перетворюючи енергію мас — наче якусь сировину — на гроші, в даному випадку, звичайно, не могли підвищувати цінність сировини. Починаючи з глибокої давнини, від часу поділу людей на рабовласників і рабів, живою силою трудових мас користувалися — і користуються — так само, як ми тепер користуємося механічною силою течії річок. Первісні люди зображувалися істориками культури як філософствуючі ідеалісти й містики, творці богів, шукачі «смислу життя». Первісній людині приписувався настрій Якова Бема, шевця, який жив у кінці XVI — на початку XVII століття і між ділом займався філософією, дуже приємною буржуазним містикам; Бем учив, що «людина повинна мислити про небо, про зорі й стихії, і про тварин, які походять з них, також про святих ангелів, про диявола, про небо й пекло».

Ви знаєте, що матеріалом для історії первісної культури були дані археології і відображення стародавніх релігійних культів, а пережитки ці висвітлювалися й розглядалися під впливом християнсько-філософської догматики, яка не чужа була й атеїстам-історикам. Цей вплив цілком ясний у теорії надорганічного розвитку Спенсера,

і не тільки в нього, — він не чужий і Фрезерові і всім іншим. Але ніхто з істориків первісної і стародавньої культури не користався даними фольклору, усною творчістю народу, свідченням міфології, яка загалом є відображенням явищ природи, боротьби з природою і відображенням соціального життя в широких художніх узагальненнях.

Дуже важко уявити двоногу тварину, що витрачала всі свої сили на боротьбу за життя, *мислячою абстраговано від процесів праці, від питань роду і племені*. Важко уявити Іммануїла Канта в звіриній шкурі і босого міркуючим про «річ у собі». Абстрактно мислила людина пізнішого часу, та самотня людина, про яку Арістотель у «Політиці» сказав: «Людина поза суспільством — бог або звір». Бувши звіром, вона іноді примушувала визнавати себе за бога, але як звір стала матеріалом для створення численних міфів про звіроподібних людей, так само як перші люди, що освоїли коня для верхової їзди, дали основу міфів про кентаврів.

Історики первісної культури зовсім замовчували цілком ясні ознаки матеріалістичного мислення, яке неминуче збуджувалося процесами праці і всією сумою явищ соціального життя стародавніх людей. Ознаки ці дійшли до нас у формі казок і міфів, в яких ми чуємо відгуки роботи над прирученням тварин, над відкриттям цілющих трав, винайденням знарядь праці. Уже в глибоку давнину люди мріяли про можливість літати в повітрі, — про це свідчать нам легенди про Фаетона, Дедала і сина його — Ікара, а також казки про «килим-самольот». Мріяли про прискорення руху по землі — казка про «чоботи-скоророди», освоїли коня; бажання плавати по річці швидше від її течії привело до винайдення весла й паруса; прагнення убивати ворога і звіра здаля стало мотивом винайдення пращі, лука, стріла. Мислили про можливість прями і квати за одну ніч величезну кількість матерії, про можливість збудувати за одну ніч добре житло; навіть «палац», тобто житло, укріплене проти ворога; створили прядку, одно з найдавніших знарядь праці, примітивний, ручний верстат для ткання і створили казку про Василису Премудру. Можна навести ще десятки доказів доцільності стародавніх казок і міфів, десятки доказів далекозорості образного, гіпотетичного, але вже технологічного мислення первісних людей, яке підносилося до таких

уже сучасних нам гіпотез, як, наприклад, утилізація сили обертання землі навколо своєї осі або знищення полярних льодів. Усі міфи й казки далекої давнини ніби завершуються міфом про Тантала: Тантал стоїть по горло у воді, його мучить спрага, але він не може заспокоїти її,— це стародавня людина серед явищ зовнішнього світу, не пізнаних нею.

Не маю сумніву в тому, що стародавні казки, міфи, легенди відомі вам, але дуже хотілося б, щоб основний їх смисл був збагнтий більш глибоко. Смисл цей зводиться до прагнення стародавніх робочих людей полегшити свою працю, посилити її продуктивність, озброїтися проти чотвероногих та двоногих ворогів, а також силою слова, разом «замовлянь», «заклинань» вплинути на стихійні, ворожі людям явища природи. Останнє має особливу вагу, бо знаменує, як глибоко люди вірили в силу свого слова, а віра ця пояснюється явною і цілком реальною користю мови, яка організує соціальні взаємини і трудові процеси людей. «Заклинаннями» намагалися діяти навіть на богів. Це — цілком природно, бо всі боги давнини жили на землі, були людиноподібними і поводитися так само, як люди: доброзичливо до покірних, вороже — до неслухняних, були — як люди — заздрісні, мстиві, честолюбні. Факт людиноподібності богів — один з доказів на користь тієї думки, що релігійне мислення виникло не із споглядання явищ природи, а на ґрунті соціальної боротьби. Цілком припустимо думати, що за сировину для фабрикації богів були «знатні» люди давнини,— Геркулес, «герой праці», «майстер на всі руки», був кінець кінцем зведений на Олімп, у середовище богів. Бог в уявленні первісних людей не був абстрактним поняттям, фантастичною істотою, але цілком реальною фігурою, озброєною тим або іншим знаряддям праці. Бог був майстер того чи іншого ремесла, вчитель і співпрацівник людей. Бог був художнім узагальненням успіхів праці, і «релігійне» мислення трудової маси треба взяти в лапки, бо це була суто художня творчість. Ідеалізуючи здібності людей і ніби передчуваючи їх могутній розвиток, міфотворчість, в основах своїх, була реалістична. Під кожним зльотом стародавньої фантазії легко відкрити її збудника, а цей збудник завжди — прагнення людей полегшити свою працю. Цілком ясно, що це прагнення було внесене в життя людьми фізичної праці. І цілком ясно, що бог не з'явився б і не існував би так

довго в життєвому побуті людей праці, коли б він не був корисний владикам земним, експлуататорам праці. У нашій країні бог так швидко і легко виходить з ужитку саме тому, що зникла причина його буття — необхідність виправдання влади людини над людиною, бо людина людині повинна бути тільки співпрацівником, другом, соратником, учителем, а не владикою розуму й волі його.

Але що більш могутнім і владним ставав рабовласник, — то вище в небеса піднімалися боги, а серед мас виникло богоборство, втілене в образі Прометєя, естонського Калеві та інших героїв, які бачили в богові ворожого їм владика владик.

(Дохристиянський, язичеський фольклор не зберіг якихось ясно виражених ознак наявності мислення про «сутність», про «первопричину всіх явищ», про «річ в собі» і взагалі ознак мислення, що було організоване як система в IV столітті до нашої ери «пророком Аттики» — *Платоном, основоположником світорозуміння, абстрагованого від процесів праці, від умов і явищ побуту*. Відомо, що церква визнала Платона провісником християнства. Відомо, що церква одвіку свого уперто боролася проти «пережитків язичества», а ці пережитки — відображення трудового матеріалістичного світорозуміння. Відомо, що, як тільки феодалі почали відчувати силу буржуазії, з'явилася ідеалістична філософія єпископа Берклі, реакційне значення якої висвітлене В. І. Леніним у його бойовій книзі проти ідеалізму. Відомо, що напередодні французької революції, в кінці XVIII століття буржуазія скористалася матеріалістичною думкою для боротьби з феодализмом і натхненником його — релігією, але, подолавши класового ворога свого і в страху перед новим ворогом — пролетаріатом, негайно повернулася до світогляду ідеалізму і під захист церкви. Більш або менш тривожно відчувуючи беззаконня і хиткість влади своєї над масами трудового народу, буржуазія на протязі XIX століття намагалася виправдати своє буття філософією критицизму, позитивізму, раціоналізму, прагматизму та іншими спробами спотворення суто матеріалістичної думки, що виходить з процесів праці. Спроби ці, одна по одній, виявляли своє безсилля «пояснити» світ, і в XX столітті знову було визнано, що вождем філософствуючої думки є ідеаліст Бергсон, вчення якого, до речі, «сприятливе для католицької релігії». Якщо до такого виразного визнання необхідності

руху назад додати сучасний лемент буржуазії про згубне значення невпинного зростання техніки, що створила фантастичні багатства капіталістів,— ми дістаємо цілком ясне уявлення про ступінь інтелектуального зубожіння буржуазії і про необхідність знищення її як історичного пережитку, що, розкладаючись, отруєє світ трупною струтою свого гниття. Причиною інтелектуального зубожіння завжди служить ухиляння від пізнання основного смислу явищ дійсності,—втеча від життя внаслідок страху перед ним або внаслідок егоїстичного прагнення до спокою,— внаслідок соціальної байдужості, викликаної найпошлішим і огидним анархізмом капіталістичної держави.

Є цілковита підстава сподіватися, що, коли історія культури буде написана марксистами,—ми переконаємось, *що роль буржуазії в процесах культурної творчості дуже перебільшена*, а в галузі літератури — особливо сильно, і ще сильніше — в галузі живопису, де буржуазія завжди була роботодавцем і тим самим була законодавцем. Буржуазія не мала в самій собі і не має тяжіння до творчості культури,—якщо цю творчість розуміти ширше, ніж тільки безперервний розвиток зовнішніх матеріальних, побутових вигод і розвиток розкоші. Культура капіталізму — не що інше, як система прийомів фізичного і морального розширення та зміцнення влади буржуазії над світом, над людьми, скарбами землі, енергіями природи. *Смисл процесу розвитку культури буржуазія ніколи не розуміла як необхідність зростання всієї маси людства.* Відомо, що в силу буржуазної економічної політики кожна сусідня нація, організована як держава, була ворожою, а племена слабо організовані, і особливо кольорові, служили буржуазії як раби, ще безправніші, ніж її власні, білошкірі раби.

У селян і робітників було відібрано право на освіту— на розвиток розуму й волі до пізнання життя, до зміни його умов, до полегшення трудової обстановки. У школах виховувалися і виховуються тільки покірні слуги капіталізму, які вірують у його непорушність і законність. Про «виховання народу» говорили, писали, навіть вихвалялися успіхами грамотності, але насправді роздробляли трудовий народ, прищеплюючи йому ідеї непримиренної різниці рас, націй, релігій. Цією проповіддю виправдується

нелюдська колоніальна політика, яка дає дедалі ширший простір безглуздій пристрасі до наживи, ідіотській жадібності крамаря. Цій проповіді служила буржуазна наука, не гребуючи опускатися до твердження, що негативне ставлення людей арійської раси до всіх інших «органічно виросло з метафізичної діяльності цілого народу», хоч цілком очевидно, що, коли «цілий народ» заражався ганебною, тваринною ворожістю до кольорових рас або до семітів,— зараза ця прищеплювалася цілком реальною фізичною і найпідлішою діяльністю буржуазії «вогнем і мечем». Коли згадати, що цю діяльність християнська церква зробила символом страждання велелюбного сина божого,— зловісний гумор цього оголюється з наочністю огидною. До речі: Христос, «син божий»,— єдиний «позитивний» тип, створений церковною літературою, і на цьому типі невдалого примирителя всіх суперечностей життя особливо яскраво показане творче слабосилля церковної літератури.

Історія технічних і наукових відкриттів багата на факти опору буржуазії навіть зростанню технічної культури. Факти такого опору загальновідомі так само, як відома і причина його: дешевина живої робочої сили. Скажуть: а все-таки техніка зростала і досягла значної висоти. Це — безперечно. Але це пояснюється тим, що техніка сама ніби підказує і внушає людині можливості й необхідності дальшого її зростання.

Зрозуміло, я не стану заперечувати, що в свій час, наприклад, по відношенню до феодалізму, буржуазія була силою революційною і сприяла зростанню матеріальної культури, неминуче приносячи в жертву цього зростання інтереси, життя і сили робітничих мас. Але випадок Фультона показує нам, що буржуазія Франції навіть після перемоги своєї не зразу оцінила значення парових суден для розвитку торгівлі і для самозахисту. А це не єдиний випадок, який свідчить про консерватизм міщанства. Нам важливо засвоїти, що цей консерватизм, приховуючи в собі турботу про зміцнення й захист буржуазією своєї влади над світом, всіляко обмежував можливості інтелектуального зростання трудового народу, але кінець кінцем все ж привів до того, що в світі з'явилася нова сила — пролетаріат — і що пролетаріатом уже створена держава, в якій інтелектуальне зростання мас не обмежується. Є тільки одна галузь, де всі технічні новини приймалися

буржуазією без заперечень і негайно,— це галузь виробництва зброї для знищення людей. Здається, ніхто ще не відзначив впливу виробництва зброї самозахисту буржуазії на загальний хід розвитку техніки в промисловості, що обробляє метали.

Процес соціально-культурного зростання людей розвивається нормально тільки тоді, коли руки вчать голову, потім голова, порозумнішавши, вчить руки, а розумні руки знову і вже сильніше сприяють розвиткові мозку. Цей нормальний процес культурного розвитку людей праці був у давнину перерваний силою відомих вам причин. Голова відірвалася від рук, думка — від землі. Серед маси діячів з'явилися споглядачі, що пояснювали світ і зростання думки абстрактно, незалежно від процесів праці, які змінюють світ відповідно до інтересів і цілей людей. Певно, на початку вони були організаторами трудового досвіду і були такими ж «знатними людьми», героями праці, яких ми бачимо в наші дні в нашій країні. А потім в їх середовищі зароджується джерело всіх соціальних нещасть — спокуса влади одного над багатьма, прагнення до легкого життя за рахунок робочої сили і потворно перебільшене уявлення про свою індивідуальну силу,— уявлення, яке на початку живилося визнанням виняткових здібностей даної одиниці, хоч ці здібності були тільки концентрацією, відображенням трудових досягнень робочого колективу — роду, племені. Розрив праці і мислення приписується істориками культури всій масі первісних людей, і виховання ними індивідуалістів ставиться навіть в заслугу їм як явище позитивного характеру. Історія розвитку індивідуалізму дана з прекрасною повнотою і ясністю історією літератури. Я знову звертаю вашу увагу, товариші, на той факт, що найбільш глибокі і яскраві, художньо довершені типи героїв створені фольклором, усною творчістю трудового народу. Довершеність таких образів, як Геркулес, Прометей, Микула Селянинівич, Святогор, далі — доктор Фауст, Василіса Премудра, іронічний удачник Іван-дурень і нарешті — Петрушка, що перемагає лікаря, попа, поліцейського, чорта і навіть смерть,— все це образи, в створенні яких гармонійно поєдналися рацію і інтуїцію, думка і почуття. Таке поєднання можливе лише при безпосередній участі твор-

ця в творчій роботі дійсності, в боротьбі за оновлення життя.

А Дуже важливо відзначити, що фольклорові зовсім чужий песимізм, незважаючи на той факт, що творці фольклору жили тяжко і нестерпно — рабська праця їх була позбавлена смислу експлуататорами, а особисте життя — безправне і беззахисне. Але при всьому цьому колективові ніби властиві усвідомлення його безсмертя і впевненість у його перемозі над усіма ворожими йому силами. Герой фольклору — «дурень», зневажуваний навіть батьком і братами, завжди виявляється розумнішим за них, завжди — переможець усіх життєвих знегод, так само, як переборює їх і Василиса Премудра.

Коли ж іноді в фольклорі звучать ноти безнадійності й сумніву в смислі земного буття — ці ноти явно навіяні двотисячолітньою проповіддю песимізму християнської церкви і скептицизмом неуттва паразитивної дрібної буржуазії, яка побутує між молотом капіталу і ковадлом трудового народу. Значення фольклору особливо яскраво висвітлюється порівнянням його фантастики, заснованої на успіхах праці, з важкою бездарною фантастикою церковної, «житійної» літератури і жалогідною фантастикою рицарських романів.

Епос і рицарський роман — творчість феодального дворянства, його герой — завойовник. Добре відомо, що вплив феодальної літератури ніколи не був особливо значним.

Буржуазна література починається ще в далеку давнину єгипетською «казкою про злодія», її продовжують греки, римляни, вона з'являється в епоху розкладу рицарства на зміну рицарського роману. Це — справжня буржуазна література, і її основний герой — шахрай, злодій, потім — сищик і знову злодій, але вже «злодій-джентльмен».

Починаючи з фігури Тіля Уленшпігеля, створеного в кінці XV століття, з фігури Сімпліціссімуса XVII століття, Лазарильйо з Тормес, Жіль Блаза, героїв Смоллета й Фільдінга — до «Любого друга» Мопассана, до Арсена Люпена, до героїв «детективної» літератури Європи наших днів, — ми налічуємо тисячі книг, героями яких є шахраї, злодії, убивці і агенти карної поліції. Це і є справжня буржуазна література, що особливо яскраво відображує справжні смаки, інтереси й практичну

«мораль» її споживачів. «Нема лиха без добра»: на ґрунті цієї літератури, щедро угноєної всілякою пошлістю і в тому числі пошлістю міщанського «здорового глузду»,— на цьому ґрунті вирости такі прекрасні художні узагальнення, як, наприклад, фігура Санчо Панси, як Тіль Уленшпігель де-Костера і чимало інших рівноцінних цим двом. Одним з найпереконливіших доказів глибокого класового інтересу буржуазії до опису злочинів є відомий випадок Понсон дю-Террайля: коли цей автор закінчив свій багатотомний роман про Рокамболя смертю героя — читачі організували перед квартирою Террайля демонстрацію, вимагаючи продовження роману, — успіх, якого не зазнав жоден з найвизначніших літераторів Європи. Читачі одержали ще кілька томів «Рокамболя», що воскрес не тільки фізично, але й морально. Це — грубий, але широко розповсюджений і звичайний для всієї буржуазної літератури приклад перетворення душопуба й грабіжника в доброго буржуа. Спритністю злодіїв, хитрощами убивць буржуазія любилася з такою ж насолодою, як і проникливістю сищиків. Детективний роман по цей день є найулюбленішим духовним поживком ситих людей Європи, а проникаючи в середовище напівголодного робітника, цей роман був і є однією з причин повільності зростання класової свідомості, збуджуючи симпатію до спритних злодіїв, волю до злочинства — партизанської війни одиниць проти буржуазної власності — і, утверджуючи нікчемну оцінку буржуазією життя робітничого класу, сприяє зростанню убивств та інших злочинів проти особи. Палка любов європейського міщанства до романів про злочини стверджується численністю авторів цих романів і цифрами тиражу книг.

Дуже цікавий той факт, що в ХІХ столітті, коли дрібне шахрайство набрало героїчних і значних розмірів на біржах, у парламентах, в пресі, шахрай — як герой роману — поступився місцем сищику, який у світі цілком явних злочинів проти робочого народу надзвичайно спритно розгадував злочини таємничі, але — вигадані. Зрозуміло, зовсім не випадково, що знаменитий Шерлок Холмс з'явився в Англії, і ще менш випадково, що поряд з геніальним сищиком виник «злодій-джентльмен», який залишає хитромудрих сищиків у дурнях. Ті, хто зрозуміють цю зміну героїв як «гру уяви», — помиляться. Уява створює те, що їй підказує дійсність, а в ній грає не безґрунтова, віді-

рвана від життя фантазія, а ті цілком реальні причини, які спонукають, наприклад, «правих» і «лівих» французьких політиків грати в футбол трупом «зłodія-джентльмена» Стависського, прагнучи закінчити цю гру «внічию».

З усіх форм художньої словесної творчості найбільш сильною щодо впливу на людей визнається драма й комедія, які розкривають емоції і думки героїв у живій дії на сцені театру. Якщо почати хід розвитку європейської драми від Шекспіра, вона знизиться до Коцебу, Нестора Кукольника, Сарду і ще нижче, а комедія Мольєра упаде до Скріба, Пальєрона, а в нас після Грибодєова і Гоголя майже зовсім зникне. Оскільки мистецтво зображує людей, то, здавалося б, можна зробити висновок, що занепад драматичного мистецтва говорить нам про виродження сильних, різко окреслених характерів, про те, що «великі люди» зникли.

Однак до сьогодні живі, здорові й діють такі типи, як, наприклад: мерзенний Терсіт в буржуазній журналістиці, мізантроп Тімон Афінський — в літературі, лихвар Шейлок — у політиці, а також Іуда, зрадник робітничого класу, і багато інших фігур, чудово змальованих у минулому. Від XVII століття до наших днів вони вирости кількісно і стали ще огидніші якістю. Авантюрист Джон Лоу — хлопчисько і щеня порівняно з авантюристами типу Устріка, Стависського, Івара Крейгера і подібних їм найбільших шахраїв XX століття. Сесіль Родс та інші діячі в галузі колоніальних грабежів не гірші від Кортеса й Пізарро. Королі нафти, сталі та інші набагато страшніші й злочинніші від Людовіка XI або Івана Грозного. У маленьких республіках Південної Америки діють люди не менш яскраві, ніж кондотьєри Італії XIV — XV століть, Форд — не єдина карикатура на Роберта Оуєна. Кошмарна фігура Пірпонта Моргане не має рівної собі в минулому, якщо забути про одного стародавнього царя, якому залили горлянку розплавленим золотом.

Перелічені типи, звичайно, не вичерпують різноманітності «великих» людей, створених практикою буржуазії в XIX — XX століттях. Усім цим людям не можна відмовити в силі характерів, в геніальному умінні лічити гроші, грабувати світ, затівати міжнародні бойні для їх особистого збагачення, не можна відмовити в дивовижній безсоромності і нелюдськості їх по-диявольськи мерзенної роботи. Критико-реалістична, високохудожня література

Європи пройшла і проходить повз цих людей, ніби не помічаючи їх.

Ані в драмі, ані в романі не знайдемо типів банкіра, промисловця, політика, змальованих з тією силою мистецтва, з якою література дала тип «зайвої людини». Вона не відзначила також трагічної й зовсім звичайної долі майстрів і творців буржуазної культури — діячів науки, мистецтва, винахідників у галузі техніки, не відзначила героїв, які боролися за свободу націй з-під гніту іноземців, не відзначила і мрійників про братерство всіх людей, таких, як Томас Мор, Кампанелла, Фур'є, Сен-Сімон та інші. Все це говорить не як докір. Минуле — не бездоганне, але докоряти йому безглуздо, а ось вивчати необхідно.

Що привело літературу Європи до творчого безсилля, яке виявила вона в ХХ столітті? Шалено і багатослівно захищалися свобода мистецтва, свавільність творчої думки, всіляко стверджувалася можливість позакласового буття й розвитку літератури, незалежність її від соціальної політики. Це твердження було поганою політикою, саме воно непомітно привело багатьох літераторів до необхідності звузити коло спостережень дійсності, відмовитися від широкого, всебічного вивчення її, замкнутися «в самотності своєї душі», зупинитися на безплідному «пізнанні самого себе» шляхом самозаглиблення і свавільності думки, відірваної від життя. Виявилося, що людина непізнавана поза дійсністю, яка вся і наскрізь просякнена політикою. Виявилося, що людина, як би хитромудро вона не вигадувала себе, все-таки лишається соціальною одиницею, а не космічною, подібно до планет. А потім виявилося, що індивідуалізм, перетворюючись на егоцентризм, створює «зайвих людей». Не раз говорилося, що кращим, найбільш майстерно і переконливо розробленим героєм європейської літератури ХІХ століття є тип «зайвої людини». Саме на цьому типі зупинилася література в своєму розвитку від героя праці — людини технічно беззбройної, але яка наперед угадала побідоносну її силу; від феодального завойовника — від людини, яка зрозуміла, що відняти легше, ніж зробити; від улюбленого буржуазією шахрая, її «учителя життя» — від людини, яка догадалася, що обдурювати й красти легше, ніж працювати, — зупинилася, пройшовши повз яскраві фігури основоположників капіталізму і гнобителів людства, які

відзначаються значно більшою нелюдськістю, ніж феодалні дворяни, єпископи, королі, царі.

У буржуазній літературі Заходу теж необхідно розрізняти дві групи авторів: одна вихваляла й тишила свій клас — Троллоп, Вількі Коллінз, Бреддон, Маріет, Джером, Поль де-Кок, Поль Феваль, Октав Фейльє, Оне, Грегор Самаров, Юліус Штінде і — сотні подібних. Все це — типові «добрі буржуа», малоталановиті, але спритні й дещо пошлі, як їхні читачі. Друга група обчислюється небагатьма десятками, і це — найвизначніші творці критичного реалізму і революційного романтизму. Всі вони — відщепенці, «блудні діти» свого класу, дворяни, розорені буржуазією, або діти дрібної буржуазії, що вирвалися із задушливої атмосфери свого класу. Книги цієї групи європейських літераторів мають для нас подвійну і незаперечну цінність: по-перше, як технічно зразкові твори літератури, по-друге, як документи, що пояснюють процес розвитку й розкладу буржуазії, документи, які створені відщепенцями цього класу, але висвітлюють його побут, традиції й діяння критично.

Докладний аналіз ролі критичного реалізму в європейській літературі ХІХ століття не вміщується в мою доповідь. Основну суть його можна звести до боротьби проти консерватизму феодалів, відродженого крупною буржуазією, до боротьби за допомогою організації демократії — тобто дрібної буржуазії — на ґрунті ліберальних і гуманітарних ідей, причому організація демократії багатьма авторами і більшістю читачів розумілася як необхідність захисту і проти крупної буржуазії і проти дедалі сильнішого натиску з боку пролетаріату.

Вам відомий той факт, що винятковий, нечувано могутній розвиток російської літератури ХІХ століття повторив — хоч і з деяким запізненням — всі настрої і течії літератури Заходу і в свою чергу впливав на неї. Особливістю російської буржуазної літератури можна визнати велику кількість типів «зайвих людей», серед яких дуже своєрідні незнайомі Європі типи «бешкетників»; у фольклорі це — Василь Буслаєв, в історії — Федір Толстой, Михайло Бакунін і подібні, а потім тип «дворянина, що кається» в літературі, дивака й «самодура» в побуті.

Як і на Заході — наша література розвивалася по двох

лініях: лінія критичного реалізму — Фонвізін, Грибоедов, Гоголь і т. д. до Чехова, Буніна, і лінія суто міщанської літератури—Булгарін, Масальський, Зогов, Голіцинський, Вонлярлярський, Всеволод Крестовський, Всеволод Соловйов до Лейкіна та Аверченка і подібних.

Коли поруч із завойовником-феодалом став удачливий, розбагатілий шахрай,— наш фольклор в супутники багатієві дав Івана-дурня, іронічний тип людини, яка досягає багатства і навіть стає царем з допомогою потворного коня, що замінив добру чарівницю рицарських казок. Багатій купував славу героя милостинею злидненим рабам, чия сліпа сила допомагала грабувати їх завойовникові і багатієві.

Церква, прагнучи примирити раба з його долею і зміцнити свою владу над його розумом, втішала його, створюючи героїв покірливості, терпіння, мучеників «Христа ради», створювала «пустельників», виганяючи некорисних для неї людей в пустелі, ліси, в монастирі.

Що більше дробився командуючий клас, то дрібнішими ставали герої. Настав момент, коли «дурні» фольклору, перетворившись в Санчо Пансу, Сімпліціссімуса, Уленшпігеля, стали розумнішими за феодалів, набралися сміливості висміювати панів і, безперечно, сприяли зростанню тих настроїв, які в першій половині XVI століття виявилися в ідеях «таборитів» і в практиці селянських воєн проти рицарів.

♣ Справжню історію трудового народу не можна знати, не знаючи усної народної творчості, яка безперервно й виразно впливала на створення таких найвидатніших творів книжної літератури, як, наприклад, «Фауст», «Пригоди барона «Мюнхаузена», «Пантагрюель і Гаргантюа», «Тіль Уленшпігель» де-Костера, «Визволений Прометей» Шеллі і багато інших. З давніх-давен фольклор є невідступним і своєрідним супутником історії. У нього своя думка про діяльність Людовіка XI, Івана Грозного, і ця думка різко відмінна від оцінок історії, написаної спеціалістами, які не дуже цікавилися питанням про те, що саме вносила в життя трудового народу боротьба монархів з феодалами. Грубо насильствена «пропаганда» культури картоплі створює ряд легенд і повір'їв про походження її від злягання диявола з розпусною дівкою, це ухил у бік стародавнього варварства, освяченого безглуздістю церковних ідей: «Христос і святі не їли картоплі». Але

той же фольклор в наші дні підніс Володимира Леніна на висоту міфічного героя давнини, рівного Прометеві.

Міф — це вимисел. Вимислити — значить добути з суми реально даного основний його смисл і втілити в образ, — так ми дістали реалізм. Але коли до смислу, добутого з реально даного, додати — домислити, за логікою гіпотези, — бажане, можливе і цим ще доповнити образ, — матимемо той романтизм, який лежить в основі міфа і високо корисний тим, що сприяє збудженню революційного ставлення до дійсності, — ставлення, яке практично змінює світ.

Буржуазне суспільство, як ми бачимо, зовсім втратило здібність вимислу в мистецтві. Логіка гіпотези лишилась і збудливо діє тільки в галузі наук, заснованих на експерименті. Буржуазний романтизм індивідуалізму з його схильністю до фантастики й містики не збуджує уяву, не витончує думку. Відірваний, далекий від дійсності, він будується не на переконливості образу, а майже виключно на «магії слова», як це ми бачимо у Марселя Пруста і його послідовників. Романтики буржуазії, починаючи від Новаліса, — це люди типу Петра Шлеміля, «людини, що загубила свою тінь», а Шлеміля створив Шаміссо, французький емігрант, який писав у Німеччині по-німецькому. Літератор сучасного Заходу так само загубив свою тінь, емігруючи з дійсності в нігілізм відчаю, як це видно з книги Луї Селіна «Подорож на край ночі»; Бардаму, герой цієї книги, втратив батьківщину, зневажає людей, матір свою називає «сукою», коханок — «стервами», байдужий до всіх злочинів і, не маючи ніяких даних «примкнути» до революційного пролетаріату, цілком достиг для прийняття фашизму.

Встановлено вплив Тургенева на літераторів Скандинавського півострова, визнано вплив Льва Толстого на графа Поленца, Рене Базена, Естонье, Т. Гарді, в його романі «Тесс», і на ряд інших письменників Європи. І особливо сильним був — і є — вплив Достоевського, визнаний Ніцше, ідеї якого лягли в основу бузувірської проповіді й практики фашизму. Достоевському належить слава людини, яка в особі героя «Записок з підпілля» з винятково яскравою довершеністю живопису слова дала тип егоцентриста, тип соціального дегенерата. З торжеством ненаситного месника за свої особисті злигодні і страждання, за захоплення своєї юності Достоевський постаттю

свого героя показав, до якого підлого вереску може дожити індивідуаліст з кола молодих людей ХІХ—ХХ століття, що відірвалися від життя. Ця його людина містить у собі найхарактерніші риси Фрідріха Ніцше і маркіза Дезессента—героя романа Гюїсманса «Навпаки», «Учня Бурже і Бориса Савінкова, автора і героя його твору, Оскара Уайльда і Саніна Арцибашева і ще багатьох соціальних вирожденців, створених анархічним впливом нелюдських умов капіталістичної держави.

З розповіді Віри М. Фігнер, Савінков міркував цілком так, як декаденти:

«Моралі — нема, є тільки краса. А краса — вільний розвиток особи, безперешкодне розгортання всього, що закладено в її душі».

Нам добре відомо, якою гнилизною завантажена душа буржуазної особи!

У державі, заснованій на безглузких принизливих стражданнях величезної більшості людей, повинна була мати і справді мала керівне й виправдуюче значення проповідь безвідповідальної сваволі слова й діла особи. Такі ідеї, як ідея, що «людина — деспот з природи своєї», що вона «любить бути мучителем», «до пристрасті любить страждання» і що сенс життя, щастя своє вона бачить саме в сваволі, в необмеженій свободі дій, що тільки в цій сваволі «найвигідніша вигода» для неї і що «хай весь світ загине, а мені — щоб чай пити»,— такі ідеї капіталізм і прищеплював і цілком виправдував.

Достоевському приписується роль шукача істини. Якщо він шукав — він знайшов її в звірячому, тваринному началі людини, і знайшов не для того, щоб заперечити, а щоб виправдати. Так, тваринне начало в людині невгасиме до часу, поки в буржуазному суспільстві існує величезна кількість впливів, які розпалюють звіра в людині. Хатня кішка грається спійманою мишею, бо цього потребують мускули звіра, мисливця на дрібних, прудких звірків, ця гра — тренування тіла. Фашист, що збиває ударом ноги в підборіддя робітника голову його з хребців,— це вже не звір, а щось незрівнянно гірше за звіра, це — безумна тварина, яка підлягає знищенню, така ж мерзена тварина, як білий офіцер, що вирізує ремені й зірки з шкіри червоноармійців.

Трудно зрозуміти, чого саме шукав Достоевський, але наприкінці свого життя він знайшов, що талановита і най-

чесніша російська людина Віссаріон Белінський — «най-смердючіше, найтупіше і найганебніше явище російського життя», що необхідно відняти у турків Стамбул, що кріпаччина сприяє «ідеально моральним взаєминам поміщиків і селян», і, нарешті, визнав своїм «віроучителем» Костянтина Победоносцева, одну з найпохмуріших постатей російського життя XIX століття. Геніальність Достоевського незаперечна, силою образності його талант дорівнює, може, тільки Шекспірові. Але як особу, як «суддю світу і людей» його дуже легко уявити в ролі середньовічного інквізитора.

Я тому приділив так багато місця Достоевському, що без впливу його ідей майже неможливо зрозуміти крутий поворот російської літератури і більшої частини інтелігенції після 1905—1906 років від радикалізму і демократизму в бік охорони і захисту буржуазного «порядку».

Захоплення ідеями Достоевського почалося зараз же після його промови про Пушкіна, після розгрому партії народовольців, які намагалися повалити самодержавство. Ще до того, як в 1905 році пролетаріат, зрозумівши просту й велику правду Леніна, показав світові своє суворе лице, — передбачливий Петро Струве почав переконувати інтелігенцію, паче дівчину, що випадково втратила невинність, взяти законний шлюб з літнім капіталістом. Сват за професією, книжковий черв'як, цілком позбавлений своєрідності думки, він у 1901 році кликав «назад, до Фіхте», — до ідеї підкорення волі нації, уособлюваної крамарями і поміщиками, а в 1907 році за його редакцією і за його участю вийшов збірник «Вехи», в якому було заявлено буквально так:

Ми повинні бути вдячні владі за те, що вона багнетами охороняє нас від люті народної.

Ці підлі слова виголошені були демократичною інтелігенцією в ті дні, коли прикажчик поміщиків, міністр Столипін, щодня вішав десятки робітників і селян. А основний смисл збірника «Вехи» повторював сказану в 70-х роках бузувірську думку матерого консерватора Костянтина Леонтьєва: «Росію треба підморозити», тобто затоптати в ній всі іскри вогню соціальної революції. «Вехи» — цей акт ренегатства «конституціоналістів-демократів» — старий ренегат Лев Тихомиров дуже схвалив, назвавши його «протверженням російської душі і воскресінням совісті».

Час від 1907 до 1917 року був часом повної сваволі безвідповідальної думки, повної «свободи творчості» російських літераторів. Свобода ця виявилась в пропаганді всіх консервативних ідей західної буржуазії,— ідей, що були пущені в обіг після французької революції кінця XVIII століття і регулярно спалахували після 48 і 71 років. Було проголошено, що «філософія Бергсона знаменує величезний прогрес в історії людської думки», що Бергсон «наповнив і поглибив теорію Берклі», що «системи Канта, Лейбніца, Декарта, Гегеля — мертві системи і над ними, як сонце, сяють вічною красою твори Платона» — основоположника найбільш згубного заблудження з усіх заблуджень думки, далекої від реальної дійсності, яка всебічно і безперервно розвивається в процесах праці, творчості.

Дмитро Мережковський, письменник впливовий в той час, кричав:

Будь, что будет, — все равно!
Все наскучило давно
Трем богиням, вечным пряхам,
Было прахом — будет прахом!

Сологуб, ідучи за Шопенгауером, у явній залежності від Бодлера і «проклятих», з надзвичайною чіткістю змалював «космічне безглуздя буття особи» і хоч у віршах і жалібно стогнав з цього приводу, але жив благополучним міщанином і в 1914 році погрожував німцям зруйнувати Берлін, як тільки «сніг зійде з долин». Проповідували «ерос у політиці», «містичний анархізм»; надзвичайно хитрий Василь Розанов проповідував еротику, Леонід Андреев писав кошмарні оповідання й п'єси, Арцибашев обрав героєм романа ласолюбного і вертикального козла в штанах, і — загалом — десятиріччя 1907—1917 цілком заслуговує імені найганебнішого і найбезсоромнішого десятиріччя в історії російської інтелігенції.

Через те, що наша демократична інтелігенція була тренована історією менше, ніж західна, — процес її «морального» розкладу, інтелектуального зuboжіння у нас відбувався швидше. Але це — процес загальний для дрібної буржуазії всіх країн і неминучий для кожного інтелігента, який не знайде в собі сили рішуче включитися в масу пролетаріату, покликаного історією змінити світ для загального блага всіх людей чесною праці.

Слід додати, що російська література так само, як і

західна, пройшла мимо поміщиків, організаторів промисловості і фінансистів у дореволюційну епоху, а у нас ці люди були набагато своєрідніші і колоритніші, ніж на Заході. Поза увагою російської літератури лишилися такі кошмарні типи землевласників, як, приміром, знаменита Салтичиха, генерал Ізмайлов і десятки, сотні подібних. Карикатури й шаржі Гоголя в книзі «Мертві душі» — це не так уже характерно для помісної, феодальної Росії, — Коробочки, Манілови, Петухи і Собакевичі з Ноздрьовими впливали на політику самодержавства тільки пасивним фактом їхнього буття і — як кровопивці селянства — не дуже характерні. Були інші майстри й художники кровопивства, люди страшного морального образу, любострасники і естети мучительства. Злодіяння їхні не відзначені художниками слова, навіть такими, як найвидатніші з них і закохані в мужика. Риси відмінності нашої крупної буржуазії від західної дуже різкі, численні і пояснюються тим, що наш історично молодий буржуа, переважно виходець з селянства, багатів швидше й легше, ніж історично дуже літній буржуа Заходу. Наш промисловець, не тренований жорстокою конкуренцією Заходу, зберігав у собі майже до ХХ століття риси дивацтва, баламутства, яке, мабуть, викликалося його подивом перед безглуздою легкістю, з якою він наживав мільйони. Про одного з них, Петра Губоніна, розповідає відомий тибетський лікар П. О. Бадмаєв у своїй брошурі «Мудрість в російському народі», виданій 1917 року. Ця забавна брошура, умовляючи молодь «зректися бісівських грамот», що спокушають її «пустими словами свобода, рівність, братерство», розповідає про сина каменяревого і каменяря, будівника залізниць.

У вищій мірі поважні старі чиновники часів звільнення Росії, які досі не забули часів Губоніна, розповідають таке: Губонін, з'являючись в міністерство у великих мазаних чоботах, в каптані, з мішком срібла, здоровкався у швейцарській із швейцарами і кур'єрами, виїмав з мішка срібло і щедро всіх наділяв, низько кланяючись, щоб вони не забували свого Петра Іоновича. Потім заходив у різні департаменти й відділи, де залишав кожному чиновникові запечатаний конверт — кожному по достоїнству, — називаючи всіх на ім'я і також вклоняючись. З превосходительними особами здоровкався й цілувався, називаючи їх добродійниками російського народу, і його швидко допускали до самого високопревосходительства. По відході Петра Іоновича з міністерства всі раділи. Це було справжнє свято, що може зрівнятися тільки з різдвямим чи великоднім днем. Кожен перелічував одержане, усміхався, мав бадьорий, веселий вигляд і

думав, як провести решту дня і ніч до наступного ранку. У швейцарській були горді за Петра Іоновича, що вийшов з їхнього середовища, називали розумним і добрим, розпитували один одного, скільки хто одержав, але кожен це приховував, не бажаючи компрометувати свого добродійника. Дрібні чиновники тихо перешіптувалися між собою з розчуленістю, що їй їх не забув найдобріший Петро Іонович, який він розумний, милий і чесний. Вищі чини до високопревосходительства голосно говорили, який у нього ясний державний розум і яку він велику користь дає народові й державі, треба його відзначити. Необхідно його запрошувати на наради при розробці залізничних питань, бо він єдино розумний чоловік у цих справах. І справді, його запрошували на найважливіші наради, де були присутні тільки превосходительні особи та інженери; і на цих нарадах вирішальним голосом був голос Губоніна.

Оповідання скидається на іронію, але це — найщиріше вихваляння ладу, при якому гучний лозунг буржуазії «свобода, рівність і братерство» виявився пустими словами.

Все сказане про творче безсилля буржуазії, відбите в її літературі, може здатися надто похмурим і викликати на мою адресу докір в тенденційному перебільшенні. Але факти суть факти, і я бачу їх такими, які вони є.

Нерозумно і навіть злочинно недооцінювати сили ворога. Ми всі чудово знаємо, яка сильна його промислова техніка і особливо — військова, що рано чи пізно буде спрямована проти нас, але неминуче викличе всесвітню соціальну революцію і знищить капіталізм. Військові авторитети Заходу громогласно попереджають, що війна втягне в себе весь тил, все народонаселення воюючих країн. Можна припускати, що численне дрібне міщанство Європи, яке ще не зовсім забуло про жахи бойні 1914—1918 років і налякане зараз грізною неминучістю нової, ще жажливішої бойні,— догадається, нарешті, кому саме вигідна майбутня соціальна катастрофа, хто — злочинець, що періодично і заради мерзенних своїх вигід знищує мільйони народу,— догадається і допоможе пролетарям зламати голову капіталізму. Припускати це можна, але сподіватися, що це буде,— не можна, бо ще живий езуїт і боягуз, вождь міщанства, соціал-демократ. Твердо надіятися слід на зростання революційної правосвідомості пролетаріату, але ще краще для нас бути упевненими в своїй силі і безнастанно розвивати її. Розвиток революційної самосвідомості пролетаріату, його любові до батьківщини, створюваної ним, і оборона батьківщини — один з істотних обов'язків літератури.

Колись, у давнину, усна художня творчість трудящих була єдиним організатором їхнього досвіду, втіленням ідей в образах і збудником трудової енергії колективу. Нам слід зрозуміти це. У нашій країні поставлено за мету рівномірне культурне виховання всіх одиниць, рівномірне для членів його ознайомлення з успіхами й досягненнями праці, для того щоб перетворити працю людей в мистецтво керування силами природи. Нам більш чи менш відомий процес економічного і — тим самим — політичного розширення людей, процес узурпації права людей праці на свободу зростання їхнього розуму. Коли світорозуміння стало справою жерців, вони могли закріпити його за собою тільки шляхом метафізичного пояснення явищ і опору стихійних сил природи цілям і енергії людей праці. Цей злочинний процес виключення, усунення мільйонів людей з роботи світорозуміння, який почався в далеку давнину і триває до наших днів, привів до того, що сотні мільйонів людей, роз'єднаних ідеями раси, нації, релігії, залишились у стані найглибшого неутства, жахливої розумової сліпоти, в п'їтьмі всіляких марновірств, забобонів і упереджень. Партія комуністів-ленінців, робітничо-селянська влада Союзу Соціалістичних Рад, знищивши капіталізм на всьому просторі царської Росії, передавши політичну владу в руки робітників і селян, організуючи вільне безкласове суспільство, поставили за мету своєї сміливої, мудрої, невтомної роботи визволення трудової маси з-під багатовікового гніту старої, віджилої історії капіталістичного розвитку культури, яка нині виразно виявила всі свої пороки і своє творче безсилля. З висоти цієї великої мети ми, чесні літератори Союзу Рад, і повинні розглянути, оцінити, організувати свою діяльність.

Ми повинні засвоїти, що саме праця має є основним організатором культури і творцем усіх ідей, — тих, що на протязі віків знижували вирішальне значення праці — джерела наших знань, і тих ідей Маркса — Леніна — Сталіна, які в наш час виховують революційну правосвідомість пролетарів усіх країн і в нашій країні підносять працю на висоту сили, що є основою творчості, науки, мистецтва. Для успіху нашої роботи нам необхідно зрозуміти, відчути той факт, що в нашій батьківщині соціалістично організовувана праця напівписьменних робітників і примітивного селянства створила за короткий строк — за шістнадцять років — грандіозні цінності і чудово

озброїлася для захисту від нападу ворога. Правильна оцінка цього факту покаже нам культурно-революційну силу вчення, яке об'єднує весь пролетаріат світу.

Ми всі — літератори, робітники фабрик, колгоспники — все ще погано працюємо і навіть не можемо цілком засвоїти всього того, що створено нами і для нас. Наша трудова маса все ще погано розуміє, що вона працює тільки на себе, для себе. Ця свідомість скрізь жевріє, проте ще не спалахнула могутнім і радісним вогнем. Але ніщо не може спалахнути раніш, ніж досягне певної температури, і ніхто ніколи не вмів так чудово підвищувати температуру трудової енергії, як це вміють робити партія, організована генієм Володимира Леніна, і сучасний нам вождь цієї партії.

Основним героєм наших книг ми повинні обрати працю, тобто людину, організовану процесами праці, яка у нас озброєна всією могутністю сучасної техніки,— людину, що в свою чергу організовує працю легшою, продуктивнішою, підносячи її на ступінь мистецтва. Ми повинні вивчитися розуміти працю як творчість. Творчість — поняття, яким ми, літератори, користуємося надто часто, навряд чи маючи право на це. Творчість — це той ступінь напруження роботи пам'яті, коли швидкість її роботи добуває із запасу знань, вражень найопукліші й найхарактерніші факти, картини, деталі і включає їх в найбільш точні, яскраві, загальнозрозумілі слова. Молода наша література не може похвалитися цією якістю. Запас вражень, кількість знань наших літераторів не великі, і особливої турботи про поширення, поглиблення їх не відчувається.

Основна тема європейської і російської літератури XIX століття — особа в її протиставленні суспільству, державі, природі. Головна причина, що спонукала особу ставити себе проти буржуазного суспільства, — своєрідна, суперечна класовим ідеям і традиціям побуту організація великої кількості негативних вражень. Особа добре відчувала, що ці враження пригнічують її, затримують процес її зростання, але слабо розуміла свою відповідальність за пошлість, підлоту, за злочинність основ буржуазного суспільства. Джонатан Свіфт — один на всю Європу, але буржуазія Європи вважала, що його сатира б'є тільки Англію. А взагалі бунтуюча особа, критикуючи життя свого суспільства, рідко і дуже погано усвідомлювала свою відповідальність за ганебну практику

суспільства. І ще рідше основним мотивом її критики існуючого порядку діяло глибоке і правильне розуміння значення соціально-економічних причин, найчастіше ж критика викликала або відчуттям безнадійності свого буття в тісній залізній клітці капіталізму, або ж прагненням помститись за невдачі життя свого, за пригнобленість його. І можна сказати, що, коли особа зверталася до робітничої маси, вона робила це не заради інтересів маси, а в надії, що робітничий клас, зруйнувавши буржуазне суспільство, забезпечить їй свободу думки, сваволі дій. Повторюю: основною і головною темою дореволюційної літератури є драма людини, якій життя здається тісним, яка почуває себе зайвою в суспільстві, шукає в ньому для себе зручного місця, не знаходить його — і страждає, гине, або примиряючись з суспільством, ворожим їй, або ж опускаючись до пияцтва, до самогубства.

У нас, в Союзі Соціалістичних Рад, не повинно, не може бути зайвих людей. Кожному громадянину надана широка свобода розвитку його здібностей, обдаровань, талантів. Від особи вимагається тільки одне: будь чесною в своєму ставленні до героїчної роботи створення безкласового суспільства.

В Союзі Соціалістичних Рад робітничо-селянською владою покликана до будівництва нової культури вся маса народонаселення, — звідси виходить, що відповідальність за помилки, неполадки, за брак у роботі, за всі прояви міщанської пошлості, підлоти, двоєдушності, безпринципності покладається на всіх нас і кожного. І значить — наша критика повинна бути справді самокритикою, і значить, що ми повинні виробити систему соціалістичної моралі, регулятора нашої роботи, наших взаємин.

Розповідаючи про факти, які знаменують інтелектуальне зростання робітника фабрик і перетворення вікового власника на колективіста-колгоспника, ми, літератори, саме тільки розповідаємо, дуже погано змальовуючи емоціональний процес цих перетворень.

Ми все ще погано бачимо дійсність. Навіть пейзаж країни різко змінився, зникла його злидарська строкатість, голубувата смужка вівса, поруч з нею — чорний клапоть зораної землі, золотиста стрічка жита, зеленувата — пшениці, смуги землі, зарослої бур'янами, а загалом — різнокольоровий сум загального роздрібнення, розірваності. У наші дні величезні простори землі забарвлені могутньо,

однокольорово, над селом і повітовим містом підноситься не церква, а величезні будинки громадського призначення, і гігантські фабрики виблискують великою кількістю скла, і маленькі по-язичеському різноманітні, ніби іграшкові, стародавні церкви переконливо говорять нам про талановитість нашого народу, виявлену в церковному будівництві. У літературі немає нового пейзажу, який різко змінив лице нашої землі.

Ми живемо в епоху докорінного ламання старого побуту, в епоху пробудження в людині її почуття власної гідності, в епоху усвідомлення нею самої себе як сили, що дійсно змінює світ. Багатьом смішно читати, що люди змінюють прізвиська Свинухін, Собакін, Кутейников, Попов, Свищов і т. д. на прізвиська Ленський, Новий, Партизанов, Дедов, Столяров і т. д. Це не смішно, бо це говорить саме про зростання людської гідності, про відмову людини носити прізвисько або прізвисько, яке принижує її, нагадуючи про тяжке рабське минуле дідів і батьків.

Наша література не так уважно ставиться до дрібних зовні, але внутрішньо дуже цінних показників зміни самооцінки людей, до процесів розвитку нового, радянського громадянина. Можливо, що Свинухін узяв прізвисько Ленського не у Пушкіна, а в зв'язку з масовим убивством робітників на Ленських приїсках 1912 року, а Кутейников справді був партизаном, а Собакін, дід якого, кріпосний раб, може, був виміняний на собаку, — справді почуває себе «новим». До революції для того, щоб змінити прізвисько, треба було подати про це прохання на «височайше ім'я» царя, і коли якийсь Певцов попросив змінити його прізвисько за іменами матері й бабусі — Авдотьїн, на проханні була «начертана» резолюція: «душевнохворий».

А нещодавно мене повідомили про такий факт: матрос німецького флоту, людина з історичним прізвиськом, нащадок декабриста, Волконський, став фашистом. .

«Чому?» — запитали його.

«Тому, що офіцерам заборонили бити нас», — відповів він. Ось яскравий приклад втрати почуття власної гідності спадковим аристократом, людиною «голубої крові».

Зростання нової людини особливо яскраво помітне на дітях, а вони — цілком поза колом уваги літератури; наші

письменники неначе вважають нижчим від своєї гідності писати про дітей і для дітей.

Мені здається, що я не помиляюсь, помічаючи, що батьки починають все дбайливіше і ніжніше ставитись до дітей, і, на мій погляд, це цілком природно, бо ж уперше за все життя людства діти є спадкоємцями не грошей, будинків та меблів батьків, а спадкоємцями справжньої і могутньої цінності — соціалістичної держави, створеної працею батьків і матерів. Ніколи ще діти не входили в життя такими свідомими й суворими судьями минулого, і я цілком вірю у факт, розказаний мені: одинадцятирічна туберкульозна дівчинка сказала лікареві в присутності свого батька і показуючи пальцем на нього: «Це ось він винен, що я хвора, до сорока років витрачався здоров'ям на всяких паскуд, а потім одружився з мамою, їй ще тільки двадцять сім, вона здорова, він, ба-чате, який нещасний, ось я й вдалася в нього».

Є всі причини сподіватися, що такі міркування дітей не будуть рідкістю.

Дійсність дає нам все більше «сирового матеріалу» для художніх узагальнень. Але ні драма, ні роман ще не дали досить яскравого образу радянської жінки, яка вільно й чудово діє у всіх галузях будівництва соціалістичного життя. Помітно навіть, що драматурги намагаються писати якомога менше жіночих ролей. Трудно й пояснити — чому це? А тимчасом, хоч у нас жінка соціально рівноправна з чоловіком і хоч вона успішно доводить різноманітність своїх обдарувань і широту своєї працездатності, — рівноправність ця дуже часто і багато в чому є зовнішня, формальна. Чоловік усе ще не забув або вже передчасно забув, що протягом десятиків віків жінка виховувалася для похитливих забав і як хатня тварина, що здатна відігравати роль «хазяйки». Цей старий і мерзенний боржок історії половині народонаселення землі слід було б сплатити чоловікам нашої країни насамперед і для прикладу всім іншим чоловікам. І тут літературі слід спробувати змалювати роботу і психіку жінки так, щоб ставлення до неї підвищилось над загальноприйнятим, міщанським ставленням, запозиченим у півнів.

Далі, я вважаю за необхідне зазначити, що радянська література не є тільки літературою російської мови, це — всесоюзна література. Бо літератури братніх нам республік,

відрізняючись від нас тільки мовою, живуть і працюють при світлі і під благодіючим впливом тієї ж ідеї, яка об'єднує весь роздрібнений капіталістичний світ трудящих, — ясно, що ми не маємо права ігнорувати літературну творчість нацменшостей тільки тому, що нас більше. Цінність мистецтва вимірюється не кількістю, а якістю. Якщо у нас в минулому — велетень Пушкін, звідси ще не значить, що вірмени, грузини, татари, українці й інші племена неспроможні дати найвидатніших майстрів літератури, музики, живопису, архітектури. Не слід забувати, що на всьому просторі Союзу Соціалістичних Республік швидко розвивається процес відродження всієї маси трудового народу «до життя чесного — людського», до вільної творчості нової історії, до творчості соціалістичної культури. Ми вже бачимо, що чим далі вперед, тим могутніше цей процес виявляє сховані в 170-мільйонній масі здібності й таланти.

Я вважаю за потрібне прочитати вам, товариші, лист, одержаний мною від одного татарського літератора:

Велика Жовтнева революція дала нам, письменникам з пригноблених і відсталих народів, необмежені можливості, в тому числі і можливість виступити в російській літературі з своїми, правда ще далеко не досконалими, творами. Нас, письменників-націоналів, що друкуються російською мовою, як вам відомо, вже десятки і навіть сотні. Це — з одного боку. З другого — радянську літературу російською мовою читають тепер не тільки російські маси, а й трудящі всіх народів нашого Радянського Союзу; на ній виховуються мільйони підрастаючого покоління всіх національностей. Таким чином, радянсько-пролетарська художня література російською мовою вже перестає бути літературою виключно людей, які розмовляють російською мовою і мають російське походження, а поступово набирає інтернаціонального характеру і своєю формою. Цей важливий історичний процес висуває на перший план цілком несподівані нові завдання і нові вимоги.

На превеликий жаль, це розуміють не всі письменники, критики й редактори. Тому так звана апробована літературна громадськість в центрі і далі дивиться на нас як на «етнографічний експонат». Не всі видавництва беруть нас до видання з охотою. Деякі частенько дають зрозуміти, приймаючи рукопис, що ми для них «накладні витрати» або ж «примусовий асортимент», що вони «свідомо роблять знижку національній політиці партії». Ці «міни благородства» цілком справедливо ображають в нас почуття інтернаціональної єдності і свідомість повноцінної людини. Критика ж, по виході твору з друку, в кращому разі прохопиться парою «теплених слівеч» на адресу автора й книги, знову-таки не стільки по заслугах, скільки з «поваги» до лєнінсько-сталінської національної політики. Це теж не виховує нас, а навпаки — на деяких малоспокушених товаришів впливає демобілізуюче й розкладаюче. Потім, після одноразового і звичайно п'ятитисячного тиражу, який цілком розкуповується люби-

телями екзотики та рідкостей у великих містах, нас здають до архіву. Така практика, крім того, що справляє на нас морально і матеріально поганий вплив,— закриває нам шлях до масового читача і веде нас до неминучої національної обмеженості. Нам же, цілком природно, хотілося б почути про свої досягнення, якщо такі є, про вади й помилки (яких у нас більше, ніж в інших), щоб їх викоренити надалі, хотілося б стати доступними масовому читачеві.

Мабуть, під цим листом готові підписатися представники літератури всіх союзних республік і автономних областей. Історики й критики нашої літератури повинні звернути увагу на цей лист і почати роботу, яка переконала б людей нашої країни, що хоч вони різноплемінні, різномовні, але всі і кожен з них — громадяни першої в світі соціалістичної батьківщини. Докір, адресований нашій критиці, ми повинні визнати за справедливий докір. Критика, особливо газетна, яку найбільш читають письменники,— критика наша не талановита, схоластична і малограмотна щодо сучасної дійсності. Мізерність книжково-газетного знання особливо яскраво виявляється в наші дні швидкої зміни дійсності, багатства різноманітних діянь. Не маючи, не виробивши єдиної провідної критико-філософської ідеї, користуючись все тими самими цитатами з Маркса, Енгельса, Леніна, критика майже ніколи не виходить в оцінці тем, характерів і взаємин людей з фактів, які дає безпосереднє спостереження над бурхливим перебігом життя. У нашій країні й роботі є багато такого, чого, звичайно, не могли передбачити Маркс і Енгельс. Критика каже авторові: «Це зроблено неправильно, бо наші вчителі говорять з цього приводу отак». Але вона не може сказати: «Це — неправильно, бо факти дійсності суперечать свідченням автора». З усіх чужих думок, якими користуються критики, вони, видимо, зовсім забули найціннішу думку Енгельса: «Наше вчення — не догма, а керівництво до дії». Критика недостатньо дійова, гнучка, жива, і, нарешті, критик не може навчити автора писати просто, яскраво, економно, бо сам він пише багатослівно, сіро і — що ще гірше — або бай-дуже, або ж надто палко,— останнє в тому разі, коли він зв'язаний з автором особистими симпатіями, а також інтересами групки людей, які захворіли на «вождизм», причіпливу хворобу міщанства.

«Вождизм» — це хвороба епохи, вона викликана пониженою життєздатністю дрібного міщанства, відчуттям його неминучої загибелі в боротьбі капіталіста з пролета-

рем і страхом перед загибеллю, — страхом, що жене міщанина на ту сторону, яку він здавна звик вважати за найбільш фізично сильну, — в сторону роботодавця — експлуататора чужої праці, грабіжника світу. Внутрішньо «вождизм» — наслідок пережитості, безсилля та убогства індивідуалізму, зовнішньо він виявляється у формах таких гнійних наривів, якими є, наприклад, Еберт, Носке, Гітлер і подібні герої капіталістичної дійсності. У нас, де твориться дійсність соціалістична, такі нариви, певна річ, неможливі. Але в нас як спадщина міщанства ще лишилися деякі прищі, не здатні зрозуміти істотної різниці між «вождизмом» і керівництвом, хоч різниця цілком ясна: керівництво, високо оцінюючи енергію людей, вказує шляхи до досягнення найкращих практичних наслідків при найменшій витраті сил, а «вождизм» — індивідуалістичне прагнення міщанина стати на голову вище від товариша, що і вдається дуже легко при наявності механічної спритності, порожньої голови і порожнього серця.

Критика віддає надто багато місця напівграмотним рецензентам, які викликають тільки здивування та образи авторів, але не здатні чого-небудь навчити. Не помічають спроб воскресити і ввести в життя деякі ідеї народницької літератури і, нарешті, — що дуже важливо — не цікавляться зростанням літератури обласної, не кажучи про союзню. Слід ще сказати, що критика не торкається публічних повідомлень літераторів про те, «як вони пишуть», а ці повідомлення дуже потребують уваги критики.

Самокритика необхідна, товариші. Ми працюємо перед лицем пролетаріату, який, стаючи все більш грамотним, невпинно підвищує свої вимоги до нашого мистецтва, та разом з цим і до нашої соціальної поведінки.

Комунізм ідей не збігається з характером наших дій і взаємин у нашому середовищі — взаємин, у яких дуже серйозну роль відіграє міщанство, виявлене в заздрощах, в пожадливості, в пошлых плітках і взаємній огуді один одного.

Про міщанство ми писали й пишемо багато, але втілення міщанства в одній особі, в одному образі — не дано. А його необхідно змалювати саме в одній особі і так крупно, як зроблені світові типи Фауста, Гамлета й ін.

Нагадаю, що міщанство — численний клас паразитів, які, нічого не продукуючи, прагнуть споживати-поглинати

якогомога більше — і поглинають. Паразитуючи на селянстві й робітничому класі, тяжіючи завжди в лапи крупної буржуазії, а іноді, в силу вимог зовні, переходячи на бік пролетаріату і вносячи в його середовище анархізм, егоцентризм і всю історично властиву міщанинові пошлість, — пошлість думки, яка живиться виключно фактами побуту, а не прикладом праці, — міщанство — наскільки воно мислило й мислить — завжди пропагувало й зміцнювало філософію індивідуального зростання, по лійі найменшого опору шукало більш-менш стійкої рівноваги між двома силами. Ставлення міщанства до пролетаріату особливо яскраво характеризується тим фактом, що навіть напівжебрак-селянин, власник наймізернішого клаптика землі, ставився з презирством до робітника фабрики, позбавленого всякої власності, крім рук. Що в пролетаря є ще й голова, міщанин помічав лише тоді, коли руки пролетаря починали діяти революційно, поза фабрикою.

Не всі бур'яни шкідливі чи некорисні, бо з багатьох бур'янів добувають цілющі отрути. Міщанство виробляє тільки отруту руйнуючу. Коли б міщанин не відчував себе мізерною деталлю в машині капіталізму, — він не прагнув би так уперто і так безплідно доводити свою значність і свободу своєї думки, волі, своє право на буття і не створив би на протязі XIX—XX віків такого числа «зайвих людей», «дворян, що каються», «героїв лихоліття», людей типу «ні пави, ні ворони».

У Союзі Рад міщанство зрушене з місця, вигнане з його гнізд, із сотень повітових міст, розвіялося всюди і, як ми знаємо, просочується навіть у партію Леніна, звідки його вибивають при кожній партійній чистці. Все-таки воно залишається і діє, як мікроб, що викликає ганебні захворювання.

Партійне керівництво літературою повинно бути суворо очищене від усяких впливів міщанства. Партійці в літературі мусять стати не тільки вчителями ідеології, яка організує енергію пролетаріату всіх країн на останній бій за його свободу, — партійне керівництво повинно явити всією своєю поведінкою морально авторитетну силу. Ця сила мусить внести в середовище літераторів насамперед усвідомлення ними колективної їх відповідальності за всі явища в їх середовищі. Радянська література, при всій різноманітності її талантів і безперервно зростаючій кількості нових обдарованих письменників,

повинна бути організована як єдине колективне ціле, як могутнє знаряддя соціалістичної культури.

Спілка письменників утворюється не для того, щоб тільки фізично об'єднати художників слова, але щоб професійне об'єднання дало їм змогу зрозуміти свою колективну силу, визначити з можливою ясністю різноманітність напрямів її творчості, її цільові настанови і гармонійно з'єднати всі цілі в тій єдності, яка керує всією трудотворчою енергією країни.

Ідеться, певна річ, не про те, щоб обмежити індивідуальну творчість, але щоб дати для неї найширші можливості дальшого могутнього розвитку.

Треба засвоїти, що критичний реалізм виник як індивідуальна творчість «зайвих людей», які, будучи нездатними до боротьби за життя, не знаходячи собі місця в ньому і більш-менш чітко усвідомлюючи безцільність особистого буття, розуміли цю безцільність тільки як безглуздзя всіх явищ соціального життя і всього історичного процесу.

Аж ніяк не заперечуючи широкої величезної роботи критичного реалізму, високо оцінюючи його формальні досягнення в мистецтві живопису словом, ми повинні зрозуміти, що цей реалізм необхідний нам лише для висвітлення пережитків минулого, для боротьби з ними, витравлювання їх.

Але ця форма реалізму не послужила і не може служити вихованню соціалістичної індивідуальності, бо — все критикуючи — нічого не утверджувала або ж — в гірших випадках — поверталася до утвердження того, що нею ж заперечувалось.

Соціалістична індивідуальність, як ми бачимо на прикладі наших героїв праці, які є цвітінням робітничої маси, — соціалістична індивідуальність може розвиватися тільки в умовах колективної праці, що поставила перед собою найвищу і мудру мету визволення трудящих цілого світу з-під влади капіталізму, яка калічить людей:

Соціалістичний реалізм утверджує буття як діяння, як творчість, мета якої — безперервний розвиток найцінніших індивідуальних здібностей людини заради перемоги її над силами природи, заради її здоров'я та довголіття, заради великого щастя жити на землі, яку вона відповідно до безперервного зростання її потреб хоче обробити всю

як прекрасне житло людства, об'єднаного в одну сім'ю.

Сказавши так багато про недоліки літератури нашої, я повинен відзначити її позитивні якості та здобутки. Тут у мене немає місця й часу вказати на різку відмінність нашої і західної літератури... Скажу тільки, що для всякого безстороннього цінителя цілком ясно: наша література випередила західну новизною тем, і нагадаю, що багато з літературів наших оцінені на Заході ще більш високо, ніж у себе на батьківщині. Про здобутки літератури нашої я вже говорив на повний голос і з великою радістю в 1930 році в статті, надрукованій у книзі «Про літературу» (стор. 52—54), і в багатьох інших статтях цієї книги. З того часу минуло чотири роки напруженої роботи. Чи дає ця робота мені право підвищити оцінку досягнень нашої літератури? Право це мені дає висока оцінка багатьох книг основним нашим читачем — робітником та колгоспником. Вам відомі ці книги, а тому я не буду називати їх, скажу тільки, що в нас уже є солідна група живописців словом,— група, яку ми можемо визнати «провідною» в процесі розвитку художньої літератури.

Ця група об'єднує найталановитіших партійців-літературів з безпартійними, і останні стають «радянськими» не на словах, а на ділі, засвоюючи дедалі глибше загальний і загальнолюдський смисл героїчної роботи партії та робітничо-селянської, Радянської влади. Не треба забувати, що російській буржуазній літературі потрібно було — рахуючи від кінця XVIII століття — майже сто років для того, щоб владно увійти в життя і справити на нього певний вплив. Радянська революційна література досягла цього впливу за п'ятнадцять років.

Висота вимог, які ставляться до художньої літератури, швидко оновлюваною дійсністю та культурно-революційною роботою партії Леніна,— висота цих вимог пояснюється висотою оцінки значення, якого надає партія мистецтву живопису словом. Не було і немає в світі держави, в якій наука і література користувалися б такою товариською допомогою, такими турботами про підвищення професійної кваліфікації працівників мистецтва і науки. Про цю допомогу, про цю роботу говорять нам не тільки організації ВІЕМ і літвуз.

Держава пролетарів повинна виховати тисячі прекрасних «майстрів культури», «інженерів душ». Це необхідно для того, щоб повернути всій масі робочого народу відняте у неї всюди в світі право на розвиток розуму, талантів, здібностей. Цей намір, практично здійснений, покладає на нас, літераторів, необхідність суворої відповідальності за нашу роботу і за нашу соціальну поведінку. Це ставить нас не тільки в традиційну для реалістичної літератури позицію «суддів світу і людей», «критиків життя», але дає нам право безпосередньої участі в будівництві нового життя, в процесі «зміни світу».

Володіння правом і повинно прищепити кожному літераторові свідомість його обов'язку та відповідальності за всю літературу, за всі явища, яких у ній не повинно бути.

Спілка радянських літераторів об'єднує 1500 літераторів; в розрахунок на масу ми маємо одного літератора на 100 тисяч читачів. Це — не багато, бо жителі Скандинавського півострова на початку цього століття мали одного літератора на 230 читачів. Населення Союзу Соціалістичних Республік безперервно і майже щодня демонструє свою талановитість, проте не слід думати, що ми скоро матимемо 1500 геніальних письменників. Будемо мріяти про 50. А щоб не обманюватися — намітимо 5 геніальних і 45 дуже талановитих. Я думаю, що для початку вистачить і цього числа. В остачі ми матимемо людей, які все ще недосить уважно ставляться до дійсності, погано організують свій матеріал і недбало опрацьовують його. До цієї остачі треба приєднати багато сотень кандидатів до спілки і потім — сотні письменників-«початківців» в усіх республіках та областях. Сотні з них пишуть, десятки вже друкуються. За 1933 — 1934 роки у різних містах — від Хабаровська та Комсомольська до Ростова й Сталінграда, Ташкента, Воронежа, Кабардино-Балкарії, Тифліса і т. д. — вийшло близько тридцяти збірників та альманахів, наповнених творами місцевих літераторів-початківців.

Оцінювати цю роботу — обов'язок критики, яка все ще не помічає її, хоч час уже помітити. Ця робота, яка б вона не була, говорить все-таки про глибину культурного процесу в масі народу. Читаючи ці книжки, відчуваєш, що автори віршів, оповідань, п'єс — робкори,

сількори. Я думаю, що ми маємо добрий десяток тисяч молоді, яка прагне працювати в літературі. Розуміється, майбутній літвуз не зможе увібрати й десятої частини цієї армії.

Тепер я запитаю: навіщо організовано з'їзд літераторів, і які цілі ставить перед собою майбутня спілка? Якщо тільки цілі професійного благоустрою працівників літератури, тоді навряд чи слід було городити такий грандіозний город. Мені здається, що спілка повинна поставити за мету свою не тільки професійні інтереси літераторів, але інтереси літератури в її цілому. Спілка повинна в якійсь мірі взяти на себе керування армією письменників-початківців, повинна організувати її, розподілити її сили по різних роботах і вчити працювати з матеріалом минулого і сучасного.

В країні нашої іде робота над «Історією фабрик і заводів». Виявилося, що залучити до цієї роботи висококваліфікованих літераторів дуже важко. Поки що з них прекрасно працюють тільки поетеса Шкапська і Марія Левберг, інші ж не тільки не торкаються сирового матеріалу, але не знаходять часу для редагування опрацьованого.

Ми не знаємо історії нашого минулого. Передбачається і частково вже почато роботу над історією удільно-князівських та порубіжних міст від часу їх заснування до наших днів. Ця робота повинна висвітлити нам у нарисах і оповіданнях життя феодальної Росії, колоніальну політику московських князів і царів, розвиток торгівлі й промисловості,— картину експлуатації селянства князем, воеводою, купцем, дрібним міщанином, церквою,— і закінчити все це організацією колгоспів — актом справжнього й повного визволення селянства від «влади землі», з-під гніту власності.

Нам треба знати історію минулого союзних республік. До цих і багатьох інших колективних робіт можна залучити сотні письменників-початківців, і ця робота дасть їм найширшу можливість самоосвіти, підвищення кваліфікації шляхом колективної роботи над сировим матеріалом та взаємної самокритики.

Нам необхідно знати все, що було в минулому, але не так, як про це вже розказано, а так, як усе це висвітлюється вченням Маркса—Леніна—Сталіна і як це реалізується працею на фабриках і на ланах,— пра-

цею, яку організує, якою керує нова сила історії — воля і розум пролетаріату Союзу Соціалістичних Республік.

Ось яке, на мій погляд, завдання спілки літераторів. Наш з'їзд повинен бути не тільки звітом перед читачами, не тільки парадом наших обдаровань, але він повинен узяти на себе організацію літератури, справу виховання молодих літераторів на роботі, яка має всесоюзне значення всебічного пізнання минулого й сучасного нашої батьківщини.

**[ДРОМОВА НА ПЕРШОМУ ВСЕСОЮЗНОМУ З'ЇЗДІ
РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
22 СЕРПНЯ 1934 РОКУ]**

Шановні товариші, мені здається, що тут надмірно часто згадується ім'я Горького з додаванням вимірних епітетів: великий, високий, довгий і т. д. (*Сміх.*)

Чи не думаєте ви, що, западто підкреслюючи й підвищуючи одну і ту ж постать, ми тим самим затемнюємо ріст і значення інших? Повірте мені: я не кокетую, не рисуюсь. Мене примушують говорити на цю тему причини серйозні. Кажучи фігурально, всі ми тут, незважаючи на велику різницю віку, — діти однієї й тієї ж дуже молоді матері — всесоюзної радянської літератури. Вимірювання росту письменників — справа читачів. Пояснювати соціальне значення твору літератури — справа критики.

Ми бачимо, що наші читачі все частіше й правильніше оцінюють зріст письменника навіть раніше, ніж встигає зробити це критика. Приклади: «Петро І» — Олексія Толстого, «Капітальний ремонт» — Соболева, «Я люблю» — Авдеєнка і десяток інших книг, написаних за останні три-чотири роки.

Розуміється, я не схильний проповідувати «зрівнялівку» в країні, яка дала і дає тисячі героїв, але потребує сотень тисяч їх. Але я побоююся, що надмірне розхвалювання одних може викликати в інших почуття і настрої, шкідливі для нашої спільної справи, для нормального зростання нашої літератури.

Серед нас є ще чимало людей, які народилися й виховувалися в атмосфері найлютішої міщанської конкуренції.

І дуже часто ця конкуренція заступає змагання, а конкуренція і соціалістичне змагання — поняття несумісні, бо ворожі в коренях своїх.

Товариш Соболев — автор «Капітального ремонту» — сьогодні сказав дуже важливі і вірні правді слова: «Партія і уряд дали письменникові все, відібравши у нього тільки одне — право писати погано».

Прекрасно сказано!

До цього слід додати, що партія і уряд відбирають у нас і право командувати один одним, даючи право вчити один одного. Учити — значить взаємно ділитися досвідом. Тільки це. Тільки це, і не більше цього.

Я цілком певен, що, коли ми захочемо, ми навчимося вчити один одного, і це швидко відіб'ється на підвищенні нашої технічної кваліфікації. Ми повинні не тільки «шапочно» знати один одного в нашій країні, а й читати з усією увагою, на яку заслуговує наша робота. Людина росте в дії. Ми бачимо, як виправляє людей фізична культура. Нам треба тренувати нашу пізнавальну здібність. Коротко кажучи, треба вчитися. Це, звісно, не нове. Це я завжди говорив, і ця можливість широко дана нам. І особливо треба вчитися нам поважати один одного. Цього бракує нам, і це мусить бути виховане в нашому середовищі.

Можливо, що скажуть: я сам у статтях моїх про літературу недосить поважаю особу письменника. Це буде докір несправедливий. Я іноді говорю різко, але це я говорю не про письменника, а про його роботу. Я — в деякому роді одноосібник, і я жадібний. Мати моя — література Союзних Радянських Соціалістичних Республік — святкує роки свого народження. Через жадібність мою я страшенно хочу, щоб вона діставала хороші подарунки.

Цілком природно, що я трохи дратуюся, коли бачу, як часто їй дарують утюги — 16 тисяч чавунних утюгів. Ми все ще користуємося «правом писати погано». Мені здається, що ми непомітно для себе і безболісно втратимо це право, якщо зуміємо відчутти величезне значення літератури в нашій країні, зрозуміти нашу відповідальність перед читачем. Одним із засобів такого самозабуття я вважаю колективні роботи над матеріалом минулого, — роботи, які допоможуть нам ширше й глибше зрозуміти досягнення сучасного і вимоги майбутнього.

Ілля Еренбург висловлювався проти колективних ро-

біг. Я думаю — це через непорозуміння, через незнайомство з їх технічним смислом. Ці роботи не ставлять перед кожним письменником вузько визначеного завдання: пиши про настрій сомів або йоржів у тридцятих роках ХІХ століття. Письменник з матеріалу вибирає те, що найбільше відповідає його індивідуальному смакові, не силує його здібностей. Такі колективні роботи створять, може, півфабрикат, але вони багатьом і багатьом дадуть чудовий матеріал для індивідуальної художньої творчості і, головне, вони допоможуть нам добре пізнати один одного, перевиховатися в людей, гідних великої епохи, яка кличе нас до роботи на весь світ, на визволення трудящих людей всієї землі. От у чім справа, товариші!

Якщо тут, у цій залі, закладено фундамент об'єднання всієї союзної літератури,— нам після з'їзду необхідно буде починати практичне об'єднання з метою успішності важкої роботи нашої, і роботу цю треба буде продовжувати, розвиваючи все більше і далі, для того, щоб створити ту могутню літературу, яка потрібна не тільки нашій країні, народам нашої країни, але потрібна, я смію сказати, цілому світові.

От усе, що я хотів сказати.

[ЗАКЛЮЧНА ПРОМОВА НА ПЕРШОМУ ВСЕСОЮЗНОМУ З'ЇЗДІ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ 1 ВЕРЕСНЯ 1934 РОКУ]

Таким чином — перший загальний з'їзд літераторів Союзу Радянських Соціалістичних Республік і областей закінчив свою роботу. Робота ця виявилась настільки значною і різноманітною, що зараз, у заключному слові, я можу тільки зовні окреслити її глибокий смисл, можу відзначити тільки найбільш істотне з того, що нею розкрито. До з'їзду і на початку його дехто і навіть, здається, багато хто з літераторів не розумів смислу організації з'їзду. «Навіщо він? — запитували ці люди. — Поговоримо, розійдемося, і все залишиться таким, як було». Це — дуже дивні люди, і на з'їзді їх справедливо назвали байдужими. Очі їх бачать, що в нашій дійсності дещо залишається ще «таким, як було», але байдужості їх недоступна свідомість, що залишається лише тому, що у пролетаріату, господаря країни, неvistачає часу остаточно зруйнувати, знищити ці залишки. Ці люди цілком задоволені з того, що вже зроблено, що допомогло їм висунутися вперед, на вигідні позиції, і що укріпило їхню природну байдужість індивідуалістів. Вони не розуміють, що всі ми — дуже маленькі люди в порівнянні з тим великим, що відбувається в світі, не розуміють, що ми живемо і працюємо на початку першого акту останньої трагедії трудового людства. Вони вже звикли жити без почуття гордості смислом особистого буття і турбуються тільки про те, щоб зберегти тьмяну світлість, тьмяне сяйство своїх маленьких, погано відшліфованих талан-

тів. Їм незрозуміло, що смисл особистого буття — в тому, щоб поглиблювати і розширювати смисл буття багатомільйонних мас трудового людства. Але ось ці мільйонні маси прислали на з'їзд своїх представників: робітників різних галузей виробництва, винахідників, колгоспників, піонерів. Перед літераторами Союзу Соціалістичних Рад стала вся країна,— стала і поставила перед ними,— перед їх талантами, перед роботою їх — високі вимоги. Ці люди — велике сучасне й мабутнє Країни Рад.

Прерывая наши беседы,
Блеском невиданных дел слепя,
Они приносили свои победы —
Хлеб, самолеты, металл —
себя,—

Себя они приносили как тему,
Как свою работу, любовь, жизнь.
И каждый из них

Звучал, как поэма,
Потому что в каждом
гремел большевизм.

Сирі, наспіх зроблені рядки віршів *Віктора Гусєва* правильно відзначають смисл події: ще раз переможно проґримів ґрім більшовизму, корінного перетворювача світу і передвісника грізних подій у всьому світі. В чому бачу я перемогу більшовизму на з'їзді письменників? В тому, що ті з них, які вважалися безпартійними, такими, що «вагаються», визнали,— з щирістю, щодо повноти якої я не смію мати сумніву,— визнали більшовизм єдиною бойовою керівною ідеєю в творчості, в живопису словом. Я високо оцінюю цю перемогу, бо я, літератор, з власного досвіду знаю, які свавільні думки і почуття літератора, що намагається знайти свободу творчості поза суворими вказівками історії, поза її основною, організуючою ідеєю. Відхилення від математично прямої лінії, виробленої вченням, яке встановлює, що світ може бути змінений тільки пролетаріатом і тільки шляхом революційного удару, а потім шляхом соціалістично організованої праці робітників і селян,— відхилення від математично прямої пояснюються тим, що наші емоції — старіші від нашого інтелекту, тим, що в наших емоціях багато успадкованого і ця спадщина вороже протистоїть свідченням розуму. Ми народилися в суспільстві класовому, де кожному необхідно захищатися проти всіх, і багато хто входить у безкла-

сове суспільство людьми, з яких витравлено довіру одного до одного, у яких віковою боротьбою за вигідне місце в житті вбито почуття поваги і любові до трудового людства, творця всіх цінностей. У нас не вистачає щирості, необхідної для самокритики, ми показуємо надто багато дрібної міщанської злості, коли критикуємо один одного. Нам все ще здається, що ми критикуємо конкурента на наш шматок хліба, а не товариша по роботі, яка набирає медалей блях глибокого значення збудника всіх кращих революційних сил світу. Ми, літератори, працівники мистецтва найбільш індивідуального, помиляємось, вважаючи наш досвід одноосібною власністю, тоді як він — наслідок дійсності і — в минулому — дуже тяжкий дар її. В минулому, товариші, бо всі ми вже бачили й бачимо, що нова дійсність, творима партією більшовиків, яка втілює розум і волю мас, — нова дійсність пропонує нам дар прекрасний — небувалий дар інтелектуального цвітіння багатьох мільйонів робочого люду. Я нагадаю прекрасну промову *Всеволода Іванова*, промова ця повинна залишитися в нашій пам'яті як зразок щирої самокритики художника, що мислить політично. Такої ж уваги заслуговують промови *Ю. Олеші*, *Л. Сейфулліної* та багатьох інших. Років зо два тому *Йосиф Сталін*, дбаючи про підвищення якості літератури, сказав письменникам-комуністам: «Вчіться писати у безпартійних». Не кажучи про те, чи навчились чого-небудь комуністи у художників безпартійних, я повинен відзначити, що безпартійні не погано навчились думати у пролетаріату. (*Аплодисменти.*)

Одного разу в випадку похмільного песимізму Леонід Андреев сказав: «Кондитер — щасливіший за письменника, він знає, що пирожне люблять діти і панночки. А письменник — погана людина, яка робить хороше діло, не знаючи для кого і сумніваючись, що це діло взагалі потрібне. Саме тому у більшості письменників нема бажання порадувати когось, і хочеться всіх скривдити». Літератори Союзу Радянських Соціалістичних Республік бачать, для кого вони працюють. Читач сам приходиться до них, читач називає їх «інженерами душ» і вимагає, щоб вони організували простими словами в хороших, правдивих образах його відчуття, думки, героїчну його роботу. Такого тісного, безпосереднього еднання читача з письменником ніколи, ніде не було, і в цьому — труднощі, які ми повинні перемогти, але в цьому факті наше щастя, яке

ми ще не навчилися цінити. Так само, як і культури братніх нам республік, національні форми, залишаються і повинні бути соціалістичними суттю,— наша творчість повинна залишитися індивідуальною формою і бути соціалістично ленінською смислом її основної, керівної ідеї. Смисл цей — звільнення людей від пережитків минулого, від впливу злочинної і спотворюючої думку й почуття класової історії,— історії, що виховує людей праці — рабами, інтелігентів — двоєдушними або байдужими, анархістами або ренегатами, скептиками і критиками або ж примирювачами непримиренного. Кінець кінцем з'їзд дає право сподіватися, що віднині поняття «безпартійний літератор» залишиться тільки формальним поняттям, внутрішньо ж кожен з нас відчує себе дійсним членом ленінської партії, яка так прекрасно і своєчасно довела свою довіру до честі й роботи літераторів безпартійних дозволом всесоюзного з'їзду.

На цьому з'їзді нами видані багатомільйонному читачу й урядові великі векселі, і, розуміється, тепер ми повинні оплатити векселі чесною, добротною роботою. Ми зробимо це, якщо не забудемо підказаного нам виступами наших читачів — і в їх числі дітей наших,— не забудемо, яке величезне значення літератури в нашій країні, які різноманітно високі вимоги поставлені перед нами. Ми не забудемо цього, якщо не гаючись знищимо в своєму середовищі всі залишки групових відносин,— відносин, які смішно й огидно схожі на боротьбу московських бояр за місництво — за місця в боярській думі і на бенкетах царя ближче до нього. Нам слід добре пам'ятати розумні слова товариша Сейфулліної, яка правильно сказала, що «нас занадто скоро й охоче зробили письменниками». І не треба забувати вказівки товариша *Накорякова*, що за 1928—1931 роки ми дали 75 процентів книжок, які не мають права на другі видання, тобто дуже поганих книжок. «Ви розумієте, скільки ж ми видавали зайвого, скільки зайвих затрат зробили, не тільки матеріальних, але й духовних затрат нашого народу, наших творців соціалізму, які читали сіру, погану, а іноді й халтурну книжку. Це не тільки помилка письменницького колективу, але це також одна з найгрубіших помилок видавничої справи». Кінець останньої фрази товариша *Накорякова* я вважаю надто м'яким і люб'язним.

Всім, що сказано, я звертався до літераторів усього з'їзду і, значить,— до представників братніх республік. У мене нема ніяких причин і бажань виділяти їх на особливе місце, бо вони працюють не тільки кожен на свій народ, але кожен — на всі народи Союзу Соціалістичних Республік і автономних областей. Історія покладає на них таку саму відповідальність за їх роботу, як і на росіян. За браком часу я мало читаю книжок, написаних літераторами союзних республік, але й те мале, що прочитане мною, вселяє в мене тверду впевненість, що незабаром ми одержимо від них книжки, цікаві новизною матеріалу і силою зображення. Дозвольте нагадати, що кількість народу не впливає на якість талантів. Маленька Норвегія створила величезні постаті Гамсуна, Ібсена. У євреїв недавно помер майже геніальний поет Бялик і був винятково талановитий сатирик і гуморист Шолом Алейхем, латиші створили могутнього поета Райніса, Фінляндія — Ейно-Лейно,— немає такої маленької країни, яка не давала б великих художників слова. Я назвав тільки крупніших і далеко не всіх, і я назвав письменників, що народилися в умовах капіталістичного суспільства. В республіках народів, братніх нам, письменники народжуються від пролетаріату, а на прикладі нашої країни ми бачимо, яких талановитих дітей створив пролетаріат за короткий час і як безперервно він створює їх. Але я звертаюся з дружньою порадою, яку можна зрозуміти і як прохання, до представників національностей Кавказу і Середньої Азії. На мене, і — я знаю — не тільки на мене, справив надзвичайне враження ашуг *Сулейман Стальський*. Я бачив, як цей старик, неписьменний, але мудрий, сидючи в президії, шептав, створюючи свої вірші, потім він, Гомер ХХ століття, прекрасно прочитав їх. (*Аплодисменти.*)

Бережіть людей, здатних створювати такі перлини поезії, які створює Сулейман. Повторюю: початок мистецтва слова — у фольклорі. Збирайте ваш фольклор, вчіться на ньому, обробляйте його. Він дуже багато дає матеріалу і вам і нам, поетам і прозаїкам Союзу. Чим краще ми будемо знати минуле, тим легше, тим більш глибоко і радісно зрозуміємо велике значення створюваного нами сучасного. Промови на засіданнях з'їзду і бесіди поза залом засідань показали єдність наших почуттів і бажань, єдність цілеспрямованості і показали не-

припустимо мале знайомство наше з мистецтвом і взагалі з культурою братніх республік. Якщо ми не хочемо, щоб погас вогонь, який спалахнув на з'їзді, ми повинні вжити всіх заходів для того, щоб він розгорівся ще яскравіше. Необхідно почати взаємне і широке ознайомлення з культурами братніх республік. Для початку слід би організувати в Москві «Всесоюзний театр», який показав би на сцені, в драмі й комедії, життя й побут національних республік в їх історичному минулому і героїчному сучасному. (*Аплодисменти.*) Далі: необхідно видавати російською мовою збірники сучасної прози й поезії національних республік і областей, в хороших перекладах. (*Аплодисменти.*) Треба перекладати і літературу для дітей. Літератори і вчені національних республік повинні написати історії своїх країн і держав,— історії, які ознайомили б народи всіх республік одного з одним. Ці історії народів Союзу Радянських Соціалістичних Республік послужать дуже хорошим засобом взаємного розуміння і внутрішньої, ідеологічної спайки всіх людей семи республік.

Це взаєморозуміння, ця єдність сил необхідні не тільки для всіх людей Союзу республік,— вони необхідні як урок і приклад для всього трудового народу землі, проти якого старий його ворог, капіталізм, організується під новою личиною — фашизму. Хорошим, практичним прийомом освітлення культурних зв'язків і ділових взаємозалежностей Союзу наших республік може послужити колективна робота над створенням книжки «Діла і люди двох п'ятирічок». Книжка ця повинна показати робочій силі Союзу Радянських Соціалістичних Республік у формі нарисів і оповідань результати її праці і факти культурно-виховного впливу праці на людей, на зростання розуму і волі одиниць, на звільнення їх з вузьких границь міщанського індивідуалізму власників, на виховання в умовах колективної праці нової, соціалістичної індивідуальності,— показати спіраль, по якій ми йдемо вперед і сходимо дедалі вище. Участь у цій роботі абсолютно необхідна для літераторів усіх братніх республік, усіх областей. Ми перебуваємо ще в тій стадії розвитку, коли нам слід переконувати самих себе в нашому культурному зростанні. З усього, що говорилося на з'їзді, найбільш істотне й важливе те, що багато хто з молодих літераторів вперше відчув своє значення і

відповідальність перед країною і зрозумів свою недостатню підготовленість до роботи. Колективні роботи над створенням книжок, що освітлюють процеси грандіозної праці, яка змінює світ і людей, послужать для нас прекрасним засобом самовиховання, самозміцнення. При відсутності серйозної, філософської критики, так сумно показаної фактом німоти професіональних критиків на з'їзді, нам необхідно самим взятися за самокритику не на словах, а на ділі, безпосередньо в роботі над матеріалом.

До методу колективної праці літераторів товариш *Еренбург* поставився скептично, побоюючись, що метод такої роботи може шкідливо обмежити розвиток індивідуальних здібностей робочої одиниці. Товариші Всеволод Іванов та Лідія Сейфулліна, заперечивши йому, мені здається, розсіяли його побоювання.

Товаришеві Еренбургу здається, що прийом колективної роботи — це прийом роботи бригадної. Ці прийоми не мають між собою іншої схожості, крім фізичної: в тому й іншому випадку працюють групи, колективи. Але бригада працює з залізобетоном, деревом, металом і т. д., завжди з визначено одноманітним матеріалом, якому треба надати заздалегідь визначеної форми. В бригаді індивідуальність може виявити себе тільки силою напруження своєї роботи.

Колективна робота над матеріалом соціальних явищ, робота над відображенням, зображенням процесів життя, — серед яких, зокрема, мають своє місце і дії ударних бригад, — це робота над безмежно різноманітними фактами, і кожна індивідуальна одиниця, кожен письменник має право вибрати для себе той чи інший ряд фактів відповідно до його потягу, його інтересів і здібностей. Колективна робота літераторів над явищами життя в минулому і сучасному для найбільш яскравого освітлення шляхів у майбутнє має деяку схожість з роботою лабораторій, які науково-експериментально досліджують ті чи інші явища органічного життя. Відомо, що в основі всякого методу закладено експеримент, — дослідження, вивчення — і цей метод у свою чергу вказує далі шляхи вивчення.

Я маю сміливість думати, що саме метод колективної роботи з матеріалом допоможе нам краще за все зрозуміти, чим повинен бути соціалістичний реалізм. Товариші, в нашій країні логіка діянь переганяє логіку понять, ось що ми повинні відчувати.

Моя впевненість у тому, що цей прийом колективної творчості може дати зовсім оригінальні, небувало цікаві книжки, така, що я беру на себе сміливість запропонувати таку роботу також нашим гостям, прекрасним майстрам європейської літератури. (*Аплодисменти.*)

Чи не спробують вони дати книжку, яка зобразила б день буржуазного світу? Я маю на увазі перший-ліпший день: 25 вересня, 7 жовтня, чи 15 грудня, це все одно. Треба взяти буденний день таким, яким його відобразила світова преса на своїх сторінках. Треба показати весь строкатий хаос сучасного життя в Парижі й Греноблі, в Лондоні й Шанхаї, в Сан-Франціско, Женеві, Римі, Дубліні і т. д., і т. д., в містах, селах, на воді й на суші. Треба подати свята багатих і самовбивства бідних, засідання академій, вчених товариств і відображені хронікою газет факти дикої безграмотності, забобонів, злочинів, факти витонченості рафінованої культури, страйки робітників, анекдоти і буденні драми — нахабні крики розкоші, подвиги шахраїв, брехню політичних вождів, — треба, повторюю, дати звичайний, буденний день з усею безумною, фантастичною строкатістю його явищ. Це — робота ножиць багато більш, ніж робота пера. Розуміється, неминучі коментарії, але мені здається, що вони повинні бути такими ж короткими, як і блискучими. Але факти повинні коментуватися фактами, і на цьому лахмітті, на цьому рам'ї дня коментарій літератора повинен виблискувати, як іскра, що запалює полум'я мислі. Взагалі ж треба показати «художню» творчість історії протягом одного якогось дня. Ніхто ніколи не робив цього, а слід зробити! І якщо за таку роботу візьметься група наших гостей — вони, звичайно, подарують світові щось небувале, надзвичайно цікаве, сліпучо яскраве і глибоко повчальне. (*Аплодисменти.*)

Організуючою ідеєю фашизму є расова теорія, — теорія, яка підносить германську, романську, латинську або англосаксонську расу як єдину силу, нібито здатну продовжувати дальший розвиток культури, — «чистокровної» расової культури, заснованої, як це відомо, на нещадній і дедалі більш цинічній експлуатації величезної більшості людей кількісно незначною меншістю. Ця кількісно незначна меншість незначна і за своєю інтелектуальною силою, витраченою на вигадкування засобів експлуатації людей праці і скарбів природи, які належать

людям праці. Від усіх талантів капіталізму, який колись грав позитивну роль організатора цивілізації та матеріальної культури, сучасний капіталізм зберіг тільки містичну впевненість у своєму праві влади над пролетаріатом і селянством. Але проти цієї містики капіталістів історія висунула реальний факт — силу революційного пролетаріату, організованого незламною і невгасимою, історично обґрунтованою, грізною правдою учення *Маркса — Леніна*, висунула факт «єдиного фронту» у Франції і ще більш фізично відчутний факт — союз пролетаріату Радянських Соціалістичних Республік. Перед силою цих фактів отруйний, але легкий і ріденький туман фашизму неминуче і скоро розсіється. Туман цей, як ми бачимо, отруєє і спокушає тільки авантюристів, тільки людей безпринципних, байдужих, — людей, для яких «усе — все одно» і яким байдуже, кого вбивати, — людей, що є продуктами виродження буржуазного суспільства і наймитами капіталізму для найбільш підлих, мерзенних і кривавих його діянь.

Основною силою феодалів капіталізму є зброя, яку виготовляє для нього робітничий клас, — рушниці, кулемети, гармати, отруйні гази і все інше, що в першийліпший момент може бути спрямоване і спрямовується капіталістами проти робітників. Але недалеко час, коли революційна правосвідомість робітників зруйнує містику капіталістів.

Однак вони готують нову всесвітню бойню, організують масове винищення пролетарів усього світу на полях національно-капіталістичних битв, мета яких — нажива, поневолення дрібних народностей, перетворення їх на рабів Африки — напівголодних тварин, які повинні каторжно працювати і купувати погані, гнилі товари тільки для того, щоб королі промисловості нагороджували жирне золото — прокляття трудового народу, — золото, крихітними пилинками якого капіталісти платять робітникам за те, що вони самі на себе кують ланцюги, самі проти себе виробляють зброю.

Ось перед лицем яких гострих співвідношень класів працював наш всесоюзний з'їзд, ось напередодні якої катастрофи будемо продовжувати роботу нашу ми, літератори Союзу Радянських Соціалістичних Республік! У цій роботі не може бути і не повинно бути місця для особистих дрібниць. Революційний інтернаціоналізм проти

буржуазного націоналізму, расизму, фашизму — ось у чому історичний смисл наших днів. Що ми можемо зробити? Ми вже зробили дещо. Нам непогано вдається робота над об'єднанням усіх сил радикальної, антифашистської інтелігенції, і ми викликаємо до життя пролетарську, революційну літературу в усіх країнах світу. Серед нас присутні представники майже всіх літератур Європи. Магніт, який притягнув їх у нашу країну, — не тільки мудра робота партії, розуму країни, героїчна енергія пролетаріату республік, але й наша робота. Якоюсь мірою кожен літератор є вождем його читачів, — я гадаю, це можна сказати. *Ромен Роллан, Андре Жід* мають найзаконніше право називати себе «інженерами душ». *Жан Рішар Блок, Андре Мальро, Плів'є, Арагон, Толлер, Бехер, Нексе* — не буду перелічувати всіх — це світлі імена винятково талановитих людей, і все це — суворі судді буржуазії своїх країн, все це люди, які вміють ненавидіти, але вміють і любити. (*Аплодисменти.*) Ми не вміли запросити ще багатьох, які теж володіють у всій силі прекрасним людським даром любові й ненависті, ми не вміли запросити їх, і це наша немала вина перед ними. Але я певен, що другий з'їзд радянських літераторів буде прикрашений багатьма десятками літераторів Заходу і Сходу, літераторів Китаю, Індії, і безсумнівно, що ми напередодні об'єднання навколо III Інтернаціоналу всіх кращих і найчесніших людей мистецтва, науки і техніки. (*Аплодисменти.*) Між іноземцями і нами виникло невелике і — особисто для мене — не зовсім ясне розходження в питанні про оцінку становища особи в безкласовому суспільстві...

Питання це має характер переважно академічний, філософський, і, звичайно, його не можна було добре освітити на одному-двох засіданнях або в одній бесіді... Суть справи в тому, що в Європі і скрізь у світі письменник, якому дорогої багатовіковій завоювання культури і який бачить, що в очах капіталістичної буржуазії ці завоювання культури втратили ціну, що в перший-ліпший день книжка першого-ліпшого чесного літератора може бути спалена публічно, — в Європі літератор дедалі більш сильно відчуває біль гніту буржуазії, боїться відродження середньовічного варварства, яке, очевидно, не виключило б і запровадження інквізиції для еретично мислячих.

У Європі буржуазія і уряди її ставляться до чесного літератора дедалі більш вороже. У нас немає буржуазії, а наш уряд — це наші вчителі й наші товариші, в повному розумінні слова товариші. Умови моменту іноді спонукають протестувати проти сваволі індивідуалістичної думки, але країна і уряд глибоко зацікавлені в необхідності вільного зростання індивідуальності і дають для цього всі засоби, наскільки це можливо в умовах країни, яка змушена витратити величезну кількість коштів на самооборону проти нового варвара — європейської буржуазії, озброєної від зубів до п'ят.

Наш з'їзд працював на високих нотах широкого захоплення мистецтвом нашим і під лозунгом: підвищити якість роботи! Чи треба говорити, що чим досконаліша зброя, тим краще вона забезпечує перемогу. Книжка є найголовніша і наймогутніша зброя соціалістичної культури. Книжок високої якості вимагає пролетаріат, наш основний, багатомільйонний читач; книжки високої якості необхідні сотням початкуючих письменників, які ідуть в літературу з середовища пролетаріату — з фабрик і від колгоспів усіх республік та областей нашої країни. Цій молоді ми повинні уважно, безупинно і любовно допомагати на важкому шляху, вибраному нею, але, як справедливо сказала Сейфулліна, не слід поспішати «робити їх письменниками» і слід пам'ятати вказівку товариша Накорякова про безплідну, збиточну витрату народних коштів на виробництво книжкового браку. За цей брак ми повинні відповідати колективно.

Про необхідність підвищити якість нашої драматургії палко і переконливо говорили всі наші драматурги. Я певен, що організація «Всесоюзного театру» і «Театру класиків» дуже допоможе нам засвоїти високу техніку древніх і середньовічних драматургів, а драматургія братніх республік розширить межі тематики, вкаже нові оригінальні колізії.

У доповіді *Бухаріна* є один пункт, який вимагає заперечення. Говорячи про поезію *Маяковського*, М. І. Бухарін не відзначив шкідливого — на мій погляд — «гіперболізму», властивого цьому дуже впливовому і оригінальному поету. Як приклад такого впливу я беру вірші досить обдарованого поета *Прокоф'єва*, — здається, це

він редагував роман *Молчанова «Селянин»*,— роман, про який говорилося в «Литературных забавах», в якому куркулеподібний мужичок був прославлений як сучасний нам Микула Селянинович. Прокоф'єв зображає віршами якогось Павла Громова — «великого героя», теж Микулу. Павло Громов — надзвичайне страховисько.

Всемирная песня поется о нем,
Как шел он, лютуя мечом и огнем.
Он — плечи, что двери — гремел на Дону.
И пыль от похода затмила луну.
Он — рот, словно погреб — шел, все пережив.
Так волк не проходит и рысь не бежит.
Он — скулы, что доски, и рот, словно гроб—
Шел полным хозяином просек и троп.

В іншому вірші Прокоф'єв зображає такого страшного:

Старший сын не знает равных,
Ноги — бревна, грудь — гора.
Он один стоит, как лавра,
Вдоль мощеного двора.
...У него усы — что вожжи,
Борода — что борона.
...Семь желанных любит вдруг.

Який козел! До річч, лавра — це багатий, багатолюдний монастир, майже городок, як, наприклад, Київська і Троїце-Сергіївська лавра.

Ось до чого приводить гіперболізм Маяковського! У Прокоф'єва його ускладнює, здається, ще й гіперболізм *Клюєва*, співця містичної суті селянства і ще більш містичної «влади землі». Обдарованості Прокоф'єва я не заперечую, його потяг до образності епічної навіть похвальний. Однак потяг до епіки вимагає знання епосу, а по дорозі до нього не можна вже писати таких віршів:

По полям летела слава,
Громобой владел судьбой.
Если бури шли направо —
Шел налево Громобой.
Бури вновь дышали гневом,
Сильной стужей всех широт (?).
Если бури шли налево,
Громобой — наоборот.

Я гадаю, що це вже — не епіка. Це схоже на переспів давнього вірша, який хотів бути смішним:

Жили в Києве два друга,—
Удивительный народ.
Первый страшный был обжора,
А второй — наоборот.
Первый старший был обжора,
А второй был идиот,
Первый умер от запора,
А второй — наоборот.

Наша радянська поезія за короткий час її життя досягла успіхів досить значних, але так само, як проза, вона має в собі досить значну кількість пустоцвіту, полови і соломи. У боротьбі за високу якість прози і поезії ми повинні обновляти й поглиблювати тематику, чистоту і звучність мови. Історія висунула нас уперед як будівників нової культури, і це зобов'язує нас ще далі йти вперед і вище, щоб увесь світ трудящих бачив нас і чув голоси наші.

Світ дуже уважно і з вдячністю почув би голоси поетів, коли б вони разом з музикантами спробували створити пісні,— нові, яких не має світ, але які він повинен мати. Далеко не правда, що мелодії старовинних пісень росіян, українців, грузинів сповнені горя і печалі, очевидно, і у татар, вірмен є пісні маршових, хороводних, жартівливих, танцювальних, трудових ритмів, але я кажу тільки про те, що знаю. Староруські, грузинські, українські пісні володіють безмежною різноманітністю музичальності, і поетам нашим слід би було ознайомитися з такими збірками пісень, як, наприклад, «Великорос» *Шейна*, як збірник *Драгоманова й Куліша* та інші цього типу. Я певен, що таке знайомство послужило б джерелом натхнення для поетів і музикантів і що трудовий народ дістав би прекрасні нові пісні — подарунок, давно заслужений ним. Треба взяти до уваги, що старовинна мелодія, навіть трохи змінена, але наповнена новими словами, створює пісню, яка буде засвоєна швидко й легко. Треба тільки зрозуміти значення ритму: заспів «Дубинушки» можна розтягнути на довжину хвилини, але можна проспівати і на танцювальний ритм. Не слід би було молодим поетам нашим гребувати створенням народних пісень.

Вперед і вище — це шлях для всіх нас, товариші, це шлях єдино достойний людей нашої країни, нашої епохи. Що значить — вище? Це значить: треба стати вище дрібних, особистих сварок, вище самолюбств, вище

боротьби за перше місце, вище бажання командувати іншими,— вище за все, що успадковано нами від пошлості й дурості минулого. Ми залучені до величезного діла, діла світового значення, і повинні бути особисто достойні взяти участь у ньому. Ми вступаємо в епоху, повну найбільшого трагізму, і ми повинні готуватися, вчитися перетворювати цей трагізм у тих досконалих формах, як уміли зображувати його древні трагіки. Нам не можна ні на хвилину забувати, що про нас думає, слухаючи нас, весь світ трудового народу, що ми працюємо перед читачем і глядачем, якого ще не було за всю історію людства. Я закликаю вас, товариші, вчитися — вчитися думати, працювати, вчитися поважати й цінити один одного, як цінять один одного бійці на полях битви, і не тратити сили в боротьбі один з одним за дрібниці, в той час, коли історія закликала нас на нещадну боротьбу із старим світом.

На з'їзді виступали японець *Хідзікато*, китаянка *Ху Лан-чі* і китаєць *Емі Сяо*. Ці товариші ніби словесно подали один одному руки, знаменуючи єдність мети революційного пролетаріату країни, буржуазія якої заразилась від Європи гострим і смертельним припадком безумства імперіалізму, і країни, буржуазія якої не тільки віддає народ свій у жертву грабіжникам-імперіалістам, але й сама знищує його на догоду імперіалізму іноземців, так само, як російські поміщики і фабриканти робили це в 1918—1922 роках, користуючись цинічною допомогою крамарів Європи, Америки, Японії.

З'їзд недосить яскраво відзначив виступи представників революційного пролетаріату двох країн Сходу, що може бути пояснено тільки крайньою втомою, викликану двоїтливою роботою, яка вимагала величезного напруження уваги і, нарешті, втомила увагу.

Закінчивши свою роботу, всесоюзний з'їзд літераторів одноголосно висловлює щиру вдячність урядові за дозвіл з'їзду і широку допомогу його роботі. Всесоюзний з'їзд літераторів відзначає, що успіхи внутрішнього, ідеологічного об'єднання літераторів, яскраво й солідно виявлені на засіданнях з'їзду, є результатом постанови ЦК партії Леніна—Сталіна від 23 квітня 1932 року, — постанови, якою засуджені угруповання літераторів за мотивами, що не мають нічого спільного з великими завданнями нашої радянської літератури в її цілому, але

такої, що зовсім не відкидає об'єднань по технічних питаннях різноманітної творчої роботи. З'їзд літераторів глибоко радий і гордиться увагою, яку щедро виявили йому численні делегації читачів. Літератори Союзу Радянських Соціалістичних Республік не забудуть поставлених перед ними високих вимог читачів і чесно постараються задовольнити вимоги ці.

Більшість літераторів, як це видно з побудови їхніх промов, прекрасно зрозуміла, яке величезне на батьківщині нашої значення літератури в її цілому, зрозуміла, до чого зобов'язує їх серйозна, безперервна за весь час з'їзду демонстрація суворого, але любовного ставлення читачів до літератури. Ми маємо право вірити, що ця любов викликана заслугами, роботою нашої молодшої літератури. Читач дав нам право гордитися ставленням до нас читача і партії Леніна, але ми не повинні перебільшувати значення роботи нашої, ще далеко не досконалої.

Самовиховання шляхом самокритики, безперервна боротьба за якість книжок, плановість роботи,— наскільки вона допустима в нашому ремеслі,— розуміння літератури як процесу, що твориться колективно і покладає на нас взаємну відповідальність за роботу один одного, відповідальність перед читачем — ось висновки, які ми повинні зробити з демонстрації читачів на з'їзді.

Ці висновки зобов'язують нас негайно приступити до практичної роботи — організації всесоюзної літератури як цілого.

Ми повинні обробити величезний і дуже цінний матеріал виступів на з'їзді, щоб він служив нам *тимчасовим* — я підкреслюю слово «тимчасовим» — керівництвом у дальшій нашій роботі, повинні всіляко зміцнювати і розширювати утворений на з'їзді зв'язок з літературами братніх республік. На з'їзді, перед лицем представників революційної літератури Європи, печально і негідно літератури нашої виявилось погане знання або повне незнання нами європейських мов. Зважаючи на те, що наші зв'язки з письменниками Європи неминуче будуть розширюватися, ми повинні ввести в побут свій вивчення європейських мов. Це потрібне ще й тому, що відкриє перед нами можливість читання в оригіналах найвидатніших творів живопису словом.

Не менш важливе знання нами мов вірмен, грузинів, татар, тюрків і т. д. Нам необхідно виробити загальну

програму для занять з початкуючими письменниками,— програму, яка виключила б із цієї роботи суб'єктивізм, надзвичайно шкідливий для молодих. Для цього треба об'єднати журнали «Рост» і «Литературная учеба» в один журнал літературно-педагогічного характеру і відмінити мало успішні заняття окремих письменників з початкуючими. Роботи багато, все це — абсолютно необхідна справа. У нашій країні недопустимо, щоб зростання літератури розвивалося самопливом, ми повинні готувати зміну собі, самі розширювати кількість працівників слова. Потім ми повинні просити уряд обговорити питання про необхідність організації в Москві «Всесоюзного театру», в якому артисти всіх народностей Союзу Радянських Соціалістичних Республік дістали б можливість ознайомити нас, росіян, з їхнім драматичним мистецтвом і через нього — з минулим і сучасним їхнього культурного життя. Основною, постійною трупкою цього театру повинна бути російська, яка грала б п'єси Азербайджана, вірмен, білорусів, грузинів, татар і всіх інших народностей Середньої Азії, Кавказу, Сибіру — на російській мові, в зразкових перекладах. Швидко зростання літератури братніх республік зобов'язує нас серйозно стежити за зростанням цих літератур і може значно сприяти зростанню драматургії російської.

Необхідно обговорити питання про організацію в Москві «Театру класиків», у якому грали б виключно п'єси класичного репертуару. Вони, знайомлячи глядача і літераторів із зразками драматичної творчості древніх греків, іспанців та англійців середньовіччя, підвищували б вимоги глядача до театру, літераторів — до самих себе.

Нам необхідно звернути увагу на літературу областей, особливо Східного і Західного Сибіру, втягти її в коло нашої уваги, друкувати в журналах центру, враховувати її значення як організатора культури.

Ми повинні просити уряд дозволити союзові літераторів поставити пам'ятник герою-піонеру Павлу Морозову, який був убитий своїми родичами за те, що, зрозумівши шкідницьку діяльність рідних по крові, він поставив вище спорідненості з ними інтереси трудового народу.

Необхідно дозволити видання альманахів сучасної художньої літератури братніх національних республік, не менше чотирьох книжок на рік, і дати альманахам титул «Союз» або «Братство» з підзаголовком: «Збірники

сучасної художньої літератури Союзу Соціалістичних Радянських Республік».

Дорогі товариші!

Перед нами величезна, різноманітна робота на благо нашої батьківщини, яку ми створюємо як батьківщину пролетаріату всіх країн.

За роботу, товариші!

Дружно, злагоджено, полум'яно — за роботу!

Хай живе дружнє, міцне єднання працівників і бійців словом, хай живе всесоюзна червона армія літераторів!

І хай живе всесоюзний пролетаріат, наш читач, — читач-друг, якого так пристрасно чекали чесні літератори Росії ХІХ століття і який з'явився, любовно оточує нас і вчить працювати!

Хай живе партія Леніна — вождь пролетаріату, хай живе вождь партії Йосиф Сталін! (Бурхливі, довго не змовкаючі аплодисменти, що переходять в овацію. Усі встають і співають «Інтернаціонал».)

ПРОМОВА НА ПЕРШОМУ ПЛЕНУМІ ПРАВЛІННЯ СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ 2 ВЕРЕСНЯ 1934 РОКУ

Дозвольте мені, товариші, сказати декілька слів з приводу тієї великої роботи, яка нас чекає, яку ми повинні провести. Нам необхідно продовжити той процес об'єднання всесоюзних літератур, що почався на з'їзді. Необхідно поставити цю справу по можливості швидше, не затримуючи. Необхідно практично підготувати, тобто виробити, умови організації того театру, який намічено відкрити. Необхідно обрати редакційну комісію, яка намітила б, в якій формі видаватимуться альманахи. Є ще ряд питань, які були на з'їзді в моїй доповіді висловлені і; здається, прийняті.

І є ще одна робота, яка вимагає нашої, на мою думку, негайної участі,— це робота на оборону. Я дуже запрошую кожного окремо і всіх разом зайнятися цієї роботою. Робота потрібна.

Потім є ще надзвичайно важлива робота: нам треба готувати собі зміну. Нам треба виховувати молодих письменників, так званих початкуючих письменників. І досі це, звичайно, робилось, але робилось кустарним порядком і без наявності якої-небудь загальної програми: «всяк молодець» діяв «на свій взірєць»,— це не годиться.

Нам потрібно виробити загальну програму занять з початківцями, потрібно показати їм, як треба вчитися і чого треба вчитися. Практично це слід би почати з того, щоб перевести сюди журнал «Литературная учеба», об'єд-

нати його з журналом «Рост» і виробити «програмку викладання». Це не відмітає вбік безпосередніх занять кожного з нас з тією чи іншою групою, з десятком або трьома початківцями. Але потрібно, щоб працювали за певною програмою і щоб не вводився в роботу той суб'єктивізм, який може бути дуже шкідливим і може створювати небажані незгоди серед нашої молоді, викликати зайві питання, плутаного, схоластичного характеру до того ж.

Робота з молоддю, шановні, дорогі товариші, надзвичайно необхідна робота в наших умовах. Ми повинні виробити цілу армію хороших літераторів,— *повинні!* В даному випадку самоплив потрібно не те щоб усунути — він буде, і, на жаль, основним прагненням багатьох молодих початкуючих літераторів — можливо, навіть більшості їх — є не стільки внутрішній потяг до організації своїх вражень в образах і картинах, скільки неправильна впевненість у тому, що літературна робота — дуже легка робота. Це — не легка робота. І нам треба показати це. Треба показати, що це дуже серйозна робота, що кожний, хто працює в цій галузі, бере на себе величезну відповідальність перед своїми читачами. У нас почуття відповідальності перед читачами, навіть у зрілих письменників, не дуже розвинуте. Треба, щоб це було прищеплено у нас. Необхідно, щоб молодь розуміла значення літературної праці. Треба виробити програму, потрібна якась редакційна комісія, яка створила б цю програму, і потім при «Літературній учебі» треба створити редакцію, яка серйозно взялася б за цю справу.

Дуже багато громадської роботи лежить на нас, від якої ми не можемо і не повинні ухилятися. Це само собою зрозуміло, і ця робота зовсім не пошкодить індивідуальній нашій творчості,— навпаки, тільки збагатить її.

Відносно колективної роботи над матеріалами дійсності ви мою думку знаєте. Я не зустрів проти неї заперечень.

Між іншим, я думаю, що на наших поетах лежить обов'язок створити для тієї величезної маси людей, яка пише вірші, таку історичну хрестоматію, яка показала б їм, як взагалі історично створювалися вірші. Я говорю не про «поетику», не про ту «поетику», про яку так часто і невиразно говорять і яка недоступна розумінню молоді. Просто — треба дати пісні народні і з тих, які давніші,—

треба дати зразки билин, дати навіть «вірші» пастора Глюка, Тредьяковського, зразки вірша до Пушкіна і після Пушкіна, дати аж до символістів, до Маяковського, до сучасників, які живуть і працюють з нами. Таку хрестоматію обов'язково треба дати.

Я гадаю, що і по прозі треба дати підручник, аркушів у двадцять п'ять, де були б представлені зразки прози.

Само собою зрозуміло, що весь цей матеріал, про який я говорю, повинен бути певним чином коментований. Можливо, декому з вас здається, що я покладаю на письменників «тягар нелегконосний». Ні, товариші, справді-бо, це — не дуже великий тягар, це — хороша робота, навіть приємна робота. Якби я мав час, я б сам, чорт візьми, взявся за неї. Це — цікава робота, і я думаю, що в той час, коли я б її робив, я порозумнішав би, посилив свою кваліфікацію, а про посилення кваліфікації всім треба нам безперервно дбати. На нас усіх лежить такий обов'язок.

Ви погляньте: із з'їзду письменників ми зробили світову подію, це продзвенить у всьому світі. (*Голос*: «Уже продзвеніло»). Це буде, і це знайде добрий резонанс, безперечно.

Ось, товариші, майже все, що я хотів сказати. (*Оплески.*)

[ЗВЕРНЕННЯ ДО РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПИСЬМЕННИКІВ КИТАЮ]

Дорогі товариші літератори революційного Китаю!

Сьогодні газети опублікували радісне повідомлення про нові перемоги китайської Червоної Армії.

Товариші китайці! Поздоровляю вас від імені радянської літератури з новими перемогами, і, переконаний в остаточній перемозі над ворогом, я схиляюсь перед мужністю пролетарів вашої країни! Ніколи в світі не було виявлено такої сили героїзму, яку виявляє пролетар, і ніколи перед літератором не відкривались можливості такої широкої, актуальної участі в історичній діяльності трудового народу всіх країн, всіх племен землі. Тому обов'язок кожного з нас, літераторів,— усвідомити себе працівником на весь революційний світ, виховувати і відчутти себе збудником революційного вогню в усіх країнах.

Кожний з нас повинен горіти, як факел, на шляхах пролетаріату до створення інтернаціональної соціалістичної єдності робітничої енергії, яка творить нову історію. Трудове людство нашої планети надто багато терпіло від спільного ворога його — капіталіста, байдуже, хто він за національністю — англієць, німець, росіянин, японець. Літератор, якщо він марксист, ленінець, сталінець, уже не росіянин, не китаєць, не француз, а передусім він — революціонер, товариш і почасти вчитель пролетаріату, почасти і учень його. Не відмовляючись від роботи по розвитку культури нації своєї, він—інтернаціоналіст, і, якщо

мова — слово — дозволяє йому, він у всіх іншомовних країнах служить одній і тій же історичній справі революційного пролетаріату.

Товариші! Якби ми, інтернаціоналісти-революціонери, володіли всіма мовами світу, якби нам не доводилось німотувати один перед одним, наскільки збільшився б вплив енергії нашого революційного слова, яке все більше вміє вмещати в собі любов до пролетаря, захоплення подвигами його і вміє висловити, розпалити ненависть і презирство до його ворога. Але — в наші дні — не час мріяти про те, чого ще нема, наші дні велять нам посилювати те, що вже є, що вже зроблено і робиться силою трудових мас.

Товариші! Наша справа в ці дні — збуджувати бойову силу пролетаріату, переконувати його в необхідності мужнього опору підлому і кривавому замислові нового всесвітнього взаємного знищення один одного пролетарями Заходу і Сходу, замислові поневолення фізичною силою пролетаріату одних країн пролетарів інших країн, замислові поневолення Китаю Японією і Європою, поневолення французів німцями, німців французами і англійцями, спробі поневолення пролетаріату Союзу Р. С. Р. капіталістами Європи і Японії.

Наша справа — викривати старий, гнилий зміст фашизму і брехливу, релігійну його основу, теорію расового розчленування народів, теорію шкідливості схрещування рас, так переконливо спростовану віковою життєвою практикою. Ця практика показує нам, що змішання крові дає підвищений тип людини і що середземноморське населення зобов'язане своєю обдарованістю саме приливам крові варварів, а потім семітів в особі арабів і т. д.

Наша зброя — слово, наш обов'язок — якнайкраще загартовувати ідеологічно, загострювати слово і — вкладати зброю нашу в душі і уста пролетаріату всіх країн.

Сердечний, більшовицький привіт вам, товариші китаїці!

ПРОМОВА НА ВІДКРИТТІ ДРУГОГО ПЛЕНУМУ ПРАВЛІННЯ СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ 2 БЕРЕЗНЯ 1935 РОКУ

Товариші, ви почуєте тут дуже цікаві доповіді, про які я дозволю собі поділитися з вами моїм враженням. Я читав ці доповіді. Багато з них мають свої достоїнства, але мені здається, що всі разом вони мають один недолік: занадто вони теоретичні, занадто багато в них спекуляції словами, теорегизації. Створюється враження, що люди зовсім щиро і по потребі, глибоко їм відчутній, хочуть встановити якісь норми, канони, шаблони. Вони хочуть це зробити чисто теоретично, не спираючись на той матеріал, який частково вони вже самі створили (я говорю про драматургів), частково знають. Поряд з цим матеріалом, звичайно, іде матеріал повістей, романів і т. д.—одні і ті ж прийоми, одна і та ж творчість, одні і ті ж ідеї і, нарешті, один і той же матеріал, що вимагає єдиного методу для його оформлення.

Мені здається, що повинні бути поставлені прості питання: чому наша література відстає, чому наша драматургія слаба, чому вона не дає великих характерів, які в дійсності ж є! Чому драматургія весь час топчеться навколо старих тем, уже зжитих?

Все ще героєм більшості драматургічних творів і романів продовжує служити інтелігент, який хоче визнати Радянську владу,—деяким з них це ще з трудом вдається, деяким зовсім не вдається. Все це надзвичайно нудно, і писано про це сто разів. А тепер ми наближаємося до двадцятиріччя Радянської влади, і у нас є свій інтелі-

гент: той, кому на початок 17 року було десять—п'ятнадцять років, а зараз — тридцять і за тридцять. Це — наш інтелігент, син пролетаря. Чи відображений він у наших п'єсах, у наших романах в тій мірі, з тією силою, якої заслуговує він, якої він гідний? Не відображений. Чому? Це питання треба буде поставити, і мені здається, що це питання слід поставити в такій площині: чи визнаємо ми за мистецтвом право перебільшувати явища соціальні — позитивні і негативні? Сперечатися в цьому питанні слід було б. Без розв'язання цього корінного питання ми не зрозуміємо відмінності соціалістичного реалізму від просто реалізму. Без цього ми не засвоїмо методу соціалістичного реалізму. Всі великі твори, всі ті твори, які є зразками високохудожньої літератури, базуються саме на перебільшенні, на широкій типізації явищ. Чи не час нам до цієї справи привчатися?

Та обставина, що ми відстаємо, що ми ставимося до дійсності сліпо, впливає з того, що за останній час стали дуже багато писати про школу, про школярів. Недобре пишуть. Ми, літератори, не потурбувалися виявити причини, чому з'явилось ось це недобре? Ми не потурбувалися виявити багато чого, що слід було б виявити. Наш обов'язок — це відображати дійсність. Ми її не відображаємо. Чому? Ось питання.

Нас багато, але працюємо ми мало. Можливо, це пояснюється тим, що ми погано знаємо матеріал? Живемо далеко? Остеронь від нього?

Я дозволю собі звернути вашу увагу ось на що. Тут буде прочитана доповідь про роботу секретаріату «Історії громадянської війни». Я думаю, що для вас ця доповідь буде цікавою. Секретаріатом зібрано величезний архів, в архіві цьому найчудовіший матеріал по громадянській війні. Він зібраний, класифікований, і в будь-якому питанні кожний, хто захоче, може знайти там будь-який документ.

Я думаю, що є також і інші пункти, де можна дістати матеріал у великій кількості.

Мені здається, що всі ми якимось не так працюємо. Можливо, що це дуже суб'єктивне враження. Працюють мало і погано. Чи можуть працювати краще? По-моєму, можуть. Що для цього треба зробити? Треба якимось підняти себе, товариші, треба з граничною ясністю уявити собі ту величезну відповідальність, яка лежить на нас

перед нашою країною. Та і не тільки перед нашою країною, бо у нас учаться пролетарі всіх країн. Це треба зрозуміти.

Треба усунути з нашого вжитку всі ті дрібниці, яким ми надаємо надто великого значення. Треба взятися за серйозну роботу. Скоро ми святкуватимемо — і добре святкуватимемо — двадцять років буття Радянської влади. Двадцять років дивовижної роботи партії, роботи пролетаріату. До цих двадцяти років слід було б якось підтянутися. Можливо, що я недоречно все це кажу, але така у мене внутрішня потреба — сказати, що в нашій галузі щось негаразд.

Слід якось озброїтися, слід взятися за широку роботу, за великі роботи. Треба організуватися. Якщо важко працювати індивідуально, одноосібно, то давайте організуємо групу, давайте розберемо весь цей матеріал двадцятирічної роботи, величезної роботи, світової роботи. Давайте спробуємо працювати групами, колективами. Часу залишилось небагато — двадцять два місяці. Я запропонував би подумати в цьому напрямі, поговорити просто, подружньому, відверто.

Я закінчив. *(Бурхливі оплески, всі встають).*

НАША ЛІТЕРАТУРА — НАЙВПЛИВОВІША ЛІТЕРАТУРА В СВІТІ

*Промова на другому пленумі Правління Спілки
радянських письменників 7 березня 1935 року.*

*(Полю М. Горького делегати вітають стоячи
тривалою овацією).*

Якщо підрахувати весь час, який витрачається на аплодисменти, то вийде страшенно багато часу. *(Сміх.)*

Я гадаю, товариші, ви не будете вимагати від мене докладного і детального викладу всього, що тут було сказано, бо це абсолютно неможливо. У мене було надто мало часу для того, щоб прочитати всі ці дуже ґрунтовні промови, зробити з них певні висновки і висвітлити сказане на пленумі так, як воно того гідне. Я передам у кількох словах тільки враження, яке у мене лишилося від читання стенограм.

Враження таке, що, мабуть, надто переважали питання професіонального характеру над питаннями, так би мовити, загального ідеологічного, соціально-політичного значення.

У питаннях професіонального характеру, там, наприклад, де мова йшла про тематику, недосить яскраво виступала необхідність розширення і поглиблення тематики.

Бачите, в чім річ, товариші? От у нас був і є древній російський селянин, вихований віками у цілком визначеній обстановці, яка до ХХ століття залишила його людиною ХVІ—ХVІІ століття. Цей селянин, незважаючи на те, за короткий строк, за сімнадцять років, зробив фантастичний стрибок у ХХ століття, до соціалізму. Природно, що куркуль, «ґлитай», лихвар, крамар повинен був виявити всякий опір у якихось особливо сильних формах, формах трагічних. Він і виявляв цей опір саме так.

У нас, в нашій літературі, це не відбилось. Не вдалося нам відобразити людей цієї куркульської психіки в одному типі, в крупному образі. Візьміть, наприклад, їхні способи боротьби. Ви, звичайно, знаєте їх, але, мені здається, дуже багато що пройшло повз вашу увагу.

Коли, наприклад, куркулі закопували в землю хліб, то деякі з них помітили, що від цього дуже розводяться миші. Миша — дуже хороший шкідник. Миша обходиться будь-якій країні дуже дорого, а нашій країні — страшенно дорого. Вона знищує хліба на великі десятки мільйонів карбованців.

Аргументація ворога сильніша від нашої, письменницької. Ми не відзначили цього в драмах і оповіданнях з належною силою. Ми аргументуємо ідеями, а вони аргументують ділом.

Машини, входячи в ужиток сільського господарства, лякають птахів. Куркуль це дуже добре врахував і каже: «Чорт із ними, з цими машинами, добра від них не буде. Пташок комахоїдних розполохали — комах розведеться більше,— все одно шкода буде!»

Навіть і цю дрібницю зуміли врахувати!

Я весь час обертаюся в сфері професіональній, як воно і слід. І от я повинен сказати, що ця тема — «куркуль» — не подана. Не поданий ворог у його справжньому вигляді.

Потім, цей ворог пережив деяку еволюцію — від убивства своїх власних дітей і внуків, від підпалів, від численних убивств сількорів і т. ін. до отруєння хліба цвяхами, склом і т. ін., як це виявилось на останньому процесі Ошкіна.

Ця «еволюція» не була простежена, а вона означає падіння сили опору ворога, тобто поразку його.

Залишилась без уваги жінка в її зростанні.

Залишилось без уваги дуже багато що. Як я не раз говорив уже, залишилися зовсім без уваги діти. Про дітей ми чомусь не пишемо, а раніше ж буржуазні письменники писали, і не погано.

Але якщо говорити на цю тему, довелося б дуже багато говорити.

Переходжу до питань, які безпосередньо стояли на пленумі. Деякі особи, що заперечували Беспалову, говорили, що найбільш діяльна участь у створенні образу належить несвідомій творчій роботі.

Неправильно це, товариші! Про несвідому роботу вза-

галі, на мою думку, не можна говорити. Нема такої роботи, якщо під терміном несвідомої роботи не розуміти несвідому мускульну, механічну роботу. Людина звикла певним способом рухати рукою і рухає нею, вже не стежачи за її роботою, знаючи, що рука навчена, не помилиться.

У нас несвідомість змішується з інтуїтивністю, тобто з тією людською якістю, що іменується інтуїцією і виникає із запасу вражень, які ще не оформлені думкою, не оформлені свідомістю, не втілені в думку і образ.

Я гадаю, що з дуже багатьма, майже з кожним із вас, бувало так, що вони сидять над сторінкою годину, дві і все щось не вдається, але раптом людина потрапляє туди, куди слід потрапити, тобто завершає ланцюг пізнаних нею фактів якимось фактом, якого вона не знає, але думає, що він, мабуть, такий, і навіть не думає, а просто чуттям угадує, що саме такий. І виходить правильно.

Це внесення в досвід тих ланок, яких не вистачає письменнику для того, щоб дати цілком закінчений образ,— це і називається інтуїцією. Але називати це несвідомим — не можна. Це ще не включено в свідомість, але в досвіді вже є.

Так це треба розуміти. Можливо, я помиляюсь. Тоді, ясна річ, будемо сперечатися.

Титул «інженер людських душ» у нас відноситься до літератора. Я гадаю, що критик не менше заслуговує цього титула в тому випадку, якщо він працює в згоді і співробітництві з літератором.

Чого нам треба добитися в цій справі?

У тій критиці критиків, яка була тут висловлена,— в ній дуже багато ділового й серйозного. Критика справді допомагає нам мало, головним чином займається вишукуванням недоліків у наших творах, дуже погано розуміє, звідки йдуть ці недоліки, чому вони з'являються. Мало або майже зовсім не займається критика мовою, не вказує нам на правильну чи неправильну побудову фрази, на архітектоніку твору, на логічно правильне розташування матеріалу і т. ін.

Тимчасом, палицю перегинати не можна — вона може вдарити по лобі. І все-таки за критикою треба визнати: дещо зроблено нею і робиться.

Різноголосиця велика. Вона і виражена була на пленумі, і досить-таки яскраво, досить ґрунтовно.

Критика повинна чогось навчитися. Вона йде все-таки не в ногу з літературою, а якщо ми відстаємо від дійсності, то критика теж відстає від нас і головним чином б'є нас по лінії ідеологічної грамоти, що, звичайно, правильно, але робиться не завжди достатньо переконливо через деяку немічність самої критики.

Зате по лінії літературної грамотності ніякої допомоги немає.

Я говорю в даному випадку, не виключаючи себе, тому що я все це відчув на собі. Мені теж допомагали мало, лаяли багато і погано, хвалили ще гірше, а допомагали — ніяк.

Абсолютно необхідний у нашій країні для всесоюзної нашої літератури, яка коли ще не стала, то все-таки вже стає учителькою літератури всього світу,— в усякому разі найвпливовішою літературою світу,— для неї абсолютно необхідний глибокий і всесторонній контакт з критикою, звичайно, грамотною критикою.

Але, бачите, товариші, ми не будемо мати грамотної критики до того часу, поки не доб'ємося того, щоб створені були грамотні критики і щоб у нас була історія літератури. Нам необхідна історія літератури, якої нема у нас. Так само нам необхідна критика, яка не дозріла тому, що погано знає історію літератури і «не в курсі» тієї величезної відповідальності, яка лежить на ній.

Беспалов відзначив групу критиків, які, на його думку, можуть брати активну участь, активно допомагати нам зрушити вперед роботу літератури. Він назвав ряд імен. Я, само собою розуміється, не буду говорити, чому той чи інший не годиться. Це зовсім не моя справа, і не в тому річ, що той чи інший не годиться. Не годиться вся критика, що не відповідає тому величезному завданню, яке на ній лежить.

Я дивлюся на справу так: природа дала людині не більше, ніж будь-якій з інших тварин. Все, що створено на землі,— вся культура створена і вироблена працею людей. Але це в нас не засвоюється з достатньою широтою і глибиною, не засвоюється філософське, політичне, педагогічне значення цього факту. Ставлення до історії культури у нас таке саме, як і у людей, що віками звикли жити чужою працею і органічно не розуміють всеперемагаючої сили, сили праці. Творчі, організуючі якості і особливості людини організовані працею. Ось оце

недостатньо засвоюється й розуміється. А в нашій країні, здавалося б, це повинно бути зрозумілим особливо, бо те, що робиться людською працею в нашій країні зараз,— це ж зовсім фантастичне, казкове. Ми не вміємо охопити всієї картини будівництва. Ми не знаємо, що робиться десь на Колімі, в Середній Азії, на островах Арктики — скрізь, де працює страшна творча сила,— страшна своїми розмірами, тими результатами, які вона дає. Нас ненавидять. Нас іще більше будуть ненавидіти, бо ми робимо страшну справу для тих, кому вона — загибель. (*Аплодисменти.*)

У нас якась незгода з дійсністю. Треба її ширше обняти, глибше зрозуміти! Треба глибше ввійти в неї.

Адже що не кажіть, людина XVII століття, російський селянин, зіскочив із свого жебрацького наділу — це факт. А от інтелектуальна частина народонаселення з жебрацького наділу ще не зіскочила. (*Сміх, аплодисменти.*)

Це смішно, звичайно, але я кажу не жартуючи, а серйозно. Професія певною мірою обмежує людину. Правильне дотепне уподібнення Кузьми Пруtkова: спеціаліст схожий на флюс. Професія обмежує. Професіонал шукає головним чином те, що може доповнити його власне, розширити наділ.

Нам, я гадаю, слід наші наділи розширити. Наш радянський письменник не може бути тільки письменником, не може бути тільки професіональним літератором, це — жива особа, живий, енергійний учасник усього того, що діється в країні. (*Аплодисменти.*) Він працює буквально скрізь, це та сама бджола, яка збирає сік з усіх квітів, створює мед і віск. Він повинен бути скрізь. Він повинен бути всюдисущим, всевидящим, ну і... всемогутнім, але ось тут, мабуть... (*Сміх.*)

(*Дем'ян Бєдний: «всезнаючим».*)

Всерозуміючим. Він повинен бути еоловою арфою, яка всякий рух відтворює в хороших звуках.

В області так званої розумової діяльності люди змушені жити якось одноосібно, працювати також на маленьких наділах, жебрацьких наділах, і за законом конкуренції кожен, звичайно, всіляко оберігає свій наділ. Тут бувають різні неприємності.

Мені неодноразово доводилося вказувати на обмеженість тематики дореволюційної російської літератури, дореволюційної буржуазної літератури, яка насправді

пропустила надзвичайно багато поза лінією своєї роботи і поза своїм розумінням,— пропустила — хоча б узяти XIX століття — пропустила те розбійництво як масове явище, що почалося в країні після дванадцятого року, після Наполеонівських воєн, і тривало майже до сорокових років. Це явище у нас ще не досліджене, ми не знаємо старих архівів, ми не знаємо взагалі того, що робилося,— а судові архіви того часу могли б нам показати дуже багато. Наприклад, розбійницькі вагати Верхнього Поволжя якимось чином були знайомі з досить віддаленими від них ідеями, які колись проводили Болотников, Разін, Пугачов, у цьому розбійництві були елементи бунту соціального. Розбійники тримали зв'язок з сектантами поволзькими, уральськими, які допомагали їм і наживалися на них.

У нас упущений момент прищеплення культури шляхом усякого шмагання, штика і т. ін., наприклад, картопляні бунти і цілий ряд таких явищ, які не повинні були б пройти повз літературу, але пройшли. Тут не умови цензури царської заважали, а та тематична обмеженість, яка була властива дореволюційній літературі.

Є небезпека, що і ми щось пропустимо, а цього не можна пропускати. Нам віддані в розпорядження безмежні можливості досвіду. Критика повинна особливо підкреслити цей факт, цей порок літератури. Але знову-таки для цього самі критики повинні розширити свій життєвський досвід, а цього досягають, звичайно, навчанням.

У резолюції ви чули, що нам критиків треба було б чоловік з двадцять п'ять, слід створити таку групу,— нехай люди вчать рік, нехай добре ознайомляться з історією літератури та ін. і т. д. ...

Не можна забувати, що в нашій країні дуже багато дрібниць, які є ознаками живучості міщанської, пошлої старовини, і що живучість цих дрібниць справді гідна подиву. От, чи не хочете співставити два списки пісень, які виконуються на естрадах? Звертаю увагу на різку відмінність між репертуарами 1931 і 1934 років не на користь останнього.

Товариші, поетів — сотні. Визначних поетичних обдарувань, по-моєму, багато менше. Вірші пишуть кілометрами. (*Сміх*). Соціальна цінність половини цих віршів, якщо не більше, дуже незначна. Але вона була б, безсумнівно, кориснішою і значнішою, вона відіграла б більшу виховну роль, коли б молоді поети йшли тією доро-

гою, якою йшов Беранже, якою йдуть французькі шансоньє. Вони відгукуються на кожну політичну подію. Погляньте, як вони змалювали 6 лютого! Є ряд пісеньок, де зразу дається «усім по шапці».

А в нас же є надзвичайно багато різних таких штук, які повинні бути висміяні, з якими треба боротися. Нарешті, у нас є надто багато такого, за що треба похвалити, і не газетним словом, а щиро, з усім пафосом і тим більшим почуттям вдячності, якого заслуговують ці люди. У нас є люди, гідні пісень, і дедалі більше стає таких людей. Але от цього у нас і нема. Чому? Я не розумію. Треба, щоб було. Треба!

Про велику поезію і про великих поетів я говорити не буду. Я людина в цій справі не обізнана, я втратив до цього смак і вірші читаю з великими труднощами. *(Сміх.)*

Не буду говорити і про драматургію. По-перше, я взагалі почуваю себе малорозуміючим у цій справі, в драматургії, а по-друге, дуже мало буваю в театрі, майже не буваю. Але оскільки мені доводиться читати рукописи різних п'єс, можу сказати, що в них є щось, що особливо звертає увагу: в усіх прочитаних мною п'єсах один порок — недостатня переконливість характерів, відсутність у них чіткості та ясності. Почувається, що характери, герої створюються не за законом синтезу, не шляхом відбору найбільш типових, класових, групових, професійних рис, а якимось так... дуже поверхово. Люди говорять не ті слова, і наділені вони, через це, самими виконавцями — акторами — не тими жестами. Часто буває, що слово з жестом не погоджується. Ходить по сцені людина, і не віриш, що була така.

Народ наш в області мовної творчості дуже талановитий народ, але ми погано з цим рахуємось. Ми не вміємо відібрати те, що в нього талановите. Згадайте, як прекрасно робить він частушки. От я недавно у одного автора знайшов таку фразу: «Він підняв руку, щоб погладити її по плечу, і в цей час його спіткала безстрашна смерть». *(Сміх.)* От як говорять!

Ці недоліки є ознакою слабкого зору. Дійсність не дається оку. А тимчасом нам необхідно знати не тільки дві дійсності — минулу й сучасну, ту, в творчості якої ми беремо деяку участь. Нам треба знати ще третю дійсність — дійсність майбутнього. Я ці слова про третю дійсність вимовляю не заради дотепності, зовсім ні.

Вони мною відчуваються як рішуча команда, як революційний наказ епохи. Ми повинні цю третю дійсність якось зараз включити в наш побут, повинні зображати її. Без неї ми не зрозуміємо, що таке метод соціалістичного реалізму.

Для того, щоб точно і ясно знати, проти чого воюєш,— треба знати, чого хочеш. А того, чого ми хочемо, ми ще не досягли, воно перед нами. Треба знати, треба намагатися ступити вперед від сучасного, прекрасного і героїчного нашого сучасного ще далі. Ступали? — Ступали. Можемо ступити? — Можемо. Немає тільки якоїсь зарядки, якогось натхнення, немає цього... біс його знає, куди воно поділося. Чи, може, воно ще не виростло?

Критики і літератори повинні розуміти, чому відстаємо, від чого відстаємо, від яких явищ. Не в силу чого, а *від чого?* Чому набридли сучасні стільці і на яких стільцях хотілося б сидіти в майбутньому? Те ж саме з ідеями.

Недавно я прочитав белетристичний мудрий твір. Там мова йшла про недостовірність знання і чому так мучиться людина від того, що вона не може визначити — має кінець всесвіт чи не має? Мучиться так, що забуває надіти галоші, і от простудилася й померла, знаєте? Померла, нещасна. Ось до чого веде недостовірність знання!

Часто доводиться читати такі твори, друковані й недруковані, про ілюзорність любовних утіх і насолод. Правду сказати, читати такі речі трохи незручно. Я б сказав, що навіть тяжко, бо, читаючи, бачиш, що та жінка, яка заявила про себе, як про героїню в громадянській війні, жінка, що так прекрасно проявила себе в усіх галузях будівництва,— жінка та все-таки подобається нам удень, коли працює пліч-о-пліч з нами, і тоді ми більше поважаємо її, і все таке. А в інший час доби... Ну, про це можна не говорити. (*Сміх.*) Це справді смішна справа, товариші, але на цьому місці зароджується нова драма. Вона зароджується. Вона поки ще не відображена новою драматургією, але що вона зароджується і що вона буде — це безсумнівно. І нашої сильній статі доведеться тут трошки потерпіти, і це буде справедливо. Так їй і треба. (*Сміх.*)

Мушу вказати одно — що, незважаючи на велику кількість доповідей і гостроту дискусії, і критики і літератори виявили все-таки недостатнє знайомство з сучасною літературою, не назвали цілого ряду книжок, які заслуго-

вують на увагу критики — повинні заслуговувати, — які пройшли непомітно. На це саме вказував тов. Серебрянський, що говорили про два основних твори на тему колгоспу: про твір Шолохова і про твір Панфьорова. Звичайно, це основні твори, хто це буде заперечувати, але є третій — Шухова «Ненависть», теж дуже значний твір. Є ще книжки, що якось пройшли непоміченими.

Є ще одна незручність нашого життя: критиків можна критикувати, тому що вони друкують свої статті, а от редакцію? А от з редакцією гірше. Сидять вони там і щось роблять. Це роблять негласно, — наговорять вони чогось такого людині, вона йде геть, і в неї голова на плечах не сидить, приголомшено хитається. Дуже багато скарг на редакції доводиться чути й читати в різних листах. Тут теж треба щось таке зробити з редакціями і з редакторами. Я гадаю, що покласти на редакції роботу по навчанню молодих навряд чи слід, тому що тоді у нас вийде різноголосиця з програмою літнавчання, виробленою Спілкою. Треба все-таки дотримуватися тієї програми, яка була тут Спілкою вироблена, — програми для роботи з початкуючими, з гуртківцями.

Як я вже на початку сказав, охопити і оцінити все сказане тут, на пленумі, я не маю можливості, але потім усе це буде розроблятися, і не один раз, і, очевидно, багато хто буде писати. У всякому разі, мені здається, що все-таки зроблена непогана робота, що даний якийсь поштовх, немовби щось зрушено і що, очевидно, ми станемо на шлях дуже плідотворної роботи, — станемо?

Я, власне, через оптимізм, мені властивий, впевнений у цьому, а з тим, що тут було зроблено, я вас усіх широко поздоровляю, і на цьому скінчу. (*Бурхливі аплодисменти. Всі встають.*)

«ДВІ П'ЯТИРІЧКИ»

У 1937 році Союз Радянських Соціалістичних Республік буде урочисто святкувати двадцятиріччя свого буття і своєї роботи, за допомогою якої Союз організувався як сила небувалого, всесвітнього значення і впливу.

До 1917 року величезна, багата сировиною, але технічно убога Росія, облутана варварським самодержавством царів, розцінювалась капіталістами Європи як майбутня їх колонія, як «країна рабів». Але ось за 17 років невтомної, напрочуд успішної праці партія Леніна, працюючи в країні, прославленій «варварством самодержавства», в країні неписьменного, вкрай зубожілого селянства,— партія Леніна виховала «напівголодного фабричного робітника», якого зневажало ситеньке міщанство,— ідеальним революціонером-більшовиком. Він вимів з своєї країни, як мотлох, не придатний для утилізації, всіх паразитів його праці, вигнав армії, послані капіталістами Європи нібито на захист іншомовних, але класово рідних їм російських поміщиків і фабрикантів, і, повернувши поневоленим царями іноплеменним народностям їх право на вільний розвиток національних культур, перетворив ганебно відсталу країну свою на могутню індустріальну державу.

Це майже чудо. Але — чудес не буває, і це — природний результат праці людей, які, володіючи комплексним — всебічним — знанням минулого, розуміючи всі явища сучасного, точно і ясно визначивши мету майбут-

нього, сміливо взялися за роботу, реалізацію вказівок історії. Це — люди найвищого напруження творчої енергії, учні, соратники і друзі Леніна. Вони на чолі з Йосифом Сталіним, людиною могутньої організаторської сили, по-дружньому виховують в колишній «варварській» і «злиденній» країні нового, культурного хазяїна-соціаліста.

Цей новий хазяїн, колишній найманий робітник і батрак, чудово розуміє, що найцінніша творча енергія, яка все розв'язує, все перемагає, є енергія соціалістично організованого розуму. Він збагатив і безперервно збагачує свою країну університетами, технічними вищими навчальними закладами, десятками інститутів, які досліджують матерію й силу природи. Він демонструє свої здібності й таланти у всіх галузях труда й творчості. Перед жінкою, яка протягом віків була хатньою твариною її батька й чоловіка, він відкрив усі шляхи до вільної трудової діяльності, і в найкоротший строк жінка уже показала, як безглуздо, як ідіотично було тримати половину населення країни в стані людини безправної, людини другого сорту.

Новий хазяїн нашої країни проробив Геркулесову справу очищення села від найпідлішого паразита — куркуля, який пив кров селянства з пожадливістю не меншою, ніж пожадливість паразита-поміщика. Він стирає й незабаром зітре різницю матеріальної культури міста й села, він намагається встановити рівність знань, багате джерело різноманітних талантів.

Смілива думка молодого хазяїна, не спиняючись на полегшенні машинами праці колгоспників, уже турбується про те, щоб перетворити трудомісткі культури рослин в довголітні, він хоче виховати зерно пшениці так, щоб, посіяне один раз, воно давало багаторічні врожаї, як дає їх ягідний кущ. Він правильно й широко ставить справу вивчення творчих сил природи для того, щоб примусити їх працювати з точністю й продуктивністю машин. В кінцевому підсумку праця, яку організувала й організує енергія партії Леніна—Сталіна в Союзі Радянських Соціалістичних Республік, є початком нової, соціалістичної історії людства. Чи треба нагадувати, що цим і пояснюється дика ненависть буржуазії до Союзу?

Тепер ця ненависть найбільш відверто і яскраво виявляється в Німеччині Гітлера і К^о. «Історія повторюється». В Німеччині виродки історії — банкіри, фабриканти,

поміщики, крамарі — знову, як це було на початку ХІХ століття, висувають солдата на роль завойовника світу. У всіх інших країнах влада над робітниками й селянами теж усе ще знаходиться в руках виродків. Наполеон, виготовлений по-німецьки, не подобається їм, лякає їх, а зробити своїх Наполеонів їм, мабуть, нічим і нема з чого. Справа, зрозуміло, не лише в Наполеонах, а в гарматах, кулеметах, отруйних газах, аеропланах і іншому, призначеному для винищення мільйонів людей заради спокою виродків і ублюдків. Усе потрібне для цієї висококультурної мети безперервно й поспішно виготовляється. Пролетаріат Європи в промисловості, яка працює на війну, трудиться на самовбивство, на винищення іншомовних своїх братів по класу.

Поки що не всі люди ще розуміють справжню суть своєї роботи, молодий хазяїн Союзу Радянських Соціалістичних Республік теж повинен витратити час, енергію, метал з метою захисту його батьківщини, бо невідомо, куди поверне буржуа свої старанно загострені кабанячі ікла.

Батьки й старші брати сьгоднішніх бійців Червоної Армії били армії білих генералів і капіталістів Європи, били їх майже голими руками. Тепер ця міцна робоча рука стала в стократ сильнішою. Тепер не тільки кожний червоноармієць, але кожний юнак, аж до піонера, повинен знати — і знає — за що вони будуть битися, що будуть захищати. Знають це й жінки — хазяйки нашої країни. А що захищатиме пролетаріат, якого капіталісти пошлють проти нас? Поведінка революційного пролетаріату в Китаї, Індокитаї, в Австрії, Іспанії, Голландії і всюди в світі свідчить про те, що трудовий народ непогано знає, хто його ворог.

Можливо, що все сказане вище — зайве, бо стаття ця розраховує на увагу людей грамотних, — на увагу колективу літераторів, який взяв на себе труд написати книгу «Дві п'ятирічки», і на увагу всієї спілки літераторів, яка відповідно з рішенням з'їзду, повинна розцінювати колективну роботу як свою кровну справу.

Визначимо читача, для якого задумувана нами робота матиме винятково важливе значення. У величезній більшості наші читачі — це люди, яким в 1917 році було десять років, і люди, яким в 1937 році буде двадцять років. Вони не нюхали пороху громадянської війни, і дитячі

враження їх склалися в роки непу. Вони дуже погано знають історію життя й роботи своїх дідів, батьків, тобто історію своєї країни. Вони вчаться по книгах, які недостатньо яскраво і врозумливо зображають процес перетворення важкого, каторжного життя рабів — у героїчний подвиг, який перетворює світ. Для них не ясна роль тієї ідеологічно сконцентрованої енергії, яка послужила збудником перетворення і безперервно, дедалі успішніше діє, розширюючи, поглиблюючи роботу змінюваного світу, роботу будівництва соціалістичної культури. Знання служить організуючою й вирішальною силою тоді, коли воно є комплексним знанням, тобто пояснює причини, зв'язки, взаємодії й смисл всіх фактів і явищ життя.

Нам треба зрозуміти, що існують два ставлення до знання: в буржуазному суспільстві воно розцінюється як засіб самозахисту людської одиниці, як «підвищення інтелектуальної кваліфікації» заради підвищення зарплати, заради завоювання найвигіднішої позиції в хаотичній метушні безперервно жорстоко конкуруючих одиниць. У нашій дійсності, де конкуренція індивідуальностей з метою оборони одного проти другого замінена соціалістичним змаганням в інтересах батьківщини, знання треба розуміти як силу, спрямовану до мети інтелектуального озброєння всієї маси одиниць заради цілковитого їх звільнення від шкідливих пережитків класової, міщанської епохи, що спотворюють людей, заради захисту маси від ворога всередині й поза нею. У нас змагання здібностей необхідне для найшвидшого досягнення мети, прямо протилежної меті міщан.

У класовому суспільстві знання зосереджено у владі командуючого класу, служить меті соціального поневолення робітників, селян, дрібної служилої інтелігенції, воно розвивається занадто повільно, намагається встановити непохитні догми й норми і, по суті своїй, консервативне, бо основна, головна його мета — захист і утвердження існуючих класових відносин. У нас шляхи до знання широко відкриті для всієї маси населення, наша мета — рівність людей в справі світорозуміння, тобто пізнання сил природи. І ми повинні виховати в масі прагнення до знання як такий самий біологічний інстинкт, яким є інстинкт продовження роду, — ми повинні перетворити труд пізнання в насолоду. Ось наша мета матеріалістів, революціонерів, ленінців.

Основна тема нашої книги: соціалістична праця як організатор нової людини і нова людина як організатор соціалістичної праці. Треба показати взаємодію робленого й зробленого на того, хто робить, і показати зворотню взаємодію. Цей двосторонній процес ніде й ніколи ще не розгортався з такою широтою, як у нас. У цьому процесі для майстрів живопису словом приховано безліч різних тем найбільшого соціального інтересу. Для того щоб знайти їх, розгорнути, опрацювати з належною й граничною яскравістю, треба — на мій погляд — рахуватися з трьома дійсностями: з минулим, звідки йдуть усі посилки, з теперішнім, яке бореться проти минулого, і майбутнім, яке вже видно в загальних рисах. Крім цього, треба рахуватися й з правом мистецтва перебільшувати. У словесному мистецтві право перебільшення виражається як типізація — поєднання — дрібних, але найчастіших явищ в єдине крупне, яке й покаже загальний смисл сотень дрібних фактів. Не слід забувати, що життя — безперервне, що революція, прирікаючи минуле на знищення, ще не знищила його, що воно — живе й здатне на судорожні спалахи, які треба безжально гасити.

Але, зображуючи — фіксуєючи — пережитки минулого, треба пам'ятати, що «фіксація» означає закріплення і що коріння індивідуальних пороків приховане в соціальній структурі класового суспільства. Література Європи і Росії XIX століття любила зображувати невільників, які терпіли від неможливості виявити свавілля. Літературний герой XIX століття був людиною глибоко нещасною, бо від усього, що він говорив і робив, майже не лишалося сліду, бо життя нітрохи не змінювалось на краще. Бідний, але чесний студент, спираючись на дуже наївну логіку, вбиває бабку-лихварку, щоб після цього «чесно служити людям», інші «студенти», витративши величезну кількість енергії, відірвали ноги царю, вірячи, що після цього «народ зітхне вільно». Від цих героїчних вчинків справжні господарі життя — крамарі й лихварі — нітрохи не потерпіли, основна причина ганебного, нелюдського, анархічного безладдя життя не похитнулася. Деякі літератори милувалися «красою й силою» індивідуальних пороків, і, красиво зображаючи їх, сприяли їх зростанню. Інші нахабно прославляли — і прославляють до сьогоднішнього дня — ганебну дійсність; іноді в цій їх нахабності звучить відчай зневірених.

Нам треба знати і пам'ятати, що негідники не родяться, а створюються найпідлішим суспільством. Діючи в теперішньому як послані мерзенним минулим, вони намагаються затримати наближення майбутнього, а тому й повинні бути знищені. У характері цих героїв, разом з їх лицемірством, хитрістю, брехливістю, є щось мелодрама-тичне, і ми, зображаючи їх, забуваємо відзначити цю якість. Не треба жаліти яскравих фарб для зображення ворога.

Вовча психіка крупного міщанства, лисяча — дрібного створює брехунів, лицемірів, запродавців, убивць з-за рогу безперервно, з механічною точністю машини на бойнях худоби. Чесна людина за кодексом моралі всесвітніх крамарів і церковників — це людина, яка краде у свого хазяїна не дуже багато, але готова обікрасти, оббрехати, знищити першу-ліпшу людину, на яку покаже хазяїн.

На грандіозних будовах загальнодержавного, всесоюзного значення ми «перековуємо» сотні й тисячі людей «соціально небезпечних» на чесних людей, даючи їм змогу виявити свої здібності й таланти в процесах праці, яка, швидко змінюючи обличчя нашої країни, показує пролетарям усіх країн, як повинен і може хазяїнувати пролетаріат. Але ще є люди, яких не вилікуєш і цим способом, бо основне прагнення цих людей — повернути минуле, тобто поділ людей на класи, сховавши класове начало в теорію раси. Вони хочуть спинити локомотив історії, поклавши на рейки сніп соломи.

Книгу «Дві п'ятирічки» треба почати розповіддю про план В. І. Леніна електрифікувати всю країну за десять років, тобто, давши їй дешеву енергію, технічно, індустріально перетворити. Цей його план і заповіт майже виконаний роботою партії під керівництвом Й. В. Сталіна. Потім необхідно нам широко розгорнути картину тих умов, в яких партія почала боротьбу з малограмотністю мас і роботу ідеологічного й технічного виховання, організацію тих кадрів, тієї колективної енергії, яка виконала першу п'ятирічку за чотири роки. Треба дати нарис спадщини, яку одержала Радянська влада і партія після руйнувань громадянської війни і голоду 1921—22 років, після того, як тисячі кваліфікованих робітників були знищені на фронтах імперіалістичної війни крамарів

і по-геройському загинули в битвах проти армій білих генералів, озброєних капіталістами Європи. Показати зростання комсомолу, переродження селянина-індивідуаліста на колективіста, звільнення жінки, зростання усвідомлення її гідності, розуміння нею культурної цінності її праці.

Основна тема — «Дві п'ятирічки й люди, які їх створили». Але треба зрозуміти, що, в той час як перша п'ятирічка була наповнена інтенсивним і всебічним будівництвом, друга є ще більш складною й важкою: вона не тільки продовжує й розширює будівництво, але в її строк входить освоєння досягнень першої п'ятирічки. Це освоєння, як ми бачимо, є могутнім засобом виховання нових людей на фабриках і на полях. Завоювання Арктики, побудова нових міст, відкриття нових запасів нафти, вугілля, збагачення країни рудними й нерудними копалинами, машино- й верстатобудування, авіація, ярославський завод синтетичного каучуку, звіроводство, введення нових сільськогосподарських культур, робота науково-дослідних інститутів і десятки, сотні інших починань, процесів, досягнень — все це повинно бути показано як колосальна всеохопна школа, що виховує нових людей.

Всесоюзність треба особливо різко підкреслити, бо люди всіх братських республік і автономних областей роблять одну й ту саму велику, всесвітню справу. Треба, щоб кожний читач одержав можливість знайти в нашій книзі відображення його участі в цій небувалій справі, яка твориться героїчно.

Що виграє колектив літераторів у роботі над цією книгою? Не кажучи про честь добре зробити таку книгу, кожний літератор у процесі цієї роботи матиме можливість придбати комплексне знання про життя своєї батьківщини, про її всебічне зростання, про дивовижну різноманітність характерів і типів її людей. Саме таке знання і необхідне радянським літераторам, тільки таке широке знання й надасть їм сили створити яскраві книги, що їх все більш наполегливо вимагає читач-друг, якого ніколи, ніде література не мала. Такого друга не було й не буде у літераторів буржуазних країн, не буде до того часу, поки вони не зважаться стати на широкий, прямий шлях революційного пролетаріату і не скинуть дряхлу владу жадібних, підлих крамарів, які готові затіяти ще одну криваву бойню і знищити десятки мільйонів молодих здорових робітників і селян.

ПРО МИСТЕЦТВО

Визнано і встановлено, що мистецтво слова народилося в глибокій давнині з процесів праці людей. Причиною виникнення цього мистецтва було прагнення людей до організації трудового досвіду в словесних формах, які найлегше й найміцніше закріплювалися в пам'яті, — у формах двовіршів, «прислів'їв», «приказок», трудових лозунгів давнини. Мистецтво слова йшло безпосередньо слідом за працею, у слово включались початки науки про способи боротьби з ворожими трудовій діяльності людей опорами природи. Безперечно, що мистецтво слова повинно було з'явитися на десятки століть раніше всіх первісних релігій, — на це вказує той факт, що стародавні люди надавали слову магічної сили впливу на диких звірів і на явища природи.

Міркуючи з тією логічно чесною щирістю, яку прищеплює розуму найчесніший його вчитель і організатор — праця, ми маємо право стверджувати, що вже в ту добу, коли люди навчилися володіти членороздільною мовою, вони усвідомили себе наймудрішими й найдосконалішими з усіх тварин. Праця, вогонь і мова — от сили, які допомогли людям створити культуру — другу природу. Мова не тільки стала джерелом взаєморозуміння і тісного спілкування людей первісного комуністичного суспільства, — вона збуджувала у людей гордість і радість з успіхів їх праці і, звичайно, відбивалася на продуктивності праці.

Ми, люди Союзу Соціалістичних Рад, щоденно пере-

конуємося в тому, що чим продуктивніша наша вільна праця, тим швидше, сильніше, красивіше зростає людина — найскладніше й найдосконаліше поєднання речовини, матерії.

Буржуазна історія культури малює буття первісних людей як безперервний страх і жах перед невідомим і незрозумілим, зображає людину заглибленою в роздуми про те, що таке сон, смерть, вогонь. Це твердження потребує перегляду й перевірки, як і всі інші твердження буржуазної науки про хід культурного розвитку людства.

Стародавні казки й міфи не відбивають страху людини перед природою, а — навпаки, вони говорять про перемоги людей над нею, про чарівну силу слова, здатну переборювати злі опори речовини і явищ природи трудовим намірам, процесам. Землетруси, поводи і взагалі фізичні катастрофи не відбувалися щоденно, і навіть не кожне покоління терпіло від них. Тварини, не знаючи людину як мисливця за їх м'ясом, не відчують страху перед нею, «дикуни» Африки, Австралії, Зеландії при перших зустрічах з європейцями ставилися до них довірливо й мирно.

Трагізм і страхіття соціального буття з'явилися тоді, коли люди розкололись на панів і рабів,— цей самий момент був моментом виникнення релігії.

Теоретиками, боготворцями, проповідниками трагізму життя були відірвані від колективу одиниці, вони і в наші дні продовжують проповідь, яка виправдує поділ людей на панів і рабів, на грішних і праведних, на таких, які заслуговують пекельних мук або райського блаженства. Це вони вигадали наївну, хитреньку й сумовиту релігію Христа, гіркота якої незграбно підсолоджена мізерною щіпкою примітивного комунізму.

Люди не могли жити без радощів, вони вміли сміятися, створювали веселі пісні, любили танцювати. Радіючи з успіхів праці своєї, вони навіть у релігійні церемонії жерців вводили пісні, танці, ігри, і навіть похмура, інквізиторська церква Христова примушена була включити в свої свята веселі співи.

І особливо багато радості вносилоу важке, қаторжне життя рабів мистецтво, а саме вони, раби, були творцями тієї краси, яку ми бачимо на етрусських вазах, знаємо по найстаровинніших прикрасах з золота, по зброї, скульптурі, по руїнах стародавніх храмів Єгипту, Греції, Мексики, Перу, Індії, Китаю, по середньовічних собо-

рах Європи, по східних килимах і гобеленах Фландрії і т. д.

Хто перетворював на мистецтво важку, щоденну працю спочатку — на себе, а потім — на панів? Основоположниками мистецтва були гончарі, ковалі й ковалі по золоту, ткачі й ткачі, муляри, теслярі, різьбярі по дереву й кості, зброярі, малярі, кравці, кравчихи і взагалі — ремісники, люди, чий артистично зроблені речі, втішаючи наші очі, наповнюють музеї.

Що спонукало людей надавати звичайним, корисним речам «хатнього начиння», посуду, меблям чудової форми, яскравої розцвітки, вигадливого різьблення, що взагалі спонукало людей прикрашатися й прикрашати? Прагнення досконалості форми — біологічне прагнення, в основі його лежить бажання людини виховати в собі самій гнучкість і силу м'язів, легкість і спритність рухів, це прагнення до фізичної культури тіла, воно особливо яскраво втілене було стародавніми греками у неперевершених зразках їх скульптури. Люди знають, що здоров'ю супутником є повнота відчуття радощів життя; людям, які працюють над зміною речовини, матерії й умов життя, доступна найбільша з радостей — радість творців нового, незвичайного.

Люди люблять мелодійно організовані звуки, яскраві барви, люблять робити те, що їх оточує, кращим, святковішим, ніж воно є. Мистецтво ставить своєю метою перебільшувати гарне, щоб воно стало ще кращим, перебільшувати погане — вороже людині, спотворююче її, — щоб воно збуджувало огиду, запалювало волю знищити ганебну мерзенність життя, створену пошлим, жадібним міщанством. В основі своєї мистецтво є боротьба *за* або *проти*, байдужого мистецтва — нема й не може бути, бо людина не фотографічний апарат, вона не «фіксує» дійсність, а стверджує або змінює її, руйнує.

В епоху культурного дитинства свого люди змагалися в бажанні найкраще прикрасити самих себе, згодом суспільство було розірвано на класи, праця стала рабською, підневільною, творчість — предметом купівлі-продажу, чесне змагання змінилося конкуренцією майстрів, викликаною боротьбою за шматок хліба, і конкуренція, збільшуючи кількість речей «для панів», знизила якість речей. Первісні, примітивні машини створювали робочі люди для того, щоб полегшити свою працю, — хазяї силою найми-

тів удосконалювали машини, щоб збільшити прибутки свої. В руках хазяїна машина стала ворогом робітників, в руках робітника вона — його замісник, вона економить його сили, скорочує час роботи.

От ми дожили до того, що бачимо: зростання техніки в капіталістичних державах, створюючи мільйони безробітних, залякує міщан Європи, і вони кричать: «Геть техніку! Назад, до ручної праці!» Це заклик до припинення зростання культури, заклик повернутися до середньовічних форм рабства. Це зойк агонії капіталізму.

Вільній творчості робочої людини були поставлені непереборні перешкоди. Але завжди були й дожили навіть до наших днів дон-Кіхоти, у яких не згасло давнє бажання зробити будь-що красиву, незвичайну річ. Таких людей небагато, але все ж мені довелося зустріти не одного такого в середовищі наших кустарів. Особливо добре пам'ятаю в'ятича з слободи Кукарки. Я зустрів його на пароплаві між Казанню й Нижнім, він їхав на Всеросійську виставку 1896 року. Маленький, худий, лисий, з чорними очима миші й сердитим личком у жовтій скуйовдженій бороді, він ходив у розбитих постолах по палубі третього класу і, обережно озираючись, півголосом пропонував пасажирам:

— Купіть іграшечку!

Іграшечка була вирізана з кореневища ялівцю, вона зображувала людину в капелюсі, в штанах «навипуск», людина стояла, притиснувшись плечем до дерева, тримаючи в руках палицю, обличчя її було злісно роздуте, нижня губа наполовину прикушена зубами, рот скривлений. Обличчя було зроблено дуже майстерно, виразно, а тіло вирізане лише наполовину, друга ніби вросла в дерево, намічена недбало, але в цій недбалості ясно було видно уміння працювати, смак і знання анатомії. Фігурка була верхків чотири висотою. Він просив за неї два карбованці. Йому глузливо пропонували «три п'ятаки», двогривений, він мовчки йшов далі.

Хтось сказав йому вслід:

— Дурницями займаєшся, старик.

— Та й погано зроблено, — додав інший пасажир.

У мене було карбованців півтора, але я не хотів збільшувати образу старика.

— Сам різьбив? — спитав я, він здивувався і відповів запитанням:

— Ну, а як же?

Потім пробурчав:

— Чужим не торгую.

Пішов на корму, сів там в куточку нар, вийняв з мішка корінь, з кишені складаний ніж. Я сів рядом з ним, розговорились, і він показав мені ще чотири фігури: черватою товстогубого мужика, з великою, апостольською бородою, босого, в сорочці без пояса,— мужик, дивлячись вгору, хрестився, притис руку до лівого плеча, розвісивши губи, відкривши зубатий рот; потім показав довгого ченця з великим носом і солодко примруженими очима, розпатлану, простоволосу, відмоподібну бабу,— вона комусь погрожувала кулаком,— п'яного пана з дворянським кашкетом на потилиці. Всі п'ять фігур мали одну й ту ж властивість: усі були переконливо потворні. Я спитав: чому він, майстер, робить людей нібито глузливо? Скося глянувши на мене, він відповів не без задирливості:

— Я натурально вирізую. Яких знаю, тих і вирізую. З тринадцяти років займаюсь, а мені, мабуть, п'ятдесят сім. Дурником вважаюсь, звичайно. Проте це не ображає мене, а корисно: у нас дурням жити не заважають.

Потім він сказав мені:

— Декотрі штучки роблю гіршими проти того, які вони є, а інші треба ж бо вирізувати краще за справжніх. Приємні роблю приємнішими, а які неприємні мені, так я не боюсь огудити їх більше того, які вони потвори.

Говорив він ніби неохоче, а скося, з-під щетинистих брів позирав на мене, перевіряючи: чи уважно я слухаю? Почуваючи, що йому потрібен слухач, я легко домігся, щоб він розказав мені гірке, повне зневаг життя «кропив'яника», тобто підкидька. Почав він його підпаском, потім служив солдатом нестроевої роти, заслужив півтора роки дисциплінарного батальйону, зрідка працював у старних майстернях.

— Проте незлагідний я з людьми, не даюсь їздити верхи на моєму хребті.

Взагалі, це було зовсім звичайне життя одинака-артиста, захопленого пристрастю до творчості, яка не знаходить цінителів.

Таких людей я бачив немало, і, мабуть, це вони вселили в мене певність, що пролетаріат може створити своє

мистецтво, свою культуру, навіть перебуваючи у полоні буржуазії. Скільки талановитих людей даремно витратили оригінальні обдарування свої на копійчану працю, що притуплює розум, на працю заради жебрацького шматка хліба! Були такі люди серед деревообробників-кустарів Поволжя, серед зброярів кавказьких племен, сріблярів Великого Устюга, серед золотошвачок, мереживниць, у масі тих сотень тисяч робітників і робітниць, які витрачали життя на «художню промисловість» для прикраси жирного побуту крупних і дрібних крамарів. Чи можна було думати, що через іконопис, найконсервативніше ремесло найконсервативнішої галузі мистецтва — живопису, майстри Палеха й Мстери прийдуть до їх сучасної чудової майстерності, яка викликає захоплення навіть у людей, розбещених послужливістю живописців.

Я назвав живопис консервативним мистецтвом тому, що він століття служив і все ще догідливо служить переважно інтересам церкви, ілюструючи її сумні легенди, її єзуїтську мораль, проповідь терпіння, покірливості, невідворотності страждання, безглузлого героїзму мук Христа ради. Служив — і служить — живопис увіковіченню в тисячах портретів царів, генералів, банкірів, кокоток, крамарів.

Організована партією Леніна Жовтнева революція, вирвавши робітничий клас і селянство з нелюдського полону капіталістів, надала всій масі трудового народу його природне право вільної праці на себе й для себе. Результат цього подвигу героїв виявився в тому, що за час менший двох десятиків років убога, неграмотна, безсила, розбита Росія царя, поміщиків, фабрикантів, банкірів перетворилася на могутню країну братерських республік, — на країну, яку буржуазія всього світу ненавидить, але поважає, тому що боїться.

Не менш переконливо відбивається на дітях результат перемоги революційного пролетаріату, керівництва партії й невтомної роботи всієї маси населення республік Союзу Соціалістичних Рад. З дивовижною силою розгортається масова талановитість дітей наших. Щороку виявляються сотні юних музикантів, планеристів, винахідників, поетів і маленьких героїв, які сміливо вступають у боротьбу з ворогами і вже підказують країні обов'язок увічнити монуменстами пам'ять про тих з них, які загинули у боротьбі з ворогом.

ПРОЛЕТАРСЬКА НЕНАВИСТЬ

На протязі багатьох віків «духовні вожді» буржуазії, її церква, її школи невпинно і красномовно, широко і лицемірно утверджували віру в творчі сили християнської, гуманітарної культури лихварів, банкірів, фабрикантів, крамарів. Учили: вірити в бога, сподіватись на краще майбутнє після смерті, любити ближнього, як самого себе. У повчаннях цих хитромудрих грамотних не завжди спекулювала в надії на темноту неуків, бо досить часто «ті, що мислили про світ у цілому, про таємниці життя» — тобто про без кінця різноманітні зміни матерії, основної речовини всіх явищ життя, — мужньо признавались, що вони не бачать смислу буття. Інші мислителі, займаючись дослідженням соціальних — трудових і торговельних — взаємовідносин людей, так само мужньо твердили, що як було, як є, так і буде на віки вічні і до кінця світу. А загалом весь смисл розумової діяльності буржуазії повністю характеризується словами «Комуністичного маніфесту»: «Пануючими ідеями будь-якого часу завжди були тільки ідеї пануючого класу».

Ці ідеї — прекрасні теми для комедії.

У тисячах церков Європи буржуа всіх її держав молились «єдиному християнському богові»: «Мир — світові твоєму даруй!» В 1914 році німці почали благати його про допомогу у благочестивій справі розгрому французів та англійців, а ці останні пристрасно благали того ж бога допомогти їм знищити німців. Коли б існував бог — трагікомічне становище його було б глибоко сміховинним.

Але ні на небі, ні на землі буття божого не виявлено, хоч він все-таки нібито існує, і всесвітнє міщанство у мерзенній, нелюдськи жорстокій політичній практиці своїй прикидається віруючим у доброзичливе ставлення бога до фабрикації міщанами наклепів, брехні та всілякої мерзоти. Заступник бога на землі, папа римський, князь католицької церкви, і відщепенці її — еретики — єпископи Кентерберійський, Йоркський, «духовні вожді» найхитрішого і найлицемірнішого англійського міщанства, спираючись на «святе ім'я його», проповідують «хрестовий похід» проти Союзу Рад, проти країни, де будується соціалізм, мета якого об'єднати весь трудовий народ землі в єдину силу для братерської роботи створення нового світу.

Ліберальне міщанство вважає себе основоположником і охоронцем європейської культури. Воно ще недавно вірило в «еволюцію культури», в безперервність її розвитку. Сьогодні ми бачимо, що його звіряча ненависть до соціалізму, до роботи розкріпачення трудящих із залізних кайданів капіталу примусила німецьких крамарів відмовитись від улюбленої ними нібито «гуманітарної культури» на користь найзухвалішого розбою, яким є войовничий фашизм. Фашизм насамперед — нічим не прикрите, цинічне винищення революційного, але беззбройного пролетаріату здичавілими, але озброєними хазяями, капіталістами. Далі фашизм — заперечення культури, проповідь війни, крик знесилоного про бажання бути сильним. Є дуже сумний гумор в тому, що на охорону праці і здоров'я трудящих капіталісти завжди витрачали копійки, а на винищення людей витрачають мільярди грошей, нажитих на праці робітників і селян.

Відмовляються і від християнського бога, заміняючи його стародавніми, язичеськими богами, і з'явилися світові у вигляді зовсім оголеному, без штанів, у власній шкірі, як жаби. Спішно організують нову всесвітню бойню на землі, на воді, під землею, в повітрі, із застосуванням отруйних газів, бактерій чуми та інших епідемій і всіх «десяти кар єгипетських». *Щоб відчути, що значить сучасний капіталіст, треба підрахувати приблизну кількість двоногих звірів цього сімейства і кількість робочих людей, яких ці звірі винищують в міжусобних своїх бійках за золото і заради зміцнення влади своєї всередині держав своїх, проти пролетаріату. Підрахувавши це, ми переконаємось, що кожний банкір, фабрикант, поміщик, крамар*

є вбивцею сотень, а може, і тисяч найбільш здорових, працездатних, талановитих людей. Готуючи нову війну, капіталісти знову готуються винищити десятки мільйонів населення Європи, знищити величезну кількість здійсненої, дуже цінної праці.

Чи маємо ми право ненавидіти цих здичавілих, невиліковних дегенератів — виродків людства, цю безвідповідальну міжнародну зграю явних злочинців, які, напевно, спробують нацькувати свій «народ» і на державу будованого соціалізму?

Справжній, щирий революціонер Союзу Радянських Соціалістичних Республік, не може не носити в собі свідоми, активної, героїчної ненависті до підлого ворога свого. Наше право на ненависть до нього досить добре обгрунтоване і виправдане. І так само добре, так само ґрунтовно виправдана ненависть наша до всіх байдужих, ледарів, пошляків та інших потвор, які ще живуть і мелькають в нашій країні, кидаючи на рятівнику для всього світу нашу світлу, чудодійну роботу сірі, брудні тіні пошлості, байдужості, черствості, дрібного шахрайства, міщанського користолобства.

Наша революційна, пролетарська ненависть до тих, хто спричиняє нещастя і страждання людей, повинна бути протипоставлена звірячій, своєкорисливій, хворій ненависті світу капіталістів, загнаних від ожиріння, засуджених історією на загибель.

Нам і ввісні треба пам'ятати, що ми вже навчилися непогано працювати на своє щастя і що воно може бути назавжди вкраплене в життя тільки при умові, якщо ми ще краще навчимося працювати на розкріпачення, на свободу, на щастя трудящих усього світу.

ПРО НОВУ ЛЮДИНУ

Товариш Сталін розповів нам про причини і про значення стахановського руху. Стахановський рух став результатом культурного зростання робітників і колгоспників, результатом усвідомлення ними переможної сили і державного значення соціалістичної праці, результатом освоєння техніки і зростання у людей почуття відповідальності перед батьківщиною за свою працю, за своє поведіння.

За деякими ознаками можна думати, що мудра промова товариша Сталіна збагнута не в усій її глибині. Збагнута розгорнуте товаришем Сталіним значення стахановського руху в виробництві, але не робиться висновків у наш побут, не зовсім збагнута соціальна педагогіка цієї чудової промови. А незрозуміла педагогіка ця тому, що для більшості молоді нашої неясна докорінна відмінність понять: конкуренція і змагання. В цій вказівці нема закиду, бо вона не має на увазі чиєїсь провини, не можна докоряти людей за те, що їм важко зрозуміти життя, тягар якого вони не відчули.

Тут справа в тому, що дореволюційне класове життя людей все, цілком зводилось до насилля, до безперервної напруженої конкуренції в справі експлуатації людини людиною. Експлуататорами людської енергії були не лише поміщики, фабриканти, крамарі, куркулі сіл, управителі маєтків, директори фабрик, прикажчики крамарів теж в свою чергу були кровопивцями людей, підлеглих їм

людей — конторщиків, техніків, молодших прикажчиків, батраків. Кучер експлуатував конюха, мірошник — «підсипку», десятник — тесляра, піп — дячка, інтелігент — домашніх слуг — покоївок, нянь, кухарок і т. д. Не було людини, яка так або інакше, в тій або іншій формі не піддавалася б насиллю над нею; всі люди «нижчого класу» змушені були продавати свою силу. Всі люди, всім ладом життя, починаючи від сім'ї, від школи, виховувались насильниками, і кожний, кого експлуатували, бачив, що насильство — закон життя і що для того, щоб жити легше, ситніше, потрібно користуватися чиеюсь чужою силою, платячи за неї якнайдешевше. В кінцевому рахунку конкуренція зводилась саме до експлуатації людини людиною, класу класом. До цього ж вона зводиться і в наші дні в буржуазних, класового ладу державах.

Молодь наша, звичайно, знає з книжок це мерзенне, ганебне життя, але все ж книжки ще не в силах показати сором і мерзенисть життя цього в усій його огидній суті. Людину насилували не лише фізично, висмоктуючи з неї робочу силу, її і політично тримали за горло, щоб не кричала, не скаржилася на життя нікому, крім бога, якого нема, та й богу молитися дозволяли лише мовчки, а не голосно. Людину всіляко принижували: висмокчуть її, знесилять і глузують над її безсиллям, щоб остаточно знищити в ній можливість її протесту, ознаки ще не зовсім витравленого почуття власної гідності, бажання кращого, мрію про якесь інше життя на землі. Людина людини — боялася, кожна підозривала в іншій можливого ворога, конкурента на її місце, на її шматок хліба. Людину тримали так, щоб працювати вона могла, поки не здохне. І було дуже багато вельми «освічених» людей, які вважали це підле життя у крові, в бруді «красивим», журились про те, що варвари-більшовики зруйнували його. Ще недавно, років шість тому назад, один з таких, емігрант, кричав у листі своїм сестрам: «Ніколи не простить історія більшовиків, які позбавили нас можливості користуватися плодами красивого життя, що ми його створили».

Стахановський рух — вогненний вибух масової енергії, вибух, викликаний колосальними успіхами праці, свідомістю її культурного значення, її сили, яка визволяє трудове людство з-під гніту минулого. Стахановський рух — соціалістичне змагання в праці, піднесене на ще більшу висоту. Мені здається, що поняття «змагання»

тепер поповнюється новим змістом і повинно буде дуже благотворно вплинути на побут, допомогти людям Країни Рад установити між ними нові відносини.

Соціалістичне змагання ставить метою своєю зробити всіх нас, соціально рівноправних, рівносильними, рівноцінними, не перешкоджаючи розвиткові своєрідних здібностей кожного, а допомагаючи росту їх. Чим різноманітніші таланти і обдарування людей, тим яскравіше палає життя, тим багатше воно фактами творчості, тим швидший його рух до великої мети — організації всього світу трудящих на нових, комуністичних началах. У стахановському русі не повинно бути місця міщанському, індивідуалістичному прагненню людини стати вище за іншу і насилувати її здібності на свою, особисту користь, як це прийнято й узаконено в суспільстві класовому.

Якщо мені скажуть: «культура — це насилля», — ще є люди, здатні сказати так, — я не буду заперечувати їм, але внесу поправку: культура тоді насилля, коли вона спрямована особою проти самої себе, проти її анархізму, успадкованого від століть історії, побудованої міщанством на крові і на кістках трудового народу. Рівноправність, рівносилля, рівноцінність людей повинні знищити в них ганебні в соціалістичному суспільстві почуття заздрості і жадібності, — хвороби міщанства, які привели його до передсмертної агонії. Якщо якийсь «я» визнає себе необхідною штучкою в світі, воно повинно визнати таким же і всяке інше «я». До речі — цим воно позбавиться від свідомості своєї самотності на землі, — від свідомості, яка особливо характерна для міщанина, є джерелом його скарг на життя і служить для нього «кривим дзеркалом», в якому він бачить самого себе героєм, генієм, чужим і незрозумілим світові.

Ми прожили вісімнадцять років бойового, дуже важкого і зовсім казкового життя. Не кажучи про те, як багато — колосально багато! — створено за ці роки, ми повинні пам'ятати, що колосальний цей труд створили десятки тисяч людей цілком нової психології. В чому це нове? Марія Демченко пише: «Праця — найбільша святиня в нашій країні». «Вільна праця на користь нашої соціалістичної вітчизни — найбільше щастя і радість для мене», батьки якої працювали все життя, не знаючи насолоди праці. Так говорить не одна Демченко, і це не лише нові слова, це нове почуття. Коли робочі люди від-

чували щастя, радість, насолоду праці? Через те, що вони ніколи ще не працювали на вітчизну, якої не мали, — вони не могли пережити цих почуттів.

І ось для молоді нашої завойована вітчизна. Вона, молодь, — повна господарка величезної, надзвичайно багатой країни, яка щедро, майже щодня відкриває перед нею все нові і нові скарби. Це повинно навчити молодь відкривати і розвивати в собі самій скарби своїх талантів, здібностей.

У нашому побуті ще багато такого, що повинно бути виметено, знищено. Нам треба створювати новий, соціалістичний побут. Треба, щоб слова «товариш», «друг», не були пустими словами, як це помітно в побуті. Треба виховувати один одного як вмістилища рівноцінної енергії — рівноцінної, але не рівномірно розвинутої. Радянська людина — істота, яка все більш приваблює увагу трудящих землі, — треба, щоб це була зразкова людина не лише в її трудовій діяльності, але і в побутових її відносинах.

У Союзі Радянських Соціалістичних Республік всі громадяни повинні турбуватися про те, щоб кожний з них до кінця розвинув і повністю виявив свої здібності. Тому соціалістичне змагання у нас — по суті, по смислу своєму — взаємодопомога 170 мільйонів народу — мільйонів робітників, колгоспників, інженерів, теоретиків і практиків науки, літераторів, артистів різних мистецтв, — взаємодопомога і співробітництво в справі створення соціалістичної культури. Стахановці наочно показують нам, що кожна людина може бути артистом у своїй справі, — якщо вона цього захоче. Чим сильніше, чим яскравіше виражає перед нами артист свій талант, тим більше ми поважаємо і любимо його. Давайте-но, наслідуючи стахановців, постараємось бути такими ж чесними артистами, кожний на своїй роботі. Цим наслідуванням ми не лише вирішили б питання про кадри, але створили б такий настрій, таку атмосферу навколо себе, яка швидко вилікувала б нас від усієї тієї міщанської, пошлуватої і безглуздої погані, яка, на жаль, ще живе в нас і дуже шкодить нам жити, як слід би і як пора уже!

Чи можливе життя людей у міцному поважанні один до одного? Можливо все, чого ми колективно, одностайно хочемо і чого захочемо. Церква, підла супутниця історії, відіграла роль зводні, переконуючи бідних любити

багатіїв. «Возлюби ближнього твого, як самого себе»,— вчила вона, стверджуючи тваринну любов людини до самої себе як вищий ідеал любові. В протилежність цьому хитрому і брехливому вченню, явно і цілком незастосовному в умовах міщанського, вовчого життя, в умовах необхідності нелюдського насильства над робітничим класом, над усією масою трудового народу,— в протилежність цій проповіді лицемірів ми створюємо умови життя, в яких можна любити людей, не кривлячи душею,— любити за героїзм їх праці, за чудову їх роботу всебічного розвитку і зміцнення нашої батьківщини, на яку гострить зуби і кігті здихаюче міщанство всіх країн, на яку пролетарі всієї землі звикають дивитися як на свою вітчизну.

ПРО ФОРМАЛІЗМ

У країнах класового, ієрархічного ладу лютує фашизм, який, за його суттю, є організацією добору найпаскудніших мерзотників і негідників для поневолення всіх інших людей, для виховання їх свійськими тваринами капіталістів.

У країнах класової структури влада знаходиться в руках вищеназваних мерзотників і негідників, які заклопотані розширенням і зміцненням нахабного і відвертого деспотизму, небувалого по жорстокості поневолення трудового народу. Терміни «негідники» і «мерзотники» я вживаю тільки тому, що не знаходжу більш сильних.

Приблизно 500 років буржуазія проповідувала гуманізм, говорила й писала про необхідність виховувати в людей почуття добрі: терпіння, покірливості, любові до ближнього і т. д. Нині весь цей мармелад зовсім вийшов з ужитку, забракований і замінений найпростішою формою приборкання непокірних: непокірним рубають голови сокирою. Це, звичайно, найкраща форма позбавити людину здібності чесно мислити.

Так зване міжнародне право, яке навряд чи взагалі коли-небудь існувало, нині зовсім знищено. Італійський фашизм встановлює рекорди нелюдськості, руйнуючи бомбами лазарети «Червоного Хреста», добиваючи поранених, знищуючи медичний персонал, отруюючи мирне населення газами, отруюючи отрутою худобу, землю, воду,

рослинисть. Фашизм німецький старанно готується до такої ж радикальної діяльності; кажуть, він винайшов отруту, сила якої діє протягом кількох років, тобто земля, отруєна цією отрутою, втрачає здатність родючості років на п'ять, чим цілком забезпечується населенню смерть від голоду. Мальтуса, мальтузіанці і Уеллси повинні бути задоволені: знайдено легко застосовний засіб скорочення населення. Про необхідність цілковитого знищення деяких рас і племен ще не говорять, але дещо по цій лінії безумства вже почали робити.

Дуже добре людині володіти істиною, яка знімала б з неї відповідальність за її поведінку. Дуже зручно вірити в буття боже, бо християнська церква вчить: бог є істина єдина на віки віків, в ньому ж вся сила й мудрість, і без волі його навіть волос не впаде з голови людської. Отже: що б я не зробив — так хочеться богові, керівникові волі моєї, а я — ні при чому і не відповідаю навіть і тоді, коли на моїх очах волосся людини відділяють сокирою разом з головою її, відділяють тільки за те, що ця людина мислить не так само, як мислю я. Я можу жити спокійно і байдуже, присвячуючи сили мої створенню віршів середньої якості й романів середньої якості. У вільний від цих занять час міркую про значення форми, про формалізм і інші питання, які мають деяке відношення до моєї професії письменника.

Питання про форму — старе питання. Воно цікавить не лише літераторів, — німецькі фашисти, прагнучи цілковитої незалежності форм вияву садизму, відкинули революційну гільйотину, замінивши її сокирою м'ясника. Все в нашому світі так чи інакше оформлено і оформляється.

На це звернув увагу ще старичок Платон, основоположник філософії ідеалізму, який жив приблизно за 2366 років до наших днів. Відомо, що він учив, що форма — єдина і діюча сила, що реально існує лише вона, а всі реальності — явища природи, речі, створені працею людини, — і взагалі вся матерія служить тільки для того, щоб наповнювати форму. За Платоном виходить, що форма є досконала ідея всього існуючого, і якби не існу-

вала ідея форми, то нічого й не було б; у всесвіті носились би незримо й невідчутно лише ідеї планет, сонць, ластівок, хмар, орлів. Блощиць, тарганів і взагалі паразитів — не було б, бо неохайний культиватор їх — людина — існувала б теж невідчутно й незримо. Існує літератор, а пальцем доторкнутись до нього — неможливо. Зрозуміло — це дуже зручно для нього.

Ідеалістичне світорозуміння не всіма легко засвоюється, тому про значення форми сперечаються дві тисячі триста шістьдесят шість років, аж до березня 1936 року. У літературі питання форми — питання естетики, питання про красу. Для Гегеля, як і для Платона, краса — вираження ідеї. В галузі права формалізм виявляється в перевазі букви закону над суттю його. В естетиці — науці про красу — формалісти твердять, що краса зводиться і виявляється в гармонійному поєднанні звуків, фарб, ліній, які приємні зорові й слухові самі по собі, як такі, і незалежно від того, що виражається за допомогою їх.

Співвідношення ліній в архітектурі, гра ліній в орнаменті, поєднання фарб в матеріях нашого одягу, стрункість, витонченість, зручність форм посуду й різних речей хатнього вжитку іноді так само прекрасні й чудові, як чудова мелодія в музиці. У літературі зайва орнаментация й деталізація неминуче ведуть до затемнення суті фактів і образів. Ті, хто бажає переконатися в цьому, хай спробують читати Екклезіаста, Шекспіра, Пушкіна, Толстого, Флюбера одночасно з Марселем Прустом, Джойсом, Дос-Пассосом і різними Хемінгуеями.

Формалізм як «манера», як «літературний прийом» найчастіше служить для прикриття порожнечі або убозтва душі. Людині хочеться говорити з людьми, але сказати їй нічого, і стомливо, багатослівно, хоч іноді й красивими, доладно дібраними словами, вона говорить про все, що бачить, але чого не може, не хоче або боїться зрозуміти. Формалізмом користуються з страху перед простим, зрозумілим, а іноді й грубим словом, боячись відповідальності за це слово. Деякі автори користуються формалізмом як засобом одягти свої думки так, щоб не одразу було зрозуміле їх потворно вороже ставлення до дійсності, їх намір перекрутити суть фактів і явищ. Але це стосується вже не до мистецтва слова, а до мистецтва шахрайства.

Суперечку завжди треба починати з точного визначення поняття або предмета, про який сперечаємося. Точні визначення — справа дуже важка, якщо не брати визначення ці в їх історичному розвитку. Історія — єдине дзеркало, яке трохи допомагає людині бачити саму себе здалеку, з того місця, де у неї колись метлявся видимий і відчутний хвіст і де тепер — мабуть, в потиличній частині черепа — невидимо існує теж такий ото хвостик, зрощений зусиллями церкви і вітчизни, тобто класу. За глибокої давнини, коли людина почала мислити, вона мислила технологічно, тобто спираючись виключно і тільки на свій трудовий досвід. Технологія — це логіка фактів, створюваних трудовою діяльністю людей, ідеологія — логіка ідей, тобто логіка значень, добутих з фактів, — значень, які зумовлюють шляхи, прийоми й форми творчості нових фактів. Мислення було діалектичне в самому початку своєму і не могло не бути матеріалістичним. Люди пили воду, черпаючи її жменею, це — незручно. Люди почали робити чаші з деревесної кори, дерева, глини, металу, скла. Небеса знайшли схожими на чашу після того, коли чаша на землі була зроблена. Не можна вказати жодного абстрактного поняття, основою якого не служила б реальність.

Ідеологічне мислення відірвалось від технологічного, тому що у праці відняли право мислити. Цим був порушений, перевернутий процес діалектичного мислення трудового людства. Були створені ідеї релігійно-моральні, мета яких — страхання людей, підкорення людей ідеям, які не мають майже нічого спільного з трудовою життєдіяльністю. Ідеї, ґрунтом для яких лишалася праця, повинні були набути й набули характеру казкового, фантастичного, але все-таки лишилися трудовими, впливаючими з увереності в непереможній силі праці. Я маю на увазі ідеї: завоювання повітря, перетворення речовини, прискорення руху в просторі, влади над силою течії річок, ідею живої і мертвої води і т. д. Філософія цими ідеями фольклору не займалася. Я занадто часто й багато писав на цю тему і вважаю зайвим повторювати неодноразово сказане.

Суперечку про формалізм я, зрозуміло, вітаю. З часу з'їзду літераторів минуло дев'ятнадцять місяців, і вже дав-

но пора було про що-небудь посперечатися. Проте мені здається, що з формалізмом покінчили занадто швидко. І через те, що суперечка ця виникла не всередині спілки, а підказана збоку,— виникає сумнів: чи не покінчено з цією справою лише на словах? Мені здається, що суперечку про формалізм можна було б поглибити й поширити, включивши в неї тему про форми нашої поведінки, бо в поведінці нашої спостерігається дещо загадкове.

Наприклад, певна частина зарубіжної інтелігенції, розуміючи мерзенність фашизму і бачачи, що пролетаріат Союзу Рад успішно веде роботу, яка має незаперечне інтернаціональне значення, переконується в корисності, в неминучості класової боротьби і починає співробітничати з пролетарями своїх країн, — як реагуємо на це ми, літератори Союзу Рад? Які думки збуджує у нас це явище, що саме говориться нами у віршах і прозі з цієї нагоди?

Наша література в певній, дуже невеликій, її частині вже перетворилася на інтернаціональну. Нам час зрозуміти, що це — її шлях, її призначення. Наших книг чекають, і чекають книг строго реалістичних, але освітлених і зіпрітих вогнем того трудового героїчного пафосу, яким наповнена дійсність наша.

Звідси цілком зрозуміло, що ми повинні працювати, не забуваючи про інтернаціональну суть трудової діяльності нашого народу, стараючись дати пролетарям за рубежом найчіткіше уявлення про героїзм нашого пролетаріату.

Чому наша література скромно чи гордо мовчить, коли чує, читає про мерзенність фашизму? Чому не виявляє гніву, читаючи про те, як італійські льотчики закидають бомбами госпіталі «Червоного Хреста», добивають поранених абіссінців, знищують медиків, жінок, дітей, отруюють воду, землю, худобу, рослини? Адже не можна сказати, що наші літератори захоплені дійсністю своєї країни до того, що в них уже нема часу, нема сил для уваги до життя зарубіжного світу.

Хоч книги у нас пишуться так само швидко, як і недбало, проте за дев'ятнадцять місяців, що минули з часу з'їзду, 3000 членів Спілки письменників дали на диво мало «продукції» своєї творчості. Добре, коли ця повільність говорить про роботу більш ретельну.

Треба б серйозно поговорити про те, що і в якій формі можемо і повинні ми дати зарубіжним читачам. Треба так само серйозно подумати про необхідність створення «оборонної» літератури, бо фашизм старанно гострить зуби й кігті проти нас, і поголовне винищення абіссінців фашистами Італії німецькі фашисти, звичайно, оцінюють як «пробу меча», що його вони, як відомо, мають намір застосувати саме для винищення пролетарів і колгоспників Союзу Рад.

Тут доречно зазначити, що німецькі літератори — Фейхтвангер, А. Деблін і багато інших — уже знайшли час для того, щоб достойно зобразити і викрити паскудства фашизму, а у нас за вісімнадцять років все ще не дано жодної книги, яка зобразила б грандіозний процес перетворення країни з тією силою і красою, яку цей процес вносить в життя світу. Від нас світ чекає саме таких книг, і ми повинні дати їх, але — все ще не даємо. Чому? Мені здається, тому, що — як заявив один літератор на зборах у березні — «серед нас жахлива відокремленість, у нас процвітає відчуження одного від одного». Інший літератор вказав, що «автор повинен прагнути до почуття відповідальності».

Виховати в нашому середовищі почуття колегіальної, колективної відповідальності перед читачем і літературою абсолютно необхідно, але це почуття неможливо розпалити в умовах «відокремленості» і «відчуженості». Якщо письменники психологічно ізолюються так само, як фізично ізолюються «один від одного» борсуки й восьминоги, — це, зрозуміло, не буде допомагати зростанню усвідомлення літераторами смислу їх роботи й усвідомлення колективної відповідальності їх перед країною.

У минулому літератор голошував як гасло своє, як «правило життя»: «Ти — цар, живи сам!» Він мусив робити це, бо він жив у середовищі, ворожому йому, в класовому суспільстві, яке не терпіло правди про своє безглузде, паразитичне життя. Але навіть Олександр Пушкін — геній, який не мав і не має рівних йому, — намагався створити навколо себе колектив, спираючись на почуття особистої дружби.

Дев'ятнадцять місяців тому країна в особі її молоді — комсомолу, робітників, колгоспників — показала письменникам Європи, що в світі ніколи й ніде ще література не цінилась так високо, як цінять її в Союзі Рад, ніколи ще

історична, культурна роль мистецтва не розумілась так ясно.

Здавалося б, що таке чудове ставлення трудового народу до літератури повинно об'єднати літераторів, збудивши в них саме почуття відповідальності перед країною, повинно б примусити їх потурбуватися про самоосвіту, про розвиток персональної їх культурності. Але, читаючи стенограми безневних розмов у Москві, з глибоким сумом бачиш, який убогий радянський літератор знанням своєї справи, як погано знає він історію літературних «течій», мод, захоплень і інших фокусів, в основі яких ховається або усвідомлення безсилля відобразити в образах драми й трагікомедії дійсності, або маніакальна гра словами, або ж — мімікрія, уміння забарвлювати шкуру свою в кольори навколишньої дійсності. Історико-культурна малограмотність наших письменників у зв'язку з малограмотністю технічною в наших умовах стає грізною для них. Уже багато книг, прославлених кілька років тому, не читаються новим читачем, як свідчать звіти бібліотек. І буде цілком природно, коли самі автори, занадто впевнені в своїй геніальності, незабаром будуть збуджувати ширий сміх молоді. Недавно один з таких авторів дав інтерв'ю, в якому сказано таке: «Мене цікавить питання про античні апокрифи. Перечитав Есхіла, Софокла, Евріпіда, Плавта. Думаю, що все це написано в значно пізніший час, ніж звичайно вважають. Візьміть, наприклад, Арістотеля. В ньому виражена вся середньовічна схоластика...»

Письменник почерпнув цю премудрість з сміховинного базікання одного маніяка і вже майже графомана. В цілому все інтерв'ю — зразок безвідповідальної і хвостовитої дурниці. Добре, що інтерв'ю надруковано в журналі, якого, напевне, ніхто не читає.

Але занадто охоче й балакуче висловлюючись про свої наміри, письменники наші часто друкують такі ганебні дурниці, що вони цілком можуть скомпрометувати літературу нашу в очах письменників Заходу, людей історично грамотних і технічно майстерних.

Коллективні роботи над великим матеріалом могли б стати для письменників наших семінаріумами, які чудово допомогли б їм збагатитися знанням минулого і сучасного. Але робота над книгами «Дві п'ятирічки» — над художнім звітом про двадцятилітній подвиг країни, в якій будується нове життя, — ця робота не до вподоби літера-

торам. У нас нема історії літератури, нема історії міської культури, і нам взагалі дуже багато чого невістачає.

Цими днями відкрито буде з'їзд комсомолу — резерву партії. Смілива, відважна, героїчна молодь наша, напевне, не забуде сказати своє слово про сучасну літературу. Якщо це слово нагадає літераторам про те, хто вони й чого від них чекають, — це буде цілком доречне слово, і воно, мені здається, може виконати роль збудника іншого, більш активного настрою в літературі нашій.

ПРИМІТКИ

До шістнадцятого тома увійшли вибрані статті, написані М. Горьким у 1896—1936 рр.

У примітках до статей М. Горького, вміщених у цьому томі, подано ті ж відомості, що подавались у примітках до його художніх творів: бібліографічні дані про авторизовані видання, відомості про час і обставини написання статті (коли є документи, що являють інтерес у цьому питанні); наводяться авторські пояснення до окремих статей: відзначаються найпоказовіші факти втручання царської цензури в публікацію текстів письменника.

Крім того, до статей подається короткий «реальний коментар» такого змісту: а) пояснюються лише ті місця тексту, які без коментаря лишилися б незрозумілими сучасному читачеві; б) робляться такі пояснення до тексту, без яких читач не завжди може знайти в енциклопедіях, курсах літератури, історії та інших доступних джерелах довідки з питання, що його цікавить; в) якщо в тексті згаданий лише герой твору або наведено цитату, а твір або автор не названі, в примітках подаються відповідні відомості; г) в примітках є також необхідні уточнення фактів, цитат, бібліографічні дані про наукові праці, що згадуються в тексті. Відомості про осіб, що згадуються в тексті, характеристики цитованих творів, як правило, не даються.

Переклади текстів і приміток до цього тома здійснені за 23—27 томами видання: М. Горький, Собрание сочинений в 30-ти томах, Гослитиздат, Москва, 1953.

ПОЛЬ ВЕРЛЕН І ДЕКАДЕНТИ

Вперше надруковано в «Самарской газете», 1896, № 81, 13 квітня, і № 85, 18 квітня. Підпис: «А. П.».

Стаття друкується за текстом «Самарской газеты».

...троєх нині забутих слів...— «свобода, рівність, братерство».

...добре дихалося Полю Астье...— Поль Астье— дійова особа в романі «Безсмертний» і п'єсі «Боротьба за існування» французького письменника А. Дюде.

...процеси Вільсонів...— мається на увазі процес французького політичного діяча, зятя президента республіки Грєві— Данієля Вільсона та інших осіб. Вільсона в 1887 році було обвинувачено судом в торгівлі орденами.

...різноманітні «Панами»...— мається на увазі величезне шахрайство в акціонерному товаристві для прориття Панамського каналу (розкрадання, підкупи службових осіб і т. п.). Слово «панама» стало загальним.

...процес Дрейфуса...— мається на увазі справа про французького офіцера, єврея Альфреда Дрейфуса, якого 10(22) грудня 1894 року було засуджено військовим судом на довічне заслання на Чортів острів по звинуваченню у шпигунстві (передачі Німеччині секретних воєнних документів). Скоро з'ясувалося, що Дрейфуса було засуджено на основі підроблених документів, сфабрикованих справжнім зрадником майором Естергазі. Французький генеральний штаб і військове міністерство, що свідомо спрямували справу по невірному шляху, а також уряд республіки всемірно чинили опір перегляду неправильного вироку. В той же час вони розпалювали антисемітські і шовіністичні настрої і робили все нові й нові підробки та підтасовки. 30 грудня 1897 року (11 січня 1898 року за новим стилем) справжньому винуватцю злочину, майору Естергазі, військовий суд виніс виправдувальний вирок, а полковника Пікара, який викрив цього шпигуна, було заарештовано, ув'язнено і потім вислано з Франції. Естергазі ж допомогли втекти за кордон.

1 (13) січня 1898 року французький письменник Еміль Золя в газеті «Аврора» виступив з відкритим листом до президента республіки, озаглавленим «Я обвинувачую». В цьому листі Золя відкрито звинувачував поіменно ряд осіб, а також генеральний штаб і військове міністерство в цілому ряді злочинних дій, вининених в зв'язку із «справою Дрейфуса». Мужній виступ Золя проти воєнщини, антисемітизму і націоналізму викликав широкий відгук у Франції і в усьому світі. Все прогресивне людство було на боці Золя і висловлювало йому гаряче співчуття в листах і телеграмах. Однак Золя було притягнуто до суду за «наклеп», і суд присяжних під тиском воєнщини і уряду 11(23) лютого 1898 року присудив його до одного року ув'язнення і штрафу. Щоб уникнути в'язниці, Золя змушений був деякий час перемовуватись за кордоном.

Справа Дрейфуса переглядалась двічі. В 1899 році військовий суд в Ронні, під тиском воєнної партії, знову визнав Дрейфуса винним, але він був помилуваний президентом. Лише в 1904—1906 роках вищий касаційний суд повністю скасував обидва вироки військового суду, і Дрейфус був поновлений в усіх правах.

«*Кому, какой служба святыне*»...—з вірша «Испытание полночи»; М. Горький цитує за виданням: «Стихотворения Бодлера», видання Петровської бібліотеки в Москві, М., 1895.

«*Очнись! Великий грех*»...—з вірша «Часы» (там же).

...*про бомби Равашюля і його сподвижників*...—11 і 23 березня 1892 року в Парижі вибухнули бомби, підкладені анархістом Равашюлем у квартири двох судових чиновників, що брали участь в процесах над анархістами. Слідом за цим, після арешту Равашюля, анархісти зробили ще ряд терористичних актів, які були використані правлячою верхівкою буржуазної Франції для посилення репресій проти трудящих.

Моріс Баррес, який в той час щойно виступив...—в кінці 80-х — на початку 90-х років виступив з трилогією «Культ «я», де проповідував войовничий індивідуалізм в душі Ніцше і реакційний націоналізм. З другої половини 90-х років очолив найреакційніше угруповання французьких декадентів, що виступало під прапором шовінізму та імперіалізму.

...*наведена Гюйо*...—в його книзі «Искусство с точки зрения социологии», СПб., 1891, стр. 342.

...*наведений у Нордау вірш «Нудьга*»...—вірш бельгійського письменника-декадента М. Метерлінка.

«*Есть наслаждение в бою*»...—зміненний рядок з твору О. С. Пушкіна «Пир во время чумы». У Пушкіна:

Есть упоение в бою...

ЗАМІТКИ ПРО МІЩАНСТВО

Вперше надруковано в більшовицькій газеті «Новая жизнь», 1905, № 1, 27 жовтня, № 4, 30 жовтня, № 12, 13 листопада, № 18, 20 листопада.

До революції «Замітки про міщанство» в Росії не перевидавались, за винятком двох невеликих уривків, які в дуже спотвореному цензурою вигляді були надруковані в збірнику М. Горького «Статей 1905—1916 г.г.», видання перше (вид. «Парус», Петроград [1917]).

В тому ж виданні, але вже без цензурних вилучень, збірник вдруге вийшов у світ в 1918 році.

У передмові до збірника М. Горький писав:

«У цій книжці зібрано деякі з статей, надрукованих мною в різних виданнях за час з 1905 р. по 1916-й. Я видаю ці статті за бажанням читачів моїх, які неодноразово пропонували мені зроби́ти це.

Міркування про Л. М. Толстого і Ф. М. Достоевського взяті мною з «Заміток про міщанство», що друкувалися в газеті «Новая жизнь» у 1905 р. Відновити ці «замітки» в повному вигляді я не маю можливості і не вбачаю потреби. До того ж — мене особливо різко осуджували і осуджують не за оцінку «міщанства», як певного ладу душі, а саме за моє негативне ставлення до Толстого і Достоевського, як до соціальних педагогів. Я знаю, що ставлення це виражено в різких формах і, коли б я писав на цю тему тепер, — я знайшов би м'якші, а може — і переконливіші слова. Але, по суті, моє ставлення до соціальної педагогіки Достоевського і Толстого не змінилось і не може змінитись. Смысл двадцятип'ятирічної громадської роботи моєї, як я розумію її, зводиться до пристрасного мого бажання збудити в людях діяльне ставлення до життя. Я дуже багато витерпів і змушений терпіти для того, щоб байдуже слухати проповідь про необхідність терпіння, я не можу дозволити собі інших вчити сумнівних чеснот — покірливості і терпіння. Подібні проповіді органічно ворожі мені, і я вважаю їх безумовно шкідливими для моєї країни» (М. Горький, «Статті 1905—1916 гг.», вид. «Парус», Петроград, [1917], стор. 3).

У березні 1906 року в статті «Перемога кадетів і завдання робітничої партії» В. І. Ленін, взявши під захист від нападок реакційної преси оцінку М. Горьким вчення Л. М. Толстого, зробив таку іронічну примітку до статті, що звернену до реакціонерів, які виступили проти М. Горького:

«Пане Бердяев! пп. редактори «Полярной Звезды» або «Свободы и культуры»! Ось вам ще тема для довгих лементувань,... то пак довгих статей проти «хуліганства» революціонерів. Називають, мовляв, Толстого міщанином! — кель оррер, як казала пані, приемле́на в усіх відношеннях» (В. І. Ленін, Твори, т. 10, стор. 212).

У листі від 2 лютого 1908 року, повідомляючи М. Горького, що справа з виданням центрального більшовицького органу «Пролетарий», налагоджена, В. І. Ленін писав:

«Усе налагоджено, цими днями випускаємо анонс. У співробітники ставимо Вас. Черкніть пару слів, чи могли б Ви дати що-небудь для перших номерів (чи то в душі *заміток про міщанство* з «*Новой Жизни*» чи уривки з повісті, яку пишете, і т. п.)» (В. І. Ленін, Твори, т. 34, стор. 325).

У листі від 7 лютого 1908 року, в якому йдеться про можливі форми участі М. Горького в «Пролетарии», В. І. Ленін писав: «Але якщо є охота і до спільної роботи в політичній газеті,— чого б не продовжити, не ввести в звичай той жанр, який Ви почали «Замітками про міщанство» в «Новой Жизни» і почали, по-моєму, добре?» (Там же, стор. 328).

«Замітки про міщанство» друкуються за текстом газети «Новая жизнь», звіреним з правлінням автором машинописом і газетною вірзкою з № 4 «Новой жизни» (Архів О. М. Горького), а також з

уривками, вміщеними в двох виданнях збірника М. Горького «Статті 1905—1916 гг.», текст яких редагувався автором.

«Новая Жизнь» — перша легальна більшовицька газета, що видавалася в Петербурзі з 27 жовтня по 3 грудня. З № 9 виходила під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. Всього вийшло 28 номерів.

«Не рассуждай, не хлопочи...» — вірш Ф. І. Тютчева.

«Край родной долготерпенья...» — з вірша Ф. І. Тютчева «Эти бедные селенья...»

«Где ты черпал эту силу?» — з вірша І. С. Нікітіна «Дедушка».

Калинич і Хорь — персонажі з оповідання І. С. Тургенева «Хорь і Калинич».

...героя Муму... — мається на увазі Гарасим, герой оповідання І. С. Тургенева «Муму».

Касян — персонаж з оповідання І. С. Тургенева «Касян з Красивої Мечі».

Антон Горемика — герой однойменної повісті Д. В. Григоровича.

Платон Каратаєв — персонаж з роману Л. М. Толстого «Війна і мир».

...дідусь Яків — персонаж із вірша М. О. Некрасова «Дядечко Яків».

Мазай — персонаж з вірша М. О. Некрасова «Дід Мазай та зайці».

Яким — персонаж із п'єси Л. М. Толстого «Влада тьми».

...сіяти серед нього «розумне, добре, вічне...» — М. Горький цитує вірш М. О. Некрасова «Сіячам».

«Умом Россию не понять...» — вірш Ф. І. Тютчева.

«...Успели мы всем насладиться...» — з вірша М. О. Некрасова «Ночь. Успели мы всем насладиться...»

— Терпи! — сказав російському суспільству Достоевський своєю промовою... — мається на увазі промова Ф. М. Достоевського, виголошена ним у Товаристві любителів російської словесності (Москва) 8 червня 1880 року на торжестві на честь відкриття пам'ятника О. С. Пушкіну.

...Слепцов, устами Рязанова, зло і влучно посміявся з міщанина... — в повісті «Тяжкі часи».

Загинули «Отечественные записки»... — петербурзький журнал, що видавався з перервами з 1818 по 1884 рік. У 1839—1846 роках з журналі співробітничав В. Г. Белінський. Після того, як він пішов з його редакції, журнал перетворився в помірковано-ліберальне видання. З 1868 року «Отечественными записками» керував М. О. Некрасов, М. Є. Салтиков-Шедрін та ін. Вони перетворили журнал в одне з кращих видань Росії, згурпували навколо нього передові сили революційно-демократичної інтелігенції. Після численних цензурних гонінь царський уряд у 1884 році закрити журнал.

...Судили про все завжди «применительно к подлости»... — вираз «применительно к подлости» належить М. Є. Салтикову-Шедріну. Див. його казку «Ліберал».

...разом з паніями Кукушиними... — мається на увазі персонаж із роману І. С. Тургенева «Батьки і діти».

Дряхлий демон Росії... — йдеться про К. П. Победоносцева, оберпрокурора найсвятішого синоду, натхненника реакції за царювання Олександра II, Олександра III і Миколи II.

Вперше надруковано в збірнику «Литературный распад», видання «Зерно», Петербург, 1908, з такою приміткою редакції: «В останній момент, уже під час набору книги, ми одержали для збірника статтю М. Горького, написану ним для французького журналу «Documents du progrès», але яка ще ніде не виходила друком».

«Збірник «Литературный распад» вийшов у світ в січні 1908 року. В журналі «Documents du progrès» стаття «Про цинізм» з'явилась у березневій книжці.

М. Горький почав писати статтю для цього журналу в листопаді 1907 року (листи до К. П. Пешкової. Архів О. М. Горького) і надіслав її К. П. Пятницькому в перших числах січня 1908 року.

У статті «Про цинізм» є окремі невірні положення «богобудівничого» характеру (див. примітки до «Сповіді» в томі 5 цього видання).

З цензорськими вилученнями стаття ввійшла в збірник М. Горького «Статьи 1905—1916 гг.», видання перше, без цензорських спотворень надрукована в другому виданні цього збірника.

Друкується за другим виданням збірника М. Горького «Статьи 1905—1916 гг.».

РУЙНУВАННЯ ОСОБИ

Вперше надруковано в книзі «Очерки философии коллективизма», зб. I, видання товариства «Знание», СПб., 1909.

Назва статті змінювалась в процесі її переробок: «Руйнування особи» було замінено заголовком: «Від Прометея до хулігана», потім автор знову повернувся до попередньої назви; в листах М. Горького зустрічається також назва: «Особа і творчість». У збереженому машинопису (озаглавленому «Руйнування особи» з підзаголовком «Нариси сучасного життя і літератури»), який є коротким варіантом, видно, першого розділу статті, М. Горький вказує: «В цих нарисах я хотів би посилено відповісти на ті питання, які ставили перед мною робітники, члени Лондонського з'їзду» (Архів О. М. Горького). Йдеться про V з'їзд РСДРП (відбувся в Лондоні з 30 квітня по 19 травня ст.ст. 1907 року), делегатом якого був М. Горький.

Початковий варіант статті написаний, очевидно, на самому початку 1908 року. У лютому цього року М. Горький писав І. П. Ладичникову, що нотатки про сучасну літературу — «Руйнування особи» — будуть друкуватися в «Пролетарин». Повідомляючи І. П. Ладичникова про посилку йому найближчим часом цієї статті, М. Горький висловлював побажання, щоб вона була вміщена в партійних німецьких виданнях (Архів О. М. Горького).

Нелегальна газета «Пролетарий», орган Петербурзького і Московського комітетів РСДРП, фактично — Центральний Орган більшовиків, виходила з 1906 по 1909 рік під редакцією В. І. Леніна. В зв'язку з арештами, що почалися, видання газети в січні 1908 року було перенесено з Росії в Женеву.

У листі від 2 лютого 1908 року В. І. Ленін повідомляв М. Горького про включення його в число співробітників «Пролетария», а в листі від 13 лютого того ж року писав: «Ваш план писати маленькі речі для «Пролетария» (анонс Вам послано) мене дуже й дуже радує» (В. І. Ленін, Твори, т. 34, стор. 332).

У листі від 25 лютого 1908 року В. І. Ленін пише М. Горькому про його статтю, одержану для публікації в «Пролетарии». Вказаний вище лист М. Горького І. П. Ладичникову, а також характер філософських помилок, припущених у статті «Руйнування особи», дозволяють думати, що в листі В. І. Леніна до М. Горького мова йде саме про цю статтю.

У листі до М. Горького В. І. Ленін писав, що в «Пролетарии» статтю вмішувати в такому вигляді не слід, і вказував: «...Ви явно починаєте викладати погляди однієї течії у своїй праці для «Пролетария» (В. І. Л е н і н, Твори, т. 13, стор. 399). Говорячи про «одну течію», В. І. Ленін мав на увазі ідеалістичні філософські погляди О. Богданова, А. Луначарського та інших «емпіріокритиків», що виступали проти теоретичних основ марксизму. Лист закінчується пропозицією М. Горькому переробити статтю: «...все, хоч посередньо зв'язане з богдановською філософією, перенести в інше місце. Вам, слава богу, є де писати крім «Пролетария». Все, не зв'язане з філософією Богданова,— а у Вас велика частина статті з нею не зв'язана — викласти в ряді статей для «Пролетария» (там же, стор. 401).

В середині березня 1908 року М. Горький просив І. П. Ладичникова не друкувати «Руйнування особи», бо він має намір розширити статтю і вмістити її в одному із збірників, видання яких намічено ним разом з А. В. Луначарським (Архів О. М. Горького). Новий варіант було завершено не пізніше жовтня 1908 року, коли М. Горький повідомив видавництво «Знание» про закінчення роботи над статтею «Від [Прометея] до хулігана». Він указував, що стаття буде передана видавництву і має бути терміново опублікована в збірнику, куди ввійдуть також статті А. В. Луначарського, О. О. Богданова, В. Базарова (Архів О. М. Горького). Очевидно, того ж місяця М. Горький писав К. П. Пешковій про закінчення статті «Від Прометея до хулігана»; він обурювався з того, що російську літературу бруднять хулігани (Архів О. М. Горького).

Стаття була надіслана до видавництва «Знание» на початку листопада 1908 року, очевидно, для публікації в збірнику, і на початку 1909 року — І. П. Ладичникову, з проханням опублікувати її першу частину за кордоном.

Робота над статтею тривала і після її відсилки до друку. В березні 1909 року М. Горький писав І. П. Ладичникову: «Статтю мою друкувати зачекайте (підкреслено М. Горьким.— Ред.), я послав її Вам раніше, ніж вона витримала колективну редакцію Базарова, Богданова, Луначарського. Друкувати її треба по коректурі, яку Вам пришлють з Пітера...» (тобто з видавництва «Знание».—Ред.). (Архів О. М. Горького).

М. Горький вказував при цьому, що він вилучив із статті ту частину, яку піддав справедливій критиці І. П. Ладичников—про міжнародну політику.

Незважаючи на неодноразову переробку, стаття «Руйнування особи» містить помилки, викликані впливом на М. Горького ідеалістичних поглядів групи Богданова — Луначарського (див. про помилки М. Горького того періоду в примітках до «Сповіді», том 5 цього видання).

Збірник «Очерки философии коллективизма», в якому вперше була опублікована стаття «Руйнування особи», вийшов з друку в квітні — на початку травня 1909 року.

В тому ж році стаття під назвою «Від Прометея до хулігана» була опублікована в перекладі болгарською мовою в Болгарії в журналі «Современник» (редактор Г. Бакалов).

Зберігся запис М. Горького, що відтворює висловлення одного з буржуазних критиків з приводу статті «Руйнування особи».

«Якщо Фідій вирізьбив з брили мармуру Зевса, то, за Горьким, він тільки шліфувальник, а творець той «народ», ті робітники, які виламали цю брилу мармуру з гори».

Це висловлення викликало таке зауваження М. Горького, написане тут же: «Творець — той народ, який створив образ Зевса.— Йолопе!» (Архів О. М. Горького).

В цьому виданні стаття «Руйнування особи» друкується за текстом другого видання збірника М. Горького «Статті 1905—1916 гг.», звиреним з авторизованим машинописом-оригіналом набору першої публікації,— і текстом, правленим автором у 1923 році (Архів О. М. Горького).

Бестужев-Рюмін наводить таке свідчення Ібн-Фоцлана...—М. Горький цитує (з невеликими відхиленнями) книгу К. Бестужева-Рюміна «Русская история», що збереглася в його бібліотечі (т. I, вид. Д. Є. Кожанчикова, СПб., 1872, стор. 76). Цитоване місце відкреслено М. Горьким у книзі червоним олівцем.

...іспанці співали в своїх піснях «життя — є сон» раніше за Кальдерона...— «Життя є сон» — назва п'єси іспанського драматурга Кальдерона.

Ротюра — від французького слова «roture» — простонароддя, різночинство. У XVIII столітті ротюру, як третій стан, протиставляли феодалам.

«Ти спурдиш таку будову...» — М. Горький цитує з невеликими відхиленнями книгу Ф. Моньє «Опыт литературной истории Италии XV века. Кваттроченто», вид. Л. Ф. Пантелеєва, СПб., 1904, стор. 5, 426, 561.

Було створено безліч Манфредів...— Манфред — герой однойменної філософської драми англійського поета Д. Байрона.

Домбі — герой роману англійського письменника Ч. Дікенса «Домбі й син».

Гранде — герой роману французького письменника О. Бальзака «Євгенія Гранде».

Саккар — герой ряду романів французького письменника Е. Золя із серії «Ругон-Маккари» («Кар'єра Ругонів», «Гроші», «Здобич» та ін.).

...герой п'єси Мірбо «Les affaires sont les affaires».— Ісідор Леша, герой п'єси французького письменника О. Мірбо, що вийшла в російському перекладі під назвою «Рабы наживы», СПб., 1905; під назвою «Нажива» — вид-во «Искусство», М.— Л., 1941.

...в особі героя «Le Rouge et le Noir»...— Жюльєн Сорель, герой роману французького письменника Стендаля «Червоне і чорне».

...Растіньяк Бальзака...— герой романів О. Бальзака «Батько Горію», «Втрачені ілюзії» та ін.

Люсьєн ще менш стійкий...— Люсьєн Шардон, герой роману О. Бальзака «Втрачені ілюзії».

...Люсьєна змінює «Bel ami»...— Жорж Дюруа, герой роману французького письменника Г. Мопассана «Любий друг».

...закресливши кривавою, жадібною лапою дев'яносто третій, хотіла відновити вісімдесят дев'ятий, але проти волі своєї покликала до життя сорок восьмий.—Маються на увазі історичні події у Франції: 1793 рік — період диктатури революційної демократії під час французької буржуазної революції; 1789 рік — початок французької буржуазної революції, скасування феодальних привілеїв; 1848 рік — революція у Франції, в ході якої вибухнуло повстання паризького пролетаріату.

...Фойгт визначає як «мляву розумову байдужість». — М. Горький цитує книгу Г. Фойгта «Возрождение классической древности или первый век гуманизма», т. I, вид. К. Т. Солдатенкова, М., 1884, стор. 131.

...Шахов, можливо, трохи спрощено говорить... — М. Горький, очевидно, викладає думку історика західноєвропейських літератур Шахова, висловлену в його книзі «Очерки литературного движения в первую половину XIX века», СПб., 1907, стор. 85.

Ролла Мюссе... — герой однойменної поеми (1833) французького письменника і поета А. Мюссе.

...«син віку» — йдеться про Октава, героя романа А. Мюссе «Сповідь сина віку» (1836).

Рене Шатобріана — герой однойменної повісті (1802) французького реакційного письменника і політичного діяча Ф. Шатобріана.

Грелу Бурже — герой романа французького реакційного письменника П. Бурже «Учень» (1889).

Людина «без догмата» у Сенкевича... — йдеться про Леона Плошовського, героя романа польського письменника Г. Сенкевича «Без догмата» (1891).

Фальк Пшибишевського — герой романа реакційного польського письменника, декадента і містика С. Пшибишевського *Noto sariens* (1898).

Санін Арцибашева — герой однойменного бульварного роману (1907) реакційного письменника М. П. Арцибашева.

Мармеладов — персонаж роману Ф. М. Достоевського «Злочин і покарання».

...«сіять розумне, добре, вічне». — Змінений рядок вірша М. О. Некрасова «Сеятелям». У Некрасова:

Сейте разумное, доброе, вечное...

...ветлузького мужика Тюліна. — Йдеться про героя оповідання В. Г. Короленка «Ріка грає».

Платон Каратаєв — персонаж роману Л. М. Толстого «Війна і мир».

Яким — дійова особа п'єси Л. М. Толстого «Влада тьми».

«Гамлети на гріш пара» — оповідання письменника-народника Я. Абрамова «Гамлети — пара на грош (Із записок лежебока)»; надрукований у ліберально-народницькому журналі «Устої», СПб., 1882. № 12, грудень.

Новодворський влучно назвав інтелігента тих днів «ні павою, ні вороною». — Йдеться про твір письменника-народника Осиповича (псевдонім А. О. Новодворського) «Епізод з життя ні пави, ні ворони».

...оповідання «Порозумнішав»... — надруковане в журналі «Русская мысль», 1890; №№ 10—12, жовтень—грудень.

...оповідання «Поправішав»...— надруковане в «Вестнике Европы», 1907, № 8, серпень.

...примушують згадати «еволюцію» Льва Тихомирова...— Тихомиров — член Виконавчого комітету партії «Народна воля», учасник замаху на Олександра II, став ренегатом і заслужив прощення царського уряду.

«Неделя» Меньшикова...— щотижнева газета народницького напрямку, що виходила з перервами в Петербурзі з 1866 по 1901 рік. Газета закликала інтелігенцію відмовитись від революційної боротьби зі самодержавством, проповідувала «культурництво», так звану «теорію малих діл».

«Борська колонія»...— описана в однойменному оповіданні письменника-народника С. Кароніна (псевдонім М. Є. Петропавловського).

Рахметов — герой романа М. Г. Чернишевського «Що робити?»

Рябінін — герой оповідання В. М. Гаршина «Художники».

Стожаров — герой романа Д. Л. Мордовцева «Знамення часу».

Светлов — герой романа Омудевського (псевдонім І. В. Федорова) «Крок за кроком (Светлов, його погляди, характер, діяльність)».

«Тьма», «Оповідання про сімох повішених» — реакційні оповідання Л. М. Андреева.

«Мільйони», «Жах», «Людська хвиля» — твори М. П. Арцибашева.

Есдечка Алкіна Сологуба...— персонаж роману реакційного письменника-декадента Ф. Сологуба «Творима легенда».

І навіть Купрін...— йдеться про оповідання О. І. Купріна «Морська хвороба».

...пани Смертяшкіни...— прізвисько, дане М. Горьким російським песимістам-декадентам. М. Горький використав його пізніше в третій казці з серії «Російські казки», героєм якої є поет Євстигній Закивакін, що обрав собі псевдонім «Смертяшкін» (див. примітку до «Російських казок» у томі 7 цього видання).

...«зубний біль у серці»...— вираз Г. Гейне (див. його книгу «Ідеї. Книга Le Grand»).

«Чи довго мука ця...» — М. Горький цитує в уривках розмову протопопа Авакума з своєю дружиною по книзі «Житие протопопа Авакума, написанное им самим», вид. II, СПб., 1904, стор. 12.

...вчорашніх блондинів...— див. цитату із статті М. К. Михайловського на стор. 84 цього тома.

...чеховської новели «На дачі»...— мабуть, М. Горький має на увазі оповідання А. П. Чехова «Нова дача».

...про це свідчить пан Муйжель в однойменному оповіданні...— мабуть, М. Горький має на увазі оповідання В. В. Муйжеля «Дача».

...«віденського періоду російської літератури»...— В роки реакції місцем частих зустрічей по-обивательському настроєних літераторів був ресторан «Відень»; звідси іронічний вираз «віденський період».

[ПРО БАЛЬЗАКА]

Вперше надруковано (в перекладі французькою мовою) в журналі «La Revue», Париж, 1911, № 14, 15 липня; російською мовою— в журналі «Молодая гвардия», 1927, № 1, січень. У 1938 році

І. О. Груздев опублікував статтю за рукописом у своїй книзі «Горький і його час».

До авторизованих збірок не включалось.

Друкується за текстом публікації 1938 року, звіреним з текстом журналу «Молодая гвардия» і публікацією французькою мовою.

...років тринадцять...— у вказаній французькій публікації: «п'ятнадцять років».

...про що мені одного разу довелося говорити...— М. Горький має на увазі памфлет «Прекрасна Франція».

ПЕРЕДМОВА [ДО «ЗБІРНИКА ПРОЛІТАРСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ»]

Вперше надруковано в першому «Сборнике пролетарских писателей», видавництво «Прибой», Петербург, 1914.

До авторизованих збірників не включалось.

Друкується за текстом вказаного збірника.

РАДЯНСЬКА РОСІЯ І НАРОДИ СВІТУ

Вперше надруковано в журналі «Коммунистический Интернационал», 1919, № 1, 1 травня, з такою передмовою від редакції: «Під таким заголовком видавництво Петроградської Ради випускає брошуру про міжнародний мітинг, що відбувся 19 грудня 1918 року в Петрограді. Мітинг цей був одною з ланок у створенні нової «міжнародності». Замість звіту про мітинг перший номер «Коммунистического Интернационала» наводить цілком передмову до брошури, написану головою мітингу Максимом Горьким».

До авторизованих збірників стаття не включалась.

Друкується за текстом журналу «Коммунистический Интернационал».

ЗА РОБОТУ!

Вперше надруковано в газеті «Петроградская правда», 1920, № 31, 11 лютого.

До авторизованих збірників не включалась.

Друкується за текстом газети «Петроградская правда».

[ПРО В. І. ЛЕНІНА]

Вперше надруковано в збірнику «50-річчя Володимира Ілліча Ульянова-Леніна», М., 1920.

Промова була виголошена М. Горьким 23 квітня 1920 року на зборах Московського Комітету РКП(б) з приводу 50-річчя з дня народження В. І. Леніна.

До авторизованих збірників не включалась.

Друкується за текстом збірника «50-річчя Володимира Ілліча Ульянова-Леніна».

ПРО РОМЕНА РОЛЛАНА

Вперше надруковано (в перекладі французькою мовою) в паризькому журналі «Еигоре», 1926, № 38, 15 лютого; російською мовою — в журналі «Красная новь», 1927, № 6, червень.

До авторизованих збірок не включалось.

Друкується за текстом журналу «Красная новь», звіреном з машинописом ранньої редакції і секретарською копією остаточної редакції, на якій є помітка: «Оригінал у Koniger» (Архів О. М. Горького).

ПРО М. М. ПРИШВИНА

Вперше надруковано в журналі «Красная новь», 1926, № 12, грудень; з невеликими змінами вміщено у вигляді передмови до першого тома зібрання творів М. Пришвіна, ГИЗ, М.—Л., 1927.

До авторизованих збірок не включалось.

Друкується за текстом передмови до збірника творів М. Пришвіна, звіреном з авторизованим машинописом (Архів О. М. Горького).

Марконі — італійський інженер; скориставшись з повідомлення про винайдення О. С. Поповим радіо, приписав пріоритет цього відкриття собі і на деякий час ввів в оману громадську думку.

ДЕСЯТЬ РОКІВ

Перша частина статті (до слів: «Вони зрозуміють, що треба їм робити», стор. 135) вперше, під заголовком «Десять років», була надрукована в газеті «Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1927, № 244, 23 жовтня, а також (у перекладі) в англійській газеті «Манчестер Гардіан». Друга частина, під заголовком «Мій привіт», у газеті «Правда», 1927, № 255, 6—7 листопада. Обидві частини було об'єднано в одну статтю і надруковано під заголовком «Десять років» у збірнику М. Горького «Публицистические статьи», видання перше і друге.

Стаття «Десять років» відкриває перше видання цього збірника. В книзі є така передмова автора:

«У цій книзі зібрано частину статей, написаних мною за три роки. Якщо мені закинуть те, що в статтях часто повторюються одні й ті ж думки — це буде справедливий закид. Але якщо автор передбачав, що закид можливий і справедливий, — чому ж автор не переробив статей, не усунув з них повторень? Я не робив цього тому, що мені хочеться, щоб товариші читачі бачили, як — відповідно до піднесення їх настрою — підносився і настрій письменника, як одні й ті ж думки набирали все більш визначеної форми. Я думаю, що це повчально не тільки для читачів, але й для деяких молодих літераторів».

Передмову датовано автором: «15—IV—31 р.».

Стаття «Десять років» друкується за текстом, підготовленим автором для другого видання книги «Публицистические статьи», звіреном з рукописами й машинописами (Архів О. М. Горького).

«*Чем ночь темней—тем звезды ярче...*» — змінений рядок з циклу віршів А. М. Майкова, «Из Аполлодора Гностика» (див. Повне зібрання творів А. М. Майкова, т. I, СПб., 1893, стор. 584).

ПРО ПРОЛЕТАРСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА

Лист літгуртківцям профтехнічної школи міста Покровська

Вперше надруковано одночасно в газетах «Правда» та «Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1928, № 93, 21 квітня.

В Архіві О. М. Горького є рукопис і машинопис з правкою автора

датований ним: «30.III.28». В друкованих публікаціях стаття, мабуть, помилково датована 20 березня 1928 року.

Стаття є відповіддю на лист літгуртківців покровської профтехнічної школи від 13 березня 1928 року. У своєму листі літгуртківці писали, що творчість М. Горького «є творчість пролетарської ідеології», що він є «справжнім революціонером», і у них викликає подив спроба деяких критиків оцінити М. Горького як «попутника пролетарської літератури».

М. Горький підкреслив червоним олівцем такі слова в листі: «...за якими саме ознаками треба визначати справжнього пролетарського письменника». Лист М. Горького, його слова про «совість і хитрість» викликали запитання в літгуртківців, і вони знову звернулись до нього з проханням з'ясувати їм, що він розуміє під «совістю». Відповідь М. Горького від 20 листопада 1928 року опублікована в газеті «Поволжская правда», 1928, 8 лютого, під заголовком «Що таке совість?» У відповіді говориться:

«Відповідаю на вашого листа; раніше відповіді не міг.

На мій погляд, у слові «совість» вєсть — похідне від старослов'янського дієслова «ведать», знати. Поняття «со-вєсть» утворилося, напевно, за тим же законом, який діяв при утворенні поняття «сожитие», «со-единение», «со-гласне». Таким чином, спочатку поняттям совість позначалось сумісно всім родом вироблене, прийняте і утверджене як правда знання — «ведение» про щось соціально корисне, що скріплювало взаємовідносини роду. Звідси, мені здається, цілком ясне значення совісті як правила поведінки, встановленого згідно і сумісно колективом, усіма членами роду для кожного з них. Рід, нашаровуючись на рід, утворив ширший колектив — народ, а, разом з цим, поняття «совість» розширилось, поглибилось до поняття «народної совісті». Але, як ви знаєте, народ не є щось цілісне, рівноправне, він ще в глибокій давнині роз'єднався на жерців, воїнів, торговців, рабів, і у кожного з цих економічно розрізнених колективів повинна була виробитись своя совість, мета якої ясна: зміцнення і захист прав кожного з колективів.

У законодавстві салічних франків і в «Руській правді» покарання за вбивство людини різні, дивлячись по тому, хто вбитий: вільнонароджений чи раб. Звичайно, за вбивство раба карали значно легше, за вбивство вільнонародженого — суворіше. І чим ширше розвивалось класове суспільство, засноване на приватній власності і боротьбі за владу, тим дрібнішою ставала «народна совість», тим більше з'являлось різних групових правд, «моральних традицій». Над усіма різновидностями групових совістей здіймався бог в особі його представників на землі — жерців, пап, єпископів. Вони не тільки не представляли проти влади меншості над більшістю, але самі особисто були рабовласниками. Автор «Катехізіса», митрополит Філарет, захищав кріпосне право. У творіннях церковників і філософів-ідеалістів ви знайдете невичерпну кількість прикладів саме хитрості, з якою люди ці виправдують пригноблення людини людиною, війни і всяляку мерзенність сучасного нам життя, яке веде людей до виродження, культуру — до загибелі.

Ваш приклад Бориса Годунова, так само як приклад леді Макбет, Раскольнікова і багато інших, — все це — чудово, з погляду мистецтва, художньої правди і необхідності нагадати людині, що вона — не звір, вона не повинна вбивати заради зміцнення своєї влади,

заради задоволення зослогічного егоїзму. Шекспір жив в епоху церковної інквізиції і жаклих релігійних війн, за Шекспіра геріог Альба спалив на вогнищах понад 30 тисяч фламандців. Пушкін жив у роки підкорення Кавказу, Достоевський не підносив голосу проти російсько-турецької війни. Ми шойно пережили чотири роки найогиднішої і найзлочиннішої бойні, і, здається, ми напередодні другої, ще більш мерзеної, руйнівної і кривавої, яку затіває група міжнародних хижаків заради зміцнення своєї влади...»

В авторизовані збірники стаття «Про пролетарського письменника» не включалась. Друкується за текстом «Правды», звіреним з авторизованим машинописом (Архів О. М. Горького).

...«проект загального роззброєння, запропонований Союзом Рад, відхилений»...— У 1927 році на підготовчій комісії до конференції по роззброєнню в Женеві Радянським урядом було запропоновано проект загального, повного і негайного роззброєння. Уряди Європи відхилили пропозицію СРСР; наступна пропозиція Радянського уряду — прийняти рішення про часткове (до 50%) загальне роззброєння — була також відкинута.

ПРО МУЗИКУ ТОВСТИХ

Вперше надруковано в газеті «Правда», 1928, № 90, 18 квітня.

В авторизовані збірники не включалось.

Друкується за текстом газети «Правда», звіреним з авторизованим машинописом (Архів О. М. Горького).

«...сказав Шіллер» — у вірші «Світова мудрість» (Ф. Шіллер, Собрание сочинений в 8 томах, М.— Л., 1937, т. I, стор. 126—128).

ПРОМОВА НА УРОЧИСТОМУ ЗАСІДАННІ ПЛЕНУМУ ТВІЛІСЬКОЇ РАДИ

Вперше з скороченнями надрукована в газеті «Заря Востока», 1928, № 174, 29 липня, повністю за стенограмою — в газеті «Заря Востока», 1937, № 99, 30 квітня — 1 травня.

Виголошена 27 липня 1928 року.

В авторизовані збірники не включалась.

Друкується за текстом стенограми (Архів О. М. Горького).

На сторінці 149, відходячи від тексту стенограми, редакція дала другу частину другого абзаца за текстом друкованої публікації.

ЛІТЕРАТУРНА ТВОРЧІСТЬ НАРОДІВ СРСР

Вперше надруковано одночасно в газетах «Правда» та «Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1928, № 218, 19 вересня.

В авторизовані збірники не включалось.

Друкується за текстом газети «Правда», звіреним з рукописами і авторизованими машинописами (Архів О. М. Горького).

ПРО ТЕ, ЯК Я ВЧИВСЯ ПИСАТИ

Вперше надруковано окремою брошурою під назвою «Робітькорам і військорам про те, як я вчився писати», Державне видавництво, М., 1928. Уривок із статті опублікований 30 вересня 1928 року в газетах «Правда» та «Известия ЦИК СССР и ВЦИК».

До роботи над статтею М. Горький приступив, очевидно, навесні 1928 року. 18 квітня 1928 року він писав учням школи м. Месягутово (Башкирська АРСР), що до нього майже щоденно звертаються з запитанням про те, як він учився писати, і що, не маючи змоги відповісти кожному кореспондентові, він вирішив написати про це книжку (Архів О. М. Горького). Уривки з статті М. Горький читав у Москві влітку 1928 року письменникам. Про свою роботу над статтею він згадує неодноразово в листах за серпень — вересень 1928 року.

Восени того ж року М. Горький повідомив багатьох своїх кореспондентів про швидкий вихід цієї книги з друку.

У вересні 1928 року він писав робкорам-корейцям: «Стаття, що цікавить Вас, виправляється мною і скоро буде видана окремою брошурою. Я її надішлю вам» (газета «Красное знамя», Владивосток, 1928, № 226, 28 вересня).

У першому окремому виданні стаття «Про те, як я вчився писати» закінчувалась зверненням до читачів:

«У цій книжці, можливо, є немало спірного і багато недомовленого, але на неї треба дивитись не як на «повчання», а як на оповідання.

Буде добре, якщо молоді читачі напишуть мені про те, що для них не ясно, і про те, що знаходять вони неправильним. Відповідати на кожний лист я не маю часу, але відповім статтею. Так організується між нами правильне листування.

Дуже радив би товаришам читати Чернишевського «Нариси гоґолівського періоду російської літератури» і Плеханова «Нариси моністичного світогляду...» (М. Горький має на увазі книгу Г. В. Плеханова «До питання про розвиток моністичного погляду на історію»).

Стаття включалася в усі видання збірника статей М. Горького «Про літературу» під заголовком «Про те, як я вчився писати».

Друкується за текстом другого видання збірника «Про літературу», зверненим з авторським рукописом і авторизованими машинописами (Архів О. М. Горького).

...Стріндберг... в своєму романі «Капітан Коль»...— мається на увазі новела шведського письменника А. Стріндберга «Докори совісті» (див. А. Стріндберг, Полное собрание сочинений, т. VI, М., 1910).

«Легенда про палаюче серце» — мається на увазі легенда про Данко в оповіданні «Старуха Ізергіль».

Разуваев і Колупаев — персонажі творів М. Є. Салтикова-Щедрина «Прутулок Монрепо», «За кордоном», «Листи до тітоньки» та ін.

...чужоземець-болгарин...— йдеться про Інсарова, героя роману І. С. Тургенева «Напередодні».

...з приводу статті «Круговорот життя»...— мова йде про статтю А. Блументаля «Исторический круговорот», надруковану в журналі «Слово», 1881, № 1, січень.

...«чтобы словам было тесно, мыслям — просторно»...— з вірша М. О. Некрасова «Форма».

«Нет на свете мук сильнее муки слова...» — з вірша С. Я. Надсона «Милый друг, я знаю,— я глубоко знаю...»

«Холоден и жалок нищий наш язык...»—з того ж вірша С. Я. Надсона.

Вперше надруковано після смерті автора в журналі «Інтернаціональна література», 1941, № 6, червень.

Стаття не закінчена; за змістом і зовнішніми ознаками рукопису вона датується кінцем 1928 — початком 1929 року.

В авторизовані збірники стаття не включалась.

Друкується за текстом журналу «Інтернаціональна література», зверненим з рукописом (Архів О. М. Горького).

...*убивство Сакко і Ванцетті*.— Італійські робітники Сакко і Ванцетті, що працювали в США, 5 травня 1920 року були арештовані в штаті Массачусетс за неправдивим обвинуваченням у пограбуванні і вбивстві, сфабрикованим американськими охоронниками. В наступному році американський суд засудив їх до смертної кари. Вирок викликав обурення трудящих усього світу. Протягом кількох років чесні люди всіх країн вимагали скасування вироку. Все ж вирок було виконано: 23 серпня 1927 року Сакко і Ванцетті були страчені на електричному ступіні.

...*справа Дрейфуса*...— див. примітку на стор. 573 цього тома.

...*сухий режим*.— Мова йде про прийнятий у США в 1920 році закон, що забороняв виготовлення і продаж спиртних напоїв. Прийняття закону породило в США небачену спекуляцію спиртними напоями, що ввозились контрабандним способом. Ввіз контрабанди нерідко супроводжувався збройними сутичками контрабандистів з поліцією. У 1933 році закон про «сухий режим» було скасовано.

[ПРО КАЗКИ]

Вперше надруковано у вигляді вступної статті до «Книги тисячі і одної ночі», том I, видання «Academia» Л., 1929.

В авторизовані збірники не включалось.

Друкується за текстом вказаної книги, зверненим з правленими автором двома рукописами, авторизованими машинописами і коректурою (Архів О. М. Горького).

МОЛОДА ЛІТЕРАТУРА ТА ЇЇ ЗАВДАННЯ

Вперше надруковано у витягах після смерті автора в газеті «Правда», 1941, № 167, 18 червня. Повністю — в книзі «Архів А. М. Горького, Том III. Повести, воспоминання, публицистика, статті о літературе», Гослитиздат, М., 1951.

Стаття написана у вигляді передмови до збірника оповідань молодих авторів (видання не було здійснено).

За змістом датується 1929 роком.

В авторизовані збірники стаття не включалась.

Друкується за текстом авторизованого машинопису (Архів О. М. Горького).

Карл Маркс визнавав, що багато чого навчився у Бальзака.— К. Маркс неодноразово посилався в своїх творах на Бальзака. Ф. Енгельс говорив, що про французьке суспільство з «Людської комедії» Бальзака він «навіть щодо економічних деталей пізнав більше... ніж з книжок усіх спеціалістів — істориків, економістів, статистиків цього періоду, взятих разом» (К. Маркс і Ф. Енгельс, Сочинения, т. XXVIII, стор. 28).

ПРО ЖІНКУ

Вперше надруковано в журналі «Наши достижения», 1930, № 3, березень.

Включалось до першого й другого видання книги М. Горького «Публіцистичні статті». Друкується за текстом, підготовленим М. Горьким для другого видання вказаної книги. Текст звірено за рукописом (Архів О. М. Горького).

«Три тяжкие доли имеет судьба...» — з поеми М. О. Некрасова «Мороз, Красный нос». У Некрасова: Три тяжкие доли имела судьба...

ПРО СОЛІТЕРА

Вперше надруковано в журналі «Наши достижения», 1930, № 6, червень.

Включалось до першого і другого видання книги М. Горького «Публіцистичні статті». Друкується за текстом, підготовленим автором для другого видання вказаної книги. Текст звірено з рукописом і авторизованим машинописом (Архів О. М. Горького).

ПРО ЗАПРОДАНЦІВ

Вперше надруковано в газеті «Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1930, № 209, 31 липня.

Включалось у перше й друге видання книги М. Горького «Публіцистичні статті». Друкується за текстом, підготовленим автором для другого видання зазначеної книги. Текст звірено з рукописом і авторизованим машинописом (Архів О. М. Горького).

...як формулював суть «історії» ренегатів В. В. Воровський.— М. Горький цитує з незначними відхиленнями статтю В. В. Воровського «Базаров и Санин» (див. В. В. Воровский, Сочинения, т. II, Соцэкгиз, 1931, стор. 100).

ЯКЩО ВОРОГ НЕ ЗДАЄТЬСЯ, — ЙОГО ЗНИЩУЮТЬ

Вперше надруковано в газеті «Правда», 1930, № 314, 15 листопада. В той же день під заголовком «Если враг не сдаётся,—его истребляют» опубліковано в газеті «Известия ЦИК СССР и ВЦИК».

В роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу слова М. Горького «Якщо ворог не здається,— його знищують» нагадав нашому народові Й. В. Сталін. Звертаючись до червоноармійців і червонофлотців, командирів і політпрацівників, партизанів і партизанок, Й. В. Сталін писав у наказі № 55 від 23 лютого 1942 року: «Війна є війна. Червона Армія бере в полон німецьких солдатів і офіцерів, якщо вони здаються в полон, і залишає їм життя. Червона Армія знищує німецьких солдатів і офіцерів, якщо вони відмовляються скласти зброю і зі зброєю в руках намагаються поневолити нашу Батьківщину. Згадайте слова великого російського письменника Максима Горького: «якщо ворог не здається,— його знищують». (Й. В. Сталін, Про Велику Вітчизняну війну, Держполітвидав, К., 1952, стор. 43).

Друкується за текстом газети «Правда», звіреним з авторизованими друкованими текстами (Архів О. М. Горького).

Вперше надруковано в журналі «Наши достижения», 1930, № 12, грудень.

Включалось до всіх видань збірника статей М. Горького «Про літературу».

Друкується за текстом другого видання зазначеного збірника, звіреним з рукописом і авторизованим машинописом (Архів О. М. Горького).

...роман Куцевського про «благополучного росіянина»...— Мається на увазі роман письменника-демократа І. О. Куцевського «Микола Негорев, або Благополучний росіянин».

...повідь Слепцова про «тяжкий час»...— Мова йде про повість письменника-демократа І. О. Слепцова «Тяжкий час».

«Мультанське жертвоприношення»...—У 1892 році царські чиновники обвинуватили 8 удмуртів (застаріла назва—вотяки) з села Старий Мультан у вбивстві старця Матюшина з метою відправи релігійного (ритуального) обряду. Цю провокацію підтримав царський суд, який засудив усіх обвинувачених до довготермінової каторги. У 1895 році касаційний суд затвердив вирок. В. Г. Короленко виступив з різким викриттям несправедливого обвинувачення, організував могутній протест громадської думки проти суду і домігся виправдання всіх обвинувачуваних.

...«справа Бейліса»...—провокаційний судовий процес, організований царизмом у 1913 році в Києві над євреєм Бейлісом з метою розпалювання національного розбрату між народами Росії і відвернення трудящих мас від наростаючого в країні революційного руху. Бейліса звинувачували в ритуальному вбивстві християнського хлопчика. Під тиском протесту робітничого класу і всіх чесних людей Росії, організованого більшовицькою партією, суд змушений був вивести виправдувальний вирок.

...Брайан, герой «мавпячого процесу»...—Йдеться про реакційного політичного діяча США, що виступив як обвинувач на так званому «мавпячому процесі». 11—21 липня 1925 року в Дейтоні (штат Тенессі) відбувався організований американськими реакціонерами-мракобісами суд над учителем Джоном Скопсом. Його засудили за викладання в коледжі створеної Ч. Дарвіном теорії про походження видів і людини.

[ПРО БУРЖУАЗНУ ПРЕСУ]

Вперше надруковано після смерті автора в газеті «Культура и жизнь», 1947, № 17, 20 червня.

Стаття не була закінчена. За змістом датується 1930 роком.

Друкується за рукописом (Архів О. М. Горького).

Раніше, до війни...—Йдеться про світову війну 1914—1918 років.

...книга «Злочинне ремесло» видана у нас минулого року...—

А. Лондр, «Преступное ремесло», видання «Федерация», М., 1929.

Рузвельт — мається на увазі Теодор Рузвельт, президент США в 1901—1909 роках.

— А чому дають Брешковській? — Мається на увазі К. К. Брешко-Брешковська — одна з організаторів партії есерів і керівників її крайнього правого крила. Будучи запеклим ворогом більшовиків,

брала участь у наклепницькій кампанії, організованій у 1906 році реакційною американською пресою проти М. Горького. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції була найзапеклішим ворогом Радянської влади, активно підтримувала антирадянські кампанії міжнародного імперіалізму.

БЕСІДИ ПРО РЕМЕСЛО

Статті I—III

Вперше надруковані: стаття I, з підзаголовком «Про матеріал фактичний», в журн. «Литературная учеба», 1930, № 6, [червень]; стаття II — в журн. «Литературная учеба», 1931, № 7 [липень]; стаття III — в журн. «Литературная учеба», 1931, № 9 [вересень].

Статті включались у всі видання збірника статей М. Горького «Про літературу».

Друкуються за текстом другого видання вказаного збірника, зверненим з рукописом, авторизованим машинописом статті III (Архів О. М. Горького) та з першодруком.

Про Ігошу Смерть у Кишені я вже розповідав десь... — в оповіданні «Глядачі» (у повісті «Дитинство» і в статті «Про всяку всячину»).

Я вже десь розповів про те, як Зарубін почав справу проти поліції за незаконно стягнену з нього одну копійку... — в нарисі «Час Короленка».

«Ничего мне на свете не надо» — з пісні «Чудный месяц плывет над рекою». Наступний рядок змінено; в пісні: «Только видит тебя, милый мой».

Бельтов — герой романа О. І. Герцена «Хто винен?».

Рябінін — головний персонаж оповідання В. М. Гаршина «Художники».

«Записки ні пави, ні ворони» — оповідання А. Осиповича (псевдонім А. О. Новодворського) «Епизод из жизни ни павы, ни воронь», надруковане в журналі «Отечественные записки», 1877, № 6, червень. Під такою ж назвою оповідання ввійшло в збірку творів А. Осиповича (СПб., 1897).

...фігурки Светлова, Стожарова, Володіна... — Светлов — герой романа Оммулевського «Крок за кроком»; Стожаров — герой романа Д. Мордовцева «Знамення часу»; Володін — мабуть, Волжин — герой повісті П. В. Засодимського «Рятуйся, хто може!».

...півчого у п'єсі «Мищани». — Йдеться про Тетерева — персонажа п'єси М. Горького.

«Записки із підпілля» — реакційний твір Ф. М. Достоевського.

«Держновенны наши речи...» — з вірша поета-декадента Д. С. Мережковського «Дети ночи».

«Прибежали в избу дети...» — з вірша О. С. Пушкіна «Утопленник». Далі («И в «утопленное» тело...») — спотворення; у Пушкіна: «И в распухнувшее тело...»

...«Азбука соціальних наук» В. В. Берві-Флеровського... — книга в трьох частинах, що була в свій час широко відома серед революційної молоді. Видання: Азбука социальных наук. Части 1—2. СПб., 1871; Азбука социальных наук Н. Флеровского (псевдонім). Вип. 1—3. Лондон, 1894.

«Удрученный ношей крестной...» — з вірша Ф. І. Тютчева: «Эти бедные селенья...»

...у збірнику приказок *Снегірвова*... — див. «Русские народные пословицы и притчи, изданные И. Снегиревым», М., 1848, а також «Новый сборник русских пословиц и притчей, служащий дополнением к собранию русских народных пословиц и притчей, изданных в 1848 году И. Снегиревым». М., 1857.

«Історія селянських воєн у Німеччині Циммермана».— «История крестьянской войны в Германии по летописям и рассказам очевидцев. Д-ра В. Циммермана». Переклад з німецької. Видання друге, тт. I і II, СПб., 1872.

...казку *Щедрина «Про двох генералів»*.— Йдеться про «Повість про те, як один мужик двох генералів прогoduвав».

...слухав читання *Мілля з «примітками» Чернышевського*...— Йдеться про книгу «Основы политической экономии Д.-С. Милля. Перевод с примечаниями Н. Г. Чернышевского». Книга вийшла в перекладі російською мовою в 1860 році. Перевидана в 1909 році (СПб.).

...книга *Ядринцева «Община в тюрьмі і засланні»*...— Книга ця вийшла під назвою «Русская община в тюрьме и ссылке. Исследования и наблюдения над жизнью тюремных, ссыльных и бродяжеских общин. Исторический очерк сибирской ссылки. Сравнение разных систем исправления у нас и в Западной Европе. Основы новой рациональной системы исправления согласно выводам пенитенциарной науки и опытам русской тюремной общины. Н. М. Ядринцева». СПб., 1872.

«Тьмы низких истин нам дороже...» — з вірша О. С. Пушкіна. У новіших виданнях вірш надруковано під заголовком «Герой».

...зовсім не святі *«підліпівці» Решетникова*...— йдеться про героїв повісті письменника-демократа Ф. М. Решетникова «Підліпівці».

...мужики *Миколи Успенського*...— йдеться про героїв ранніх оповідань М. Успенського: «Обоз», «Сільська аптека», «На шляху», «Старуха», «Поросся», «Грушка», «Змій», «Хороше життя» та ін.

...в *«Розтеряевій вулиці»*...— йдеться про «Звичаї Розтеряєвої вулиці» Г. І. Успенського.

...дикі *«порічани»*...— йдеться про героїв оповідання М. Г. Помяловського «Порічани».

...в книзі своїй *«Кукульство-лихварство»*...— Р. Гвоздьов, «Кулачество-ростовчество, его общественно-экономическое значение». Видання Н. Гаріна, СПб., 1899. Оцінку цієї книги В. І. Леніним див.: В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 51—52.

...студент *Раскольников убив старуху*...— Йдеться про роман Ф. М. Достоевського «Злочин і покарання».

...герой *Помяловського Череванін*...— персонаж повісті М. Г. Помяловського «Молотов».

«Гамлеті — пара на гріш» — оповідання письменника-народника Я. Абрамова, надруковане в журналі «Устои», СПб., 1882, № 12, грудень.

«Гамлет Щигровського повіту» — оповідання І. С. Тургенева.

...Помяловський з його *нарисами «бурси»*...— йдеться про книгу М. Г. Помяловського «Нариси бурси».

...*Каронін-Петропавловський його перших оповідань про Миняів і Митяів*...— М. Горький, очевидно, має на увазі цикли оповідань С. Кароніна (псевдонім М. Є. Петропавловського) з селянського життя: «Оповідання про парашкінців» (1879—1881) і «Оповідання про дрібниці» (1881—1883).

Разуваев і Колупаев — персонажі ряду творів М. Є. Салтикова-Щедрина.

«Декамерон» — твір італійського письменника Д. Бокаччіо (1313—1375).

...почув його промови на з'їзді в Лондоні.— М. Горький має на увазі V з'їзд РСДРП (див: примітку до нарису «В. І. Ленін» в томі 9 цього видання).

...Чернишевський в «Естетичних відношеннях».— Йдеться про книгу М. Г. Чернишевського «Естетичні відношення мистецтва до дійсності».

...про яку красиво розповів Тургенев...— у романі «Батьки і діти». *Куцєвський написав оповідання...*— Мова йде про оповідання «Самовбивця».

«Добролюбов печально і правильно сказав: «Масі народу чужі...» — неточна цитата з статті М. О. Добролюбова «О степени участия народности в развитии русской литературы». «Масі народу чужі наші інтереси, незрозумілі наші страждання, чудні наші захоплення. Ми діємо і пишемо, за невеликими винятками, в інтересах гуртка, більш чи менш незначного...» (Н. А. Добролюбов, Собрание сочинений в трех томах, том I, М., 1950, стор. 284).

ВІДПОВІДЬ НА АНКЕТУ ЖУРНАЛУ «V»

Вперше надруковано в газетах «Правда» та «Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1931, № 32, 2 лютого.

Написано в Сорренто 3 січня 1931 року, про що свідчить помітка на одній із машинописних копій статті. Стаття включалась у перше і друге видання книги М. Горького «Публіцистичні статті».

Друкується за текстом, підготовленим автором для другого видання вказаної книги (Архів О. М. Горького).

...порбдить своїх «низькокобих» Брайанів...— Див. примітку на стор. 589 цього тома.

ПРО ЛІТЕРАТУРУ ТА ІНШЕ

Вперше надруковано одночасно в газетах «Правда» та «Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1931, № 157, 9 червня.

Включалось у всі видання збірника статей М. Горького «Про літературу».

Друкується за текстом другого видання зазначеного збірника. *Будучи присутнім на великих і бурхливих зборах...*— Очевидно, маються на увазі збори письменників і критиків, що відбулися 30 травня 1931 року на квартирі у М. Горького в Москві.

...«шумят народные витии?»—змінений рядок з вірша О. С. Пушкіна «Клеветникам России». У Пушкіна: «О чем шумите вы, народные витии?»

«Есть наслаждение в бою!» — змінений рядок з твору О. С. Пушкіна «Пир во время чумы». У Пушкіна: «Есть упоение в бою».

ПРО «БІБЛІОТЕКУ ПОЕТА»

Вперше надруковано одночасно в газетах «Правда» та «Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1931, № 335, 6 грудня; передруковано в журналі «Литературная учеба», 1932, № 4, а також у вигляді вступ-

ної статті до серії «Бібліотека поета» в книзі: Г. Р. Державин, Стихотворения, Л., 1933, (Бібліотека поета під редакцією М. Горького, випуск 1). У «Правде» та «Известиях» стаття мала такий початок, випущений в інших виданнях:

«Видавництво письменників у Ленінграді» в 1932 році починає видавати «Бібліотеку поета». До складу бібліотеки буде включено найвизначніші твори російської поезії — від Ломоносова до наших днів.

Чому визнано необхідним видання «Бібліотеки поета?»

Стаття включалась до другого і третього видання збірника статей М. Горького «Про літературу».

Друкується за текстом другого видання вказаного збірника, зверненим з рукописом (Архів О. М. Горького).

«Техника» × «Чуття» — вірш М. А. Тарловського; надрукований в журналі «Красная новь», 1931, книга 7, липень, стор. 95—96.

«Пчела постройкой своих восковых ячеек...» — цитата з «Капітала» К. Маркса, т. I, 1949, стор. 185.

...«глаголом жечь сердца людей»... — змінений рядок із вірша О. С. Пушкіна «Пророк». У Пушкіна: «Глаголом жги сердца людей».

...«чувства добрые»... — з вірша О. С. Пушкіна «Пам'ятник».

...філософи пояснювали світ, ми — перебудовуємо його. — Горький цитує по пам'яті одинадцятий тезис К. Маркса про Фейербаха: «Філософи лише по-різному пояснювали світ, але справа полягає в тому, щоб змінити його». (К. Маркс. Тези про Фейербаха, у виданні: Фрідріх Енгельс. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії. Політвидав, К., 1947).

«Что ты сказала мне...» — з вірша К. Фофанова (книга віршів «Тени и тайны», СПб., 1892, стор. 114). Перший рядок цитується М. Горьким неточно. У Фофанова: «Что ты сказала — я не расслышал...»

...все ще не дала свого Руже де-Ліля... — Руже де-Ліль — автор слів і музики французької революційної пісні «Марсельеза», написаної в 1792 році. Народ співав «Марсельезу» при взятті королівського палацу Тюільрі 10 серпня 1792 року. Третя французька буржуазна республіка, намагаючись показати, ніби вона продовжує демократичні традиції революції XVIII століття, зробила «Марсельезу» своїм офіційним гімном.

«Чому ми повинні відмовлятися від істинно прекрасного...» — слова В. І. Леніна, наведені в спогадах Клари Цеткін. У бесіді з К. Цеткін В. І. Ленін говорив:

«Чому ми повинні відвертатися від істинно-прекрасного, відмовлятися від нього, як від вихідного пункту для дальшого розвитку, тільки через те, що воно «старіє»? Чому треба схилитися перед новим, як перед богом, якому треба покоритись тільки тому, що «це новіє»? Безглуздя, цілковите безглуздя» (Зб. «Ленін о культурі и искусстве». Збірник статей та уривків, Изогиз, 1938, стор. 298).

З КИМ ВИ, «МАЙСТРИ КУЛЬТУРИ»?

Відповідь американським кореспондентам

Вперше надруковано одночасно в газетах «Правда» та «Известия ЦИК ССРСР и ВЦИК», 1932, № 81, 22 березня. В тому ж році вийшло окремими виданнями: М. Горький, Скєм вы, «мастера культуры»?,

Партиздат ЦК ВКП(б), М., и Гослитиздат, М.—Л. В 1949 році вдруже передруковано на сторінках газети «Правда» (№ 93, 3 квітня).

Включалось у друге видання книги М. Горького «Публіцистичні статті».

Друкується за текстом окремого видання (Гослитиздат, М.—Л., 1932), виправленим автором (Архів О. М. Горького). Текст звірено з авторизованими машинописами і першодруками.

«*Буржуазія не здатна до панування...*» — див. К. Маркс і Ф. Енгельс, Сочинения, т. V, стор. 494. М. Горький цитує «Маніфест Комуністичної партії» з невеликими відхиленнями від указанного тексту.

Події в Китаї... — М. Горький має на увазі напад японських мілітаристів на Шанхай у січні—лютому 1932 року.

...нагадали їм про загибель університету та бібліотеки Лувена... — Йдеться про старовинне бельгійське місто, що зазнало великих руйнувань у 1914 році внаслідок вторгнення німців. Було спалено одну з найбільших університетських бібліотек і зруйновано університет.

...«все равно, все наскучило давно»... — з вірша поета-декадента Д. Мережковського «Парки».

ПРО СТАРУ І НОВУ ЛЮДИНУ

Надруковано одночасно в газетах «Правда» та «Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1932, № 117, 27 квітня. В авторизованому машинопису рукою М. Горького зроблено помітку: «Надруковано 7.IV. 32 р. у «New Statesman and Nation».

Включалось до другого видання книги М. Горького «Публіцистичні статті».

Друкується за текстом зазначеної книги, звіреним з авторизованим машинописом і частиною рукопису, що збереглася до наших днів (Архів О. М. Горького).

В російському перекладі книги Уоллеса... — М. Горький цитує книгу А. Уоллеса «Чудесный век», видання Ф. Павленкова, СПб., 1904.

З ПРИВОДУ ОДНІЄЇ ПОЛЕМІКИ

Вперше надруковано в газеті «Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1932, № 116, 26 квітня.

Включалось у всі видання збірника статей М. Горького «Про літературу».

Друкується за текстом другого видання вказаного збірника, звіреним з авторизованим машинописом (Архів О. М. Горького).

...полеміка з приводу роману Ільєнкова... — Роман В. Ільєнкова «Ведущая ось» вперше було надруковано в журналі «Октябрь», 1931, книги 10—12, жовтень—грудень. Відгук О. С. Серафимовича про цей роман — «Живой завод (впечатления)» — надрукований в газеті «Правда», 1932, № 51, 21 лютого.

...«все, что мог, он уже совершил»... — змінений рядок з вірша М. О. Некрасова «Размышления у парадного подъезда». У Некрасова: «Все, что мог, ты уже совершил...»

Вперше надруковано в альманаху «Год шестнадцатый». Альманах первый, М., 1933, і в журналі «Литературная учеба», 1933, № 1. Включалось у збірник статей М. Горького «Про літературу».

Друкується за текстом другого видання вказаного збірника, зв'язаним з авторизованим машинописом (Архів О. М. Горького).

...перетворювало Рудіна в Саніна.— Рудін — герой однойменного роману І. С. Тургенева; Санін — герой однойменного бульварного роману М. П. Арцибашева.

«Едда» — скандинавський епос.

«Пісня про Нібелунгів» — древньогерманський епос.

«Калевала» — карельський народний епос.

«Пісня про Роланда» — французький середньовічний епос.

...в одній з «Російських казок»...— див. казку десяту в томі 7 цього видання.

...перший рядок її запозичений...— У Козьми Пруткова рядок читається: «Вы любите ли сыр? — спросили раз ханжу...»

...«Вітер із свистом помчав по степу...»— цитата майже збігається з текстом чеховського оповідання: «Вітер із свистом помчав степом, безладно закружляв і зчинив з травою такий шум, що через нього не чути було ні грому, ні рипіння коліс. Він дув з чорної хмари, несучи з собою густу куряву і запах дощу та мокрої землі. Місячне світло затуманилося, стало начебто бруднішим, зорі ще більше нахмурились, і видно було, як край дороги поспішали кудись назад хмари куряви та їх тіні... Чорнота на небі розтулила рота й дмухнула білим огнем; зразу ж знову загримів грім: тільки-но він замовк, як блискавка мигнула так широко, що Єгорушка крізь щілини в рогожі побачив весь великий шлях до самої далини, всіх підводчиків і навіть Киришину жилетку. Чорне лахміття з лівого боку вже підіймалося догори, і одно з них, грубе, незграбне, схоже на лапу з пальцями, тяглося до місяця». (А. П. Чехов, Вибрані твори в 3 томах, Держлітвидав, т. 1, К., 1954, стор. 414—415).

ПРО П'ЕСИ

Вперше надруковано в альманаху «Год шестнадцатый». Альманах первый, М., 1933, і в журналі «Литературная учеба», 1933, № 2.

Включалось до всіх видань збірника статей М. Горького «Про літературу».

Друкується за текстом другого видання вказаного збірника, зв'язаним з рукописом і авторизованим машинописом (Архів О. М. Горького).

«У діянні початок буття».— В. Гете, «Фауст», частина перша, сцена 3.

«Філософи лише по-різному пояснювали світ, але справа полягає в тому, щоб змінити його».— Див. прим. на стор. 594 цього тома.

Расплюєв — персонаж творів О. В. Сухова-Кобиліна «Весілля Кречинського» і «Смерть Тарелкіна».

Фальстаф — персонаж творів В. Шекспіра «Генріх IV» і «Віндзорські кумоньки».

«Что ему книга последняя скажет...» — з п'єси М. О. Некрасова «Саша».

Одна з моїх п'єс тримається на сцені 30 років...— мова йде про п'єсу «На дні».

«Не герой» — назва роману І. М. Потапенка.

«Друг мой, брат мой, усталый, страдающий брат!» — з вірша без заголовка С. Я. Надсона.

...людина такого високого тиску...— йдеться про Л. М. Толстого.

...зубний біль у серці...» — вираз Г. Гейне (див. його книгу «Ідеї. Книга «Le Grand»).

ПРО СОЦІАЛІСТИЧНИЙ РЕАЛІЗМ

Вперше надруковано в журналі «Литературная учеба», 1933, № 1.

Включалось у всі видання збірника статей М. Горького «Про літературу».

Друкуються за текстом другого видання вказаного збірника, зверненим з авторизованим машинописом і з правленою автором версткою статті в журналі «Литературная учеба» (Архів О. М. Горького).

ЛІТЕРАТУРУ—ДІТЯМ

Вперше надруковано одночасно в газетах «Правда», 1933, № 159, 11 червня, та «Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1933, № 147, 11 червня.

В статті «Літературу — дітям» М. Горький викрив істотні недоліки дитячої літератури та видання її в двадцятих-тридцятих роках. 9 вересня 1933 року ЦК ВКП(б) виніс постанову про організацію Видавництва дитячої літератури. В постанові говорилось:

«Недоліки дитячої книги, відзначені в ряді рішень ЦК ВКП(б), лишаються до цього часу неусуненими.

Основними недоліками дитячої книги все ще лишаються ігнорування специфічних запитів дітей, трафаретність і схематизм викладу, відсутність перевидань класичної дитячої літератури, спрощенство, а часто халтура і неумітство в літературному викладі і художньому оформленні дитячих книг. Кращі книги, створені за останній час, ще не стали ведучими в усій дитячій літературі.

З метою об'єднання сил (письменників, художників, педагогів) і ліквідації існуючих недоліків у роботі по створенню, розповсюдженню і використанню дитячої книги ЦК ВКП(б) постановляє:

1. Сконцентрувати видання дитячої книги в спеціальному дитячому видавництві, для чого організувати в Москві в системі ОГІЗ'у «Детгиз» на базі виділених дитячих секторів видавництв «Молодая гвардия» і шкільного сектора Гихла.

2. Детгиз повинен домогтися рішучого перелому в виданні дитячої книги у відповідності з неодноразовими рішеннями ЦК (від 29/ХІІ 31 р. та ін.). Створити ряд книг, які, поєднуючи захопливість і доступність викладу з принциповою витриманістю і високим ідейним рівнем, прищеплювали б дітям інтерес до боротьби і будівництва робітничого класу і партії, зокрема, створити серію книг для піонерів, перевидати кращі книги світової дитячої літератури (Робінзон Крузо, Подорожі Гуллівера, Жюль Верна та ін.), особливо ті, що мають загальноосвітнє значення. Створити ряд книг розважальних, в першу чергу для молодшого віку (казки, ігри, шаради і т. ін.). При цьому рішуче покращити оформлення книги, викоринюючи халтуру

та формалістичні викрутаси. До видання дитячої літератури Детгиз має залучити кращих письменників (і не тільки дитячих), художників, педагогів, працівників піонерруху. Не женучись за кількістю назв, відмовитись від видання дитячої книги тиражем менше 20 000, намагаючись давати лише перевірену книгу в дійсно масовому тиражі» (зб., «Решення партії о печаті», Политиздат при ЦК ВКП(б), 1941, стор. 158—159).

Стаття «Літературу — дітям» в скороченій редакції включалась до всіх видань збірника статей М. Горького «Про літературу».

Друкується за текстом другого видання збірника статей М. Горького «Про літературу», звіреном з рукописом і авторизованими машинописами (Архів О. М. Горького).

ПРО КОЧКУ І ПРО ТОЧКУ

Вперше надруковано одночасно в газетах «Правда», 1933, № 188, 10 липня, та «Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1933, № 171, 10 липня.

Включалось у друге й третє видання збірника статей М. Горького «Про літературу».

Друкується за текстом другого видання вказаного збірника, звіреном з авторизованим машинописом (Архів О. М. Горького).

...безумство влади золота, якому Володимир Ілліч Ленін приділив роль...— Мається на увазі стаття В. І. Леніна «Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму» (Див. В. І. Л е н і н, Твори, т. 33, стор. 81—88).

«Ти — цар, живи сам...» — з вірша О. С. Пушкіна «Поетові».

... з «царства необхідності в царство свободи».—Вираз Ф. Енгельса (див. К. Маркс і Ф. Енгельс, Сочинения, т. XIV, стор. 287).

...Миколі Тихонову... авторові статті про «байдужих»...— стаття М. С. Тихонова «Школа равнодушных» опублікована в журналі «Литературный современник», 1933, № 5, травень.

...за винятком майже М. Огнева...— Йдеться про книгу М. Огнева «Дневник Кости Рябцева», видання «Федерация», М., 1932.

ПРО ТЕМИ

Вперше надруковано одночасно в газетах «Правда», 1933, № 287, 17 жовтня, «Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1933, № 255, 17 жовтня, та в «Литературной газете», 1933, № 48, 17 жовтня.

Включалось до другого і третього видання збірника статей М. Горького «Про літературу».

Друкується за текстом другого видання вказаного збірника, звіреном з рукописом і авторизованим машинописом (Архів О. М. Горького).

...книги Водозової.— Йдеться про тритомну роботу Є. М. Водозової «Життя європейських народів», що являє собою географічні та етнографічні нариси для юнацтва.

З ПРИВОДУ ОДНІЄЇ ДИСКУСІЇ

Вперше надруковано в «Литературной газете», 1934, № 9, 28 січня.

Включалось у друге й третє видання збірника статей М. Горького «Про літературу».

Друкується за текстом другого видання вказаного збірника, зві-
реним з авторизованим машинописом (Архів О. М. Горького).

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ О. С. СЕРАФИМОВИЧУ

Вперше надруковано в «Літературній газеті», 1934, № 17,
14 лютого.

Статтю О. С. Серафимовича, що послужила приводом для листа
М. Горького, було надруковано в «Літературній газеті», 1934, № 13,
6 лютого, з приміткою: «З виступу т. Серафимовича на дискусії про
«Бруски» Ф. Панфьорова в Гихлі».

Лист включався в друге й третє видання збірника статей
М. Горького «Про літературу».

Друкується за текстом другого видання вказаного збірника, зві-
реним з рукописом і авторизованим машинописом (Архів О. М. Горь-
кого).

...я перехвалив книгу Алексеєва «Отаманщина» — в статті «Про
літературу» (див. стор. 232 цього тома).

Нам треба згадати, як ставився до мови Володимир Ленін.—
Див. В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 269.

ПРО СПРИТНІСТЬ

Вперше надруковано одночасно в газетах «Правда», 1934, № 58,
28 лютого, та «Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1934, № 51, 28 лю-
того.

В авторизовані збірники не включалось.

Друкується за текстом газети «Правда», звіреним з рукописом
і частиною машинопису, що збереглася до наших днів (Архів
О. М. Горького).

...Тургенєв назвав її «великою, прекрасною». — Йдеться про вірш
у прозі І. С. Тургенєва «Російська мова», в якому про російську мову
говориться: «велика, могутня, правдива і вільна російська мова».

ПРО МОВУ

Вперше надруковано в газеті «Правда», 1934, № 76, 18 березня,
з таким повідомленням від редакції:

«О. М. Горький у своїх останніх статтях цілком своєчасно пору-
шив питання виняткової важливості — питання якості радянської ху-
дожньої літератури, зокрема літературної мови. Партія і уряд, уся
Радянська країна ставлять і вирішують зараз усі питання соціаліс-
тичного будівництва під знаком боротьби за якість. У промисловості
і сільському господарстві, в галузі культури і управління державою—
всюди ми ставимо перед усіма учасниками соціалістичного будівни-
цтва вимоги високої якості роботи.

Ці вимоги мусять бути пред'явлені й до письменників, до всієї
нашої художньої літератури — могутньої зброї виховання мас, одного
з найважливіших факторів радянської культури.

Питання чистоти мови з усією гостротою стоять у нашій літе-
ратурі: йдеться про якість тієї мови, якою кожного дня говорить
наша література, наша преса з мільйонами трудящих.

В одній із своїх статей О. М. Горький особливо підкреслює
завдання, що стоїть перед письменниками, — оволодіння технікою
літературної роботи:

«Техніка ця зводиться — перш за все — до вивчення мови, основного матеріалу будь-якої книги, а особливо белеристичної... Справжня краса мови, що діє як сила, створюється точністю, ясністю, звучністю слів, які оформляють картини, характери, ідеї книги. Для письменника-«художника» необхідне широке знайомство з усім запасом слів багатющого нашого словника і необхідне вміння вибирати з нього найбільш точні, ясні, сильні слова. Тільки поєднання таких слів і правильна — за значенням їх — розстановка цих слів між крапками можуть зразково оформити думки автора, створити яскраві картини, виліпити живі фігури людей настільки переконливо, що читач побачить зображене автором».

І далі: «Крім необхідності старанно вивчати мову, крім розвитку вміння відбирати з неї найбільш прості, чіткі і барвисті слова відмінно розробленої, але дуже старанно засмічуваної пустими й потворними словами літературної мови,— крім цього письменник повинен володіти хорошим знанням історії минулого і знанням соціальних явищ сучасності, в якій він покликаний виконувати одночасно дві ролі: роль акушерки і могильника. Останнє слово звучить похмуро, але воно цілком на своєму місці. Від волі, від уміння молодих письменників залежить наповнити його змістом бадьорим і веселим; для цього слід лише пригадати, що наша молода література покликана історією добити й поховати все вороже людям,— вороже навіть тоді, коли вони його люблять».

У цих словах О. М. Горького — програма навчання письменника і боротьби за якість літератури.

Наскільки гостро стоїть питання про якість літературної мови, видно хоча б з того факту, що досі ніхто з наших літераторів і критиків не ставив його так широко і всебічно, як це зробив О. М. Горький. А тимчасом в дуже багатьох творах радянської літератури ми зустрічаємося з прямим нехтуванням російської мови, з засміченням її «пустими і потворними словами». Неохайність, недбалість, засміченість мови, що є дуже часто наслідком непотрібного поспіху в роботі, гонитви за швидкою літературною славою,— найшкідливіше явище, що загрожує нашій літературі багатьма небезпеками.

Треба зрозуміти, що дійсно значні твори не створюються похапцем, що для створення їх потрібний час, потрібна наполеглива і поглиблена праця, а не поверховий, непродуманий, легковажний і темний «скоропис». Треба зрозуміти необхідність боротьби за очищення мови, за хорошу, чисту, доступну мільйонам, дійсно народну мову літературних творів. Треба «оголосити війну псуванню російської мови» (Лєнін).

Деякі радянські письменники, зокрема тов. Панфьоров, протягуючи в літературу беззмістовні і потворні слова, що засмічують російську мову, намагаються прикритися міркуванням про те, що величезна революція в економіці і свідомості людей не могла не збагатити мови. Чи не думають ці товариші, що слівця на зразок «вычикурдывать», «хардыбачить», «базынить», «шамать» і т. ін. є саме ті нові слова, що збагачують російську літературну мову?

Невже тов. Панфьоров думає, що його роман «Твердим кроком» прикрашають такі вирази, як «подъялдыкывать», «скукожился», «леригия», «могёт», «тижело», «взбулгачить»? Навіщо знадобилось йому тягти в літературу зіпсовані неграмотними людьми слова і де-

сятки «областнических» термінів, незрозумілих широкому читачеві? Така безцеремонність щодо літературної мови сприяє тільки зниженню якості художнього твору, утверджує безграмотність і неприпустима в радянській літературі...

Нашим письменникам, зокрема тов. Панфьорову, треба серйозно і старанно попрацювати над мовою своїх творів, не поспішати з друкуванням нових речей, по-справжньому добиватися високої якості своїх книг. Місце письменника в радянській літературі визначається не кількістю написаних книг, а їх якістю, в тому числі і якістю мови.

Факту покvapливої, недбалої і неохайної роботи не слід прикривати політично наївними розмовами про те, що «розтріпана» мова найбільш підходить для зображення «мужницької стихії».

Друкована нами сьогодні стаття О. М. Горького є продовженням і розвитком його попередньої статті «Про спритність» (див. «Правду» від 28 лютого ц. р.). Редакція «Правды» цілком підтримує О. М. Горького в його боротьбі за якість літературної мови, за дальше піднесення радянської літератури.

Всьому фронтові радянської літератури, нарівні з боротьбою за високий ідейний рівень художніх творів, з боротьбою проти ворожої пролетаріату ідеології, треба міцно взятися за розв'язання проблем майстерності, проблеми оволодіння яскравою, барвистою і багатою мовою».

Вступаючи з привітанням від імені ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР на Першому з'їзді радянських письменників, А. О. Жданов 17 серпня 1934 року говорив:

«Нам потрібна висока майстерність художніх творів, і в цьому відношенні неоцінима допомога Олексія Максимовича Горького, яку він подає партії і пролетаріату в боротьбі за якість літератури, за культурну мову».

Стаття «Про мову» включалась у друге й третє видання збірника статей М. Горького «Про літературу».

Друкується за текстом другого видання вказаного збірника, звірем з рукописом і авторизованим машинописом (Архів О. М. Горького).

...ту «велику, прекрасну мову», служити дальшому розвитку якої Тургенєв благає Льва Толстого.— Мабуть, мається на увазі лист І. С. Тургенева до Л. М. Толстого від 27 чи 28 червня (9 чи 10 липня) 1883 року.

ВСТУПНА ПРОМОВА НА ВІДКРИТТІ ПЕРШОГО ВСЕСОЮЗНОГО З'ЇЗДУ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ 17 СЕРПНЯ 1934 РОКУ

Вперше надруковано в газетах «Правда», 1934, № 227, 18 серпня, «Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1934, № 192, 18 серпня, «Литературная газета», 1934, № 105, 18 серпня, «Литературный Ленинград», 1934, № 41, 20 серпня, та в окремих виданнях: «Первый всесоюзный съезд советских писателей», Стенографічний звіт, М., 1934; М. Горький, Советская литература, Гослитиздат, М., 1934.

Включалось до другого і третього видання збірника статей М. Горького «Про літературу».

Друкується за текстом другого видання вказаного збірника, звірем з рукописом (Архів О. М. Горького).

РАДЯНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Доповідь на Першому всесоюзному з'їзді радянських письменників
17 серпня 1934 року

Вперше надруковано в газетах «Правда», 1934, № 228, 19 серпня, «Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1934, № 193, 19 серпня, «Літературна газета», 1934, № 106, 20 серпня, «Літературный Ленинград», 1934, № 41, 20 серпня, а також у виданнях: «Первый всесоюзный съезд советских писателей», Стенографічний звіт, М., 1934; М. Горький, Советская литература, Гослитиздат, М., 1934, та М. Горький, О советской литературе, М., 1934.

Включалось до другого і третього видання збірника статей М. Горького «Про літературу».

Друкуються з незначними скороченнями за текстом другого видання вказаного збірника, звіренням з рукописами і машинописами (Архів О. М. Горького).

...ідеалістична філософія єпископа Берклі, реакційне значення якої висвітлено В. І. Леніним у його бойовій книзі проти ідеалізму.— Мається на увазі книга В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм. Критичні замітки про одну реакційну філософію») див. В. І. Ленін, Твори, т. 14).

Тіль Уленшпігель — герой німецьких і голландських народних легенд пізнього середньовіччя.

Сімпліціссімус — герой однойменного роману німецького письменника XVIII століття Гріммельсгаузена (1668).

Лазарильйо з Тормес — герой однойменного анонімного іспанського роману, що вийшов у 1554 році.

Жіль Блаз — герой роману французького письменника А.-Р. Лесажа «Історія Жіля Блаза де-Сантільяна». Роман вперше було видано в 1715—1735 роках.

Арсен Люпен — сищик, герой авантюричних романів французького буржуазного письменника М. Леблана.

Санчо Панса — персонаж роману іспанського письменника М. Сервантеса «Дон-Кіхот».

Тіль Уленшпігель де-Костера — герой роману бельгійського письменника Шарля де-Костера «Легенда про Уленшпігеля», що вийшов у 1867 році.

Шерлок Холмс — герой ряду оповідань англійського буржуазного письменника Конан-Дойля.

Терсит — один з персонажів «Іліади» Гомера.

Тімон Афіньський — герой однойменної трагедії англійського драматурга В. Шекспіра.

...лихвар Шейлок — герой комедії В. Шекспіра «Венеціанський купець».

«Фауст» — трагедія німецького поета В. Гете.

«Пригоди барона Мюнхаузена». — Маються на увазі книги німецьких письменників: Р.-Е. Распе, «Дивовижні пригоди, подорожі та воєнні подвиги барона Мюнхаузена» (1785); Г.-А. Бюргер, «Пригоди барона Мюнхаузена» (1786—1788); К. Іммерман, «Мюнхаузен» (1838).

«Пантагрюель і Гаргантюа» — «Гаргантюа і Пантагрюель», твір французького письменника Ф. Рабле.

Петро Шлеміль — герой повісті німецького романтика А. Шаміссо «Незвичайна історія Петера Шлеміля».

...Бориса Савінкова, автора і героя його твору...— Йдеться про роман Б. Савінкова (псевдонім — В. Ропшин) «Те, чого не було». Санін — герой однойменного бульварного роману М. П. Арцибашева.

З розповіді Віри М. Фігнер...— див. Вера Фігнер, Полное собрание сочинений в семи томах, том третій, М., 1932, стор. 176.

Захоплення ідеями Достоевського почалося зараз же після його промови про Пушкіна...— Мається на увазі промова Ф. М. Достоевського на засіданні Товариства любителів російської словесності (Москва) 8 липня 1880 року в зв'язку з відкриттям пам'ятника О. С. Пушкіну.

...в 1907 році... вийшов збірник «Вехи»...— Збірник «Вехи» вийшов у 1909 році.

«Будь, что будет...» — з вірша поета-декадента Д. С. Мережковського «Парки».

«Наше вчення — не догма, а керівництво до дії» — Див. К. Маркс і Ф. Енгельс, Избранные письма, 1947, стор. 396.

...людей типу «ні пави, ні ворони».— М. Горький має на увазі героя твору письменника-народника Осиповича (А. О. Новодворського) «Епізод з життя ні пави, ні ворони».

Про здобутки літератури нашої я вже говорив...— у статті «Про літературу» (див. стор. 232 цього тома).

ВІЕМ — Всесоюзний інститут експериментальної медицини.

[ПРОМОВА НА ПЕРШОМУ ВСЕСОЮЗНОМУ З'ЇЗДІ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ 22 СЕРПНЯ 1934 РОКУ]

Вперше надруковано в газетах «Правда», 1934, № 232, 23 серпня, та «Литературная газета», 1934, № 109, 23 серпня, а також у виданнях «Первый всесоюзный съезд советских писателей», Стенографічний звіт, М., 1934; М. Горький, Советская литература, Гослитиздат, М., 1934.

Включалось до другого і третього видання збірника статей М. Горького «Про літературу».

Друкується за текстом вказаного збірника, звіреном з рукописом (Архів О. М. Горького).

[ЗАКЛЮЧНА ПРОМОВА НА ПЕРШОМУ ВСЕСОЮЗНОМУ З'ЇЗДІ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ 1 ВЕРЕСНЯ 1934 РОКУ]

Вперше надруковано в газетах «Правда», 1934, № 242, 2 вересня, «Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1934, № 206, 2 вересня, «Литературная газета», 1934, № 117, 2 вересня, та «Литературный Ленинград», 1934, № 45, 3 вересня, а також у виданнях: «Первый всесоюзный съезд советских писателей», Стенографічний звіт, М., 1934, М. Горький, Советская литература, Гослитиздат, М., 1934.

Включалось у друге й третє видання збірника статей М. Горького «Про літературу».

Друкується з незначним скороченням за текстом другого видання зазначеного збірника, звіреном з рукописами і машинописами (Архів О. М. Горького).

ПРОМОВА НА ПЕРШОМУ ПЛЕНУМІ ПРАВЛІННЯ СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ 2 ВЕРЕСНЯ 1934 РОКУ

Вперше надруковано в газеті «Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1934, № 209, 5 вересня, під заголовком «Нам надо готовить смену».

Включалось до збірника: М. Горький, Советская литература, Гослитиздат, М., 1934.

Друкується за текстом вказаного збірника, звіреним з правленою автором стенограмою промови (Архів О. М. Горького).

[ЗВЕРНЕННЯ ДО РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПИСЬМЕННИКІВ КИТАЮ]

Вперше надруковано в газеті «Правда», 1934, № 243, 3 вересня. Звернення було зачитано на вечорі революційних письменників Китаю, що відбувся в Москві 2 вересня 1934 року.

В авторизовані збірники не включалось.

Друкується за текстом газети «Правда», звіреним з рукописом і авторизованим машинописом (Архів О. М. Горького).

Сьогодні газети опублікували радісне повідомлення...—2 вересня 1934 року в радянських газетах було надруковано повідомлення про те, що війська китайської Червоної Армії в кінці серпня почали наступ у південно-східній і південно-західній частинах провінції Хунань, розбили чанкайшістські війська, зайняли Жучен, очистили від противника південно-східну частину провінції Хунань і підійшли до Чанде.

ПРОМОВА НА ВІДКРИТТІ ДРУГОГО ПЛЕНУМУ ПРАВЛІННЯ СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ 2 БЕРЕЗНЯ 1935 РОКУ

Вперше надруковано — в скороченому вигляді — у газеті «Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1935, № 54, 3 березня; повністю — в газеті «Правда», 1935, № 62, 4 березня.

В авторизовані збірники не включалось.

Друкується за текстом газети «Правда».

НАША ЛІТЕРАТУРА — НАЙВПЛИВОВІША ЛІТЕРАТУРА В СВІТІ

Промова на другому пленумі Правління Спілки радянських письменників 7 березня 1935 року

Вперше надруковано одночасно в газетах «Правда», 1935, № 67, 9 березня, та «Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1935, № 59, 9 березня.

Включалось до другого й третього видання збірника статей М. Горького «Про літературу».

Друкується з незначним скороченням за текстом другого видання вказаного збірника, звіреним з стенограмою промови, що правила автором (Архів О. М. Горького).

«ДВІ П'ЯТИРІЧКИ»

Вперше надруковано одночасно в газетах «Правда», 1935, № 98, 9 квітня, та «Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1935, № 85, 9 квітня.

Включалось до третього видання збірника статей М. Горького «Про літературу».

Друкується за текстом газети «Правда», звіреним з рукописом і авторизованим машинописом (Архів О. М. Горького).

Бідний, але чесний студент... вбиває бабку-лихварку...— Мова йде про роман Ф. М. Достоевського «Злочин і покарання».

ПРО МИСТЕЦТВО

Вперше надруковано в журналі «Наши достижения», 1935, № 5—6, травень — червень.

В авторизовані збірники не включалось.

Друкується за текстом журналу «Наши достижения», звіреним з рукописом (Архів О. М. Горького).

ПРОЛЕТАРСЬКА НЕНАВИСТЬ

Вперше надруковано в газетах «Правда», 1935, № 263, 23 вересня, «Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1935, № 223, 23 вересня, та «Литературная газета», 1935, № 53, 24 вересня.

Включалось у третє видання збірника статей М. Горького «Про літературу».

Друкується за текстом газети «Правда», звіреним з рукописом і авторизованим машинописом (Архів О. М. Горького).

...характеризується словами «Комуністичного маніфесту»...—Див. К. Маркс і Ф. Енгельс, Маніфест Комуністичної партії, Держполітвидав, К., 1947, стор. 32.

ПРО НОВУ ЛЮДИНУ

Вперше надруковано одночасно в газетах «Правда», 1935, № 343, 14 грудня, та «Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1935, № 289, 14 грудня.

Включалось до третього видання збірника статей М. Горького «Про літературу».

Друкується за текстом газети «Правда», звіреним з рукописом (Архів О. М. Горького).

Товариш Сталін розповів нам про причини і про значення стахановського руху.— Мається на увазі промова Й. В. Сталіна на Першій всесоюзній нараді стахановців 17 листопада 1935 року (див. Й. В. Сталін, Питання лєнінізму, видання 11-е, стор. 418—428).

ПРО ФОРМАЛІЗМ

Вперше надруковано в газеті «Правда», 1936, № 99, 9 квітня.

Включалось до третього видання збірника статей М. Горького «Про літературу».

Друкується за текстом газети «Правда», звіреним з рукописом і авторизованим машинописом (Архів О. М. Горького).

З М І С Т

	Стор.
Поль Верлен і декаденти	7
Замітки про міщанство	20
Про цинізм	45
Руйнування особи	59
[Про Бальзака]	108
Передмова [до «Збірника пролетарських письменників»] . .	111
Радянська Росія і народи світу	116
За роботу!	119
[Про В. І. Леніна]	121
Про Ромена Роллана	123
Про М. М. Пришвіна	126
Десять років	131
Про пролетарського письменника. <i>Лист літгуртківцям профтехнічної школи м. Покровська</i>	139
Про музику товстих	143
[Промова на урочистому засіданні пленуму Тбіліської ради]	149
Літературна творчість народів СРСР	153
Про те, як я вчився писати	156
[Відповідь на анкету американського журналу]	188
[Про казки]	191
Молода література та її завдання	194
Про жінку	199
Про солітера	210
Про запроданців	219
Якщо ворог не здається,— його знищують	228
Про літературу	232
[Про буржуазну пресу]	246
Бесіди про ремесло	252

	Стор.
Відповідь на анкету журналу «Ви»	316
Про літературу та інше	321
Про «Бібліотеку поета»	330
З ким ви, «майстри культури»? <i>Відповідь американським кореспондентам</i>	340
Про стару і нову людину	360
З приводу однієї полеміки	370
Про прозу	377
Про п'єси	398
Про соціалістичний реалізм	414
Літературу—дітям	422
Про кочку і про точку	427
Про теми	437
З приводу однієї дискусії	448
Відкритий лист О. С. Серафимовичу	451
Про спритність	457
Про мову	464
Вступна промова на відкритті Першого всесоюзного з'їзду радянських письменників 17 серпня 1934 року	470
Радянська література. <i>Доповідь на Першому всесоюзному з'їзді радянських письменників 17 серпня 1934 року</i>	472
[Промова на першому всесоюзному з'їзді радянських письмен- ників 22 серпня 1934 року]	505
[Заключна промова на Першому всесоюзному з'їзді радян- ських письменників 1 вересня 1934 року]	508
Промова на першому пленумі Правління Спілки радянських письменників 2 вересня 1934 року	525
[Звернення до революційних письменників Китаю]	528
Промова на відкритті другого пленуму Правління Спілки радянських письменників 2 березня 1935 року	530
Наша література — найвпливовіша література в світі. <i>Про- мова на другому пленумі Правління Спілки радян- ських письменників 7 березня 1935 року</i>	533
«Дві п'ятирічки»	542
Про мистецтво	549
Пролетарська ненависть	555
Про нову людину	558
Про формалізм	563
Примітки	571

У перекладі брали участь: М. Рудинська, Гр. Кулінич, Д. Бобир, А. Коваль, Д. Гринько, Є. Дроб'язко та інші.

Оформлення
художника *М. Пікалова*

Редактор *С. Захарова*
Художн. редактор *К. Калугін*
Технічний редактор *О. Олешкевич*
Коректори *О. Бобренко, Б. Давиденко*

*

М. ГОРЬКИЙ.
Сочинения, т. 16.
(На українском языке)

*

БФ 09203. Здано на виробництво 5/ІІІ 1955 р.
Підписано до друку 24/V 1955 р. Формат па-
перу 84×108¹/₃₂. Паперових арк. 9,5. Друк.
арк. 31,16 + 1 вкл. Обліково-видави. арк.
32,139. В друк. арк. 68 800 зн. Ціна 11 крб.
Зам. № 507. Тираж 20 000.

*

Надруковано з матриць Київської Книж-
ково-журнальної ф-ки в 4-ій поліграффаб-
риці Голооввидаву Міністерства культури
УРСР, м. Київ, пл. Калініна, 2.